

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**GENÇ MARX'TAN *KAPİTAL*'E:
SERMAYENİN DİYALEKTİĞİ**

BÜTÜNLEŞİK DOKTORA TEZİ

UMUT SOYTAŞ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Celal TÜRE

2025 - Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**GENÇ MARX'TAN *KAPİTAL*'E:
SERMAYENİN DİYALEKTİĞİ**

BÜTÜNLEŞİK DOKTORA TEZİ

UMUT SOYTAŞ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Celal TÜRE

2025 - Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMÜ YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**GENÇ MARX'TAN *KAPİTAL*'E:
SERMAYENİN DİYALEKTİĞİ**

UMUT SOYTAŞ
3441250001

Siyasal Bilimler Enstitüsünce
Bütünleşik Doktora
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 20/02/2025
Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 25/04/2025

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih Celal Türe
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ramazan Günlü
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Özlem Şahin Güngör
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Güçlü Ateşoğlu
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Özgür Narin

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Muzaffer Demir

2025 - Muğla

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 29/05/2024 tarih ve 1151/5 sayılı Yönetim Kurulu kararı ile tez jürisi olarak atandığımız, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Bütünleşik Doktora Programı öğrencisi Umut SOYTAŞ'ın "GENÇ MARX'TAN *KAPİTAL*'E: SERMAYENİN DİYALEKTİĞİ" adlı tezi incelemiş ve aday 20/02/2025 tarihinde saat 13:30'da tez savunma sınavına alınmıştır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 38. maddesi doğrultusunda yapılan tez savunma sınavı sonucunda tezin kabul edilmesine oy birliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Celal Türe

Üye
Prof. Dr. Ramazan Günlü

Üye
Prof. Dr. Özlem Şahin Güngör

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Güçlü Ateşoğlu

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Özgür Narin

YEMİN

Bütünleşik Doktora tezi olarak sunduğum “GENÇ MARX’TAN *KAPİTAL*’E: SERMAYENİN DİYALEKTİĞİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25/04/2025
Umut Soytaş

Genç Marx'tan Kapital'e: Sermayenin Diyalektiği

ÖZET

Hegel'in diyalektiği *pozitif/olumlayıcı*, Marx'ın diyalektiği ise *negatif/eleştireldir*. Yaygın kanının aksine, Marx'ın diyalektik üzerine çok az yazdığı iddiası yanlıştır. Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli erken dönem çalışmasında, Hegel'in *Spekülatif diyalektiğini* eleştirmiş ve devamında, kendine özgü *negatif Öz-Görünüm diyalektiğini* ekonomi politığın eleştirisinde kullanmıştır. Marx'ın diyalektiği *uzlaşmaz çelişkiler diyalektiğidir*. Bu, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde *aşılabilir Sınırların (alm. Grenze)* her seferinde *aşılabilir Engel (alm. Schranke)* olarak varsayıldığı *Kötü Sonsuzluk mantığına* karşılık gelir. Bu mantık, Marx'ın sermayeye dayalı üretim biçimi analizinde, özellikle artık değer üretiminin iki biçimi olan mutlak ve göreceli biçim arasındaki *Özsel Uzlaşmaz Karşıtlıkta*, hatta *paradoksta* ifadesini bulacaktır. Böylece, kapitalizmin çelişkilerini yeni nüfuslara, *mekânlara* ve *gelecekteki zamanlara* erteleme zorunluluğunu ortaya koyacaktır. Ancak *nüfus artmaktadır, dünya sınırlıdır ve zaman daralmaktadır*.

Bu çalışmada, diyalektik düşünceye *olumlu Hegel diyalektiği* ve *olumlu/olumsuz Marx diyalektiği* yönleriyle yeniden itibarını kazandıran Yeni Diyalektikçilerin görüşlerinden faydalanılmıştır. Marx'ın *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* olarak bilinen çalışmasında, Hegel'i eleştirerek geliştirdiği *eleştirel, yarılsamalı ve yabancılaşmalı Öz-Görünüm mantığı* ile *soyutlama süreçleri* incelenmiştir. Son olarak, çalışmanın son bölümünde Marx'ın diyalektiğinin, sermayeye dayalı üretiminin *zorunlu yıkılış/çözülüş mantığı* olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Diyalektik, Kötü Sonsuzluk, Sermaye, Uzlaşmaz Çelişki, Öz-Görünüm, Sınır-Engel.

From Early Marx to Capital: The Dialectic of Capital

ABSTRACT

Hegel's dialectics is *positive/affirmative*, whereas Marx's dialectics is *negative/critical*. Contrary to popular belief, it is incorrect to assume that Marx wrote very little about dialectics. In his early work, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Marx provided a critique of Hegel's *Speculative dialectics* and later developed his distinctive *negative Essence-Appearance dialectics* in his critique of political economy. Marx's dialectic is one of *dialectic of irreconcilable contradictions*. It corresponds to the *logic of Bad Infinity* in *Hegel's Science of Logic*, where *unsurpassable Limits (Grenze)* are continuously supposed to be *surpassable Barriers (Schranke)*. This logic will find its expression in Marx's analysis of capital-based mode of production, particularly in the *Essential Irreconcilable Opposition*, even *paradox*, between the two forms of surplus value production: absolute and relative. Thus, it will reveal capitalism's necessity to postpone its contradictions onto new populations, spaces, and future times. However, the population is increasing, the world is finite, and time is running out.

In this study, the perspectives of the New Dialecticians, who have restored the reputation of dialectic thought through both the aspects of *positive Hegelian dialectic* and the *positive/negative Marxian dialectic*, have been utilized. In Marx's work *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, his *critical, illusory, and alienated Essence-Appearance logic* and *abstraction processes*, which he developed through his critique of Hegel, have been examined. Finally, in the last section of the study, an attempt has been made to demonstrate that Marx's dialectic constitutes the logic of the *necessary collapse/dissolution* of the capital-based mode of production.

Key Words: Dialectics, Bad Infinity, Capital, Irreconcilable Contradiction, Essence-Appearance, Limit-Barrier.

ÖN SÖZ

Bütünleşik Doktora tez çalışmamın yürütülmesinde çalışmalarına yön veren, bilgi ve yardımlarını esirgemedi bana her türlü desteği sağlayan danışmanım Fatih Celal Türe ile Özlem Şahin Güngör ve Ramazan Günlü ve arkadaşım Sabriye Çilem Akcan'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Yıllarca bursiyeri olduğum TÜBİTAK BİDEB'e maddi desteği için teşekkür ederim.

Bu süreçte edit ve redaksiyon yardımlarıyla bana eşlik eden can yoldaşım Fatmagül Özden'e teşekkürü borç bilirim.

Umut Soytaş

20/02/2025

MUĞLA

Mahşerin üç atlısının entelektüel olanına adanmıştır: Kerim Bilgin'e...

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İTHAF	II
İÇİNDEKİLER	III
TABLolar DİZİNİ	V
ŞEKİLLER DİZİNİ	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ DİYALEKTİK VE *KAPİTAL*

1.1. DİYALEKTİK LİTERATÜRÜNE GİRİŞ.....	15
1.1.1. Yeni Diyalektik ve Diyalektik Materyalizm Eleştirisi.....	16
1.1.2. Bütünlüğün Yöntemi.....	23
1.1.3. Hegel Diyalektiği Eleştirisi: <i>Grundrisse</i>	31
1.2. HOMOLOJİ TEZLERİ: SERMAYE MUTLAK ÖZNE MİDİR?.....	41
1.2.1. Uno-Sekinecilerin Tezi.....	45
1.2.2. Arthur'un Tezi.....	51
1.3. ALTERNATİF DİYALEKTİK YAKLAŞIMLAR: ÖZ YAPISI.....	57
1.3.1. Tony Smith.....	58
1.3.2. Patrick Murray.....	63
1.3.3. David McNally.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

HEGEL DİYALEKTİĞİ VE MARX'IN ELEŞTİRİSİ

2.1. HEGEL FELSEFESİ VE <i>MANTIK BİLİMİ</i>	77
2.1.1. <i>Mantık Bilimi</i>	81
2.1.1.1. Varlık öğretisi.....	85
2.1.1.2. Öz öğretisi.....	87
2.1.1.3. Kavram öğretisi.....	90
2.1.2. Kötü Sonsuzluk.....	93
2.1.2.1. Kötü Sonsuzluk: <i>Küçük Mantık</i>	94
2.1.2.2. Kötü Sonsuzluk: <i>Büyük Mantık</i>	97
2.2. MARX: <i>HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİNİN ELEŞTİRİSİ</i>	105

2.2.1. Gerçekliğin ve Özne–Yüklem Konumlarının Ters Yüz Edilişi.....	107
2.2.2. Eleştirel Olmayan Ampirizm ve Dışarıdan Dayatılmış Mantık.....	110
2.2.3. Yanılsamalar ve Yabancılaşmalar Mantığı.....	112
2.2.4. Uzlaşmaz Karşıtlıklar ve Devlet Organları.....	114
2.2.5. Mixtum Compositum ve Egemenin Tahtadan Kılıcı.....	117
2.2.6. Özsel Karşıtlıkların Doğası ve Doğru Soyutlamalar.....	120
2.3. <i>GRUNDRISSE</i> : SINIR – ENGEL TARTIŞMALARI.....	126
2.3.1. Sermayenin Üretim Sürecindeki Kötü Sonsuzluk.....	127
2.3.1.1. Emek üretkenliği artışı.....	127
2.3.1.2. Sermayenin iki eğilimi ve nüfus.....	135
2.3.2. Sermayenin Dolaşım Sürecindeki Kötü Sonsuzluk.....	142
2.3.2.1. Değerin gerçekleşmesi sorunu.....	142
2.3.2.2. Dolaşım ve üretim boyutlarının birlikte genişlemesi.....	145
2.3.2.3. Sermayenin sınırları.....	148

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTAL: UZLAŞMAZ ÇELİŞKİLER

3.1. DOLAŞIM ALANI: KULLANIM DEĞERİ – DEĞER ÇELİŞKİSİ.....	155
3.1.1. Metanın Soyutlanması: Değer.....	158
3.1.2. Değerden Mübadele Değerine ve Paraya.....	164
3.1.2.1. Değerin basit biçimi: görelî ve eş değer biçimleri.....	167
3.1.2.2. Değer biçimlerinden paraya geçiş ve mübadele süreci.....	173
3.1.3. Meta ve Para Fetişleri.....	181
3.1.4. Dolaşımdan Üretime.....	185
3.1.4.1. Meta–Para–Meta (M–P–M).....	186
3.1.4.2. Para–Meta–Para (P–M–P').....	191
3.2. MUTLAK VE GÖRELİ ARTIK DEĞER ÜRETİMİ: ÖZDEKİ UZLAŞMAZ KARŞITLIK.....	197
3.2.1. Artık Değer Oranı: Kavramlar ve Formüller.....	203
3.2.2. Artık Değerin Üretimi.....	211
3.2.2.1. Mutlak artık değer üretimi.....	211
3.2.2.2. Görelî artık değer üretimi.....	223
3.2.2.2.1. Ailenin ek emek güçlerine el konulması.....	226
3.2.2.2.2. Emek üretkenliği artışı.....	229

3.2.2.2.3. Emegın yoğunlaşması.....	244
3.2.3. Artık Değer Üretimleri Bir Arada.....	247
3.2.3.1. Üretim ölçęinin genişlemesi ve ampirik dünyanın gerilimleri.....	248
3.2.3.2. Artık değerin ve emek gücü değerinin değişkenleri.....	260
3.2.3.3. Sermaye birikim süreci.....	267
SONUÇ.....	282
KAYNAKÇA.....	295

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. <i>Mantık Bilimi</i> 'nin Öğretileri Düzeyinde Yansıma ve Soyutlama İlişkileri.	27
Tablo 1.2. Öğretiler: Boyutlar ve İlkeler.....	30
Tablo 1.3. Hegel ve Marx Diyalektiklerinde Başlangıç ile Sonlar ve Özne.....	39
Tablo 1.4. Sekine'nin Homoloji Tablosu.....	49
Tablo 1.5. Arthur'un Homoloji Tablosu.....	52
Tablo 1.6. Smith: Soyuttan Somuta <i>Kapital I</i>	60
Tablo 2.1. Hegel'de Bilimin Bölümleri.....	78
Tablo 2.2. <i>Mantık</i> 'ın Bölümlenişi.....	84
Tablo 2.3. Varlık Öğretisi.....	85
Tablo 2.4. Öz Öğretisi.....	88
Tablo 2.5. Kavram Öğretisi – Öznel Mantık.....	92
Tablo 2.6. <i>Mantık Bilimi</i> : Belirli–Varlık	97
Tablo 2.7. Hegel'in Nesnel Tini.....	106
Tablo 2.8. Hegel'in Dar Devleti: Devlet Organları.....	115
Tablo 2.9. Özsel Karşıtlık Biçimleri.....	123
Tablo 3.1. <i>Kapital I</i> : Birinci Kısım: Meta ve Para.....	155
Tablo 3.2. <i>Kapital I</i> : Değer Biçimi veya Mübadele Değeri.....	166
Tablo 3.3. Değer Biçimleri.....	174
Tablo 3.4. <i>Kapital I</i> : Para veya Meta Dolaşımı.....	187
Tablo 3.5. <i>Kapital I</i> : Paranın Sermayeye Dönüşümü.....	192
Tablo 3.6. Tek ve Çok İşçili Referans Durum.....	215
Tablo 3.7. Telafi Edilebilirlik Durumu.....	217
Tablo 3.8. Telafi Edilemezlik Durumu.....	219
Tablo 3.9. Tek İşçi Üzerinden Emek Üretkenliği Artışı.....	224
Tablo 3.10. Çalışan Sayısının 1'den 4'e Çıkarılması.....	227
Tablo 3.11. 4 Kişilik Ailenin Çalıştırılması.....	228
Tablo 3.12. Genişletilmiş Referans Durum.....	233
Tablo 3.13. Emek Üretkenliği Artışı İle Göreli Artık Değer Üretimi: Düşük Düzey Makineleşme –Normal Durum–.....	236

Tablo 3.14. Emek Üretkenliği Artışı İle Göreli Artık Değer Üretimi: Orta Düzey Makineleşme –Sınır Durum–.....	239
Tablo 3.15. Emek Üretkenliği Artışı İle Göreli Artık Değer Üretimi: Yüksek Düzey Makineleşme –Telafi Edilemez Durum–.....	241
Tablo 3.16. Emeğin Yoğunlaşması.....	245
Tablo 3.17. Üretim Ölçeğinin Genişlemesi ve İstihdam.....	251
Tablo 3.18. Yıllara Göre Dünya Nüfusu.....	255
Tablo 3.19. <i>Kapital I</i> : Artık Değer ve Emek Gücü Büyüklük Değişimleri ve Ücret.....	263
Tablo 3.20. <i>Kapital I</i> : Yedinci Kısım: Sermayenin Birikim Süreci.....	267
Tablo 3.21. Birinci Evre Tablosu.....	271
Tablo 3.22. İkinci Evre Tablosu.....	275
Tablo 3.23. Birinci ve İkinci Evrelerin Karşılaştırılması.....	276

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Varlık Alanı.....	25
Şekil 1.2. Öz Alanı.....	26
Şekil 1.3. Kavram Alanı.....	26
Şekil 1.4. Marx'ta Soyut-Somut Diyalektiği.....	35
Şekil 1.5. Hegel ve Marx'ta Düşünce – Gerçeklik Karşılaştırması.....	37
Şekil 2.1. Belirli–Varlık: Kötü Sonsuzluk.....	96
Şekil 2.2. Belirli–Varlık: İyi Sonsuzluk.....	97
Şekil 2.3. Sonluluk.....	99
Şekil 2.4. Sonsuzluğa Geçiş.....	100
Şekil 2.5. Sonluda Kalış.....	101
Şekil 2.6. Kötü Sonsuzluk: Sonluluk ile Sonsuzluk Arası.....	102
Şekil 2.7. Kötü Sonsuzluk: Sonsuz Sayıda Sonlular Arası.....	103
Şekil 2.8. Kötü Sonsuzluk: Sonsuza İlerleme.....	103
Şekil 2.9. İyi Sonsuzluk.....	104
Şekil 3.1. Marx'ın Meta Bölümündeki Düşünsel Adımları.....	156
Şekil 3.2. Kapitalist Toplumda Meta ve Emegin İçsel Çelişkisi.....	163
Şekil 3.3. Tek Metanın İçsel Çelişkisinin İki Metada Dışsallaşması.....	172
Şekil 3.4. Metanın İçsel Çelişkisinin Para–Meta Karşıtlığına Dönüşmesi.....	178
Şekil 3.5. Somutlaşan Düzeylerde Kullanım Değeri–Değer Karşıtlığının Güçlenmesi.....	180
Şekil 3.6. Meta Biçiminin Yabancılaşmış Toplumsal Kökeni.....	184
Şekil 3.7. Dolaşım Alanında Fetişik Metanın İç Çelişkisinin Somutlaşma Süreci.....	191
Şekil 3.8. Üretim Alanında İş Gününün Kısımları Arasındaki Çelişkinin Süreci.....	203
Şekil 3.9. Emek Üretkenliği – Makineleşme İlişkisinin Karşılıklılığı.....	272
Şekil 3.10. Sermayenin Teknik Bileşimi Unsurlarındaki Görelî Artışlar.....	273
Şekil 3.11. Sermayenin Değer Bileşimi Unsurlarındaki Görelî Artışlar.....	273
Şekil 3.12. Kütle – Değer Karşılaştırması.....	274
Şekil 3.13. Sermayenin Teknik ve Değer Bileşimlerindeki Tüm Unsurlar Karşılaştırması.....	274
Şekil 3.14. Kapitalizmin Sonu: Biçimin İçeriğe Engel Olması.....	280

GİRİŞ

Görünen gerçek olsaydı,

bilime gerek kalmazdı.

K. Marx

Marx'tan sonra, birbirinden farklı ve hatta karşıt yönlerde gelişen iki ayrı Marksizm biçiminden söz etmek mümkündür: Perry Anderson'ın (2007) Batı Marksizmi başlığı altında topladığı *akademik/teorik Marksizm* ile Sovyet Marksizmi olarak adlandırılabilen *siyasal/pratik Marksizm*. İlk bakışta karşıt gibi görünen bu iki eğilimin ortaklaştığı en önemli nokta, Marx'ın neredeyse tüm yaşamını ve entelektüel çabasını verdiği *Kapital*'in *diyalektik yöntemle* “okunmamasıdır”. Her iki eğilim de Marx'ın çalışmalarını, Hegel ve Bauer, Stirner, Proudhon gibi sol Hegelcilerle polemikler yürüterek felsefe yaptığı *Genç Marx* ve felsefe eleştirisini tamamlayıp ekonomi politik alanında bilim yaptığı *Olgun Marx* şeklinde ayırıştırır. Ancak *Olgun Marx*'ın başta *Kapital* olmak üzere, ekonomi politik eleştirisinde uyguladığı diyalektiği, *Genç Marx* döneminden öğrendiği gerçeği göz ardı edilir. Batı Marksizmi, diyalektiği Marx'ın erken dönemlerinde ararken, en olgun haline Sovyet Marksizminde ulaşan diyalektik materyalizm teorileri, diyalektiği Engels'te bulur. Oysa Marx'ın diyalektiğinin asıl alanı, ekonomi politik eleştirisidir. Ne yazık ki, Marksizmin 150-160 yıllık tarihinin yalnızca son 30-40 yılı içinde *Kapital*'in diyalektiği bir araştırma konusu haline gelebilmiştir.

Marxçı diyalektikte öncelikli olarak odaklanılması gereken, Marx'ın, *Kapital*'in ana yapısında tüm yaşamı boyunca hocası olarak gördüğü Hegel'den, özellikle de *Mantık Bilimi*'nden nasıl faydalandığıdır. Ancak, *Kapital*'in ilk basımından yıllar sonra Marx'ın (2011: 29) da dile getirdiği gibi, Hegel'e “ölmüş eşek” muamelesi yapılmış ve bu durum, Marx'ın *Kapital*'de Hegel'le örtük olarak yürüttüğü polemğin yanı sıra, Marksçı diyalektiğin inceleme alanının değişmesine neden olmuş, ekonomi politiğin eleştirisi yöntemsiz kalmıştır. Günümüzde, Sistematik Diyalektikçiler ve Uno-Sekine ekollerine kadar, Marx'ın yönteminin alanı ya belirsizleştirilmiş, başka yönlelere kaydırılmış, asıl çalıştığı alan olan *Kapital*'e farklı yöntemler uygulanmış ya da diyalektik tamamen reddedilmiştir.

Diyalektiğin alanının belirsizleşmesi, kökenini Engels'ten alan ve Sovyet resmi ekolü statüsüne erişen Diyalektik Materyalizm (Dia-Mat) teorilerini işaret eder. Bu teoriler, üç temel yasayı içerir: *niteliğin niceliğe dönüşümü*, *karşıtların birliği*, *yadsımanın yadsınması*. Ancak inceleme alanı, neredeyse gök kubbenin altındaki her şeye genişletilmiştir. Buna karşın, *Kapital*'in bütünsel diyalektik kurgusu, Diyalektik Materyalizm teorisyenlerinin yeterince ilgisini çekmez. İlgi gösterildiği durumlarda ise Marx'ın diyalektiğinin *eleştirel yönü* göz ardı edilir ve Marx ekonomi politiğin yasalarını keşfeden bir figür olarak alkışlanır. Bu anlayışa göre, “ekonomik altyapı, siyasi üstyapıyı belirlemektedir; bu ilkenin ve ekonomi politiğin yasalarının gerçek mucidi Karl Marx'tır”.

Diyalektiğin alanının kaymasından kastedilen, özellikle Frankfurt Okulu ve bir dizi Batılı düşünürün, üst-yapıyı belirlediği ve demirden yasaları olduğu varsayılan “Marksist ekonomi politiğe” karşı; çerçevesi genişletilmiş esnek diyalektik düşünceleri, farklı şekillerde sosyoloji, modern felsefe, politika, psikanaliz, varoluşçuluk, sanat gibi alanlara taşımalarıdır. II. Enternasyonal ile başlayan ve Diyalektik Materyalizmin belirlenimci ekonomist/determinist tezlerine doğru evrilen *resmi/ortodoks Marksizme* karşı hümanist çözümler bulunmaya çalışılmıştır. *Olgun Marx*'ın ekonomi politik yaptığı varsayılmış, eleştirisini verdiği unutulmuş; sonraki dönemi ile ilişkisi kurulmadan *Genç Marx*'ın felsefi çalışmalarına yönelme olmuştur.

Kapital'in yöntemine diğer yaklaşımlar, genellikle diyalektiğin ya yok sayılması ve eserin yeni yöntemlerle okunması ya da diyalektik yöntemin açıktan reddedilmesi şeklinde ortaya çıkar. Neo-Rikardocu düşünürler (Bortkiewicz, Seton, Morishima, Steedman vb.) *Sraffa'nın doğrusal üretim teorisi yöntemini* Marx'ın kuramına uygulayarak, *Kapital I*'deki değerlerden *Kapital III*'ün üretim fiyatlarına ulaşarak *dönüşüm sorunu*¹ çözmeye çalışırlar. Grossman-Sweezy çizgisi ise Marx'ın değer kuramını *başarılı ortalamalar yöntemi* ile gerçek ekonomik verilere yakınlaştırmayı hedefler. Benzer şekilde, Analitik Marksistler de diyalektiğin yerine geliştirdikleri *aksiyomatik yöntemi* koyarak, *Kapital*'in iddialarını teoremleştirip

¹ “Dönüşüm Sorunu”ndan, Eugen von Böhm-Bawerk'in 1896 yılında yayınladığı *Karl Marx and the End of His System* isimli kitabından itibaren *Kapital I*'in değerlerinin *Kapital III*'ün fiyatlarına dönüştürülmesi anlaşılmaktadır. Literatürü özetleyen ve gerçekte böyle bir sorunun olmadığını, Marx'ın değer kuramının diyalektiğine dayanarak açıklayan iyi bir özet için bkz. Sungur Savran, "Kapital'in Kapitalist Eleştirisi ve Marx'ın Diyalektiği," *Praksis* 28 (2012): 133-158.

ampirik dünyada sınımaaya çalışır ve Marksizmi salt iktisadi bir zeminde incelemeyi tercih ederler. Tüm bu yaklaşımlar sonucunda, Marx'ın kendi yöntemi yok sayılarak, *Kapital* zerine çeşitli matematiksel ve iktisadi okumalar geliştirilir.

Gramsci, Korsch, Lukcs, Kosik, İlyenkov ve Rubin gibi Marksistler, Diyalektik Materyalizm teorilerine, *Kapital*'in iktisadi modelleştirmelerine veya diyalektik düşüncenin açıktan reddine mesafeli yaklaşmışlardır. Bunların yerine, diyalektiğın felsefe tarihi içerisindeki konumuna, tarihsel ve sosyal teori olma boyutuna önem vermişlerdir. Kosik, İlyenkov ve Rubin, *bütünlüklü* Hegel felsefesi ile Marx'ın *organik/sistematik* düşüncesi arasındaki biçimsel benzerliklerin farkına varmış, ancak bu düşünürlerin hiçbiri yöntemsel açıdan Marx/Hegel ilişkisine ya da Marksçı diyalektiğın asıl alanı olan ekonomi politik eleştirisine, *Kapital*'in bütünsel diyalektik mimarisine yönelmemiştir. Lukcs (2006), sermayenin yerine emek merkezli bir diyalektik kurmaya çalışmış; Rubin (1990) yalnızca Marx'ın değeri teorisini incelemiş; Kosik (2015) diyalektik yöntemi doğ-emek-insan temelli genel üretim alanında uygulamış; İlyenkov (2009) ise Antik Yunan'dan modern döneme uzanan düşünce tarihinde işlemiştir. Bu yaklaşımlar, diyalektiğın alanını farklılaştırmıştır.

Marksizm içerisinde sadece diyalektiğın değil, aynı zamanda *hümanist* ve *tarihselci* gördüğü Hegel ile bağlantıların tamamen reddedilmesi gerektiğini en sert şekilde savunan isim Althusser olmuştur. Althusser (2007), Colletti'nin Hegel eleştirilerinden de faydalanarak, Marx'ın *Kapital*'de —kendisi bunun “farkında” olmasa bile— *Bachelardı bilimsel bir epistemolojik kopuş* ile psikanaliz kökenli *st-belirlenimci bir yapısal nedensellik* anlayışıyla diyalektikten bağımsız yeni bir bilim kurduğunu iddia eder.

Yirminci yüzyılın en büyük devrimcilerinden Lenin (2013: 146) ise *Felsefe Defterleri*'nde şu uyarıyı not eder: “*Aforizma*: Hegel'in Mantık'mın *tümü* iyice incelenmeksizin, Marx'ın ‘Kapital’ ini ve özellikle de ‘Kapital’ in bölüm I'ini bütünüyle anlamak olanaksızdır. şu halde hiçbir marksist, ondan ½ yüzyıl sonra bile, Marx'ı anlamış değildir!!”. Lenin'in bu uyarısı, Althusser de dahil olmak üzere kendisinden sonraki Marksist kuşaklar için de geçerliğini koruyacaktır. Lenin'e göre, Hegel'in *Mantık*'ını incelemeden *Kapital*'i anlamak nasıl imknsızsa, tersinden, Marx

bizlere “M” (büyük M) ile bir *Mantık* bırakmamış, fakat *Kapital*’in mantığını miras bırakmıştır (2013: 266, vurgular değiştirilmemiştir).

Marx’ın bütünsel ve eleştirel ekonomi politığını doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, yöntem sorununa ve Hegel’den farklılaştırdığı diyalektik yöntemine hâkim olmaya bağlıdır. Ancak, yöntemin kavranması, tersinden, ekonomi politik eleştirisinin doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektirir. Kapitalizmin mantıksal olarak zorunlu yıkılışını bilinç düzeyine çıkarabilmek, *Kapital*, *Artık Değer Teorileri* ve ciltlere yayılmış *el yazmalarının* yalnızca betimsel bir okuması ile mümkün değildir. Bunun için iskelete, yani yönteme odaklanmak gerekir. Bir yöntemin doğru anlaşılması, dışarıdan dayatılmış bir mantık değilse, ancak içeriği ile birlikte ele alınmasıyla mümkündür.² Marx’ın topyekûn sermaye eleştirisini anlayabilmek için öncelikle onun erken dönem Hegel felsefesiyle olan ilişkisini ve diyalektik üzerinden yürüttüğü polemiklerini, *Kapital*’de kullanacağı yöntemin bir ön hazırlık aşaması olarak değerlendirmek gerekir. *Kapital*’de ise, *kullanım değeri-değer* çelişkisi üzerinden başlattığı diyalektik sürecin her bir aşamasındaki geçişlere odaklanılmalıdır. Böylelikle hem Marx’ın yönteminin Hegel’in diyalektiğinden farkı hem de sermayeye dayalı üretim biçiminin zorunlu çözülüşü daha net bir şekilde anlaşılabilir.

Günümüze kadar Marksizm tarihinde, *Kapital*’e diyalektiğin *bütünlüğün yöntemi* olduğunu bilerek yaklaşan yalnızca Uno-Sekine ve Sistematik Diyalektik ekolleri olmuştur. Son otuz yıl içinde, Hegelci diyalektiğin Marx’taki karşılığı, *Mantık*’ın *Kapital*’deki izleri ve Marx’ın bütünlüklü ekonomi politik eleştirisi üzerine derin tartışmaların yürütüldüğü geniş bir literatür oluşmuştur. Sistematik Diyalektikçiler, Marx’ın *Kapital*’i ile Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin tamamı veya belirli bölümleri arasındaki yöntemsel benzerlik ve farklılıkları öne çıkararak, *Kapital*’i ve gizde kalmış Marksçı diyalektiği keşfetmeye çalışmaktadır. Sekineciler ise Uno’nun görüşlerine dayanarak, kapitalizm gibi bütünlüklü bir sistemi anlayabilmek için, Marx’ın diyalektiğinin tam olarak ne olduğu tartışmasına fazla girmeksizin, Hegel’in yöntemini doğrudan *Kapital*’e uygulamaktadır. Her iki ekol de Hegel’in *Mantık Bilimi*’nde en saf haliyle geliştirdiği diyalektiğin, Marx tarafından sermayeye dayalı

² Marx’ın kendisi de, bu tez çalışmasının 2. bölümünün 2. kısmında görüleceği üzere, Hegel diyalektiğinin biçimsel eleştirisini içeriksel olarak Hegelci devlet kuramı ile birlikte sunar. Benzer bir durum, 3. bölümde görüleceği üzere, ekonomi politik eleştirisi için de geçerli olacaktır.

üretim biçiminin analizi ya da eleştirisi için *Kapital*'de (olumlu ya da olumsuz nitelikleriyle, kısmen ya da tamamen, değiştirilerek ya da doğrudan) kullanıldığının farkındadır. Kapitalizmin doğru bir şekilde anlaşılabilmesinin yolu, Marx/Hegel ilişkisine yöntem sorunu üzerinden odaklanmaktan geçmektedir.

Ancak, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde *Varlık–Yokluk*³ çelişkisinden başlayarak *mutlak Özne* olarak *İdeaya* ulaştığı diyalektiği, Marx'ın *Kullanım değeri–Değer* ile başlayan ve *Sermayede* sonlanan ve yeniden *Metaya*, fakat bu kez *sermayenin ürünü olarak metaya* dönen diyalektiği ile eş tutmak yanlış olacaktır. Her iki diyalektik de belli bir bütünlüğü kuruyor olsa da, Hegel'in diyalektiği *pozitif*, Marx'ınki ise *negatif* bir diyalektiktir. Hegel'de çelişkiler aşılrken, Marx'ta çelişkiler daha da belirginleşir. Diyalektik yöntem, yaşayan bir bütünlüğün, vücudun yöntemidir. Fakat vücut kanserli olabilir.

Hegel, kendisinden önceki tüm modern dönem felsefe tarihinin klasik *özne-nesne* ikilemini kendi felsefesinde; doğal ve toplumsal, öznel ve nesnel tüm *gerçekliği*, evrensel bir özne olan *mutlak İdea* bünyesinde toplayarak çözmeye çalışır. *İdea*, kendi kendini dışsallaştırma ve nesneleştirme süreciyle nesnel gerçekliği kurarken aynı zamanda geri dönüşlü olarak kendisini, kendi *mutlak Özne* olma konumunu kuruyordur. *Nesnellik* ve *öznellik İdeanın* açılımı ile geliştikleri için aynı *Tözün*, aynı homojen bütünün uğraklarıdır. Bu yüzden *İdea*, hem nesnel hem de öznel; *özne-nesne* özdeşliği, *kendi kendini hareket ettiren Töz*dür. Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin konusu *kendinde İdea* yani, *Kavramdır* ve *Kavramın*, bütünlüğün *içsel* çelişkilerini aşp kendine geri dönerek, nihayetinde *Özne* olması sürecinin saf hareketi *Diyalektiktir*.⁴

Bu noktada, Uno–Sekinecilerin ve Sistematik Diyalektikçilerin bir kısmının *Kapital*'e dair tam Hegelci okumalarının handikaplarından ve *Homoloji tezleri* olarak

³Alman felsefe geleneğinde, sözcüklerin felsefi kategori ve kavramlara karşılık geldiklerini belirtmek için ilk harfleri büyük yazılır (örneğin kavram yerine Kavram). Hegel ve Marx da eserlerinde bu geleneği takip etmiştir. Hegel'in birçok eserini Türkçeye kazandıran Aziz Yardımlı, çevirilerinde bu hassasiyeti gözetmiştir. Bu tez çalışmasında, düşünürlerin Kavramlara karşılık gelen sözcükleri *italik* olarak verilmiş, Kavram vurgusunun ön planda olduğu yerlerde ise ilk harfleri büyük (örneğin *büyük* yerine *Büyük*) yazılarak felsefi kategori oldukları vurgulanmıştır.

⁴2. bölümde görüleceği üzere, Hegel diyalektiği, bütünlüğün oluşumunu ve *İdeanın özne* olma sürecini aşılabilir veya aşılabilir tüm karşıtlıkları o veya bu biçimde uzlaştırarak ve tüm “*dışsallıkları*”, “*içsel*” hale getirerek gerçekleştirir.

adlandırılan yaklaşımlardan bahsetmek gerekir. Hegel'in genel felsefesinde *İdea* ve *Mantık Bilimi*'nde *Kavram* üzerinden kurmaya çalıştığı bütünlüğün eleştirisi süzgecinden geçirilmeden *Kapital*'in yapısı ile eşleştirilmesi, Hegel'deki *mutlak*ın yerini Marx'ta *sermayenin* almasına yol açar. *Sermayenin* “*kendi değerini artıran değer*” olmasına atıfla, *Mantık'ın Kavram* öğretisine karşılık geldiği varsayılır. Başta Sekine olmak üzere Uno-Sekineciler ve Sistematik Diyalektikçilerin önde gelen isimlerinden Arthur'a göre, *Kapital*'de *değer* ve *meta* ile başlayan diyalektik, *sermayenin* Hegel'in *ideasına* benzeri şekilde tüm gerçekliği kendinde toplayarak modern dönemin *gerçek maddi Öznesi* haline gelmesiyle sonuçlanır. *Meta* ile başlayan *sermaye diyalektiği*, özgün kapitalist üretim biçiminin tüm içsel çelişkilerini aşarak *sermayenin* ürünü olan *metaya*, yani kendisine döner; böylece Hegelci dairesel diyalektik tamamlanır. Kapitalizm öncesinin rastlantısal ve zorunlu olmayan ilişkilerinin yerini, kapitalizmle birlikte tüm yaşam biçimlerini içine alan, yoğunlaşan; toplumun tamamını kendine benzetme ve kendini yeniden üretme kapasitesine sahip *mutlak bir Özne*, *Sermaye* almıştır. Bu okumaya göre, idealist Hegel'in *İdeasının* materyalist Marx'taki karşılığı doğrudan *Sermayedir*. Ancak Marx'ın diyalektiği, Hegel'den farklı olarak, en küçük hücresinden tüm vücuda kansere bulaşmış gerçek bir organizmanın diyalektiğidir. Canlı, can çekişmektedir.

Hegel'in *Mantık Bilimi* ile Marx'ın *Kapital*'i arasında *eş-yapısallık* olduğunu varsayan bu katı Hegelci okumalar, *Sermayenin* Hegelci anlamda *mutlak Özne* olduğu sonucuna vardıkları ölçüde, tabiri caizse Marx'ı mezarında ters döndürür. Marx, yaşamının tüm entelektüel çabasını ekonomi politiği inşa etmeye değil, onun *eleştirisine*; kapitalizmin ebedi bir sistem olduğunu savunmaya değil, *tarihsel olarak geçici bir aşama olduğunu* ve *zorunlu yıkılışını* göstermeye; *Sermayenin mutlak Özne* olamayacağını, *tarihsel ve geçici olduğunu* kanıtlamaya adanmıştır. Yöntem açısından Marx (2011: 28), kendi diyalektik yönteminin “Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtı” olduğunu açıkça vurgular. Marx'ın diyalektiği, bütünlüğü kurarken aynı zamanda yıkan; Hegel'in olumlu diyalektiğinin aksine kapitalizmin tarihselliğini ve geçici bir aşama olmasını ortaya çıkaran *eleştirel diyalektiktir*.

Hegel'de çelişkiler uzlaştırılır, kendi tabiriyle “*Ortadan Kaldırılır*” ve süreç *İyi/Gerçek Sonsuzluğa* doğru ilerler. Oysa Marx, çelişkileri uzlaştırmaz; Marx'ın en

çok vurguladığı kavram, Hegel'in *Kötü Sonsuzluk* tartışmasından devralıp ekonomi politiğin eleştirisine sunduğu *Uzlaşmaz Çelişki* kavramıdır. Ne var ki, geleneksel Marksizm ve Diyalektik Materyalizm teorileri *uzlaşmaz çelişki* kategorisini, başta işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çatışma için sıkça kullanmasına rağmen, terimi daha geniş çerçevede *Kötü Sonsuzluk* mantığına taşımakta yetersiz kalmıştır.

Sekine ve Arthur'un, Marx'tan sonra unutulmuş yöntemini Hegel diyalektiği üzerinden *Kapital*'e geri kazandırma çabası kritik bir öneme sahiptir. Ancak, Marx'ın gençlik yıllarından itibaren hocası Hegel'le hesaplaşarak geliştirdiği *eleştirel diyalektiğin*, Hegelci olumlu bir okumaya tabi tutulması, Arthur ve Sekine'yi *Kapital*'in Sermaye diyalektiğine dair kökensel bir tuzağa düşürür: *İyi (Gerçek) Sonsuzluk* varsayımı. Her ne kadar Sekine ve Arthur, Marx'ın kimi ifadelerinin ve sermaye mantığının yer yer *İyi Sonsuzluk* kavramını sorgulamaya açtığını kabul etseler⁵ de, tüm çelişkileri sentezleyerek ilerleyen Hegelci *olumlu diyalektik* perspektifinden kopamamaları, Marx'ın bütüncül eleştirisini görmelerini perdeler.

Bu çalışmanın özgün tezlerinden biri, Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin, Hegelci çelişkilerin aşıldığı –*ortadan kaldırıldığı*– *İyi (Gerçek) Sonsuzluk* dünyası ya da cennetiyle değil; aksine, çelişkilerin daha da uzlaşmaz hale gelip yabancılaşmalara (*Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*'nde yanılısamalar, 1844 *Elyazmaları*'nda yabancılaşmalar, *Kapital*'de meta fetişizmi) yol açtığı *Kötü (Sahte) Sonsuzluk* mantığı ile değerlendirilmesi gerektiğidir. Bu sayede, Marx'ın yönteminin neden, kendi deyişiyle, Hegelci yöntemden yalnızca farklı olmadığı, fakat onun *tam karşıtı* olduğu; sermayeye dayalı üretim biçimin niçin *mutlak* değil, *tarihsel olarak geçici* olduğu ve *yıkılışının zorunlu* olduğu açığa çıkarılacaktır.

Böylece tezin önemli bir hattı, Hegel'in *Küçük ve Büyük Mantık*'ındaki *Kötü Sonsuzluk* kategorisi ve bu kategoriyle bağlantılı olan *Birşey – Başkası, Sınır (alm. Grenze) – Engel* (alm. *Schranke*) kavram çiftlerinin incelenerek, Marx'ın Hegel'den devralıp *Grundrisse* ve *Kapital*'de ekonomi politiğin eleştirisini üzerinden kurduğu

⁵ İyi Sonsuzluk varsayımına dayanan homoloji tezlerinin en güçlü savunucularından Arthur (bkz. 2004: 137-152) bile kitabının 'The Infinity of Capital' başlıklı bölümünde Marx'ta İyi Sonsuzluğun yanısıra Kötü Sonsuzluğu da çağrıştıran pasajları tartışmaya açar. Uno-Sekinecilerden Bell ise şöyle der: "Bununla birlikte Hegel'in, Mutlak'ı Doğru Sonsuz olarak tasavvur etmesine rağmen; bizler, sermayenin, Hegel'in Mutlak'ının statüsüne erişmeyi ne kadar isterse istesin, tarih boyunca hüküm sürdüğü bölgenin bir sonu olduğunu görebiliyoruz" (Bell, 2015:161).

Uzlaşmaz Çelişki mantığının netleştirilmesidir. Amaç, Marx'ın tüm ekonomi politik çalışmalarını belli bir terim kalıbına oturtmak değil; Hegel'den devraldığı *uzlaşmaz çelişki* mantığını sermayeye dayalı üretim biçimi bağlamında nasıl işlevselleştirdiğini göstermektir. Marx'a göre sermayenin uzlaşmaz olanları uzlaştırma çabası, basit bir yanılsama değil, sermayenin tüm varlık koşulu ve sermayeyi sermaye yapan itici güçtür. Çelişki terimlerde değil, gerçekliğin kendisindedir. Bu açıdan, Marx'ın eserlerinde yer alan bölümler ve temel alanlar arasındaki geçişlere —*metadan para ve sermayeye, dolaşım alanından üretim alanına geçişler ve özellikle üretim alanının kendi iç işleyişi*— çelişkilerin *uzlaşır* ya da *uzlaşmaz* niteliklerine ve bunların uzlaşma derecesine odaklanılması büyük önem taşır.

Marksistler arasındaki yaygın bir yanlış kanı, Marx'ın yaşamı boyunca kendi yöntemi ile Hegel'in yöntemi arasındaki farklılıklar hakkında çok az konuştuğu ve diyalektikle ilgili derli toplu bir eser bırakmadığı yönündedir. Ancak bu görüş, tekrara düşmek pahasına belirtmek gerekirse, Marx'ın *Genç Marx* olarak adlandırılan erken dönemindeki tüm çabasını göz ardı eder. Marx, ekonomi politiğe yöneldiği *Olgun* döneminde bile, sadece kendi notlarından oluşan *Grundrisse*'in girişinde veya Engels ile mektuplaşmalarında değil; *Kapital*'in önsözlerinde, burjuva ekonomi politikçileri eleştirirken ve en önemlisi *Kapital*'in tüm örgüsünde yöntemini açıkça vurgular. Üstelik, eserlerinden biri tartışmaya yer bırakmayacak şekilde doğrudan Hegel diyalektiği ve kendi eleştirisi üzerinedir.

Marx, 1843 gibi kariyerinin çok erken bir döneminde, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde Hegel diyalektiğini hem içerik (*Hegel'in Devleti*) hem de biçim (*Hegel'in spekülatif diyalektiği*) açısından birlikte değerlendirerek incelemiştir. Bu çalışmasında, Hegelci *olumlu diyalektiğin* ve *Hegel'in Kavram mantığı* eleştirisini vererek *Özdeki uzlaşmaz karşıtlıkların, yanılsama/yabancılaşımların ve doğru soyutlamaların* doğasını keşfetmiş; bu kavrayışlarını yıllar sonra ekonomi politiğin eleştirisinde işlevsel hale getirmiştir. *Mülkiye Dergisi*'nin Marx özel sayısında yayımlanan makalemden belirttiğim üzere, “Hegel'in Devlet üzerinden kurduğu yanılsamalı Bütünlüğün ve uzlaşmaz çelişkilerin kökeninin Hegel'in dışarıdan dayattığı Kavram mantığı ekarte edilerek Özde (daha özsel olanda) aranması ve diyalektiğin bu yönde işletilerek gerçek karşıtlıkların gerçek olmayanlardan ayrıştırılması gerektiği, Marx'ın erken dönemde bilince çıkardığı önemli derslerdir”

(Soytaş, 2018: 84). Marx’a göre Hegel, *Öz* alanında uzlaşmaz olanları (sivil toplumun karşıtlıkları) *Kavram* alanının (*Hegel’in Devleti*) öznel *spekülatif (kurgusal) mantığı* gereği uzlaştırmaya çalışmakta; ancak çelişkilerin aşılması—*ortadan kalkması*—gerekirken, *yanılsamalar* üremektedir.

Benzer olarak sermaye, doğası gereği uzlaşmaz olanları—*değer ve kullanım değeri*—uzlaştırmaya çalışmakta, fakat süreç zorunlu olarak *meta-fetişizmine* dayanmakta, karşıtlığı uzlaştırmak yerine güçlendirmektedir. Marx (bkz. 2011: 27), *Kapital*’in sonsözlerinden birinde okuyucusundan alıntı yaparak, *Kapital* boyunca *Görünümlere hükmeden yasaları*, bunların arkasındaki *Özleri* ve aralarındaki geçişleri ortaya çıkarmaya çalıştığını doğrular. Marx’ın 1843 yılında *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli eserinde *Hegel’in Devletine* getirdiği eleştiriler ile 1857’de yazdığı *Grundrisse* ve 1867’de yayımlanan *Kapital I*’de ekonomi politığe getirdiği eleştiriler, kendi *eleştirel diyalektiği*nde örtüşür. Kısacası, Althusser’in *epistemolojik kopuş* savlarının aksine—hatta tam tersine—*Genç Marx*’ın erken döneminde eleştirisini verdiği diyalektik, *Olgun Marx*’ta *Grundrisse*, *Kapital* ve *sermayenin diyalektiği* olacaktır. Hegel’in *spekülatif devleti* çelişkileri çözmek konusunda ne kadar kofsa, kapitalizm de o kadar çürüktür.

Marx’ın, *Kapital* ve *Grundrisse*’in birçok bölümünde, Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin öğretilerinden —*Varlık, Öz ve Kavram*— birçok kategori, ilişki ve mantığı kullandığı açıktır. Arthur ve Sekine’nin Homoloji tezleri, *Kapital*’in bu öğretileri sırasıyla takip ettiği ve *Kavram* öğretisine denk düşen sermayenin modern dönemin mutlak *İdeasına* karşılık geldiği yönündedir. Bu çalışmanın ana iddiası ise, Marx’ın ekonomi politik eleştirisinin belirleyici rengini Hegel’in *Öz* öğretisinin verdiği ve sermayenin genel iskeletinin, yıllar önce *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı çalışmasında geliştirdiği *Özdeki Uzlaşmaz Karşıtlık* mantığında aranması gerektiğidir. Zira, *içsellik* temelli Hegel’in *Öz* öğretisinden farklı olarak, Marx’ın uzlaşması zorunlu olmayan *dışsallıklar* üzerinden kurguladığı *Öz* mantığı, ekonomi politığın eleştirisinde *Kötü Sonsuzluk* mantığı ile örtüşür.

Değer, yani *toplumsal olarak gerekli emek zaman*, *Kapital*’in daha başında toplumsal *Töz* olarak tanımlanır. Değerin dolaşımı, bir yüzey alan olarak *Görünümler* alanına; üretimi ise *Öz* alanına karşılık gelir. Marx, *Kapital I*’in büyük bir bölümünü

mutlak ve görelî artık değeri üretiminin incelemesine ayırır. Ne yazık ki, günümüze kadar bu iki artık değeri üretim biçimi çelişkisiz, uyumlu ve doğal bir süreç gibi ele alınmış; mutlak ya da görelî, ancak her durumda artık değeri üreten mekanizmalar olarak görülmüştür. Oysa mutlak artık değeri üretimi ile görelî artık değeri üretiminin zaman ve nüfus kavramları üzerinden birlikte ele alınması, *gerekli emek* ile *artık emek* —daha doğrusu *Gerekli Emek Zaman* ile *Artık Emek Zaman*— arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı, hatta paradoksu ortaya koyacaktır.

Bu çalışmanın alanı, diyalektiğin, Antik Yunan’da Platon, Aristoteles ya da Heraklitoslardan modern döneme gelişi; Hegel’in öncelleri Kant, Fichte ve Schelling’in elinde büründüğü biçimler ya da kavramın etimolojisi değildir.⁶ Benzer şekilde, Hegel diyalektiğinin onlarca farklı yorumunun karşılaştırılması da çerçeve dışıdır. Marx’ın Hegel diyalektiğini ne kadar doğru veya yanlış anladığı, kökeninde idealist felsefeye ait bir yöntemin materyalist açıdan kullanılmasının geçerliği, “başı üzerinde duran yöntemin, ayakları üzerine oturtulması” veya “kabuğun altındaki rasyonel çekirdeğin ortaya çıkarılması”nın doğru felsefik yorumunun ne olması gerektiğine dair derin tartışmalar da bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Bu tezin ele aldığı Hegel, Marx’ın okuyup eleştirisini verdiği Hegel’dir. Çalışmanın odağı, Yeni Diyalektikçilerden⁷ de yararlanarak, Marx’ın ekonomi politik eleştirisinde Hegel’den ne şekilde faydalandığı; erken dönem eleştirilerinin *Kapital*’deki izdüşümleri ve Hegel eleştirisi bağlamında sermayenin eleştirel diyalektiğini nasıl kurduğudur.

Tez çalışmasının ilk bölümünün birinci kısmında, Yeni Diyalektikçilerin Diyalektik Materyalizm teorilerine getirdikleri eleştiriler üzerinden diyalektik düşünceye katkıları ve diyalektik düşünceyi, asıl inceleme konusu olan *bütünlüğe* geri döndürmeleri ele alınacaktır. Bölümün ikinci kısmı, Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin bölümlenişi ile Marx’ın *Kapital(ler)*’i arasında eşlenikliği savunan Homoloji tezlerini (Christopher J. Arthur, Thomas T. Sekine’nin tezleri) konu edinmektedir. *Mantık Bilimi* ile *Kapital* arasındaki bölümsel benzerliklerin niteliği —*homolojik* mi yoksa *analojik* mi olduğu— ve bu sorunun neden bu denli önemli olduğu ele alınacaktır.

⁶ Diyalektik düşüncenin tarihini Antik Yunan’dan Alman İdealizmi’ne ve Marx’a kadar getiren hacimli ve faydalı bir çalışma olarak Elgür’ün (2013) *Felsefenin Arzusu Politika: Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Onto-Politika* isimli eseri önerilebilir.

⁷ Çalışmada Sistematik Diyalektikçiler ve Uno-Sekine ekollerinden gelen, ayrıca son dönemde Marx’ın diyalektiği üzerine düşünen bağımsız düşünürler için Yeni Diyalektikçiler adlandırması kullanılacaktır.

Birebir eşleşme, sermayenin *Kavram* alanına taşınması ve Hegelci anlamda bir özne, hatta *Mutlak Özne* haline gelmesi anlamına gelir. Takip eden son kısımda, *Öz* öğretisine yönelerek *Özne-Sermaye* tezlerine alternatif yaklaşımlar getiren düşünürlerin (Tony Smith, Patrick Murray, David McNally) farklı *Öz* paternleri incelenecektir. En son David McNally'nin *Öz* alanındaki karşıtlıkların, *dışsal karşıtlıklar* olduğu tespiti ile bunun gerçekte *Kötü Sonsuzluk* mantığına karşılık gelmesinden feyz alınarak *Mantık Bilimi*'ne dönülecektir.

İkinci bölüm, Hegel'den Marx'a uzanan diyalektik bir yolculuk olarak düşünülebilir. Bölüm, Hegel'in *Mantık Bilimi* incelemesiyle başlayacak, ikinci kısımda Marx'ın *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli önemli çalışmasının yöntem açısından titiz bir incelemesi verilecek, son bölümde ise *Sınır* ve *Engel* kavramları çerçevesinde *Grundrisse*'deki *Kötü Sonsuzluk* ele alınacaktır. Hegel bölümünde öncelikle *Mantık Bilimi* ve öğretileri özetlenecek; ardından *Birşey* ve *Başkası*, *Sınır* ve *Engel*, *Yapı* ve *Belirlenim* kavramları ile Hegel'in *Küçük* ve *Büyük Mantık*'taki *Kötü Sonsuzluk* anlayışı incelenecektir. Marx'ın *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli eserine odaklanan ikinci kısımda ise, *Feuerbachçı tersine çevirme*, *dışarıdan dayatılmış spekülatif Kavram mantığı*, *eleştirel olmayan empirizm*, *yanılsamalar mantığı*, *Özdeki karşıtlıkların uzlaşır-uzlaşmaz nitelikleri* ve *soyutlamaların doğası*, Marx'ın diyalektiğe dair Hegel'den çıkardığı dersler bağlamında ele alınacaktır. Bölümün üçüncü ve son kısmı, *Grundrisse*'in üretim ve dolaşım alanlarındaki *Kötü Sonsuzluk* incelemesidir. Bu kısım, aynı zamanda Sermayeye dayalı üretim biçiminin uzlaşmaz çelişkisinin ve *Sınırlarının* özlü bir biçimde ortaya konulduğu kısım olacaktır.

Tezin ana eksenini son bölüm oluşturmaktadır. Burada, *Kapital I* mercek altına alınacaktır. Marx'ın, gerçek soyutlamaların sonucu olarak hem bir *kullanım değeri* ve hem de bir *değer* olan *Meta* ile *Kapital I*'in başında başlattığı diyalektik yolculuk, eserin sonuna kadar takip edilmeye çalışılacaktır. Meta, kullanım değeri olmasının yanı sıra, *soyut emek* olarak bir *değer* parçacıdır; yani, *toplumsal olarak gerekli emek zaman* olarak bir *zaman* parçacıdır. Marx, *metadan* başlayarak bir *zaman*, *uzam* ve *nüfus* diyalektiği kurmaya çalışır. İlk kısımda, *kullanım değeri-değer içsel çelişkisine* dayanan metanın kendisinden *dışsal bir karşıtlık* türeterek paraya dönüşümü; M–P–M ve P–M–P' döngüleri ile bir *görünümler alanı* olarak dolaşım alanını oluşturması

incelenecektir. Kullanım değeri ile değer arasındaki bu iç çelişki, diyalektik somutlaştıkça dışsal ifadeler kazanarak derinleşecektir. Son bölümün ikinci kısmında ise, *No admittance except on business*⁸ kapısının ardına geçilerek, *özel artık değer üretiminin* iki temel biçimi masaya yatırılacaktır.

Mutlak ve görelî artık değer üretimleri, Marx'ta değer, yani toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarının nihayetinde bir zaman parçacığı olması üzerinden, öncelikle ayrı ayrı, ardından sentezlenerek ele alındığında *Özdeki Uzlaşmaz Çelişkiyi* açığa çıkacaktır: Artık değer üretimi, *verili uzam, zaman ve nüfus* çerçevesinde bir paradokstur. Marx, *Kapital I*'in en genel soyutlamalarında, *ek sermayenin —ek üretim araçları ve ek nüfusun—* artık değer üretiminin devamlılığı ve sürekliliği için *zorunlu* olduğu sonucuna varır. Mutlak artık değer üretimi, tek bir iş gününü⁹, uzatamadığı koşullarda nüfusu arttırmaya¹⁰ yönelirken, görelî artık değer üretimi ise çalışan nüfusu azaltma¹¹ eğilimdedir. Zorunlu olarak genişlemek durumunda olan üretim ölçeğinde nüfus artar, ancak aynı zamanda edilgenleşir (atıllaşır). Marx'ın *Hukuk Felsefesi* eleştirisinden çıkardığı dersler ile *Grundrisse*'de, Hegel'den devralarak geliştirdiği *Kötü Sonsuzluk* mantığı, *Kapital*'de aynı sonucu, yani artık değer üretiminin uzlaşmaz karışıklığını ortaya koyacaktır.¹²

⁸ “İş olmayan giremez.”

⁹ Tek bir iş gününün *Sınırı*, 24 saatlik bir tam günden az olmak zorundadır.

¹⁰ Nüfus artışının üst *Sınırı*, doğal olarak tüm dünya coğrafyasının barındırabileceği insan sayısıdır.

¹¹ Sıfır (rakamla 0) çalışan ile hiçbir değer elde edilemeyeceği açıktır.

¹² Bu tez çalışmasında ele alınan konuların daha derli toplu ve vurgulu bir versiyonuna, yakın bir zamanda internet arama motorları üzerinden, tez çalışmasının başlığı ya da yazarın ismiyle erişilebilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ DİYALEKTİK VE KAPİTAL

Bu bölümün ilk kısmında, öncelikle Diyalektik Materyalizm teorilerine rengini veren temel önermeler, Yeni Diyalektikçilerin eleştirileri süzgecinden geçirilecek ve bu doğrultuda Hegel ile Marx'ın diyalektik anlayışlarının anahatları açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Hem Sistematik Diyalektikçilerin hem de Uno-Sekine okulunun en önemli vurgusu *bütünlük* fikri üzerinedir. Fakat Hegel'de *bütünlük*, hem düşünsel düzeyde hem de gerçeklikte, *kendi kendisini kuran Öznenin diyalektiği*dir. Hegel'de diyalektik yöntem, *İdeanın* özne-nesne özdeşliğini ve böylece *bütünlüğü* kuran *Mutlak Yöntem*dir. Hegel'in yöntemi olarak *Diyalektik* için varlık ile düşünce arasında herhangi bir ayrım yoktur, bu ikisi özdeştir. Marx'ta ise yöntemin *düşünsel* ve *varlıksal* boyutlarının ayrıştırılması gerekir; epistemolojik ve ontolojik yönleriyle iki farklı diyalektikten bahsetmek mümkündür. İlk kısımda Yeni Diyalektikçi düşünürlerin, diyalektiğin soyuttan somuta doğru ilerleyen epistemolojik boyutu ile *Varlık* alanından *Öz* alanına ve nihayetinde *Kavram* alanına ulaşarak *bütünlüğü* kuran ontolojik yönüne dair görüşlerine değinilecektir. Bu ilk kısım, Marx'ın *Grundrisse*'de yöntem üzerine yazdığı pasajlarda kendi konumlanışını Hegel'den ne şekilde farklılaştırdığına dair bir inceleme ile sonlandırılacaktır.

Yeni Diyalektikçilerin önemli bir kısmı, Marxçı diyalektiği¹³ yalnızca epistemolojik yönüyle, yani *Kapital*'in *metadan* başlayıp *paradan* geçerek *sermaye* ile sonuçlanan, *soyuttan somuta* bir sunum yöntemi olarak görmezler. Birçoğuna göre Marx, diyalektiğin yalnızca *bilgi kuramsal* değil, aynı zamanda *varlıksal* yönünden de faydalanmıştır. Ancak, Marx'ın *Mantık Bilimi*'nin ontolojisinden nasıl faydalandığı sorunu, Marx'ın *sermayesinin* Hegelci anlamda *Özne* olup olmadığının anlaşılması açısından tartışmaların merkezinde yer alır. Tartışmaların genelinde iki karşıt görüş öne çıkmaktadır. İlkine göre, Marx'ın *Sermayesi* Hegelci anlamda kendi kendini yeniden üretebilen bir *Özne*dir ve dolayısıyla diyalektiğinin, *Mantık Bilimi*'nin *Kavram öğretisi* çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Alternatif görüş ise,

¹³ Metin boyunca, Marx'ın yöntemine atıfta bulunurken, onu Klasik Marksizmin ve Diyalektik Materyalizm teorilerinin *Marksist diyalektik* kavramsallaştırmasından ayırt etmek amacıyla *Marxçı diyalektik* kategorisi kullanılacaktır.

Kapital'in genelinde işleyen diyalektiğin, Hegel'in *Öz öğretisi* çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunur.

Bölümün ikinci kısmında, öncelikle *Özne-Sermaye* tezini batı dünyasında öne çıkaran önemli düşünürlerden Moishe Postone'un görüşlerine değinecektir. Sermayeyi Hegelci anlamıyla *mutlak Özne* olarak değerlendiren diyalektik yaklaşımlar arasında en dikkat çekici olanlar, Christopher Arthur ve Thomas Sekine'nin Homoloji tezleridir. Postone'dan sonra bu iki Homoloji tezi ele alınacaktır. Giriş bölümünde de bahsedildiği üzere, Homoloji tezleri, *Mantık Bilimi*'nin üç öğretisi ile *Kapital*'in farklı bölümlenişleri arasında kurulan yapısal eşleşmelere dayanır. Homoloji tezleri ile, Postone'un sermayeyi *Özne* olarak tanımlamasının diyalektik çerçevesi kuramsallaştırılmış olunur. Zira *Mantık Bilimi*'nin *Kavram* alanına geçiş, *Öz* öğretisinin son kategorisi olan *Tözün* özneleşmesi, yani *kendi kendi kendini hareket ettiren Töz*, *Özne* olması ile sağlanır. Hegel'de *Kavram* alanı, mutlak öznenin alanıdır. *Özne-Sermaye* ve Homoloji tezleri, *Özne* konumuna ve *Kavram* öğretilerine farklı perspektiflerden yaklaşımlar da, sermayeyi *Hegel'in İdeası* benzeri *kendi kendini yeniden üretebilen bir Özne* olarak değerlendirirler. Hegel'in *Kavram* öğretilerinde yer alan *özne-nesne özdeşliği*, *kendi kendisiyle eş bütünlük*, *kendi kendine yetebilme*, *kendi kendini hareket ettirebilme* gibi *mutlak Özne* olan *İdea* konumuna ait nitelikler, Marx'ın *Sermaye* kavramına atfedilir.

Bölümün üçüncü kısmında ise, *Özne-Sermaye* ve Homoloji tezlerine alternatif olarak, *Kapital*'in yapısının *Mantık Bilimi*'nin *Öz öğretisi* ile değerlendirilmesi gerektiğini savunan üç önemli Yeni Diyalektikçinin görüşleri —Tony Smith, Patrick Murray ve David McNally— ele alınacaktır. Düşünürlerin, Hegel'in *Öz öğretisi* ve Marx'ın Hegel'den faydalanarak *Kapital*'de işlevselleştirdiğini iddia ettikleri *Öz* yapısına dair yaklaşımları farklıdır. Smith, Marx'ın diyalektiğinin oluşturduğu düşünsel bütünlüğün, *Kapital*'in yapısının *Öz öğretisi* dahilinde değerlendirilmesi ile karıştırılmaması gerekliliğini vurgular ve *Kapital*'e dair kendi epistemolojik ve ontolojik önerilerini sistematik olarak sunar. Smith, Marx'ın Hegel'in *Öz öğretisini* doğrudan kullandığını savunurken, Murray, bu öğretilerden değiştirerek faydalandığı görüşündedir. Ayrıca Murray, *Genç Marx* ile *Olgun Marx* arasındaki felsefi ve mantıksal sürekliliği vurgular. McNally ise *Kötü Sonsuzluk* kavramına özel bir önem atfeder; bu kavrama en uygun öğretinin *Mantık Bilimi*'nin *Öz öğretisi* olduğu

görüşündedir ve Marx'ın *Kapital*'inin, metadan itibaren *Kötü Sonsuzluk* mantığı ile değerlendirilmesi gerektiğini savunur.

1.1. DİYALEKTİK LİTERATÜRÜNE GİRİŞ

Klasik versiyonlarını Plehanov (1991), Stalin (1989) ve Politzer'de (2012; 2013) bulan, günümüzde popüler *Aklın İsyanı: Marksist Felsefe ve Modern Bilim* kitabı ile Woods ve Grant'e (2018) kadar uzanan Diyalektik Materyalizm teorileri, kökenini Engels'in Marx'ın ölümünden sonra yazdığı *Doğanın Diyalektiği* (1979) isimli çalışmasından alır. Engels, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin üç ayrı öğretisine — *Varlık, Öz ve Kavram* öğretileri— karşılık geldiği varsayılan; *niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü, karşıtların iç içe geçmesi ve olumsuzlamanın olumsuzlanması* diyalektik yasalarının sadece düşünme yasaları değil, aynı zamanda doğanın ve tarihin de yasaları olduğunu öne sürer. Eserin başında, “Yanlışlık bu düşüncelerin doğa ve tarihten çıkarılmayıp, bunların düşünce yasaları olarak doğa ve tarihe zorla yamanması gerçeğinde yatar” diyen Engels (1979: 85-86), buna rağmen eser boyunca tam da bu hataya düşer. Astronomiden fiziğe, kimyadan diğer doğa bilimlerine kadar pek çok tekil örnek üzerinden, doğa yasalarının aslında diyalektik yasalarla örtüştüğünü ispatlamaya çalışır. Ayrıca, bu yasaları doğa bilimlerine taşıyarak Hegel'in idealizmini terk ettiğini, ancak yöntemini maddeci bir temele oturttuğunu düşünür.

Böylece, toplumun yanı sıra doğanın; öznel veya öznesiz, eş zamanlı ya da art zamanlı; ardışık, tekil, tikel ya da belirli bir evrenselin; tarihin, hareketin ve değişimin —kısacası *her şeyin*— incelenmesi, Diyalektik Materyalizm teorilerinin kapsamına dahil edilir. Marx'ın birçok yapıtında Hegel'i eleştirirken kullandığı “şeyin mantığı değil, mantığın şeyi”¹⁴ deyişi, belki de Hegel'den ziyade, kendisinden sonra gelişen Diyalektik Materyalizmin reddi için daha uygun bir ifade olacaktır. Lenin (2013: 303) de *Felsefe Defterleri*'nde, diyalektiğin bir örnekler toplamına (tohum gibi, ilkel

¹⁴ Marx, “şeyin mantığı değil, mantığın şeyi” deyişini ilk olarak *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde, *Hegelci Devleti* eleştirirken kullanır. İfade tam olarak şöyledir: “Felsefel uğrağı, Şeyin Mantığı değil ama Mantığın Şeyi oluşturuyor. Mantık devleti tanıtlamaya değil, tersine devlet Mantığı tanıtlamaya yarıyor” (Marx, 1997: 29). Tezin 2. bölümünün 2. kısmında görüleceği üzere, Marx'ın eleştirdiği yalnızca herhangi bir *mantığın şeye dayatılması* değil, *Kavram* mantığı ile sonuçlanan *Mantık Bilimi* mantığının gerçekliğin yerini almasıdır. Diğer gençlik dönemi Hegel'le ve Genç Hegelcilerle yürüttüğü polemiklerde, *Mantığın Gerçekliğe* müdahalede bulunması, Marx'ın önemli bir eleştiri teması olacaktır.

komünizm gibi) indirgenmesini eleştirmiş ve bu eğilimin kökeninde Engels'in bulunduğunu not etmiştir.

Ne Hegel ne de Marx, bahsi geçen *yasaları* ayrıştırarak ele alır. Bu yasaları birbirlerinden yalıtık, kendinden menkul, aşkın ve dogmatik bir konuma da yükseltmezler. Her iki düşünür de öznesiz bir diyalektiğin olamayacağını bilir, diyalektiğin nesnesine dışarıdan dayatılmasına karşı çıkar ve diyalektiğin *tarihsel, sistematik* ve *organik* boyutlarının ayrıştırılması gerektiğini düşünür. Her iki düşünür için de diyalektik, *bütünün* (ing. whole) veya *bütünselliğin* (ing. wholeness) yöntemidir. Fakat öylesine bir *bütünün* değil; özneli, unsurlarının kendi aralarında ve bütünlükle karşılıklı ilişkilere sahip olduğu belirli bir *bütünlüğün* (ing. totality) yöntemidir. Diyalektik Materyalizm teorilerine en sert eleştirileri getirerek unutulmuş ve göz ardı edilmiş bütünlükçü diyalektik düşünceyi Marx'a ve ekonomi politik çalışmalarına geri döndüren iki okul, giriş bölümünde de bahsedildiği gibi, Uno-Sekineciler ve Sistematik Diyalektikçiler olmuştur. Diyalektik düşüncenin Marx ve Hegel'deki ortak özelliklerine —aynı görüşleri tamamen paylaşmasalar da— Yeni Diyalektikçilerin belli düşünürlerinin Diyalektik Materyalizm eleştirileri ve *bütünlüğe* dair düşünceleri üzerinden bakmak faydalı olacaktır.

1.1.1. Yeni Diyalektik ve Diyalektik Materyalizm Eleştirisi

Uno-Sekine okulu, Japon Marksist düşünür Kozo Uno'nun, 1950'li yıllarda yazdığı ve kapitalist toplumun saf teorisini ele aldığını iddia ettiği *Principle of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society* adlı eserine dayanır. Eser, 1980 yılında Thomas Sekine tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve Kanadalı Marksist akademisyenler başta olmak üzere uluslararası düzeyde ilgi görmüştür. Sekine, *An Outline of the Dialectic of Capital (2 vols.)* isimli kendi çalışmasında, hocası olarak gördüğü Uno'nun görüşlerini diyalektik açıdan daha uygun hale getirdiğini ve böylece kuramını tamamladığını savunur. Uno-Sekine okulunun önemli düşünürleri arasında Kozo Uno, Thomas T. Sekine, Robert Albritton ve John R. Bell bulunmaktadır.¹⁵ Uno

¹⁵ Uno-Sekinecilerin önemli görülen çalışmalarına dair kısa bir kaynakça şu şekilde verilebilir:

- Uno, K. (1980). *Principle of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society* (trans. T. Sekine). Brighton: HarvesterPress.
- Sekine, T. T. (1997). *An Outline of the Dialectic of Capital (2 vols.)*. London: Macmillan.
- Albritton, R. (1986). *A Japanese Reconstruction of Marxist Theory*. London: Macmillan.

ve Sekine'nin, bir tür *grand theory* olarak değerlendirilebilecek iddialı önerileri, Marx'ın *Kapital*'inin (her üç cilt) kullanım değerleri alanının tamamen soyutlanarak ele alınmasıyla ilişkilidir. Yaklaşımları, *Kapital*'i, Marx'ta varsaydıkları *Varlık–Varlık olmayan* diyalektiği yerine, tam Hegelci *Varlık–Yokluk* diyalektiğiyle başlatır ve Hegel'in *Mantık Bilimi* ile karşılaştırmalı olarak Kapitalizmin Saf Kuramını oluşturmaya hedefler.

Hegelci diyalektiği doğrudan *Kapital*'e uyguladıkları için, Uno-Sekine okulu düşünürleri, Hegel'den ayrılmış bağımsız bir Marksist diyalektik tartışmasına girmez ve Hegel diyalektiği konusunda genellikle naif bir yaklaşım sergilerler. Sekine (2013: 273-274, çeviri değiştirilmiştir), diyalektik yöntemi şu şekilde bir tanımlar: “Diyalektik soyut ve genel değil, somut ve sentetik bir yöntemdir. Biçimsel değil, tözeldir. Totolojik değil, teleolojik bir sistem oluşturur. Diyalektik bir açılımda soyuttan somuta; yani daha boş ve daha az nitelenmiş bir kavramdan, daha zenginleştirilmiş ve nitelenmiş bir kavrama, dolayısıyla öznenin daha fazla niteliğini içermesi bakımından daha somut olana doğru ilerlenir”. Sekine'ye (2013: 273-274) göre, Hegel ve Marx'ın diyalektiklerinin üç temel karakteristiği bulunmaktadır: Gerçeklik bütünlüktür, özne ile nesne özdeştir, tez-antitez-sentez üçlemesiyle çelişkileri sentezleyerek ilerler. İlk iki özellik, diyalektiğin yapısıyla, yani daha çok ontolojisiyle, üçüncüsü ise işleyişiyle, yani epistemolojisiyle ilişkilidir.

Uno–Sekine Okulu düşünürleri, Marx'ın diyalektiği ile Hegel'inki arasında köklü bir farklılık görmezler. Ancak *Kapital*'in diyalektiğinin yeterince *sistematik* olmadığını düşünürler. Öncelikle bu görüşleri, diyalektiğin tarihsel yönüyle değil, mantıksal ve yapısal boyutuyla ilişkilidir. *Mantıksal diyalektikten* tamamen ayırdıkları *tarihsel diyalektik* sorununa, Saf Kapitalizm Kuramındaki kullanım değeri soyutlamalarının kademeli olarak hafifletilmesi yoluyla yaklaşırlar. Mantıksal kuramdaki kullanım değerleri varsayımının farklı şekillerde ortadan kaldırılması, kapitalizmin farklı tarihsel aşamalarını ifade eder ve böylece Tarihsel Aşamalar

-
- Albritton, R. (2007). *Economics Transformed: Discovering the Brilliance of Marx*. London: Pluto Press.
 - Albritton, R., and Sekine, T. (der.). (1995). *A Japanese Approach to Political Economy: Unoist Variations*. London: Macmillan.
 - Bell, J. R. (2009). *Capitalism and The Dialectic: The Uno-Sekine Approach to Marxian Political Economy*. London: Pluto Press.

Kuramı elde edilir. Saf Kapitalizm Kuramı (mantıksal diyalektik) ve Tarihsel Aşamalar Kuramı (tarihsel diyalektik) birbirini tamamlayan bir bütün oluşturur. Okulun düşünürleri, bu iki kuramın etrafında şekillenen benzer düşünceler geliştirmiştir.

Uno-Sekine okulu, daha homojen bir düşünür grubunu temsil ederken, Sistematik Diyalektikçiler ise Marx-Hegel ilişkisinden diyalektiğin statüsüne, ontolojik ve epistemolojik boyutlara kadar uzanan tartışmalarla daha geniş ve heterojen bir topluluğu ifade eder. 1990'lı yıllardan itibaren, bireysel çalışmaların yanı sıra, derleme kitaplar, konferanslar ve sempozyumlar aracılığıyla diyalektik yöntem ve Marx-Hegel ilişkisine odaklanmışlardır. Sistematik Diyalektikçiler arasında öne çıkan isimler arasında Christopher J. Arthur, Tony Smith, Fred Moseley, Martha Campbell, Geert Reuten, Patrick Murray ve Roberto Fineschi sayılabilir.¹⁶ *Kapital*'in sistematik diyalektiğine odaklanan Uno-Sekinecilerle birlikte Sistematik Diyalektikçiler ve bu ekolleri eleştiren Bertell Ollman'dan Michael Lebowitz ve David McNally'ye kadar uzanan bir dizi Marksist düşünür günümüz Yeni Diyalektikçileri olarak değerlendirilebilir.

Arthur, Sistematik Diyalektiğin felsefik, yöntemsel, epistemolojik, ontolojik ve metinsel düzeylerdeki ortak paylaşım noktalarını şu şekilde sıralar: Sistematik Diyalektik, felsefi olarak, tümü akıcı ve karşılıklı ilişkili kavramlarla çalışır. Yöntemsel olarak, bu kavramların açık bir sıralamasının (diziliminin) önemini

¹⁶ Sistematik Diyalektikçilerin Marksist teori ile ilgili uluslararası sempozyum derlemeleri kronolojik olarak şunlardır:

- Moseley, F. (der.). (1993). *Marx's Method in Capital: A Reexamination*. Atlantic Highlands NJ: Humanities Press.
- Moseley, F., and Campbell, M. (der.). (1997). *New Investigations of Marx's Method*. Atlantic Highlands NJ: Humanities Press.
- Arthur, C., and Reuten, G. (der.). (1998). *The Circulation of Capital: Essays on Volume Two of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Reuten, G., and Campbell, M. (der.). (2001). *The Culmination of Capital: Essays on Volume Three of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bellofiore, R., and Taylor, N. (der.). (2003). *The Constitution of Capital: Essays on Volume I of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Moseley, F. (der.). (2005). *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bellofiore, R., and Fineschi, R. (der.). (2009). *Re-Reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Moseley, F., and Smith, T. (der.). (2014). *Marx's Capital and Hegel's Logic*. Leiden Boston: Brill.

vurgular. Bu sıralanışın başlangıç noktası ampirik ya da aksiyomatik olarak verili değil, soruşturmaya açık olmalıdır. Epistemolojik açıdan, özne ile nesne arasında tam bir *özdeşlik* olmasa da belli düzeyde bir *dönüşlülük* olduğu varsayılır. Ontolojik olarak, bütünlükleri ve sistematik olarak karşılıklı ilişkili kategorilerinin kavranışını temel alır. Metinsel olarak, Marx/Hegel ilişkisine kendi metinleri üzerinden yeniden bakılması gerektiğini savunur. Bu açıdan son 150 yılın katılaşmış geleneksel yorumları bir kenara bırakılmalıdır. (bkz. Arthur, 2004: 5).

Ayrıca Sistematik Diyalektikçiler, diyalektiğin *tarihsel* ve *mantıksal* boyutlarının ayrılması gerektiğini vurgularlar. Mantıksal açıdan, kategorilerin sıralanışı tarihsel olarak ardışık olmak zorunda değildir. Bu bağlamda, tarihsel (*zamansal*) ve mantıksal (*sistematik*) olmak üzere iki farklı diyalektikten bahsetmek gerekir. Sistematik Diyalektiğin ilgi alanı, bir *tarih* veya *zaman* diyalektiğinden ziyade, *sistematik* veya *organik* olarak adlandırdıkları *mantıksal diyalektik* üzerinedir. Bu doğrultuda, Hegel'in *Tinin Fenomolojisi* bir düşünce tarihi diyalektiği olarak değerlendirilirken; başta *Ansiklopedi* ve *Mantık Bilimi* ile *Hukuk Felsefesi* Sistematik Diyalektiğin alanına girer.

Yeni Diyalektikçilerin büyük bir kısmı, Hegel diyalektiğinin ana hatları, Diyalektik Materyalizm teorilerinin başlangıç aksiyomlarından itibaren kuramsal yanlışlıklar barındırdığı, diyalektiğin bütünlüğün yöntemi olduğu ve öznesiz bir diyalektiğin mümkün olmadığı gibi konularda benzer görüşlere sahiptir. Farklı yaklaşımlar ise, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, genel olarak Marx'ın materyalist diyalektiğinde ortaya çıkar. Yeni Diyalektikçilerin Diyalektik Materyalizm teorilerine yönelik eleştirileri, aynı zamanda kendi diyalektik anlayışlarının ipuçlarını da sunar. Bu nedenle, öncelikle Diyalektik Materyalizm teorilerine getirdikleri eleştirilerin bazı yönlerinin ele alınması faydalı olacaktır.

Değinildiği üzere, hem Uno–Sekineciler hem de Sistematik Diyalektikçiler için, her şeyden önce, *zamansal/tarihsel* diyalektik ile *organik/sistematik* diyalektiğin net bir şekilde ayrıştırılması ve bağımsız olarak tanımlanması gerekmektedir. Toplumsal bir üretim biçiminin ya da sistemin belirli bir zaman aralığında ortaya çıkışı, değişimi, farklılaşması ve çöküşü gibi süreçler ya da herhangi bir olgunun zaman içerisindeki değişim/dönüşümü, *tarihsel diyalektiğin* alanına girer. Bu tür

durumlarda, söz konusu şeyler arasında *art-zamanlılık* (ing. *diachronic*) ya da *zamansal ardışıklık* ilişkisi bulunur. Buna karşılık, belirli bir bütünlükteki parçaların kendi aralarındaki veya parça-bütün arasındaki ilişkiler tarihsel değildir; bunlar sistematiktir ve *mantıksal diyalektiğin* alanındadır. Böyle durumlarda, iki şey arasında *art-zamanlılıkla* karıştırılmaması gereken *eş-zamanlı* (ing. *syncronic*) bir *mantıksal ardışıklık* vardır. Organik bir bütünlükte, kategorilerin mantıksal ardışıklığının, zamansal ardışıklıkları takip etmesi zorunlu değildir, bu ikisinin çakışması gerekmez.¹⁷

Buna göre, Marx'ın *Grundrisse* ve *Kapital*'inin mimarisi, Hegel'in *Mantık Bilimi* ve *Hukuk Felsefesi*'nde olduğu gibi, tarihsel değil, mantıksaldır; kategorilerinin sıralanışı sistematiktir ve eserler organik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, Sistematik Diyalektiğin alanına girerler. Ancak Hegel'den itibaren ortaya çıkan karışıklık, yapıtlarının sistematik bir yapı izlemesine rağmen, bazı bölümlerinde tarihsel dönemlere ait açıklayıcı örnekler kullanmasından (Arthur, 2013: 286) ya da tersine, tarihsel olgulara mantıksal şemalar dayatmasından kaynaklanır (Öztürk, 2017: 38). Marx da *Kapital*'in sistematik diyalektiğinde tarihsel ve ampirik verilere yer vermiştir. Fakat birçok *Kapital* okumasındaki en önemli yanlışlık, Marx'la ilişkili olmamasına rağmen, Engels'in *Basit Meta Üretimi* diye adlandırdığı aşamayı tarihsel bir varsayım olarak *Kapital*'in başına yerleştirmesi ve *mantıksal-tarihsel* yöntemi Marx'a atfetmesidir. Engels ile başlayan bu doğrusal (lineer) *Kapital* okuması, Grossman, Meek, Sweezy gibi düşünürlerden günümüzün önemli Marksistlerinden Mandel'e kadar etkisini sürdürmüştür (bkz. Arthur, 2004: 17-23).

Yeni Diyalektikçilerin Diyalektik Materyalizm teorilerine getirdikleri bir diğer eleştiri, doğanın kendine özgü bir diyalektiğe sahip olamayacağı konusudur. Doğ

¹⁷ Tezin bu bölümünün son kısmında daha ayrıntılı işleneceği üzere Marx da *Grundrisse*'in başındaki yöntem bölümünde, tarım ve toprak rantının giderek sermayenin güdümüne girmesini tartışırken, burjuva toplumundaki ekonomik kategorilerin tarihte belirleyici oldukları sırayla izlenmek zorunda olmadıklarını belirterek ekler: "Gerçekte sırayı belirleyen bunların modern burjuva toplumu içinde birbirleriyle olan ilişkileridir ve bu da doğal sıralama gibi gözükür ya da tarihi gelişime tekabül eden dizinin tam tersidir.... Asıl sorun, modern burjuva toplumu içindeki eklemlenme şekilleridir" (Marx, 2014:153). Fakat tarihi sıralama ile organik sıralamanın çakışma ihtimali de vardır. Örneğin para; ücretli emek, sermaye ve bankalar ortaya çıkmadan önce de kapitalizmdeki anlamıyla olmasa da tarihte sermayeden önce varolmuştur. Sermayeye dayalı üretim biçiminde de, tarihi olarak bu az gelişmiş yanını da içerecek şekilde, en basitten karmaşığa doğru yükselen diyalektik dizilimde sermayeden önceki yerini almıştır (bkz. Marx, 2014: 147).

bilimleri ile toplum bilimlerinin yöntemsel açıdan ayrıştırılması gerektiği savunulur. Bu bağlamda, örneğin Sekine'nin (2015: 181-184) kendine özgü görüşleri şu şekilde özetlenebilir: Doğa, insanın dışında var olan ve kendisini hiçbir zaman bütünüyle açığa çıkaramayacak bir gerçekliktir; bu nedenle, doğa her zaman bir *kendinde şey* olarak kalır. İnsanların doğaya dair bilgisi her zaman ampirik olacak ve kısmi kalacaktır. Buna karşılık, toplum insanlardan bağımsız bir şekilde var olamaz; toplumu bilinçli ya da bilinçsiz şekilde insanlar oluşturur. Bu nedenle, toplumun doğa gibi bir *kendinde şey* statüsü yoktur. Toplum, yalnızca insanlardan oluştuğu için bütünüyle bilinebilir. Sekine, diyalektik yöntemi, doğa bilgisinin genellikle *öngörücü* (ing. *predictive*), *kural koyucu* (ing. *prescriptive*) ve *geleceğe dönük* (ing. *prospective*) olduğu yönündeki genel geçer görüşlerle karşılaştırarak toplum bilimine en uygun yöntem olarak değerlendirir.

Öngörücülük, doğa bilimlerinde ve matematiksel teoremlerde, sonucun kendisinden önceki koşullara bağımlı olmasını ve koşulların tekrarlanması durumunda aynı sonucu vermesinin muhtemel olduğunu ifade eder. Bu durum biçimsel olarak $(x, y, z, \dots) \rightarrow a$ şeklinde gösterilir; yani $x, y, z, \dots$ koşulları gerçekleştiğinde, a 'nın da meydana geleceği öngörülür. Bu bilgi, sonsuz bir geriye dönüşe sahiptir; çünkü x 'in gerçekleşme koşulları sorgulandığında, bu kez x 'in önkoşulları olan x_1, x_2, x_3 vb. ortaya çıkar ve süreç her seferinde geriye doğru devam eder. Böyle bir bilgi, hem yalnızca çürütülene kadar doğru kabul edilmesi gereken bir hipotezdir hem de doğaya dair hiçbir zaman bütüncül değil, yalnızca belirli bir yönüyle sınırlı ve kısmi bir bilgidir. Her zaman bilinmeyen bir *kendinde şey* dışarıda kalır. Fakat bu bilgi insan yaşamını kolaylaştırır. Doğa bilgisinin *öngörücü* biçimi teknik, yani *kural koyucu* uygulamaların temelini oluşturur. *Kural koyucu* uygulamalara uyulması ve bunların doğru bir şekilde kullanılması, insanlık için fayda sağlar. Bu açıdan, doğaya dair her geçen gün artan bilgi, insanlık için *geleceğe dönük* bir nitelik taşır (Sekine, 2015: 181-182).

Sekine'ye göre, diyalektik yöntemde yukarıda belirtilen özelliklerin tam tersi geçerlidir. Her şeyden önce, toplum bilimlerinde inceleme nesnesi, onu oluşturan insanlardan bağımsız veya onların dışında değildir; aksine, insanın kendisidir. Bu nedenle, toplum insan bütünlüğünü ifade ettiğinden, diyalektik yöntemle dışarıda bir şey bırakılmaksızın bütünüyle kavranabilir. Doğa bilimleri gibi postülatlara ya da

aksiyomlarına dayanmadığı için *öngörücü* değil, *son-görücüdür* (ing. *post-dictive*). *Geleceğe dönük* olmak yerine, *geçmişe dönüktür* (ing. *retrospective*); çünkü gerçeğin bütünsel bilgisi ancak her şey olup bittikten sonra, yani sonal olarak ortaya çıkar. Araştırma nesnesi, insanlar ve aralarındaki ilişkilerden oluşan toplum olduğu için teknik, kural koyucu olmaktan ziyade, '*öz-düşünümsel*'dir (ing. *self-reflective*). Bu özellik, insanın kendini keşfetmesine ve anlamasına olanak tanır (Sekine, 2015: 183-184).

Yeni diyalektikçiler, Diyalektik Materyalizm teorilerine bir diğer eleştiriyi, doğa ve toplumun ayrı gerçeklikler olmasıyla ilişkili olarak, *Özne* sorunsalı üzerinden getirir. Diyalektik Materyalizm, Hegel'in idealist felsefesini materyalist bir temele oturtmak adına, Engels'le başlayan bir yaklaşımla diyalektik yöntemi koruyarak Hegel'in *Mutlağının* yerine *Özne* olarak basitçe *Doğayı* koymuştur. Sekine'nin görüşlerinden devam edilecek olursa, bu yer değiştirme başından itibaren sorunludur: "Maddenin (ya da doğanın) basitçe Hegel'in *Mutlağının* yerine geçirilebileceği konusundaki Engelsçi icat, daha baştan kaybetmiş bir girişimdir, çünkü madde kendi öyküsünü anlatması sağlanabilecek bir *özne-nesne* değildir. ...Hegel'in diyalektiğini başarılı bir şekilde geliştirebilmesinin sebebi, öznesinin, *Mutlağın*, hem insanlardan kaynaklanması hem de onları aşmasıdır" (2015: 184-185).

Sistematik Diyalektikçiler de farklı düşünmezler. Sekinecilerde *özne* ile *nesne* arasındaki ilişki katı bir özdeşlik üzerinden kurulurken, Sistematik Diyalektikçiler bu ilişkiyi daha gevşek, karşılıklı bir *dönüşlülük* (ing. *reflexivity*) üzerinden tanımlar. Ancak, her iki yaklaşımda da insan (*Özne*) etkinliğinin bulunmadığı bir doğa, diyalektiğin dışında kalır. Diyalektik düşünce, *özne-nesne özdeşliğine* (örneğin Hegel ve Uno-Sekinecilerde olduğu gibi) veya en azından *özne* ile *nesne* arasında belli bir düzeyde örtüşmeye dayanır. Epistemolojik açıdan ele alındığında, diyalektik düşünce, bilenin bildiği şeyi kendisinden bilmesine dayanır. Ontolojik açıdan ise, yapılmış, ortaya konmuş olanın, *özne* tarafından yapılması zorunludur. Diyalektiğin esası, *kendine dönüştür*; *Öznesiz* bir diyalektik olamaz. Ancak böyle bir yöntemin işleyebilmesi için ise belirli bir *bütünlüğe* ihtiyacı vardır.

1.1.2. Bütünlüğün Yöntemi

Uno–Sekineciler ve Sistematik Diyalektikçilerin en büyük katkısı, kuşkusuz, Hegel’den iki yüz yıl sonra *bütünlüğü* açıklamada en işlevsel yöntemin diyalektik olduğunu ve diyalektiğin sadece Hegel’in değil, Marx’ın da kapitalist toplumsal *bütünlüğü* incelemek için kullandığı yöntem olduğunu yeniden hatırlatmalarıdır. Fakat diyalektik, her çeşit *bütünün* (ing. *whole*) yöntemi değildir; işleyebilmesi için nesnesinin belirli bir türden *bütünlük* (ing. *totality*) olması gerekir. *Bütün*, tuğla taşlarının gelişigüzel birbirlerine yaslanmaları örneğinde olduğu gibi, basit bir *kümelenme* ya da *yığılma* (ing. *aggregation*) olmamalıdır. Ontolojik yapı, Arthur’un (1997: 21) da belirttiği gibi, her bir parçanın kendisi olabilmek için diğer parçalar ve bütün ile karşılıklı ilişkide olduğu *organik bir bütünlük* olmalıdır. Bir sunum yöntemi olarak diyalektik ise ancak, bütünlüğün bütünü oluşturan parçaların basit yığılmış toplamından daha fazlası olması durumunda işler. Yöntem, bütünlüğün zihindeki yeniden inşasıdır.

Arthur, sistematik diyalektiğin *bütünlük* içerisindeki işleyişini şu şekilde açıklar: Sistem, kategorilerden oluşur ve bu kategoriler, organik bütünlüğün içerisindeki biçimlere ve ilişkilere, yani bütünlüğün *uğraklarına* (ing. *moment*) karşılık gelir. Diyalektiğin görevi, böyle bir sistemin kategorilerini sistematik bir dizilişle sıralamaktır. Kategoriler, kesin ve zorunlu bir dizilişle sıralanmalıdır; çünkü mantıksal olarak birbirlerinden türeyeceklerdir. Bu nedenle, esas olan sıralama işidir. Buradaki en kritik nokta şudur: Sistemdeki dizilimin, kategoriler arasındaki geçişlerin öyle bir şekilde düzenlenmesi gerekir ki, bu geçişler sistemin belirli bir *arketoniğe* (mimari yapı) sahip olmasını sağlamalıdır. Her bir kategorinin konumu hem diğer kategorilerle hem de dizilimin bütünüyle karşılıklı ilişkileri içerisinde belirlenmelidir (bkz. Arthur, 1997: 21-23; 2013: 287-292).

Böylece, en boş, dolayumsuz, belirsiz ve soyut olandan, en zengin, belirli ve en somut olana doğru ilerleyişin anlamı açık hale gelir. İlerlemeyi sağlayan temel dürtü, her bir *kategorinin* kendinden sonrakine (*ardışığına*) ve bütüne göre eksik ve yetersiz olmasıdır. Herhangi bir kategorinin dizilimden yalıtılarak ele alınması, eksik kavranmasına sebep olacaktır. Eksiklik, bir *çelişki* yaratır ve bu çelişkinin *ortadan kaldırılması* gerekliliği, hareketin dinamizmini oluşturur. Çelişki, tek başına ele alınan

öğenin, belirlilik – belirsizlik ikilemindeki niteliği ile, bütünün bir parçası olarak taşıdığı anlam arasındaki gerilimde ortaya çıkar. Bir kategorinin kendisinden sonraki kategoriye göre eksik olması, tamamen ele alınan *bütünlüğün* içeriğinden türetilir. Bu durum, diyalektiğin nesnesine dışarıdan dayatılan formel ya da zorunlu bir mantık olmadığını açıkça gösterir. Kategoriler arasındaki her bir mantıksal geçiş, incelenen bütünlüğün kendi içsel doğası ve parçalarının bütünüle karşılıklı ilişkilerinden kaynaklanır. Bu, Diyalektik Materyalizm teorilerindeki gibi, *tez* olarak düşünülen bir aşamanın içeriğinden bağımsız, formel bir *anti-tez* ve zorunlu bir *sentez* aşamasını doğurmadığını gösterir. Sistematik diziliş boyunca, en yetersiz ve eksik kategoriden daha yeterli ve nitelikli olanlara doğru bir ilerleme gerçekleşir. Bu geçiş ya da *çelişkinin aşılması*, niteliksel olarak yeni bir kategoriye sıçramayı ifade eder.

Dizilim boyunca, soyut, basit ve eksik öğelerden daha somut, karmaşık, tam öğelere doğru gerçekleşen *ileri gidiş*, Hartmann, Pinkard ve Sistematik Diyalektikçilerden Smith'in de belirttiği gibi, diyalektik açılımın (dizilimin) yalnızca yarısını oluşturur (akt. Arthur, 2013: 290). Diyalektik bütünlük, kategorilerin yalnızca *ileriye doğru* sıralanmasıyla değil, aynı zamanda önceki kategorilere *geri dönüp* onları *temellendirmesi* ile kurulabilir. Dizilimde her bir kategori, kendisinden önce gelenlere göre daha zengin ve daha somuttur. Ancak, son kategoriyle karşılaştırıldığında, bu kategorilerin tümü eksik ve yetersiz görünür. Oysa diyalektiğin döngüsel yapısında, her *ileri gidiş* aynı zamanda bir *geri dönüş* anlamına gelir. Bu geri dönüş, önceki kategorileri gerekçelendirir ve haklı çıkarır.

Smith (1990: 49) bu durumu şöyle açıklar: “Eğer kuram, ‘kendisi için’, yani somut ve fiilen doğru bir aşamada doruğa ulaşıyorsa, bu, daha önceki bir aşamanın ‘kendi içinde’, yani soyut ve potansiyel olarak doğru olması gerektiğini gösterir”. Bu süreçte, ileriye gidişlerle *örtük* olanlar *belirtik* hale gelir. Aynı zamanda, her *belirtik* öge, kendi ilerlemesini *örtük* bir aşamaya dayandırır ve bu nedenle bir geri dönüşü içerir. Böylelikle dizilim, başlangıç noktasına geri dönerek hem bu başlangıcı hem de bütünlüğün kendisini açıklar. Bu döngüsel süreç, Hegel'in diyalektik çemberini tamamlar.

Bütünlükle ilgili olarak buraya kadar değinilenler, yöntemin daha çok epistemolojik boyutuna, operasyonel (işlemsel) özelliklerine, Hegel'de olduğu gibi

Marx'ta da bir sunum tarzı olmasına işaret eder. Uno–Sekinecilerin ve Sistematik Diyalektikçilerin çok büyük bir kısmı, somutun ayrıştırılması ile elde edilen soyuttan adım adım somuta, kendisine geri dönen düşünsel soyut – somut diyalektiğinin temel hatlarında benzer görüşlere sahiptirler. Fakat diyalektik, Hegel'de sadece *bilmenin* yöntemi değil, aynı zamanda *olmanın, varlığın* bilimidir ve Hegel bu ikisini birbirinden ayırmaz. Ancak materyalist Marx'ın, idealist olarak eleştirdiği Hegel'in *Mantık Bilimi* öğretilerini, *Kapital*'in yapısında ne şekilde ve hangi düzeyde kullandığı konularında farklı görüşler ortaya çıkar. Yeni Diyalektikçilerin Marx'ın ontolojisi ve *Kapital*'in yapısıyla ilgili görüşlerine geçmeden önce, *Mantık*'ın bölümlenişinden, Sistematik Diyalektikçilerin önemli ismi Tony Smith'in özlü anlatımı ve şemaları ile Sekine'nin naif anlatımından faydalanarak bahsetmek, hem Hegel'in *Mantık*'ının yapısını hem de Yeni Diyalektikçilerin görüşlerini anlamak açısından genel bir fikir verecektir.

Smith'e (1990: 13-14) göre, Hegel nesnel gerçekliği, *Mantık Bilimi*'nin üç öğretisi olan *Varlık*, *Öz* ve *Kavram* aracılığıyla zihinde yeniden inşa eder. Bu üç farklı ontolojik yapıya sırasıyla *Özdeşlik* (ing. *Unity*), *Ayrım* (ing. *Difference*) ve *Ayrımdaki Özdeşlik* (ing. *Unity in Difference*) kategorileri karşılık gelir; Hegel'in *Varlık*, *Öz* ve *Kavram* öğretileri basit *özdeşlik* (*Birlik*), *ayrım* (*Farklılık*) ve *ayrımdaki özdeşlik* (*Zemin*) ile denktir.

İlk ontolojik yapı olan *Varlık* (ing. *Being*, alm. *Sein*) alanı, birbirinden bağımsız, yalıtılmış ve kendi kendine yeten öğelerin veya birliklerin basit bir toplamı veya kümelenmesi şeklindedir. Bu alandaki her bir öğe, kendisiyle özdeş bir halde bulunur. Bu nedenle, Hegel'in *Varlık* öğretisini *basit özdeşlik* karakterize eder (bkz. Şekil 1). Bu tek sıralı ontoloji, oldukça sınırlı ve yetersiz bir yapıya sahiptir. Her bir yalıtılmış öğe ya da birliktelik, kendi içinde tamamlanmış bir *özdeşlik* olarak varsayılır. Bu nedenle, her bir tekil öğe ya da bu öğelerin ait olduğu birlikler, kendi aralarında ilişkisizdir.

Şekil 1: Varlık Alanı

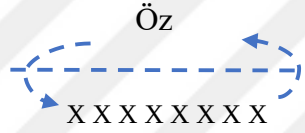
Varlık

X X X X X

Kaynak: Smith, 1990: 14.

İkinci aşamada, her bir öge, kendi dışında başkaları ile karşılaşır ve bu başkaları olmadan kendisi de var olamaz. Tek bir ögenin yeterli bir belirlenimi, onun diğer varlıklarla karşılıklı olarak bağlantılı olduğunun görülmesini gerektirir. Bu noktada, farklı öge veya birliklerin altında yatan ve bunları bir araya getiren ilkelerin olduğu ortaya çıkar. Bu şekilde iki sıralı bir ontoloji, iki kutuplu daha karmaşık bir ontolojik yapı oluşturulur ve *ayrım* kategorisinin karakterize ettiği *Öz* (ing. *Essence*, alm. *Wesen*) alanına geçilir. İlk kutup, birlik veya ögelerin birbirlerinden farklı oldukları *Ayrım kutbudur*. İkinci kutup ise, bu tekil ögeleri veya bunların ayrı duran, yalıtılmış birliklerini ortak ilkelerle bir araya getiren *Öz kutbudur* (bkz. Şekil 2).

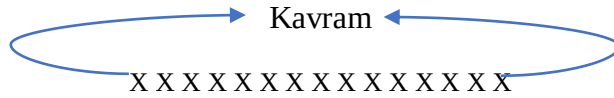
Şekil 2: Öz Alanı

Kaynak: Smith, 1990: 14.

Smith'e (1990: 14) göre, ikinci yapıda öz kutbu, altındaki ögeleri ya da farklı birlikleri birleştirse de, yapının baskın karakteristiği, iki kutup arasındaki *karşıtlık* ya da *farklılıklardır*. Bu farklılıklar çeşitli şekillerde kendini gösterebilir. Örneğin, *öz* kutbu, *ayrım* kutbundaki tekil ögeleri kendi basit görünüşüne indirgeyecek şekilde üstünlük sağlayabilir. Ya da birliği sağlaması gereken *öz* kutbu, yapının yıkılmasına veya parçalanmasına yol açacak şekilde *ayrım* kutbunun ögelerine dışsal kalabilir. Bu durum, üçüncü alan olan *Kavram* alanına geçişi zorunlu kılar.

Şekil 3: Kavram Alanı

Kaynak: Smith, 1990: 14.

Mantık'ın son öğretisi olan *Kavram* (ing. *Notion*, alm. *Begriff*) alanında, düzeyler arasında *dolayım* kategorileri tanımlanarak *Ayrımdaki Özdeşliğe* (ing. *unity in difference*) ulaşılır. Smith (1990: 14), *Öz* alanının ikiz tehlikesini; farklılıkların *öz*-kutbu tarafından yutulması veya farklılıkların yapıyı parçalaması olarak görür. *Kavram* öğretisinde ise, her bir kutup karşıt kutbundan ayrı kalabilirken, aynı zamanda

yapılandırılmış bir bütünlük içinde uzlaştırılır. Öğeler, hem farklılık ve özerkliklerini koruyabildikleri hem de karşılıklı olarak birbirlerini tanıdıkları ve bir arada bulunabildikleri karmaşık, üçlü bir ontolojik yapıya kavuşurlar. *Kavram* yapısı *Evrensel* ve *Tikel* arasındaki uyumlu bir uzlaşmayı ifade eder. Bu üçüncü boyut, aynı zamanda yeniden bir *Özdeşlik* uğrağıdır. Farklı *Ayrımlar*, ortak ve yeni bir özdeşlikte, *Ayrımdaki Özdeşlikte* buluşur ve böylece süreç döngüsel bir şekilde başa döner ve bütünlük sağlanmış olur.

Smith'in sınıflandırması basit ama oldukça doğrudur. Çünkü Hegel, *Öz* alanındaki belirlenimleri, *Varlık* alanındaki belirlenimlerin yansımış biçimleri olarak görür (Hegel, 2014a: 225).¹⁸ Ayrıca, *Kavram* alanındaki belirlenimler de soyut olarak alındıklarında, tekrar *Öz* belirlenimlerine denk düşer (Hegel, 2014a: 297).¹⁹ Buna göre, aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi, *Özdeşlik*, *Ayrım* ve *Ayrımdaki Özdeşlik* sırasıyla *Varlık*, *Yokluk* ve *Oluşun yansımaları* ve aynı zamanda *Evrensellik*, *Tikellik* ve *Tekilliğin soyutlamalarıdır*.

Tablo 1: *Mantık Bilimi*'nin Öğretileri Düzeyinde Yansıma ve Soyutlama İlişkileri

Varlık Alanı	Öz Alanı	Kavram Alanı
yansımaları→		←soyutlamaları
Varlık	Özdeşlik	Evrensellik
Yokluk	Ayrım	Tikellik
Oluş	Ayrımdaki Özdeşlik	Tekillik

Hegel'in *Mantık Bilimi*'ne yaklaşımı incelenecek bir diğer düşünür, önceki kısımda da Diyalektik Materyalizm eleştirileri bağlamında görüşleri ele alınan Thomas Sekine'dir. Sekine (2013: 273-274), diyalektiği kendi hikayesini anlatan, kendi otobiyografisini yazan ve herkesin anlayabileceği, kendisinden mutlaka bir şeyler

¹⁸ Hegel *Varlık* ve *Öz* alanı arasındaki ilişkiyi *Özdeşlik*, *Ayrım* ve *Ayrımdaki Özdeşlik* (*Zemin*) üzerinden şu şekilde kurar: "Herşeyde tözsel olan tek bir Kavram olduğu için, özün gelişiminde varlığın gelişiminde olanlarla aynı belirlenimler bulunur, ama yansımış biçimde. Böylece Varlık ve Yokluk yerine şimdi Olumlu ve Olumsuz biçimleri ortaya çıkar; birincisi ilkin Özdeşlik olarak karşıtlıksız Varlığa karşılık düşerken, ikincisi (kendi içinde görünerek) Ayrım olarak gelişir; böylece yine Oluşun kendisi de Zemin olarak hemen belirli-Varlığın zemini olur, ama burada belirli-Varlık zeminine yansımış olarak Varoluştur, vb." (Hegel, 2014a: 225).

¹⁹ Benzer şekilde, *Öz* ile *Kavram* alanının en önemli kategorileriyle ilgili olarak şunu not eder: "Evrensellik, Tikellik ve Tekillik soyut olarak alındıklarında Özdeşlik, Ayrım ve Zemin ile aynıdır" (Hegel, 2014a: 297).

bulabileceği bir öykücüye benzetir. Sekine'ye göre, Hegel'in diyalektiği karmaşık dilinden arındırıldığında, herkesin anlayabileceği ve kendisinden bir şeyler bulabileceği bir hal alır. Çünkü diyalektik, aslında kişilerin yaşayarak, belli rolleri yerine getirerek ve düşünerek yazdıkları kendi hikayeleridir. *Sermayenin Diyalektiği: Unoist Bir Yorum* isimli özet niteliğindeki öğretici makalesinde “müzisyen bir çocuğun otobiyografisi” örneği üzerinden diyalektiğin eğlenceli bir özetini sunar. Çocuğun kendi hikayesini anlatması, Sekine'nin diyalektiği *özne-nesne özdeşliği* bağlamında ele almasının yanı sıra epistemolojik ve ontolojik yönlerini bir arada değerlendirmesine dair önemli bir örnektir. İlk aşamada, Sekine biyografi şeklinde çocuğun müzisyen olma hikayesini oluşturur. Daha sonra, bu hikayenin çocuğun kendisi tarafından da anlatılabileceğini söyleyerek biyografiyi otobiyografiye dönüştürür ve böylece Hegel'in *özne-nesne özdeşliğini* kurar. Sekine'nin “müzisyen çocuk otobiyografisi” örneği, *Mantık Bilimi*'nin öğretilerine ve bu öğretilerin temel diyalektik ilkelerine nasıl baktığını ortaya koyduğu için dikkate değer bir yaklaşımdır.

“Müzisyen çocuğun otobiyografisi”, Sekine'nin bir arkadaşına “Çocuğun var mı?” sorusunu sormasıyla başlar. Bu soru, Hegel'in *Mantık Bilimi*'ne ve *Varlık, Yokluk* ve *Oluş* üçlemesine giriş niteliğindedir (Sekine, 2013: 277). Seçenekler iki tanedir: Arkadaşının ya çocuğu vardır ya da yoktur. Diyalektik, eğer çocuk yok ise dosyanın hiç açılmadan rafa kaldırılması; çocuk var (*varlık*) ise, varlığı haricinde hiçbir nitelmesi olmayan (*yokluk*) bu çocuğun dosyasının açılıp adım adım doldurulmasıdır. (2013: 277, 278). Dosyanın oluşturulması, öncelikle *oluş* süreciyle sağlanır. Başlangıçta yalnızca var olduğu bilinen çocuk, sorulan sorulara alınan cevaplarla her seferinde *belirlilik* kazanarak *oluşmaya* başlar. Bu yolla Sekine, Hegel'in *Mantık Bilimini Varlık, Öz ve Kavram* başlıklarından oluşan bir anket olarak değerlendirir.

Anketin ilk kısmı olan *Varlık* öğretisi, kendi içinde *Nitelik, Nicelik* ve *Ölçü* alt başlıklarından oluşur. Çocuğun cinsiyeti, yaşı, buna göre çocuk mu yoksa genç bir birey mi olduğu, müziğe olan yeteneği gibi özellikleri bu üç bölüme kaydedilir. *Nitelik* kısmı, çocuğun nasıl biri olduğunu, kendisi için varlığını, dolayısıyla örneğin müzik yeteneğinin olduğunu kaydeder. Dosyanın ikinci kısmı olan *nicelik*, başka nicel şeylerin yanı sıra, çocuğun bu içkin müzik yeteneğinin dışsal olarak toplum tarafından sınanıp tanındığı aşamayı ifade eder. Nihayetinde, dosyanın *Varlık* öğretisinin son kısmı olan *ölçüde*, genç müzisyenin içsel yeteneği ile dışsal olarak tanınması

birleştirilerek bir müzisyen olabilme olanağı ortaya çıkar. *Varlık* öğretisinin diyalektik ilkesi, bir biçimden diğer bir biçime geçme yöntemiyle dışsal olarak nitelendiği için *oluş* ya da *geçiş* olarak adlandırılır. Süreç, hep bir şeyden dışsal olan başka bir şeye geçişi içerir (Sekine, 2013: 279-280).

Dosyanın ikinci kısmını, *Temel (Zemin)*, *Görünüm (Görüngü)* ve *Gerçeklikten (Edimsellik)* oluşan *Öz* öğretisi oluşturur. Bu kısım, *içsel nitelenme*, *yansıtma (temellendirme)* ya da *içselleştirme* olarak adlandırılabilir diyalektik ilkenin geçerli olduğu alandır. *Öz* alanında diyalektik ilişkiler, *Varlık* alanında olduğu gibi *dışsalılıklar* arasındaki geçişlerle kurulmaz. Bunun yerine, karşıt faktörler olumlu ve uzlaştırmacı bir şekilde *içselleştirilir* (Sekine, 2013: 280). Müzisyen örneği üzerinden, çocuk doğuştan müziğe yetenekli olabilir ve klasik müzik eğitimi almak isteyebilir. Fakat ailesinin maddi durumu klasik müzik eğitimi karşılayacak durumda değilse, klasik müzisyen olma isteğini değiştirerek daha basit bir çalgı seçip popüler müziğe yönelmek zorunda kalabilir. Bu süreçte çocuk, müziğe olan ilgisini ve yeteneğini korur (*temel*), fakat yeteneğini popüler müziğe yönelerek çevresindeki koşullara uygun hale getirmek (*görünüm*) zorunda kalmıştır. Böylece, popüler müzik alanında da olsa, kendisini bir müzisyen olarak gerçekleştirmeyi (*gerçeklik*) başarır (2013: 280).

Anketin son bölümünü, geçerli diyalektik yöntemin *gelişim* ya da *açılıp serpilme* olduğu *Kavram* öğretisi oluşturur. *Kavram* öğretisinin üç bölümü sırasıyla *Öznel Kavram*, *Nesne* ve *İdeadır*. Bu aşamada, çocuk artık kendisini popüler bir müzisyen olarak kabul ettirmiştir. Ancak burada müzisyenin asıl görevi, kendisini ve müzik yaşamını disipline ederek, kendi koyduğu amaca hizmet eden sistematik ve tutarlı ilkelere göre (*özel kavram*) düzenlemektir. Bununla birlikte, onun ilkelerini aşan ticari kaygılar, ailesinin durumu gibi başka gerçeklikler de (*nesne*) bulunmaktadır. Bu durum, ödünlerin verilmesini zorunlu kılar. Sekine “müzisyen çocuğun otobiyografisi” üzerinden son olarak, Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin son momenti olan özgürlükler alanı *ideaya* ulaşır. Müzisyen çocuk, ancak kendi özel ilkeleri ile bunları kısıtlayan nesnel koşullar arasında bir uyum kurma bilgeliğini öğrendiğinde, kendi gerçek *İdeasına* ulaşacaktır (2013: 280-281).

Smith ve Sekine’nin Mantık Bilimi’ne dair özlü anlatımları doğrultusunda aşağıdaki tablo ortaya çıkar:

Tablo 2: Öğretiler: Boyutlar ve İlkeler

Öğreti	Yapı	Diyalektik İlke
Varlık	Tek sıralı	Geçiş, oluş
Öz	Çift sıralı	Yansıma, içine alma
Kavram	Üçlü	Açılıp serpilme, gelişme, kendi kendini ortaya çıkarma

Böylece Hegel'in *Mantık Bilimi*'nden iki farklı diyalektik elde edilir: İlki, *soyuttan somuta* ilerleyen, *epistemolojik* boyutlu, *sunumsal/prosedürel* diyalektik; ikincisi ise ele alınan bütünlüğün *yapısal* özellikleri ile ilişkili, *ontolojik* diyalektiktir. Sistematik Diyalektikçilerin çoğu, bir *sunum yöntemi* olarak Marx'ın diyalektiğinin farkındadırlar. Düşünsel ve sunumsal düzeyde *Değer*, *Metadan* başlayarak *Paradan* geçip *Sermaye* ile birlikte *Kapital I*'in epistemolojik döngüsünü tamamlar. Marx, düşünsel açıdan kendisini tamamlayan bir *değer diyalektiği* kurar. Ancak *ontolojik* açıdan *Kapital*'in bölümlenişinde, hangi öğretinin hangi bölümde kullanıldığı meselesi üzerinden yoğun tartışmalar türer. Uno–Sekinecilerin ve Sistematikçilerin büyük bir kısmı, *Kapital*'deki diyalektiğin soyuttan somuta gelişen bilgi-kuramsal boyutunda hemfikirdir. Ancak Yeni Diyalektikçilerin en önemli kırılma noktası, *Kapital*'in *Mantık Bilimi*'nin bölüm sıralamasına uyup uymadığı, benzer deyişle, ontolojik açıdan *Sermayenin*, *İdea* diyalektiğini takip edip etmemesiyle ilişkilidir.

Hegel'in anlatısında *İdea*; *Varlık*, *Öz* ve *Kavram* alanlarında kendi kendini keşfederek *mutlak İdea* olma durumunu ilan eder. *Öz* alanının son kategorisi olan *Tözün Özneleşmesi* ile Hegel'in özgürlük/bilinçlilik alanı olarak kurguladığı *Öznel Kavram* alanına, kendi ayakları üzerinde duran *Özne*ye geçilir. Dolayısıyla Marx'ın *Kapital*'inin Hegel'in *Mantık Bilimi*'ni ne boyutta takip ettiği sorunu, basit bir sıralama meselesi değil; *Sermayenin* doğrudan kendi kendisini yeniden üretebilme, tüm çelişkileri, karşıtlık ve ikilemleri aşıp bağımsız *Mutlak Özne* olma kapasitesinin ne olduğunu belirleme, Hegel'in *Mutlak İdeası*, *Kavramı* vb. gibi gerçek bir *Özne* olup olmaması ile ilgili bir sorundur. İlerleyen kısımlarda görüleceği üzere, Christopher Arthur ve Thomas Sekine, *Mantık Bilimi* ve *Kapital(ler)* arasında bire bir eşleşme görüp *Sermayeyi* Kavram alanına taşıyıp kendi kendini yeniden üretebilme gücüne sahip bir *Özne* olarak değerlendirirken; Tony Smith, Patrick Murray ve David McNally

Kapital'in tüm diyalektik örgüsünün karşıtlık ve çelişkilerle dolu Hegel'in *Öz* öğretisi ile değerlendirilmesi gerektiğini savunurlar.

Bu noktada, Yeni Diyalektikçiler literatürüne kısa bir ara vererek Marx'ın kendi görüşlerine değinmek faydalı olacaktır. Şimdiye kadar incelediğimiz, soyuttan somuta doğru ilerleyen *Hegel diyalektiği*, sadece epistemolojik (bilgi kuramsal) değil aynı zamanda ontolojik (varlık kuramsal) bir harekettir. Zira Hegel için bu iki düzey bir ve aynıdır. Oysa Marx, bir araştırma ve sunum yöntemi olarak diyalektik ve bunun düşünsel açıdan oluşturduğu *bilgi düzeyindeki somutluk/bütünlük* ile varlık düzeyindeki, yani *gerçeklikteki bütünlüğü/somutluğu* ayırır. Her iki diyalektik için de Hegel'e çok şey borçludur; ancak ikincisi —yani gerçekliğin analizi olarak ekonomi politiğin eleştirisi— aynı zamanda Hegel eleştirisidir.

1.1.3. Hegel Diyalektiği Eleştirisi: *Grundrisse*

Marx, tüm yaşamını adayacağı ekonomi politik çalışmalarına girişmeden önce, Hegel'in felsefesi ve yöntemine yoğun bir şekilde eğilmiş; özellikle boş bir çaba olarak değerlendirdiği Sol Hegelcilerin felsefesinden arındırarak, Hegel'in yalnızca yöntemini alıp diyalektiği devrimci bir tarzda kullanma girişimlerine sert eleştiriler getirmiştir. Aynı zamanda, Hegel diyalektiğinin en büyük sorunu olarak gördüğü, gerçek *çelişkilerin Spekülasyonla çözülmesi* meselesini, erken dönem metnlerinin birçoğunda dağınık bir biçimde tartışmıştır. Hegel felsefesine yönelik eleştirilerin derli toplu ve en kapsamlı şekilde ele alındığı erken dönem çalışmalardan ilki, tezin 2. bölümünde incelenecek olan *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi* adlı eserdir. Bunun ardından, bu kısımda ele alınacak olan ve *Grundrisse*'nin başında yer alan Ekonomi Politiğin Yöntemi bölümü, Marx'ın diyalektik yöntem açısından en önemli metinlerinden biri olarak öne çıkar.

Marx, bu metinde bir yandan ekonomi politiğin doğru yönteminin ne olması gerektiğini tartışırken, öte yandan Hegel eleştirisi aracılığıyla, *düşünce*deki somut ve gerçek somut ayrımı üzerinden, polemiksel bir dille kendi ontolojik konumunu ortaya koyar. Bu noktada, her şeyden önce, *soyut* ve *somut* terim çiftinin Marx'taki farklı kullanımlarını birbirinden ayırmak gerekir. Yeni Diyalektikçilerin bazıları da dahil olmak üzere birçok Marksist düşünür, bu kavramları Marx'ın bağlamından kopararak ele almış ve bu nedenle Marx'ın ifade etmeye çalıştığının tam tersi sonuçlara

ulaşmışlardır. Buna karşın, Meaney ve Murray, Marx'ın *soyut* ve *somut* kategorilerinin kullanımlarını doğru bir şekilde ayırt etmiş; Marx'ın *düşünce*deki *somut* ile *gerçek somut* ayrımını, kapitalist üretim biçiminin *somut gerçekliği* konusunda farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen, isabetli bir şekilde formüle etmişlerdir.

Marx'ta *soyut* ve *somut* terimlerinin ilk kullanımı, Hegel diyalektiğinin önceki bölümde ele alınan düşünsel yönü, yani epistemolojisiyle ilgilidir. Düşünce açısından *soyut*, basit ve temel olanı; *somut* ise karmaşık ve zengin olanı ifade eder. *Düşünce*deki *somuta*, Hegel'de olduğu gibi, Marx'ta da diyalektik bir süreç aracılığıyla ulaşılır. Bu süreç, *soyut* ve basit kategorilerden daha somut ve zengin olanlara doğru ilerleyen bir açılımı içerir. Bu tür bir *düşünce*deki *somutluk*, aynı zamanda bir *düşünsel bütünlük* anlamına gelir. Düşünce, soyuttan somuta doğru ilerlenir; her ilerleme aynı zamanda başlangıca dönüşü de içerir ve böylece *düşünsel bir bütünlük* ortaya çıkar. Meaney'in (2002: 4) ifadesiyle bu, "düşüncelerin bütünlüğü... ontolojik olan gerçeğin düşünce

Ancak Marx, *soyut-somut ayrımını* yalnızca diyalektiğin bilgi kuramsal yanı ile ilişkili kullanmaz. Bu terimlerin ikinci kullanımı, tamamen *ontolojik* bir düzleme ilişkindir. Marx, kavramsal, düşünsel ve hatta hayali düzlemde kalan *soyut* olanı, *gerçek ve edimsel olan somutun* karşısına koyar. *Soyut* terimini yer yer olumsuz bir anlam yükleyerek, yalnızca düşünsel düzlemde kalan; idealist düşünürlerin gerçeklikten kopuk zihinsel inşalarını ve gerçekliği yansıtmayan saf felsefi düşünceleri kötülemek için kullanır. Ancak soyutun bu kullanımıyla Marx, düşüncenin maddiliğini reddetmez; hedef aldığı, gerçeğin yerini almaya çalışan fakat toplumsal gerçeklik düzleminde hiçbir karşılığı olmayan "fil dişi kulesi" türü düşünüş biçimleridir. Marx, kaba materyalist değildir. Düşünüşlerin, soyutlamaların, dinin ve benzeri *üst-yapısal* olarak tabir edilen biçimlerin toplumsal yaşamda kökleşerek yer tutmasını *düşüncenin*

maddileşmesi olarak kavrar. Buna karşın olumsuz anlamda soyut düşünce, insanların gerçek (edimsel) varoluşlarında bir karşılığı olmayan, yani ontolojik düzlemde yeri bulunmayan düşüncelerdir. Marx bu anlamdaki *soyut düşünceyi*, Hegel'in ve Sol Hegelcilerin *gerçeklikle ilişkisi olmayan düşüncelerini* reddetmek için kullanmıştır.

Boş soyut düşüncenin karşıtı, *somut gerçekliktir*. Marx, bu *ontolojik somutu*, yani *gerçek olan bütünlüğü*, yalnızca kavramsal düzeyde kalan *düşünsellikten* ayırmak için kullanır. Fakat bu noktada, ontolojik açıdan Marx'ta *somut bütünlüğün* veya *nesnel gerçekliğin* ne olduğu konusu ve *Özne* sorunsalı üzerinden farklı görüşler türer. Örneğin, *Grundrisse* ile *Mantık Bilimi* arasında yapısal eşleşme olduğunu savunan Meaney'e (2002: 3-4) göre Marx için "Somut, *Eleştiri*'nin dilinde 'organizmadır'. *Grundrisse*'de idealistlerin diliyle 'töz' veya 'özne olarak toplum', veya 'bütünlük'tür. Somut, *Felsefenin Sefaleti*'nde hiyerarşik olarak sıralanmış, diyalektik olarak ilişkili varoluş biçimlerinden oluşan kendi kendini hareket ettiren, kendi kendini yeniden üreten bütündür". Buna karşılık, *Kapital*'in *Öz* yapısında olduğunu savunan Murray (1988: 108), Marx'ın bilimsel bilginin soyuttan somuta doğru ilerlediği fakat bunun gerçekliğin hareketi ile özdeşleştirilemeyeceği sözlerini hatırlatarak, Marx'ın somuttaki çelişkilerinin gerçek ve uzlaşmaz niteliğine vurgu yapar. Marx'a dair iki farklı *gerçek somut* veya *gerçeklikteki bütünlük* görüşü, Meaney ve Murray'i farklı Marx okumalarına götürür.

Marx'ın kendi görüşlerine bakıldığında, *Grundrisse*'in başındaki tartışmasını ekonomi politiğin yöntemiyle ilgili iki yolu birbirinden ayırarak başlattığı görülür. Birinci yol, ekonomi politiğin henüz yeni doğduğu dönemde izlediği yoldur. İkincisi ise, kısaca ifade edilecek olursa, *Hegel'in yöntemidir*. Marx, tartışmasına Hegel'den hareketle klasik ekonomi politikçileri eleştirerek başlar. Eleştirisinde, onların *gerçeklikteki somutu* olduğu gibi almaya çalışıp düşünceye taşıyarak bilimsel bilgi için başlangıç noktası olarak kabul etmelerini sorunlu bulur. Marx'a göre klasik ekonomi politikçiler, yüzeysel bir gözlemlerle yola çıktıkları için, *düşünce*deki somuta ilerlemek yerine, sürekli *soyut belirlenimlere* geri dönmek zorunda kalırlar. Ardından, Hegel'i *düşünce*deki somut ile *gerçek somutu* karıştırmakla suçlar. Hegel'in ontolojisi, düşünceyi *gerçeklikle ilişkisi olmayan bir soyutluğa* taşımaktadır. Marx'ın iki yönlü eleştirisi, bir yandan kendi epistemolojik yaklaşımını, diğer yandan ise ontolojik tutumunu anlamak açısından önemlidir. Bu tartışmalarda *soyut*, *somut* ve *bütünlük*

kategorilerine yoğun biçimde başvurur. Dolayısıyla Marx'ın metinleri, bu kavramların bağlam içindeki kullanımlarına dikkat edilerek, özenli bir şekilde okunmalıdır.

İlk olarak, klasik ekonomi politikçiler, bir ülkenin ekonomi politikliğini incelemeye, başlangıç noktası olarak nüfus, nüfusun sınıfsal yapısı, kent, kır, kıyı gibi çeşitli coğrafi bölgelere ve üretimin çeşitli dallarına dağılımı, ithalat ve ihracat, yıllık üretim ve tüketim ile meta fiyatları gibi unsurları alırlar. Marx'ın (2014: 143) sözleriyle: “Gerçek ve somut olandan, gerçek önvarsayımdan yola çıkmak, böylece ekonomide sözgelimi tüm toplumsal üretim faaliyetinin temeli ve öznesi olan nüfus²⁰ ile başlamak doğru gözüktür”. Ancak Marx'a göre, doğru bilgilere ulaşabilmek açısından bu tür bir başlangıç yöntemsel olarak yanlıştır. Aynı sayfada şöyle devam eder: “Nüfus, örneğin olduğu sınıfları hesaba katmazsak bir soyutlama olarak kalır”. Burada Marx, *soyutlamayı*, gerçekliği bütünüyle karşılayamayacak olması anlamında kullanır ve devamında şu açıklamayı yapar: “Eğer kaynaklandıkları öğelerden, örneğin ücretli emek, sermaye vb.den haberimiz yoksa, bu sınıflar da yine boş laftan ibarettir” (2014: 143).

Araştırmanın başlangıç noktası olarak *nüfus* seçilirse, düşünce kaçınılmaz olarak önce *nüfusu* oluşturan *sınıflara*, oradan da bu sınıfların dayandığı *ücretli emek* ve *sermaye* kavramlarına dönüş yapacaktır. Bu öğeler ise *mücadele*, *işbölümü*, *fiyat* gibi daha temel kategorileri varsayar. Dolayısıyla, “*gerçek somut*” araştırmanın başlangıç noktası olarak alındığında, bilimsel bilgiye ilerlemek yerine düşünce, zorunlu olarak daha *soyut* kavramlara doğru geri döner. Bu durumda, *bütünlüğü* anlamaya yönelik her çaba, *bütünlüğün önsel kavram ve kategorilerine* geri dönmeyi gerektirir. Marx, bu yöntemin özellikle 17. yüzyılın ekonomi politikçilerinde yaygın olduğunu belirtir. Bu düşünürler, incelemelerine genellikle *nüfus*, *halk* veya *devlet* gibi yaşayan bir bütünle başlayıp, işbölümü, para ve değer gibi birkaç genel ve soyut ilişkiyi keşfederek incelemelerini bitirmişlerdir. *Somut bir kavramla* başlanıp bütünün bilgisine ulaşılmaya çalışıldığında, süreç, kaçınılmaz olarak daha *soyut kategorilere* geri dönmeyi gerektirir.

²⁰ Marx, “*nüfus*” kavramı ile *Grundrisse*'de ve sonrasında *Kapital*'de sadece bir *niceden*, yani toplumu oluşturan kişilerin sayısından değil; bizzat *toplumun kendisinden* bahseder. Marx için “*Nüfus*”, *niceliksel* ve *niteliksel* yönleri ile “*gerçek Özne olan*” —ya da bizzat kendisinin yarattığı ve kendisine geri dönerek onu yabancılaştıran *prangalarından kurtularak* “*gerçek Özne olması gereken*”— “*Toplum*”dur.

Fakat bu *somut düzeyler*, Marx’a göre, az çok daha net bir biçimde saptanıp düşüncede soyutlanmaya başlandığında; daha *soyut* olan emek, işbölümü, ihtiyaç vs. gibi ilişkilerden; daha *somutta* devlet, uluslararası mübadele, dünya pazarı düzeyine yükselen ekonomik sistemler görülmeye başlanmıştır (2014: 144). O halde, ekonomi politiğin tarihsel gelişiminin de deneyimsel olarak gösterdiği üzere, yöntemsel olarak *gerçek somut* olduğu gibi ele alıp başlanamaz, onun düşüncede bir ayıklama, *soyutlama* işleminden geçirilmesi gerekir. Bilimsel bilgi üretmek için doğru yöntem; önce veri alınan *gerçek somuttan düşüncedeki soyuta* dönülmesi, ardından da *düşüncedeki soyuttan düşüncedeki somuta* doğru ilerlenmesidir.

Şekil 4: Marx’ta Soyut–Somut Diyalektiği

Birinci Adım: Düşüncedeki Soyut ← Gerçek Somut

İkinci Adım: Düşüncedeki Soyut → Düşüncedeki Somut

Marx’ın bu ilk aşamada söyledikleri, *Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisi*’nde incelediği *soyutlama süreçleri* ile doğrudan ilişkilidir.²¹ *Gerçek somut*, düşünürün zihninde bir *tasavvura* veya *imgelem* olarak yer alır. Düşünür ilk adımda —bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde— gözlemlenen *gerçek somuttan*, yani “bütünlüğün bulanık ve düzensiz bir tasavvuru(ndan) ... daha ileri düzeyde belirlemeler yoluyla, analitik olarak gitgide daha basit kavramlara, veri alınan somutluktan hareketle gitgide saydamlaşan soyutlamalara doğru” ilerler (Marx, 2014: 144). Ardından gelen ikinci aşamada ise, *düşüncedeki soyuttan düşüncedeki somuta* doğru bir ilerleyiş başlar. Bu, çok sayıda belirlenim ve ilişkinin bir araya gelerek zengin bir *bütünlük* oluşturması; çoğulluğun birliğine dayalı olarak *düşüncedeki somutun* inşa edilmesi sürecidir. Kısacası bu yöntem, Hegel diyalektiğinin soyuttan somuta ilerleyen epistemolojik yönünü yansıtır. Hegel’deki kadar katı ve sistematik olmasa da, Marx’ın epistemolojik yaklaşımının temelini oluşturur. Marx, diyalektiğin bilgi kuramsal yönünün işleyişini şu sözlerle açık biçimde ifade eder:

“O halde somut, gerçek hareket noktası ve dolayısıyla gözlem ve tasavvurun da hareket noktası olduğu halde, düşüncede bir hareket noktası olarak değil bir toplama ve birleştirme süreci, bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır. Birinci yol boyunca, tasavvurun bütünlüğü çözülüp soyut belirlemeler şekline dönüşmüştü; ikincisinde

²¹ Bkz. bu tezin 2. bölümünün 2. kısmı.

soyut belirlemeler somutun düşünce yoluyla yeniden-üretilmesine doğru giderler” (Marx, 2014: 144).

Marx, bu pasajla, ismini vermeden Hegel’in diyalektiğinin epistemolojik yönünü anlatır ve onu bu yönüyle övmüş olur. Ancak bu ifadeler, aynı zamanda Marx’ın Hegel eleştirisinin başlangıcını oluşturur. Bu pasajı takip eden uzun cümle, bu kez Hegel’in ontolojisine yönelik açık ve sert bir eleştiridir:

“Bu yoldan Hegel, gerçeği, kendini kendinde toplayıp odaklaştıran, kendi derinliklerine dönen, kendi kendine, kendi devinimine kaynak olan Düşünce’nin ürünü olarak kavrama hayaline kapıldı —oysaki soyuttan somuta yükselme yöntemi düşünce için sadece somutu kendine mal etmenin, onu zihinde somut olarak yeniden-üretmenin yoludur. Ama somutun kendisinin oluştuğu süreç bu değildir” (2014: 144-145).

Yöntemin *epistemolojik* boyutunda Marx, Hegelci bir çizgide yer alır. Fakat diyalektiğin *ontolojik* düzlemde, gerçeklikteki işleyişi konusunda, Hegel ve Marx zıt geleneklere aittirler. İdealist Hegel açısından *düşünce*deki somut ile *gerçek somut* arasında herhangi bir fark yoktur. Hatta bir öncelik söz konusuysa, bu şüphesiz *İdeanın somutluğuna* aittir. Materyalist Marx için ise, *düşünce*deki somutun üretilme süreci sadece zihindedir, *gerçek somutun* oluşum süreciyle bire bir ilişkisi yoktur. Marx’a göre Hegel, *düşünce*deki somutu *gerçek somutun* yerine koyarak, *gerçeği İdeanın ürünü* olarak görme yanlısamasına kapılmıştır. *Gerçek somut*, gerçek yaşamın ve dünyadaki oluşum süreçlerinin bir ürünüdür; ancak bu süreçlerin, düşünen öznenin zihninde oluşturduğu *düşünce*deki somutun oluşum süreciyle doğrudan bir bağı yoktur. Marx’ın *gerçek Öznesi* olan *toplum*, Hegel’in *İdeasının* dışında, başta olduğu gibi bağımsız varlığını sürdürmeye devam eder (Marx, 2014: 145). Marx’ın *gerçek somutu* ise, sıralı kategorilerden oluşmaz. Bunun yerine, insan gerçek dünyayı kavrayabilmek için *düşünce*deki somut aracılığıyla kategoriler oluşturur. Ontolojik gerçeklik düzleminde, *düşünce*deki somut, yaşayan ve verili olan *gerçek somutluğun* en fazla tek yanlı ve soyut bir ilişkisi olabilir; bu nedenle sınırlı bir *gerçeklik* taşır (2014: 144-145).²²

²² Bu noktada önemli bir not olarak şunu belirtmek gerekir: Buradaki metinde her ne kadar düşünürlerin (ekonomi politikçilerin, Marx’ın ve Hegel’in) soyutlamalarından bahsediliyor olsa da, Marx’ın Hegel eleştirisi, asla toplumsal soyutlamaların, dinin, insan düşüncesinin ve ideolojilerin maddi gerçeklik kazanmasını dışlamaz. Aksine, Marx’ın bir düşünür olarak bizzat kendisinin geliştirdiği *değişir*

Şekil 5: Hegel ve Marx'ta Düşünce – Gerçeklik Karşılaştırması

Hegel: Düşüncedeki Somut $\rightleftharpoons$ Gerçek Somut ✓

Marx: Düşüncedeki Somut $\rightarrow$ Gerçek Somut X

Marx, felsefe tarihinin en önemli ikilemlerinden biri olan *nesnel somut Gerçeklik* ile *öznel Düşünce* arasındaki ayrımı, üzerinde çalıştığı ekonomi politığın ve Hegel'in belli kategorilerini örnek göstererek ele alır ve iki temel eleştiri getirir. Birinci eleştiri, yukarıdaki Şekil 5'in birinci adımıyla ilişkilidir: *gerçek somuttan düşüncedeki soyuta* ilerleme, yani soyutlama süreci ne kadar derinleşirse derinleşsin, ortaya çıkan kategoriler her zaman *gerçek somutun* varsayımlarına dayanmak zorundadır. Örneklerden biri, *mübadele değeri* kategorisi üzerinden verilir (Marx, 2014: 145). Bu kategori, ekonomi politığın en basit, çıplak ve soyut kategorilerinden biri gibi görünse de, üretim içinde bulunan bir *toplumu*, belli bir *aile yapısını*, bir *komünü* ya da *devleti* varsayar. Yani *mübadele değerin* bir kategori olarak varlığı, yaşayan, somut ve gerçek bir toplumu gerektirmektedir. Benzer bir örnek Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nden verilir. Hegel buradaki diyalektiğini en soyut kategori olarak zilyetlikle başlatır. Ancak Marx'a göre, "zilyetlik kategorisinin bir ilişkisi olduğu somut taban daima varsayılmıştır" (2014: 146). Zilyetlik, ne tarihsel ne de mantıksal olarak aile ve efendilik-uşaklık ilişkilerinden önce var olamaz.

Marx'ın ikinci ve daha önemli eleştirisi, *düşünen Özne* ile *eyleyen Öznenin* birbirinden ayrılması gerekliliği üzerinedir. Hegel'in spekülâtif felsefesi, *kavramsal düşünceyi* (*düşünen özne*) *gerçek insandan* (*eyleyen, yapan özne*) ayırır; düşüncenin oluşturduğu *kavramsal dünyayı* (*düşüncedeki somut*), tek gerçeklik (*gerçek somut*) olarak kabul eder. Böylece, kategorilerin düşüncedeki hareketini tek gerçek eylem olarak görür. Marx'a göre, soyutlama sürecinin ne ölçüde derinleşeceğinin, soyutlayan öznenin amacı, tasavvuru ve düşünme gücünden başka bir sınırı yoktur. Oysa

sermaye, artık değer oranı, görelî artık değer üretimi vb. gibi *kavramsal soyutlamalarını* bir kenara bırakırsak, *Kapital*'de incelediği tüm biçimler —meta biçimi, para biçimi, sermaye biçimi vb. — her şeyden önce, kapitalist üretim biçimini oluşturan, üzerinde ortaklaşılan ve Marx'ın da bu bütünlüğü incelemesini sağlayan *genel toplumsal soyutlamalardır*. Ancak bu soyutlamalar, Hegel'den farklı olarak, Alfred Sohn Rethel'in (2011) de üzerinde durduğu gibi "*gerçek soyutlamalar*"dır. Bu soyutlamaları *toplum*, yani *insanlar* yaratmışlardır. Marx'a göre, düşünürlerin zihninin ötesinde, toplum tarafından oluşturulan bu tür genel soyutlamalar, herhangi bir maddî nesne kadar gerçektir. Marx'ın bu metindeki eleştirisi *spekülâtif* felsefenin, *düşünsel* olarak kurguladığı şeyleri *gerçeklik* olarak kabul etmesinedir.

başlangıçta dış dünyadan alınan *gerçek somut*, düşünceye aktarılarak *spekülatif*²³ felsefeye, daha doğrusu Hegel'in *İdea* merkezli sistemine dönüştürülmektedir. Marx'ın burada esas olarak eleştirdiği, gerçekliğin taşıdığı somut bütünlüğün, *spekülatif* bilinç için yalnızca düşüncenin ve kavrayışın ürünü haline getirilmesidir. Başka bir deyişle, *İdea* başlığı altında toplanan düşüncelerin bütünlüğüne indirgenmesidir. *Spekülatif felsefe* için *somut bütünlük*, yalnızca düşünen öznenin dünyayı zihinsel olarak kendi kurduğu bir çerçevede uygun bir kategorik sıralama ile bütünlüğünden ibarettir. Bu tür bir yaklaşım, toplumun sanatla, dinle veya dünyayla, pratik ya da teorik olsa da her durumda *gerçek, yaşayan insanlar* tarafından kurduğu ilişkilere uzaktır. Dolayısıyla, *gerçek Özne -eyleyen insan ve toplum-*, felsefe salt *spekülatif* ve teorik kaldığı sürece, onun dışında ve ondan bağımsız bir biçimde varlığını sürdürmeye devam eder. (Marx, 2014: 143-146).

Hegel'de, *düşünen kavramsal Özne* kendisini kendi içinden doğurur; kendisi dışındaki her şeyde kendisini kurar, gerçekleştirir ve sonunda yeniden kendisine geri döner. Bu süreç bütünüyle düşünce yoluyla işler. Marx'ta ise durum tamamen farklıdır. Epistemolojik açıdan her ne kadar araştırmaya *nüfus* ya da *toplum* ile başlamak yanlış olsa da, Marx'a göre *gerçek özne Toplum*dur ve bu, bilimsel araştırma boyunca akılda tutulması gereken bir *ön*, hatta *ilk varsayımdır*. Marx, bu konuyla ilgili olarak şunları belirtir: “Ekonomik kategorilerin sıralamasında, öbür bütün tarih ve toplum bilimlerinde olduğu gibi, gerçekte olduğu kadar zihinde de, öznenin –burada modern burjuva toplumu- verili olduğu, dolayısıyla bu kategorilerin bu belirli toplumun, bu öznenin oluş biçimlerini, varoluş tarzlarını ... ifade ettikleri unutulmamalıdır” (2014: 152).

Hegel'de ister epistemolojik ister ontolojik düzlemde olsun, *İdeanın* (veya *Kavramın*) dışında hiçbir şey yoktur. Marx ise, ekonomi politigin eleştirisine epistemolojik açıdan bir *Değer* —*soyut emek* veya *toplumsal olarak gerekli emek zaman*— olarak *Meta* ile başlayacak ve yine bir *Değer* olarak *Sermaye* ve onun ürünü olan *meta* ile sonlandıracaktır. Ancak, başlanılan *değer* ile ulaşılan *değer*, ontolojik

²³ Aziz Yardımlı'nın “*kurgul*” olarak çevirdiği “*spekülatif*” terimi, Hegel'in *Kavram* öğretisindeki düşünme biçimini ifade eder. Fakat *spekülatif* kelimesi Hegel'in tüm çelişkileri uzlaştıran *pozitif diyalektiği* ve *Kavram* öğretisinin baskın rolüyle ilişkili olarak, *felsefesinin* genel anlamda *olumlu düşünsel* niteliğini de yansıtır. Marx ise çoğu zaman “*spekülasyonu*”, Hegel'de her şeyin sadece *düşünsel* düzeyde kalmasını hicvederek eleştirmek için kullanır.

düzeyde aynı *değer* olmayacaktır. *Özne* sorunsalı açısından ise, Marx'ın *öznesi*, ne klasik Marksist tezlerde varsayıldığı gibi “*Proleterya*”, ne de Homoloji tezlerinin ileri sürdüğü gibi “*Sermaye*”dir. Marx'ın, genel olarak tüm toplum biçimleri için tanımladığı *gerçek Özne*, her türden yarattıklarıyla aslında kendisini yaratan *Toplumun* bizzat kendisidir. Kapitalizm koşullarında ise bu *özne*, kendisiyle birlikte koşul ve biçimlerini de üreten *burjuva Sivil Toplumudur*. *Sermaye*, olsa olsa—bu tezin son bölümünde de görüleceği üzere—kendi uzlaşmaz çelişkilerini aşamayan *Sahte bir Özne*dir. Böylece Hegel ve Marx diyalektiklerinin epistemolojisine ve ontolojisine dair aşağıdaki tablo ortaya çıkar.

Tablo 3: Hegel ve Marx Diyalektiklerinde Başlangıç ile Sonlar ve Özne

	Hegel	Marx
Epistemolojik Başlangıç	Kavram (kendinde)	Değer (Meta)
Epistemolojik Son	Kavram (kendinde ve kendi için)	Sermaye(nin ürünü Meta)
Ontolojik Gerçek Özne	Kavram İdea	Modern Burjuva Toplum Toplum (Nüfus)
Sahte Özne	—	Sermaye

Marx (2014: 147), ortaya koyduğu savları metnin devamında, çoğunluğu ekonomi politığe ait belli örnekler üzerinden gerekçelendirir. Kategorilerin *soyutluk* ve *somutlukları* arasında, aynı zamanda *tarihsel gelişim* süreçlerini de içeren karşılaştırmalar yapar. Bu karşılaştırmalardan biri *para* ile *sermaye* arasındadır. *Para*, daha *soyut*; *sermaye* ise daha *somut* bir kategoridir. Ayrıca kronolojik olarak da *para*, *sermaye*, *bankalar* ve *ücretli emek* gibi unsurlar ortaya çıkmadan önce tarihte var olmuştur. *Sermayeye* kıyasla daha basit bir kategori olan *para*, kapitalizm öncesi —az gelişmiş bir bütünlüğün egemen ilişkilerini— ve kapitalizme geçiş sürecinde —henüz bu bütünlük *sermaye* kategorisiyle tanımlanmadan önce— daha gelişmiş bütünlüğün ikincil ilişkilerini ifade etmiştir. Böylece, *para* ile *sermaye* karşılaştırmasında, basitten karmaşığa doğru ilerleyen soyut düşüncenin gelişimi, gerçek tarihsel sürece de karşılık gelmiştir (Marx, 2014: 147).

Ancak *para* ile *iş bölümü* arasındaki karşılaştırmada bunun tersi bir durum söz konusudur. Örneğin, Peru’da *para*nın hiçbir biçimi bulunmazken, eski Slav komünlerinde *para* sadece sınır alışverişlerinde sınırlı bir rol oynar. Buna karşın, bu topluluklarda gelişmiş ve tam anlamıyla olgunlaşmış bir *iş bölümü* mevcuttur. Burada daha *soyut* olan *para*, daha somut bir kategori olan *iş bölümünün* mantıksal önceli değildir. Ayrıca tarihsel olarak da, daha gelişmiş bir kategori, daha az gelişmiş olandan önce ortaya çıkabilmektedir. *Antik Yunan* ve *Roma* gibi eski dünyanın en ileri toplumlarında ise, *para*nın tam gelişmiş biçimine ancak bu toplumların çözülme dönemlerinde rastlanır. Bu toplumlarda *para*, tarihsel olarak daha önce ortaya çıkmış, fakat daha somut bir kategori olan *iş bölümü*, görece azgelişmiş bu toplum biçimlerinde tam bir gelişim göstermiştir (Marx, 2014: 147-148).

Marx (2014: 149), verdiği örneklerle rağmen, kural olarak en *soyut kategorilerin*, “en genel soyutlamalar(ın) ancak mümkün olan en zengin gelişmenin ortasında, bir şeyin birçok şeyde, her şeyde ortak olarak belirlediği durumlarda ortaya çıktıklarını” kabul eder. Ancak en sıradan kategorinin bile “tufan öncesi” bir gerçekliği vardır. Bu gerçeklik, mantıksal açıdan Hegel’in dışarıdan dayattığı sıralama şablonlarına ya da tarihsel süreç içindeki kronolojik sıralamaya uymak zorunda değildir. *Mantıksal açıdan* somut bütünlüğün gerçekliği kendi dinamikleri üzerinden kavranmalı; “mantığın şeyi değil, şeyin mantığı” açığa çıkarılmalıdır. *Tarihsel açıdan* ise, Marx’ın örneklerinden de görüldüğü üzere, kategorilerin tarihte ortaya çıkış sıralaması ile organik bütünlükteki *soyutluk-somutluk* düzlemi örtüşmek zorunda değildir. Başka bir deyişle, *tarihsel sıralama*, *mantıksal sıralamaya* karşılık gelebilir de, gelmeyebilir de.

Marx’ın aşağıdaki alıntısı, kategorilerin Hegelci anlamda “doğal” ve “zorunlu” kabul edilen sıralamasını bozduğu gibi, diyalektiğin *mantıksal* ve *tarihsel* boyutlarının farklı şeyler olduğunu açık bir şekilde ortaya koyması açısından kritik bir paragrafıdır. Marx’a göre, kategorilerin sıralamasını düşünceler değil, *verili somut bütünlük*—bu durumda modern burjuva toplumunu—belirleyecektir:

“Ekonomik kategorileri, tarihte belirleyici oldukları sırayla birbirini izlemeye terk etmek, demek ki lüzumsuz ve yanlışır. Gerçekte sırayı belirleyen bunların modern burjuva toplumu içinde birbirleriyle olan ilişkileridir ve bu da doğal sıralama

gibi gözüken ya da tarihi gelişime tekabül eden dizinin tam tersidir. Sorun, ekonomik ilişkilerin farklı toplum biçimleri silsilesindeki tarihi konumları değildir. Hele ‘idea’daki (Proudhon) (sulandırılmış bir tarihi süreç kavramı) sıralama hiç değil. Asıl sorun, modern burjuva toplumu içindeki eklemlenme biçimleridir” (Marx, 2014:153).

1.2. HOMOLOJİ TEZLERİ: SERMAYE MUTLAK ÖZNE MİDİR?

Sistematik Diyalektikçilerden Christopher J. Arthur, Tony Smith, Patrick Murray, Moishe Postone ve Uno-Sekineciler (özellikle Thomas Sekine, Robert Albritton ve John R. Bell), Marx’ın Hegelci diyalektikten yalnızca bir sunum tarzı olarak değil, aynı zamanda yapısal düzeyde de *Kapital*’de, *Mantık Bilimi*’nden faydalandığını düşünürler. Birçok Yeni Diyalektikçiye göre, yöntemsel olarak *Kapital* ile *Mantık Bilimi* ve öğretileri arasında yalnızca epistemolojik değil, ontolojik açıdan da güçlü eş-yapısallıklar söz konusudur. Ancak bu paralelliklere dair, taban tabana zıt görüşleri barındıran geniş bir literatür ortaya çıkmıştır.

Hegel ve Marx’ın ontolojilerindeki kısmi paralelliklerinin ötesinde, *Mantık Bilimi*’nin bölümleri ile *Kapital*’in organik yapısı arasında bire-bir (ing. one-to-one) çakışma gören ve Homoloji tezleri olarak adlandırılan iki önemli eşleşme öne çıkar: Christopher J. Arthur (2004) ve Thomas T. Sekine’nin (1997) tezleri. Arthur, eş-biçimliliği sıralamayı bozmadan, *Mantık Bilimi*’nin üç öğretisi –*Varlık, Öz ve Kavram*– ile *Kapital*’in ilk cildinin bölümleri –*Meta, Para, Sermaye*– arasında doğrudan kurar. Sekine ise *Mantık Bilimi*’ni, *Kapital*’in üç cildine yayan bir karşılıklılık modeli geliştirir. Her iki yaklaşımda da Hegel’in *Mutlağının* yerini, *Özne* olarak *Sermaye* alır. Ayrıca, Hiroshi Uchida (1988) ve Mark Meaney (2002), *Kapital* yerine *Grundrisse*’i esas alarak, *Mantık Bilimi* ile *Grundrisse* arasında bir homoloji ilişkisi olduğunu ileri sürerler.

Homoloji tezlerinde, paralellikler öncelikle Hegel’in *kendi kendini hareket ettiren İdeasına* (ing. *self-acting Idea*) benzer bir mantığın, Marx’ın ekonomi politik çalışmalarında karşımıza *sermaye biçimleri* olarak çıkmasıyla kurulur. *Kapital*’deki biçimler elbette Hegel’deki gibi *saf düşünce biçimleri* değildir; fakat burada kişiler (işçi, burjuva vs.) *yapıların taşıyıcıları, kategorilerin kişileşmeleri* olarak ele alınır. Kapitalizmin *özgün bir biçimler sistemi* olması ve *Kapital*’de sermayenin işleyiş ve yapısının bu biçimler üzerinden incelenmesi, *materyalist diyalektiği* mümkün kılan

gerçeklik olarak düşünülür. Böylece materyalist Marx ile idealist Hegel arasındaki karşıtlık, belirli bir düzeyde aşılmış olur. Bölümün girişinde de değinildiği üzere, Homoloji tezleri ile Özne-Sermaye tezleri arasında güçlü bir ilişki vardır. Zira Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin son kitabı olan *Kavram* öğretisi, *özgür Öznenin* alanıdır. Homoloji tezleri de *Sermayeyi*, tüm çelişkilerin aşıldığı *Kavram* öğretisi çerçevesinde değerlendirerek, onu *mutlak Özne* konumuna taşırlar. *Sermayeyi*, Hegelci *İdea* benzeri kendi kendini yeniden üretebilme yeteneğine sahip bir *Özne* olarak ele alan ve değer biçimleri üzerinden inceleyen önemli düşünürlerden biri, 1993 yılında yayımladığı *Time, Labor, and Social Domination* adlı eseriyle Moishe Postone olmuştur. Homoloji tezleri, Postone'un sermayeyi *Özne* olarak tanımlamasının diyalektik çerçevesi kuramsallaştırır.

Postone (1993: 16-17), öncelikle kapitalizmin *emeğin duruş noktasından eleştirisi* ile *kapitalizmdeki emeğin eleştirisini* birbirinden ayırarak geleneksel Marksizm teorilerini eleştirir. Geleneksel Marksizm, emeğe *tarih-ötesi* bir rol atfederek kapitalist toplumdaki egemenlik ilişkilerini yalnızca sınıf egemenliği ve sömürü ilişkilerine indirger. Bu yaklaşımla, kapitalist üretimin kendisine yönelik doğrudan bir eleştiri sunulmaz; kapitalizm sadece bir *pazar ekonomisi* ve *üretim araçlarının özel mülkiyetine* dayalı bir sistem olarak kavranır. Bu çerçevede, kapitalizmin temel çelişkisi sınıflar arası bir *bölüşüm sorunu* olarak görülür. Oysa Postone'un yerinde tespitiyle, sermayenin temel çelişkisi *bölüşüm alanında* değil, doğrudan *değer üretiminin* kendisindedir ve Marx'ın *Kapital*'in başında *Töz* olarak tanımladığı *Değer* kavramına odaklanılması gerekir. (Postone, 2015: 127-128).

Postone, Althusser'in Marx'a dair iddia ettiği *epistemolojik* kopuş temasını tersinden kurar. Buna göre, Marx'ın Hegel eleştirisinin doğası, olgun teorisinde, erken dönem çalışmalarına kıyasla farklılık gösterir; fakat Althusser'in tam tersine, Postone'a göre Hegel etkisi *Genç Marx*'ın aksine *Olgun Marx*'ta belirgindir. Postone'un Marx'ı, ne *Hegel'in Hukuk Felesefesinin Eleştirisi*'nde olduğu gibi *özne* ile *nesneyi*, Feuerbach'tan faydalanarak tersine çevirmeye çalışır; ne de 1844 *Elyazmaları*'nda olduğu gibi emeğe *tarih-ötesi* bir nitelik atfeder (1993: 74-75). *Kapital*'de de Hegel'in kavramlarını, basit bir "materyalistçe tersine çevirme" yoluyla ele almaz. Bunun yerine, kapitalizmdeki toplumsal ilişkilerin *tuhaf* ve *mistik* doğasını anlamak için, daha önce *mistifikasyon* olarak kınadığı *Hegelci kavramlardan* yeniden

faydalanır. Postone’a göre Marx, *Kutsal Aile*’de felsefi *Töz* kavramını ve Hegel’in *tözü*, *Özne* ile özdeşleştirmesini eleştirirken; *Kapital*’in başında bu kez *töz* kategorisinden bizzat kendisi faydalanır: *Değeri*, soyut insan emeği olarak tamlar ve onu *töz* olarak konumlandırır. Bu noktadan itibaren Marx, *tözü* basit teorik bir sabitlik olarak değil, emek dolayımıyla kurulan toplumsal ilişkilerin bir sıfatı, belirli bir toplumsal gerçekliğin ifadesi olarak ele alır. *Kapital*’de *meta ve para biçimlerini*, *Töz* olarak gördüğü *Değerden* mantıksal olarak türeterek bu toplumsal gerçekliğin doğasını çözümlemeye girişir.

Kısacası, Postone’a göre Marx, erken dönem eserlerinde —özellikle *Kutsal Aile*’de— Hegel’in *Töz* kavramsallaştırmasını eleştirse de, *Kapital*’e, *değeri soyut insan emeği* olarak tanımlayıp onu *Töz* kategorisi altında konumlandırarak başlar. *Töz* olan bu *değerden*, diyalektik olarak diğer tüm *biçimleri* türetir ve en önemli biçim olan *Sermayeyi*, başlangıç noktasından itibaren *kendi değerini arttıran değer* olarak kavramsallaştırır (Postone: 2015: 132; 1993: 74-75). Postone bu yapıyı —başta *emek* olmak üzere— Hegel’in *İdeasına* benzer biçimde “kendi kendini dolayımına” mantığı üzerine kurarak onu “doğallaştırır”. Hem Postone hem de mantıksal olarak onun ardından Homoloji tezlerini savunan Yeni Diyalektikçiler, *Özne-Sermaye* tezlerine dayanak olarak, Marx’ın *değeri* “otomatik bir özne” olarak nitelendirdiği *Kapital*’in önemli bir paragrafına sürekli referans verirler (Postone, 1993: 75). Metin tam olarak şöyledir:

“Bağımsız biçimler, yani basit meta dolaşımında metaların değerlerinin aldıkları para biçimleri, sadece, metaların mübadelesine aracılık eder ve hareketin sonunda kaybolur. P–M–P dolaşımında ise meta da, para da yalnızca değer kendisinin farklı biçimleri olarak iş görür; para değer genel, meta ise özel, deyim yerindeyse sadece kılık değiştirmiş varoluş biçimidir. Değer, bu hareket sırasında kaybolmaksızın, devamlı olarak bir biçimden diğerine geçer ve böylece otomatik bir özneye dönüşür. Değerini artıran değer yaşam döngüsü boyunca sırayla aldığı özel görünüm biçimleri göz önünde tutulursa şu açıklamalara ulaşılır: sermaye, paradır; sermaye, metadır. Ama, aslında, değer burada bir sürecin öznesi olur; bu süreçte, para ve meta biçimlerinin durmadan birbirlerinin yerine geçmesiyle bizzat kendi büyüklüğünü değiştirir, artık değer aracılığıyla başlangıçtaki değer olarak kendisinden uzaklaşır, kendi değerini artırır. Çünkü, değer kendine artık değer kattığı hareket,

değerin kendi hareketidir; demek ki, değer kazanması, kendi kendisine değer katmasıdır. Böylece değer, değer olduğu için, kendine değer katmak gibi esrarlı bir nitelik kazanmış oluyor. Değer yavruluyor, ya da hiç değilse, altın yumurta yumurtluyor.” (Marx, 2011: 158).

Postone’un görüşleri olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alınabilir.²⁴ Fakat eleştirilmesi gereken en önemli konu *Özne* sorunsalıdır. Önceki bölümde de değinildiği üzere, Marx’ın tüm toplum biçimleri için *nihai Öznesi, toplumun kendisidir*. İnsanların kendi elleriyle yarattığı *din, para, fetiş* ya da *sermaye* gibi *görünürdeki sahte Öznelerin* boyunduruğuna girmesi, toplumun *gerçek Özne* olma konumunu değiştirmez. Marx, yukarıda alıntılanan paragrafta, o ana kadar biriken *dolaşım alanı* çelişkilerini, “yakıtını dışarıdan” —*üretim alanından*— alacak olan *sermayeyi*, bu görünüm alanının *öznesi* haline getirerek çözmeye yönelir. Ancak eserin ilerleyen bölümlerde, *değer üretiminin paradoksal doğası* derinlemesine incelenecektir. Söz konusu paragraf —tezin 3. bölümünde ayrıntılı biçimde gösterileceği üzere— *Kapital*’in diyalektik kurgusunda, Marx’ın M–P–M

²⁴ İleriki bölümde *Kötü Sonsuzluk* üzerine görüşlerine yer verilecek olan David McNally (2004), *The Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning: Comments on Postone* başlıklı önemli makalesinde, Postone’un altı önemli başarısını ve dört büyük yanlışını sıralar. Başarıları şunlardır:

- 1) Postone, kapitalizmi üretim araçlarının özel mülkiyeti ve metaların pazardaki bölüşümü olarak gören klasik yorumları çürütür. Bunun yerine, kapitalist üretim biçiminin tüm yapısal ilişkilerinin mantığının kapitalist olduğu gösterir.
- 2) Marx’ın değer kategorisi, basitçe yalnız pazarla ilgili değildir. Gerçekte değer ilişkileri başta üretim süreci olmak üzere tüm kapitalist toplum bireylerinin deneyimlerini —özellikle de zaman deneyimini— şekillendirir.
- 3) Yabancılaşma ve şeyleşme, Marx’ın olgun teorisinin merkezi kategorileridir. Sonuçta kapitalizmin aşılması, yabancılaşmış emeğin ortadan kaldırılmasını içerir.
- 4) Bu üç argümana bağlı olarak, üretim araçları mülkiyetinin özel mülkiyet sınıfı sahiplerinden devlete transfer edilmesi kapitalizmin aşılması anlamına gelmez; bu sadece biçimsel bir değişikliktir.
- 5) Toplumsal dolayımın, yani işçiler, üretim araçları, doğa ve işçinin ürünleri arasındaki ilişkilerin, kökten farklı biçimlere bürünmesi, kapitalizmden gerçek bir ayrışma anlamına gelebilir.
- 6) Son olarak, Postone; Frankfurt Okulu’nun (özellikle *Horkheimer* ve *Adorno*) eleştirel teorisindeki kötümser dönüş ve *Habermas*’ın buna karşı geliştirdiği —ama nihayetinde liberal bir çabaya dönüşen— *iletişimsel eylem kuramına* karşı önemli bir eleştirel müdahalede bulunur.

McNally’ye göre Postone’un dört önemli yanlış ise şunlardır:

- 1) Postone, kapitalizmi kendi kendini dolayımlayan emek sistemi olarak tanımlar.
- 2) Emeğin kapitalist toplumdaki ikili karakterini kavrayamaz, bu nedenle soyut ve somut emek ayrımıyla ilişkilenebilir.
- 3) Emek ve anlamı tekrar eden ikilikler olarak ele alamaz.
- 4) Kapitalizmin ve onun kategorilerinin içsel eleştirisi yoluyla sosyalizme geçişin teorik zeminini kuramaz.

döngüsünden P–M–P' döngüsüne geçmeye ve dolaşım alanındaki çelişkileri, değer in kendisini arttırmak zorunda oluşu ile çözmeye yöneldiği kritik bir noktaya denk düşer.

Bu aşamada, *Sermaye* ve *artık değer* ilk defa tanımlanmış, *artık değer in* kökeninin *emek gücü* olduğu bile henüz ortaya konmamıştır. *Artık değer* aracılığıyla kendisini arttırmak zorunda olan *sermaye*, *dolaşım alanının* görünürdeki çelişkilerini çözmeye aday bir *özne* olarak belirecektir. Ne var ki Marx, eserin devamındaki yüzlerce sayfa boyunca, *artık değer in üretiminin* daha derin ve *uzlaşmaz çelişkilerini* ortaya koyacaktır. Mantıksal olarak *emek gücünün* mantıksal çıkarımı yapıldıktan sonra dahi, Marx hala “Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham”ın hakim olduğu, kendi sözleriyle “Sınırları içinde emek gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi” şeklinde ifade ettiği *dolaşım alanındadır* (Marx, 2011: 178). Ancak çok geçmeden, bu “cennetten”, *üretim alanının* “cehennemine” geçilecektir:

“Bayağı serbest ticaretçinin sermaye ve ücretli emek toplumu hakkındaki yargılarını oluştururken kullandığı görüşleri, kavramları ve ölçüğü ödünç aldığı bu basit dolaşım veya meta mübadelesi alanını terk ederken, görüldüğü kadarıyla, *dramatis personae*'mizin (oyun kişilerimizin) yüzlerinde daha şimdiden bir şeyler değişiyor. Bir zamanların para sahibi şimdi kapitalist olarak önden gidiyor, emek gücü sahibi de onun işçisi olarak arkasından yürüyor; birinde anlam yüklü bir bıyık altından gülümseme ve iş yapma hevesi, diğerinde, kendi derisini pazara getirip de bunu yüzdürmekten başka bir şey beklemesine imkan olmayan bir kimsenin çekingenlik ve tutukluğu.” (Marx, 2011: 178).

1.2.1. Uno–Sekinecilerin Tezi

Sekinecilere göre, Hegel’in *İdea* diyalektiğine benzer bir diyalektiğin *Kapital*’de mümkün olmasını sağlayan kilit unsur; kapitalizmin, pazar aracılığıyla insan öznelliğine yer bırakmayan ve olumsuzlukların yerini zorunlulukların aldığı bir *meta-ekonomik mantığa* dayanmasıdır. Önceki üretim ilişkilerinden farklı olarak, kapitalizmde metalaşan —Sekinecilerin tabiriyle *şeyleşen*— insanlar arası ilişkiler ne kişisel ne de rastlantısaldır; zora dayalı olmaktan ziyade, *zorunlu ekonomik-mantık* tarafından belirlenir. Şeyleşmiş kapitalist toplumda “insan özneleri”, *meta*, *para* ve *sermayenin* bağımsız hareketlerinin uzantılarına, yani basit *nesnelere* dönüşmüştür.

Tarihte ilk kez, tüm sosyal ve ekonomik faaliyetleri; kullanım değerleri alanını, yani insana dair tüm yaşam formlarını kendisine benzeten, yayılan, yoğunlaşan ve kendisini yeniden üretme ve aynı zamanda kendi kendini soyutlama (*öz-soyutlama*) yeteneğine sahip bir ilke olarak *sermaye* ortaya çıkmıştır. *Sermaye-mantığı*, “şeyleşmiş” insanlar arası ilişkileri bütünüyle nesneleştirerek, *özne-nesne özdeşliğini* ve *bütünlüğü* kurar. Böylece, her şeyin kendisi üzerinden açıklanabileceği çerçeveyi sunar ve *materyalist bir diyalektiği* mümkün kılar (Albritton, 2015: 106-107; Bell, 2015: 153-156).

Şeyleşme ve *meta-mantık* kavramlarıyla, Uno-Sekineciler, *Kapital*’in yalnızca sunumunun değil, yapısının da diyalektik olduğunu; ancak bu diyalektiğin yeterince açık, kesin ve biçimsel olarak tutarlı olmadığını düşünürler. Sekinecilere göre Marx, *Kapital*’in tüm ciltlerinde kapitalist üretime özgü yasaları “saf biçimleri” içerisinde incelediğini; bireylerin belirli biçimlerin taşıyıcısı olduğunu —örneğin kapitalistlerin sadece *sermayenin kişileşmeleri* olduklarını— ifade etse de, kullandığı yöntemi açıkça ortaya koymaz. “Sermayenin ruhu”ndan söz eder; ancak ekonomi politığe getirdiği diyalektik yaklaşımı yeterince tutarlı ve sistematik bir biçimde izlemez (Albritton, 2015: 110; Bell, 2015: 171).

Sekine’ye göre, Marx’ın *Kapital*’in en başında, sermayenin en soyut ve örgütleyicisi ilkesi olan *değer* ile karşısındaki *kullanım değeri* arasında kurduğu ilişki, Hegel’in *Mantık*’ını başlatan *varlık-yokluk diyalektiği* ile özdeş değildir (Bell 2015: 155-156; Sekine 2015: 187-188). Gerçekte, *kullanım değerleri alanının* tamamı, *değere* karşı direniş gösterebilme potansiyeli taşıdığı ve *antropolojik, tarih-ötesi* bir niteliğe sahip olduğu için, asla *değer* tarafından mutlak biçimde boyunduruk altına alınamaz. *Kullanım değerleri alanının* bir kısmı, her zaman *değer diyalektiğinin* dışında kalır. Bu nedenle, Marx’tan farklı olarak, Hegel’in *varlık-yokluk-oluş* diyalektiğine denk bir *mutlak değer biçimi* için, *sermayenin* tamamını kapsadığı ve himayesi altına aldığı *ideal bir kullanım değeri uzamı* varsaymak gerekir. Sekineciler bu yolla, diyalektiği Marx’tan çok daha tutarlı bir biçimde uyguladıklarını ve *Kapital*’in biçimsel olarak gerçek bir diyalektik yeniden okumasını gerçekleştirdikleri iddia ederler.

Uno-Sekinecilerin Saf Kapitalizm Kuramı olarak adlandırdıkları, tam *özne-nesne* özdeşliğine dayanan bu katı Hegelci-diyalektik *Kapital* inşası; tam gelişmiş

evrensel bir pazar, tüm malların rekabet halindeki kapitalistler tarafından meta olarak üretilmesi ve en önemlisi emek-gücünün tam metalaşması gibi varsayımlarına bağlıdır. Sekineciler, bu varsayımların gerçek dünyada, en gelişmiş kapitalizmde bile ve tarihin hiçbir döneminde tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğinin farkındadırlar. Çünkü *dışsallıklar* her zaman var olmaya devam eder. Fakat Uno–Sekineciler, hiçbir parçası *sermaye mantığının* ötesine geçmeyen ve kendisine karşı herhangi bir direniş –başta emek mücadeleleri– göstermeyen *ideal bir kullanım değerleri alanı varsayımı* ile, *sermayenin içsel mantığını* ortaya koyduklarını savunurlar. Bu noktada, Marx’ın “eğilimler” olarak ele aldığı sermayenin işleyişini, Saf Kapitalizm Kuramı ile “yasalar” düzeyinde formüle ettiklerini öne sürerler (Bell, 2015: 172).

Ayrıca Saf Kapitalizm Kuramı yoluyla *mantıksal* diyalektik ve *tarihsel* diyalektiği de birbirinden ayırdıklarını savunurlar. Sekine’nin (2015: 189) bu ayrımın sonucuna dair vurgusu “böylece mantık sermayeleşir, tarih bizim olur” şeklindedir. Bir toplumun ekonomik yaşamının dayandığı maddi koşullar olarak *kullanım değerleri alanı*, hiçbir zaman tam olarak soğurulamayacağı için; *kullanım değerleri* gerçekte hem *sermaye diyalektiğinin* içinde –mantıksal olarak–, hem de dışında –tarihsel/zamansal olarak– varlığını sürdürmektedir. *Kullanım değerleri alanından bağımsız, mutlak ve içsel bir sermaye diyalektiğinin* kurulması ise, bu yolla sermayenin özü itibariyle ne olduğunu; ayrıca kapitalist akılcılığın, öznelliğinin ve failliğinin sınırlarını açığa çıkarır. Sekinecilere göre, bu sayede sermayenin *metalaştırıcı, şeyleştirici* gücü ile insan özneleri arasındaki açıklık ve fark görünür hale gelir. Böylece *gerçek özne* olması gereken *toplumun*, sermayenin bu en soyut hareketlerine karşı nasıl bir mücadele yöntemi geliştirebileceği ve bunun olanakları saptanabilir. Bu bağlamda, Sekineciler için *mantıksal diyalektik*, *sermayenin diyalektiğidir*. En pratik ve güncel düzeyde *tarihi yapmak* ise *emeğin işidir*. Bu iki düzey —yani *sermayenin iç mantığı* ile *somut güncel yaşam*— arasında ise Aşamalar Kuramı yer alır. *Sınıf mücadeleleri*, sermayenin iç mantığını sergilemeye çalışan Saf Kapitalizm Kuramı ile değil; tarihin somut analizi ve orta düzey bir teori olan Aşamalar Kuramı ile incelenmelidir.

Böylece Sekineciler, Saf Kapitalizm Kuramı ile *tarihsel/ampirik/somut analiz* arasına, bir *orta evre teorisi* olarak Aşamalar Kuramını yerleştirirler. Saf Kapitalizm Kuramı, *zorunlulukların* egemen olduğu, *bütünsel bir şeyleşmenin*, emek gücünün tam

metalaşmasının ve başta sınıf mücadeleleri olmak üzere *kullanım değerleri alanında hiçbir direnişin bulunmadığı* soyut modeldir. Buna karşılık, gerçek yaşam ve tarih, olumsuzluklar, sınıf mücadeleleri ve insana dair kullanım değerlerinin asla tam anlamıyla absorbe edilemeyeceği somut gerçekliklerle şekillenir. Sekineciler, Aşamalar Kuramıyla bu iki düzey arasında köprü kurmak için, kapitalizmin farklı tarihsel evrelerine karşılık gelen ve sermaye birikiminin baskın biçimlerini açıklayan üç farklı aşamayı yerleştirir: merkantilizm, liberalizm ve emperyalizm.

Merkantilizm, emeğin ve üretim sürecinin *ev ekonomisi sistemi* (ing. putting out system) içinde değer yasasına ilk kez bağımlı hale gelmeye başladığı; *tüccar sermayesine* dayalı erken dönem birikim rejimidir. *Liberalizm*, *emek gücünün metalaşması*, sanayi devrimiyle *fabrika sisteminin* ortaya çıkışı, *rekabetin* gelişmesi ve *pazara dayalı ekonominin* kurumsallaşması ile birlikte değer yasasının olgunlaştığı aşamayı ifade eder. *Emperyalizm* ise, *tekellerin* gelişmesi ve *pazara devlet müdahalesinin* artmasıyla, kapitalizmin ve değer yasasının çürüme aşamasını ifade eder. Bu evrede, gelişmiş bir *bankacılık* sistemi eşliğinde *uzun vadeli sermaye* ve *krediler*, büyük ve sabit sermayeli *ağır sanayiye* yatırılır. Kapitalizmin bu üç tarihsel gelişme aşamasına, *kullanım değerleri* alanında karakteristik *tipler* olarak sırasıyla *yün*, *pamuk* ve *çelik* karşılık gelir (Albritton: 1986b, 115-121). Sekineciler bu üç aşama üzerinden, her döneme karşılık gelen farklı devlet biçimlerini, değişen ideoloji ve politikaları, vergilendirme sistemlerini, bürokratik yapılanmaları, kriz teorilerini, farklı sınıfsal yapılanmaları ve sınıf mücadelelerini tartışmaya açarlar (bkz. Albritton: 1986b, 122-134).

Saf Kapitalizm Kuramına yeniden dönülecek olursa; Uno Sekineciler *Kapital*'in ciltleri ile Hegel'in *Küçük Mantık*'ının bölümlenişi arasındaki eş-yapısallığı, her bir öğretinin kendine özgü diyalektik yöntemi üzerinden kurarlar. Buna göre, Hegel'in *Varlık* öğretisinin diyalektik yöntemi olan “geçiş”, Marx'ın *dolaşım* kuramına karşılık gelir. Öz öğretisinin yöntemi olan “içselleştirme”, Marx'ın *üretim* kuramına denk düşer. *Kavram* öğretisinin diyalektiği olan “gelişme ya da açılıp-serpilme”, *Kapital*'in üçüncü cildinde ele alınan *bölüşüm* sürecine karşılık gelir (bkz. Tablo 4).

Tablo 4:²⁵ Sekine'nin Homoloji Tablosu

Sermayenin Diyalektiği	Hegel'in <i>Mantık</i> 'ı
I. Dolaşım Teorisi a. Meta biçimi b. Para biçimi c. Sermaye biçimi	I. Varlık Öğretisi a. Nitelik b. Nicelik c. Ölçü
II. Üretim Teorisi a. Sermayenin Üretim Süreci b. Sermayenin Dolaşım Süreci c. Sermayenin Yeniden-Üretim Süreci	II. Öz Öğretisi a. Zemin (Temel) b. Görünüm (Görüngü) c. Edimsellik (Gerçeklik)
III. Bölüşüm Teorisi a. Kâr Teorisi b. Rant Teorisi c. Faiz Teorisi	III. Kavram Öğretisi a. Öznel Kavram b. Nesnel Kavram c. İdea

Kaynak: Albritton, 1986a: 187.

Dolaşım alanında, hem bir kullanım değeri hem de bir değer olan metanın ilk çelişkisi, onun somut, özgül, tikel ve maddi yanı ile soyut, genel zenginlik ve evrensel değer olması arasındadır. Bu çelişki, metanın başka bir metanın kullanım değerini benimseyip kendi kullanım değerinden özgürleşmesi, yani başka bir metanın kullanım değeri aracılığıyla kendi değerine kavuşması yoluyla çözülür. Sekinecilere göre bu tür bir işlem, Hegel'in *Varlık* öğretilerine özgü diyalektik yöntem olan olan “geçiş” ya da “oluş”a karşılık gelir. Çelişkinin çözümü aynı zamanda Marx'taki değer biçimlerinden ilki olan basit, tek başına veya rastlantısal değer biçiminin de ana fikridir; diğer değer biçimleri, bu fikrin genişletilmesinin ürünleridir. Metanın, paranın ve sermayenin her biri kendi değerine; daima bir başkasının kullanım değeri aracılığıyla, yani öteki yoluyla, geçiş yaparak ulaşır. Bu bağlamda, Sekine; meta, para ve sermayeye geçişi dolaşım alanı içerisinde oluşturur ve dolaşım sürecini, Hegel'in

²⁵ Tüm tez boyunca, Hegel'in ve Marx'ın eserlerindeki başlıklar için Tablolar kullanılacaktır. Aynı zamanda diyalektiklerinin momentleri olan bu başlıkları oluşturan kategoriler, ne yazık ki Türkçeye oldukça farklı sözcüklerle çevrilmiştir. Bu nedenle çalışmada, önemli görülen terimlerin dipnotlarda ve parantez içinde eşanlamlılarıyla birlikte İngilizce ve Almanca karşılıklarına da yer verilerek; ayrıca tablolar ve alıntılarda aynı terimlerin tutarlı biçimde kullanılması gözetilerek terminolojik bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

Varlık alanındaki diyalektiği ile paralel bir süreç olarak yorumlar (Sekine, 2013: 281-282).

Üretim alanında, *değer* ile *kullanım değeri* arasındaki çelişki; *sermayenin, değer arttıran* —yani *krematistik*— *özgül ve tarihsel biçimi* ile; *genel kullanım değerleri* üreten gerçek ekonomik yaşamın —yani *antropolojik*— *genel ve tarih-ötesi* niteliği arasındadır. *Sermaye, artık değer* üretebilmek —değerini arttıran değer, sermaye olabilmek için— *üretim alanına* atlamalı ve buradaki tüm doğal ekonomik sınırlılıklarından kendini kurtarabilmelidir. Bu süreç, *sermayenin, kullanım değerlerine karşı kayıtsızlığını* ilan etmesiyle mümkün hale gelir. Bu noktada sermaye, özgül bir üretim biçimi kurarak, *emek gücünü metalaştırıp* genel *emek ve üretim* sürecini “*içine alır*”; yani başta emek olmak üzere tüm kullanım değerlerini, değer bir “*yansımasına*” dönüştürür. Uno-Sekinecilere göre *Kapital I*’in *üretim* alanında Hegel’in *Öz* öğretisinin “*içselleştirme*” ilkesi işbaşındadır (Sekine, 2013: 282–283).

Böylece *üretim*in *genel, tarih-ötesi* içeriği, *özel kapitalist biçim* altında uyumlu hale getirilir. Zaten *gerçekleşmesi* sağlanmış olan *artık değer*in *paylaşımı*, bu kez Hegel’in *Kavram* öğretisinin “*gelişim*” ya da “*açılıp serpilme*” diyalektiği çerçevesinde, *bölüşüm* alanında ele alınır. Bu aşamada *artık değer*, yeniden üretilebilme kapasitesine ulaşmıştır. Ancak bu noktada, *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki çelişki, bu kez *sermayenin* —yani *değerini arttıran değer*in— *hangi kullanım değerlerinin üretildiğini umursamaması* ile *kullanım değerleri* *üretim*inin *maddi veya teknik çeşitlenmesi* arasında ortaya çıkar. *Artık değer*; bu süreçte *kâr, rant ve faiz* biçimlerinde *gelişir, açılır ve serpilir*. *Sermaye, değerini arttıran bir değer* olarak, kendisini kullanım değerleri *üretim*inden mutlak anlamda uzaklaştırdığı ve kullanım değeri direncini tamamen bastırdığı noktaya ulaşır. Bu aşama, *sermayenin en tam Kavramı* olan *faiz getiren sermaye* biçimidir. Faiz getiren sermaye, kullanım değerlerine hiçbir şekilde bulaşmadan, *saf bir biçimde değer getiren değerdir*. (Sekine, 2013: 283-284).

Her üç alanda da —*üretim, dolaşım ve bölüşüm*— *kullanım değerleri alanı* bastırılır ve *değerin hegemonyası* altına alınır. Bunun en mutlak biçimi ise, *saf değer* olan ve kullanım değerinden tamamen *özgürleşmiş* ve onlardan *bağımsız* işleyen *değerin faiz getiren sermaye* biçimidir. Döngü böylece tamamlanır: başlangıçtaki

değere, kullanım değerlerinden mutlak olarak bağımsızlaşmış bir biçimde geri dönülür.

1.2.2. Arthur'un Tezi

Arthur, Sekine'den farklı olarak, *ideal bir kullanım değerleri alanı* tanımlamadan ve *Kapital*'in bölüm sıralamasını değiştirmeden, *Kapital*'in ilk cildi ile *Mantık Bilimi* arasında bir homomorfizm kurar. Arthur'a göre, Hegel'in idealist *Mantığı* ile *Kapital*'in mantığı arasındaki yapısal eşleşmeyi mümkün kılan temel unsur, *mücadele edilebilirliktir*. *Kapital*'de gerçek kişilerin, kategorilerin basit taşıyıcılarına indirgenmesi ve biçimsel eşleşmenin bunun üzerinden mümkün hale gelmesi konusunu Arthur da, Sekinecilerle benzer şekilde ele alır. Bununla birlikte, Arthur'a, *Mantık Bilimi*'nin diyalektiğini *Kapital*'de bulabilmesini ontolojik olarak mümkün kılan temel dayanak, Alfred Sohn-Rethel'in Zihin Emeği ve Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi (2011) isimli önemli çalışmasında geliştirdiği, Marx'ın soyutlamalarının *gerçek soyutlamalar* olduğu yönündeki temel fikirdir.

Sohn-Rethel ve onun izinden giden Arthur'a göre, *mücadele edilebilirlik* sadece zihinsel bir soyutlama değil; tüm kapitalist toplumların her türden ekonomik ilişkilerinin üzerinden yükseldiği ontolojik, "*gerçek bir soyutlama*"dır. Bu bağlamda, materyalist diyalektiği mümkün kılan ve sermayenin devinimini sağlayan en genel zemin, toplumsal uzlaşıya dayalı mücadele pratikleri ve bu pratikleri türeten *gerçek soyutlamalardır*. *Gerçek soyutlamaların* bir örneği olarak *para*, *metalar* karşısında yalnızca *basit mantıksal bir ilişki* değil, *pratiği şekillendiren maddi bir ilişkidir*. Metaların birbirleriyle mücadelede edilmesi, onların değer unsurları olarak taşıdıkları nesnellik –*değer nesnelliği*– sayesinde mümkündür; yani metaların toplum nezdinde para ile mücadele edilebildiğine dair ortak bir kabul söz konusudur. Arthur'a göre, Marx'ın diyalektiğinin ontolojik temeli, tüm düzeylerde geçerli olan bu *gerçek soyutlama* biçimi –yani mücadele edilebilirlik– tarafından kurulur. Örneğin, *paradan* daha somut bir kategori olarak *sermaye* de, maddi pratiklere ve yapılara bağımlı olmakla birlikte, Hegel'in *Kavramı* ile olan eşlenikliğini *mücadele edilebilirliğin*, *gerçek bir soyutlama* olması ilkesinden alır. (bkz. Sohn-Rethel, 2011: 40–43; Arthur, 2004: 53–56).

Arthur'a (2004: 79) göre, *Kapital*'de *meta mbadelesinden değere* doğru ilerleyen hareket, Hegel'in *Varlık* öğretisiyle yapısal bir paralellik taşır. *Değerin*, *meta* ve *para* biçimlerinde ikilenmesi, Hegel'in *Öz* öğretisiyle ilişkilendirilirken; *kendi değerini arttırması ile kendisini mutlak biçim olarak gerçekleştiren sermaye*, Hegel'in *Kavramının* tüm karakteristik özelliklerini taşır. Bu çerçevede Arthur, Hegel'in üç öğretisi ile Marx'ın değer biçimleri arasında doğrudan bir eşleşmeyi şu tablo aracılığıyla sunar:

Tablo 5: Arthur'un Homoloji Tablosu

Değer Biçiminin Diyalektiği	Hegel'in <i>Mantık</i> 'ı
I. Meta a. Metaların mübadele edilebilirliği b. Metaların niceliği c. Metaların mübadele değeri	I. Varlık Öğretisi a. Nitelik b. Nicelik c. Ölçü
II. Para a. Kendinde değer b. Değerin biçimleri c. Para	II. Öz Öğretisi a. Zemin (Temel) b. Görünüm (Görüngü) c. Edimsellik (Gerçeklik)
III. Sermaye (Genel Formül) a. Fiyat b. Para ve metaların başkalaşımı c. Sermaye	III. Kavram Öğretisi a. Özne Kavram b. Nesne Kavram c. İdea

Kaynak: Arthur, 2004: 109

Tablodan da görülebileceği gibi, Arthur'un *Mantık Bilimi*'nin eşleniği olarak sunduğu *değer biçimi diyalektiği*, Marx'ın *Kapital*'inin ilk üç bölümündeki sıralaması ile örtüşür. Arthur, genel çerçevede, *Mantık Bilimi*'nin üç öğretisinin içerdii *kategorilerin boyutları* ve *kendilik, dolayım durumları* ile *değerin üç biçimi* arasında yapısal bir paralellik kurar. Bu üç biçim sırasıyla, *kendinde değer olarak meta*, *kendisi için değer olarak para* ve *kendinde ve kendisi için değer olarak sermayedir* (Arthur, 2011: 8).

Buna göre, ilkin, Hegel'in *Varlık* mantığı *tek-boyutludur*; kategorileri yalnızca tanımlayıcıdır. *Kapital*'deki paralel kategorileri de yalnızca metanın ne olduğunu tanımlar. Hegel'in düşünce sisteminde *Varlık* öğretisi düzeyinde *Kavram*,

dolaysızlığında, yani kendinde ve tohum halinde bulunur. Kapital'in meta alanında ise dolaysızlığındaki mübadelede Değer, kendindedir ve metalarda örtüktür.

İkincisi olarak, *Öz* mantığı *iki-boyutludur*; burada *şeyler* ya da *özler*, *görünümlerinin* ardında gizlidir ve öğretide bunun nasıl gerçekleştiği açıklanır. *Kapital*'deki paralel kategorileri ise, meta ilişkilerinde örtük olarak bulunan *değerin*, *parada edimselleşmesini*, yani *gerçek hale gelişini* anlatır. Hegel'in düşünce sisteminde *Kavram*, *Öz* öğretisinde *yansıması* veya *dolayımı* aracılığıyla ortaya çıkar; bu nedenle *Öz* alanı, *Kavramın kendi için oluş ve sergilenme* alanıdır. *Kapital*'de ise *parada*, *Değer* artık potansiyel değil, *kendi için değerdir*; *dışa doğru sergilenmiştir*.

Son olarak, *Kavram* öğretisi ve *İdea üç-boyutludur*. *Öz* alanındaki *yansıma* kategorileri, *kendi kendini koyan İdeada* nihayete ererek son biçimini alır. Kendisine dönüşü ve kendisine içkin gelişmesiyle, *Kavram*, *kendinde ve kendi içindir*; yani *İdeadır*. *Kapital*'de ise, *Değer*, kendisine içkin gelişmesinde ve kendisine dönüşünde *Sermaye* haline gelir. Bu süreçte *para*, kendisine daha fazla para getirmiş, *kendi kendini değerlendirmiştir* (ing. *self-valorization*). *Değerin hakikati* böylece, tam gelişmiş *Sermaye* kavramı ile nihai biçimine ulaşır.

Daha özel olarak Arthur, *Marx*'ın *Kapital*'de kullandığı kavramlar ile Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde yer alan kategoriler arasında ardışıklığı (öncelik-sonralık sıralamasını) takip eden bir örtüşme bulunduğunu öne sürer ve bu örtüşmeleri kendi çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ele alır (bkz. Arthur, 2004: 89-110). Arthur'a göre *Kapital*'deki kavramları, yüzlerce kategoriye içeren Hegel'in ansiklopedik felsefesiyle karşılaştırıldığında çok daha sınırlı ve yoksuldur. Örneğin, *Nitelik* kategorileri, *Nicelik* kategorilerine göre oldukça az yer kaplar. *Nicelik* düzeyinde, *Sayı* ve *Oran* kategorileri yeterli görülürken, *Derece* kategorisine ihtiyaç duyulmaz. Benzer şekilde *Sermaye* alanında Hegel'in *Yargı* ve *Tasım* (önerme mantığı) kategorilerinin çoğu kullanılmaz, *Fiyata* geçmek için sadece *Eşitlik Tasımı* yeterli görülür. (Arthur, 2011: 8). Fakat Arthur'a göre, bu niceliksel sınırlılığa rağmen *Kapital*'in kategorileri, sıralama bakımından bile *Mantık Bilimi*'nin kategorilerini takip etmektedir.

Arthur, *meta* alanını Hegel'in *Varlık* öğretisi, *para* alanını ise *Öz* öğretisi kategorileriyle inceleyerek bu eşlenikliği *sermaye* alanına kadar taşır. Fakat bu çalışmanın konusu açısından esas olan, Arthur'un *sermaye* alanına geçişinin ve

sermayeyi, Hegel'in *Kavram* öğretisi ile eş görmesinin altında yatan motivasyonlardır. Arthur, *para* alanına ilişkin incelemesinin sonunda, *değerin* ikilenmesi olarak ortaya çıkan dolaysız *metalar* ile dolayımlanmış *para* arasında bir *birlik* olmadığı sonucuna varır. *Evrensellik* olarak düşünülen *değerin para* biçimi ile *Tikelliğe* yerleştirilen *metalar* ayrı düşmektedirler. Arthur bu çelişkiyi aşmak için özdeşliği, *Tekillik* olarak düşündüğü *fiyat biçimi* ile kurar ve buradan *Öznel Kavrama* geçiş yapar. Böylece *Fiyat* (Marx) ile *Öznel Kavram* (Hegel) eşlenikliği sayesinde, *Sermaye* (Marx) ile *Kavram* (Hegel) alanlarına geçilmiş olur (Arthur, 2004: 101-102).

Ancak bu kavramsal birlik, Arthur'a göre, yalnızca *Öznel* ve *biçimseldir*; düşünsel birlikteliğin kendisini sürdürebilmesi için bu birliğin tekrar —fakat bu kez *Nesnel* olarak— *meta* ve *para* şeklinde ayrışması ve düzenli birbirlerine dönüşmeleri gerekmektedir. Arthur, bu noktada mantıksal olarak iki seçeneğin mümkün olduğu tartışır ve $M-P-M$ ve $P-M-P'$ döngülerine geçiş yapar. Döngülerin ilki, paranın aracılık ettiği, ihtiyaçların karşılanmasına dayalı *basit meta dolaşımıdır*. İkincisi ise, paranın kendisini arttırarak süreci tamamladığı *sermayenin ilk biçimidir*. Arthur'a göre, $M-P-M$, Hegel'in *Nesnel Kavramına*, $P-M-P'$ ise *Mutlak İdeasına* denk düşmektedir (Arthur, 2004: 102-103).

Arthur, bu son geçişle *Sermaye-Mutlak İdea* eşlenikliğini şu şekilde kurar: “ $M-P-M$ olarak formüle edilen metaların *para* dolayımıyla dolaşımının hiçbir zorunluluğu yoktur; çünkü bunun motivasyonu, zincirin uçları dolaşımın dışında kaldığı için, sürecin kendisine dışsaldır... $P-M-P'$ döngüsünde ise *para* ve metaların iç içe geçmesi ile sistematik ilerleme mümkün hale gelir. Şöyle ki, $P-M-P'$ döngüsü $M-P-M$ döngüsüne göre süreklilik ve kendi kendini yeniden üretim olasılığı açısından daha yüksek bir düzeyde inşa edilmiştir” (Arthur, 2004: 102). Böylece, *para* (P) ve *meta* (M) biçimlerinin sürekli birbirine dönüşmesi, $P-M-P'$ hareketinin zorunluluğu ve bu hareketle birlikte *değerin büyüklüğünü* sürekli arttırması; Arthur'un *sermayeyi* (P'), *kendi kendisiyle ilişki. süreçteki değer, değerlenen değer, kendi kendini hareket ettiren töz* olarak tanımlamasını —ve nihayetinde *Mutlak Biçim* olarak ilan etmesini— mümkün kılar (Arthur, 2004: 103).

Arthur, Hegel'in *Mantık Bilimi* kategorilerinin *Kapital*'de yalnızca *dolaşım* alanında, yani *Sermayenin Genel Formülü* bölümüne ulaşana kadar kullanıldığını

savunur. Hegel'in genel felsefi sisteminde *Mantık Bilimi*, düşüncenin yalnızca kendisiyle ilgilendiği, kendi özgür deviniminde dış engellerle karşılaşmadığı, kendi doğallığında hareket ettiği bölümüdür. Fakat bu *saflık*, Hegel felsefesinin *Mantık Bilimi*'ne dayanarak rasyonelleştirmeye çalıştığı diğer alanlar için geçerli değildir. *Mantık Bilimi*'ni, *Doğa Felsefesi* ve *Tin Felsefesi* izler. Hegel'e göre *Mantık*, kendinde ve kendi için olanın, *Doğa*, başkalığı içindekinin ve *Tin*, başkalığından kendi içine geri dönen *İdeanın* bilimidir. Arthur'un da belirttiği gibi, Hegel'in *Doğa Felsefesi*; *başkalık*, *olumsallık*, *sonluluk* ve *yabancılaşmalar* alanıdır. Arthur, *sermayenin üretim sürecini* Hegel'in *Doğa Felsefesi* ile eş tutar. (Arthur, 2011: 8-9)

Arthur'a göre, Marx'ın *Değer* kavramı, Hegel'in *Mantık*'ındaki *İdeasının* kendinde ve kendi için saf hareketi ile benzer şekilde, sadece *Kapital'in dolaşım alanında* kendi kendisiyle bağıntı içinde, yani *özgürce* hareket eder. Arthur'un (2011: 9-10) ifadesiyle "Değerin farklı ifadelerinde, gerçekte yalnızca kendisiyle ilgilendiği alan, sadece metaların ve paranın mübadele edildiği dolaşım alanıdır". Ancak Arthur'un incelemesinde, bu noktada diyalektiğin bir kırılma noktası ortaya çıkar. Bu kırılma, değer kendisini arttırması ($P-M-P'$, $P < P'$) fakat kendi başına dolaşımın bu artışın kaynağını açıklayamamasıdır. Bu durum Marx'ı, hammaddelerin emek ve üretim araçları ile metalara dönüştürüldüğü, sermayenin emek üzerindeki gerçek ve biçimsel boyunduruk ilişkilerinin hakim olduğu *üretim alanına* yönlendirir. Arthur, mantıksal *İdeanın* mutlak özgürlüğünden, kendisine başkalaştığı hatta kendisini kaybettiği gerçek dünyaya (*Doğaya*) inişini; *değerin* dolaşım alanından üretim alanına geçişi ile paralel tutar. Sermayenin, üretimin maddi dünyasında pratik olarak hegemonyasını kurmaktaki zorluğu ile Hegel'in mantıktan gerçekliğe, *Mantık Bilimi*'nden *Doğa Felsefesi*'ne dönüşü arasında benzerlik görür. Her iki durumda da *saf biçim*, karşılaşacağı birçok olgusal raslantısallık karşısında kendini aktif bir şekilde ispatlamak zorundadır (Arthur, 2011: 9-10).

Arthur'un kendisinin de itiraf ettiği üzere, *Mantık Bilimi* ile *Kapital* arasındaki eşlenikliği yalnızca *dolaşım alanı* için kurabilmesinin temel nedeni, *kullanım değeri sorunudur* (bkz. 2004: 195). Sekinecilerle aynı şekilde olmasa da, Arthur diyalektiğinin tıkanıklığı, kullanım değerleri dünyasında ortaya çıkar. Sermaye, *dolaşım alanında* kullanım değerlerine karşı kayıtsızdır. Dolaşımda, kullanım değerleri yalnızca değere nesnel bir destek sağlamak amacıyla bulunurlar. Bu nedenle,

dolaşım alanında kullanım değerlerinin tekil veya özgül niteliklerine atıfta bulunacak bir teoriye ihtiyaç yoktur. Bu yüzden, Arthur'un sadece Hegelci bir biçim olan “*sermaye diyalektiği*”, gerçekte yalnızca *dolaşım alanında* işleyebilen, Sermaye aşamasına atlayamamış bir *değer dolaşımı diyalektiğidir*. Üretim alanına geçildiğinde, *değerin dolaşım alanındaki bilinçli diyalektiğinin* karşısına kendi mantığının dışında kalan ve sermayeye karşıt iki *kullanım değeri* ögesi çıkar. Bunlar, sermayenin bastırılmış iki *Ötekisi* olan *Emek gücü* ve *Doğadır*. *Üretim sürecinde* bu *ötekiler*, sermaye mantığına karşıtlıklarıyla, *dolaşım alanındaki* soyut biçim diyalektiğinden kopuşu ifade ederler.

Arthur, sermayenin “*içsel ötekisi*” olarak tanımladığı *emeği* ve “*dışsal ötekisi*” olan *doğayı*, Marx'ın sermaye döngüsü üzerinden tartışır. Sermayenin P–M...Ü...M–P' (P < P') şeklindeki genel diyalektiğinde, ilk aşama olan hammadde, üretim araçları ve emek gücünün satın alınıp paranın metaya dönüşmesi (P–M) ve son aşamada üretimden çıkan metaların pazarda satılıp daha fazla paraya dönüşmeleri (M–P') tamamen biçimseldir ve Arthur'un biçimsel değer diyalektiğine uyar. Fakat, *üretim aşamasında* (...Ü...), kullanım değerleri işlenerek farklı maddi kullanım değerlerine dönüştürölürler. Biçimsel açıdan ilk metanın, değeri daha fazla olan yeni bir metaya dönüşmesi ve bu süreçte biçimsel fiyat ve ücretlerin karşılanması ile bunların gerçeklikte kullanım değerleri olarak sömürölmeleri, farklı şeylerdir. Arthur'un biçimsel değer diyalektiği, bu farkı açıklayamaz.

Dolaşım alanından farklı olarak, Arthur'un “*kara kutu*” olarak adlandırdığı üretim alanında (...Ü...), kullanım değerleri sessizce durmaz. *Artık değer*, mübadele değeri işçiye, fakat kullanım değeri kapitaliste ait özgül meta olan emek gücü üzerinden ortaya çıkar. Diğer bir ifadeyle, artık değer, bu özel metanın (*emek gücü*) kullanım değeri sayesinde üretilir. Bu nedenle *emek gücü*, sermaye ile *antagonistik* bir ilişki içerisinde bulunan *içsel ötekisi* olarak görölür. *Doğa* ise, üretimin zorunlu bir ön koşulu olarak, Arthur'un formölasyonu ile “değeri belirleyen emek zamanından daha uzun olan üretim zamanına kullanım değerleri üzerinden müdahale eden” sermayenin *dışsal ötekisidir*. Böylece Arthur, kullanım değerlerini dışlayan diyalektiği gereği, kendi tabiriyle *kara kutuyu* (...Ü...) *kapitalizmin* bir parçası olarak görür; fakat *sermayenin* bir parçası olarak görmez (Arthur, 2004: 202).

Arthur ve Sekine'nin Homoloji tezlerinin eleştirisi, bu tez çalışmasının kapsamını aşar. Fakat bu tezler, aslında kendi dayanaklarını, özeleştirilerini ve sınırlılıklarını tekrar kendileri ortaya koyar. Arthur'un diyalektiği sadece bir *dolaşım alanı diyalektiğidir* ve bu bile, en basitinden, bu tezin son bölümünde görüleceği üzere, metanın iç çelişkisinin sürekli dış karşıtlıklara bürünmesini ve bunun kökenindeki *meta fetişizmini* dahi açıklamaz. Daha önemlisi, Arthur'un modeli, *Kapital*'in ve bu tezin asıl konusu olan *değer üretimini Mantık Bilimi* diyalektiğinin dışında bırakır. *Değer dolaşımı* diyalektiğinin, hangi modelle ele alınırsa alınsın, öncelikle *değerin üretimine* koşullu ve üretim diyalektiğine bağlı olduğu açıktır. Arthur, *özel üretimi* diyalektik bütünlüğün dışına atıp, *görünümsel dolaşım* diyalektiği ile *Sermayeyi özneleştirir*. Böylece Arthur'un diyalektiği, *doğayı* ve *emeği* “ötekiler” olarak dışarıda bırakarak, asıl inceleme konusunu pas geçer. Sekine ise, *değerin üretimi* alanına, *Mantık Bilimi*'nin *Öz* öğretisi ile yaklaşılmasını önerir. Uno-Sekinecilerin modeli, birçok açıdan Arthur'un Homoloji tezine göre daha kapsayıcı ve komplikedir. Fakat Sekine'nin kendisinin de vurguladığı üzere, Sekineciler *Kapital*'e Marx'ın kendi diyalektiği üzerinden yaklaşmazlar; *kullanım değerleri alanını* sıfırlayıp revizyona tabi tutarak *Kapital*'e dair tam Hegelci bir okuma önerirler. Sekinecilerin *Kapital*'i, Marx'tan ziyade “*Hegel'in Kapital'i*”dir.

1.3. ALTERNATİF DİYALEKTİK YAKLAŞIMLAR: ÖZ YAPISI

Bu bölümde, *Kapital*'in Hegel'in *Öz* mantığı ile düşünülmesi gerektiğini savunan ve bu bağlamda önemli görülen üç düşünürün (Tony Smith, Patrick Murray ve David McNally) Marx'ın *Kapital*'deki ontolojisine ilişkin görüşleri ele alınacaktır. Fakat ilk olarak, Tony Smith'in *Kapital*'in epistemolojisine yönelik önerisine değinilecek ve buradaki diyalektik dizilimin, Smith'in görüşleri gereği, zorunlu olarak *Özne-Sermaye* tezlerini haklı çıkarmadığı gösterilecektir.

Öz mantıkları ile ilgili olarak, Smith, *Kapital*'in yapısını Hegelci *öz-görünüm* modeli ile irdelemekte ve Marx'ın ortaya koyduğu çelişkilerin “*uzlaşmaz*” niteliğine vurgu yapmaktadır. Smith, *Kapital*'i baştan sona *tahakküm/boyunduruk* ilişkileri olarak görülmesi gereken *öz-görünüm* patternlerinin *eklemlenmeleri* olarak değerlendirir. Patrick Murray ise, *öz-görünüm* modeli ile ilgili olarak üç farklı yaklaşımı karşılaştırır: Descartesçi geleneksel model, Hegel'in *Mantık Bilimi*'ndeki *Öz* mantığı ve Marx'ın kendine özgü yabancılaşmalar mantığı. Murray, Marx'ın

Kapital'de her üç modelden de faydalandığını savunur. Son olarak, önceki bölümün dipnotunda Postone'a övgü ve yergilerine yer verilen David McNally, Marx'taki karşıtlıkların "*dışsal karşıtlıklar*" olduğunu, Hegel'in *Öz* öğretisi ile değerlendirilmesi gerektiğini savunup tartışmayı bir adım daha ileri taşıyacaktır: McNally'ye göre; Marx'ın *değer* ve *emek kuramları*, —Postone'nun bilinçli ya da bilinçsiz yaptığı gibi— tüm dolayımın "*öz-dolayım*" olmasına dayalı *Gerçek (İyi) Sonsuzluk* mantığı ile değil; *çelişkilerin uzlaşmadığı Sahte (Kötü) Sonsuzluk* dünyası ile kavranmalıdır.

1.3.1. Tony Smith

Özne-Sermaye tezlerine yönelik en önemli eleştiriler, tekrar Sistematik Diyalektikçiler içerisinde Tony Smith'ten gelmiştir. Smith, *Kapital*'in *soyuttan somuta* doğru işleyen bir *sunum yöntemi* olarak diyalektiği ile Marx'ın *Mantık Bilimi*'nden faydalandığı *yapısal/ontolojik boyutlarını* ayrıştırarak, sermayeyi *Kavram* mantığına taşıyan Homoloji tezlerinin iyi bir eleştirisini yapar. Bu noktada, Smith'in Marx'ın diyalektiğini nasıl kavramsallaştırdığına ve özellikle epistemolojik boyutunu nasıl kurduğuna bakmak önemlidir. Smith (1993: 21-24), Marx'ın diyalektiğinin epistemolojik boyutunu *soyuttan somuta* şu şekilde işletir:

Meta üretiminde, üretim önceden herhangi bir toplumsal planlama olmaksızın, birbirlerinden yalıtılmış birimler tarafından gerçekleştirilir. Özel emek (*emek gücü*), sadece *kullanım değerleri* üretmek için değil, pazarda satılması umulan mübadele değerlerini üretmek amacıyla işe koşular. Ancak, üretilen meta satılamazsa, *değer* — yani *soyut emek, toplumsal olarak gerekli emek zamanı*— gerçekleşmeyecek; bu durumda kullanılan emek, Smith'in ifadesiyle, "*toplumsal olarak boşa harcanmış somut emek*" olacaktır. Bu bağlamda Marx, meta çözümlemesine en basit ve en soyut değer biçiminden başlarken, üretilen metaların pazarda satılacağını varsayar. Bu varsayım üzerine ortaya çıkan ilk aşama olan *basit biçimde*; $x_A = y_B$ ifadesi Smith'e göre, x kadar A metasının her koşulda y kadar B metası ile mübadele edileceğini ifade eder. Fakat, x miktarda A metasına pazarda eşit olabilecek çok sayıda farklı metalar bulunabileceği için daha karmaşık bir eğilim ortaya çıkar. Bu durum, A metasının birçok metanın farklı miktarlardaki kullanım değeri ile mübadele edilebildiği *genişletilmiş biçime* geçişi doğurur (x miktarda A = y miktarda B, m miktarda C, n

miktarda D, vs). Genişletilmiş biçim tersine çevrildiğinde, B, C, D gibi metaların değerleri A metası ile ifade edilebilir hale gelir ve böylece A metası evrensel meta olur; genişletilmiş biçim ise *genel biçime* dönüşür. (Smith, 1993: 21-22)

Genelleşmiş meta mübadelesi, değerın genel ve toplumsal olarak kabul gören bir ölçüsünün bulunmadığı durumda keskin kırılmalara açıktır. *Toplum (genel biçimin özneleri)*, zorunlu yapısal bir eğilim olarak genel kabul edilmiş ve ortaklaşmış bir ölçü belirler. Böylece mantıksal açıdan zorunlu yeni bir kategorik düzey olarak *para biçimi* ortaya çıkar. Para biçiminin ilk uğrağı ise, *değer ölçüsü olarak paradır*. Smith'e göre Marx, parayı değerın ölçüsü olarak geliştirdikten sonra, M–P–M döngüsü ile paranın mübadeleyi kolaylaştırma yapısal eğilimini tanımlar. Böylece *dolaşım aracı olarak para* kategorisine geçilmiş olur. Fakat M–P–M döngüsünde satıcıların, alıcı bularak metalarını satıp yeni meta satın alabileceklerinin hiçbir garantisi yoktur. Bu nedenle döngü, sekteye uğrama olasılıklarına hep açıktır. Diyalektik mantık, M–P–M döngüsünün P–M–P döngüsüne dönüşmesini zorunlu kılar ve böylece üçüncü uğrak olarak *para olarak para* ortaya çıkar. P–M–P döngüsünde; sürecin sonunda elde edilen para (P), başlangıçtaki meblağ (P) ile eşittir. Bir ileri eğilim; sondaki para miktarının, başlangıçtakini aşmasıdır (P–M–P', P < P'). Böylece para, *kendinde paraya* dönüşür. P–M–P' ile sermaye biçiminin en basit tanımına, yani *para doğuran paraya* geçilir. (Smith, 1993: 23).

Meta biçiminden *para* biçimine, *para* biçiminden *sermaye* biçimine ilerlendikçe kategoriler giderek *karmaşılaşır* ve *somutlaşır*. Smith'e göre, P–M–P' döngüsü ile birlikte *toplumsal özneleri* sadece meta ve para sahipleri olarak değil, belli bir *sınıf yapılanması* çerçevesinde değerlendirilmeleri gerekir. Toplumsal aktörlerin bir kısmı daha fazla *parasal kaynağa* sahip olur ve kaynaklarını üretim için gereken girdilerin satın alınmasına yönlendirebilir. Buna karşılık, kaynağa sahip olmayanlar, *emek güçlerini* kaynak sahiplerine satmak zorunda kalır. Böylece, emek gücünün metalaşması, asimetrik *ücret* ilişkisinin mantığını oluşturur ve bu süreç *emek gücünün sömürüsüne* evrilir. Çünkü emek gücünü satanlar, ücret biçiminde aldıkları değeri aşan ekonomik bir değer —*artık değer*— yaratırlar ve bu “*artık*” onların *emek gücünü* satın alanlar tarafından kontrol edilir. Buradaki yeni mantıksal eğilim, sermaye sahiplerinin elde ettikleri artık miktarını arttırmak için *emek sürecini dönüştürmektir*. Smith'e göre, Marx'ın *Kapital I*'de uzun sayfalar boyunca *mutlak ve görelî artık değer üretimi*

bölümlerinde; işgününün uzatılması, teknik süreçler ve emek sürecinin boyunduruk altına alınarak yoğunluğunun arttırılması üzerinden tartıştığı bu *dönüşümdür*. Son olarak, elde edilen *artığın* bir kısmının yeni bir *sermaye döngüsüne* yatırılması şeklindeki yapısal eğilim *birikimle* koşullanır. Eğer biriken *artık*, yalnızca mevcut üretim düzeyini korumak için *üretim araçlarını* ve *emek gücünü* yerine koymak amacıyla yatırılırsa *basit yeniden üretim*, *üretimi genişletmek* için yatırılırsa *genişletilmiş yeniden üretim* gerçekleşir. (Smith, 1993: 23-24).

Bu süreç, başlangıç noktasına, yani yeniden üretimin ürünü olarak *metaya* geri dönerek diyalektik döngüsellği tamamlar. Smith (1993: 25), tüm bu diyalektik kurgunun *Kapital*'in düşünsel sunumuna dair diyalektik olan veya diyalektik olmak zorunda olmayan muhtemel senaryolardan sadece biri olduğunu, ancak bu sunumun *Kapital*'in *yapısı (ontolojisi)* ile karıştırılmaması gerektiğini ısrarla vurgular. *Kapital*'in epistemolojisine dair özet tablosunu aşağıdaki gibi verir:

Tablo 6: Smith: Soyuttan Somuta *Kapital I*

1. Meta biçimi • basit biçim • genişletilmiş biçim • genel biçim
2. Para biçimi • değer ölçüsü olarak para • dolaşım aracı olarak para • para olarak para
3. Sermaye biçimi • sınıfsal bölünme • sömürü • emek sürecinin dönüşümü • birikim

Kaynak: Smith, 1993: 24-25.

Böyle bir diyalektik sıralanış, kategorizasyon ve sunum açısından faydalı olabilir; ancak hiçbir koşulda Homoloji tezlerini ve *Kapital*'in *Kavram* mantığı üzerinden okunmasını haklı çıkarmaz. Smith'e göre kapitalizm öz yapısındadır ve *Kapital* baştan sona Hegel'in *Öz* öğretisi ile incelenmelidir. Marx'ın *negatif (eleştirel)*

diyalektiği, Hegel'in *pozitif (olumlayıcı)* diyalektiğinden ayrıştırılmalıdır. Hegel'in sisteminde diyalektik, çelişkileri aşarak hem daha rasyonel hem de daha somut ontolojik biçimlere ulaşır. Marx'ın diyalektiği de, sonraki belirlenimlerin öncekilerden daha somut ve karmaşık olacağı şekilde ilerler. Ancak Smith'e göre, Marx'ın eleştirel diyalektiğinde, sonraki belirlenimler Hegel'de olduğu gibi önceki belirlenimlerin çelişkilerinin açıklayıcı bir çerçevesini sunmaz, soyutlamanın başlangıç düzeyinde konulan karşıtlık ve çelişkiler çözülmez, Hegel'in tabiriyle *ortadan kalkmaz*. Tam tersine çelişkiler *Kapital*'in diyalektik ilerleyişi boyunca gelişen daha somut ve karmaşık biçimlerin içerisinde tekrarlanır. Çünkü Hegel'in ve Marx'ın ontolojik diyalektikleri tamamen karşıt yönlerde ilerler (Smith, 2014: 30-31).

Marx'ın teorisi, Smith'in (2014: 30-31) deyişiyle, Hegel'in *Varlık* öğretisinin bittiği yerde başlar. Hegel'in *Varlık* alanında tekil *şeylerin* niteliksel, niceliksel gibi açıklayıcı özellikleriyle basit düzeyde ilgilenilir; *şeyler* en basit belirlenimlerini dahi düzeyin kendi içindeki *başkasına geçiş* yoluyla kazanır. Kategoriler, soyutluk ve basitliklerinde ele alınır. Bu yüzden, Hegel, *şeyler* arası *ilişkilerin* ve daha somut ve karmaşık *yapıların* incelenebilmesi için *Öz* öğretisini geliştirir. Marx ise *Kapital*'e, *Öz* mantığı ile başlar. Baştan derin bir yarıkla bölünmüş olan *değer* ve *kullanım değeri*, *metada* karmaşık bir *ilişkiyle* bir araya getirilirler. Hegel, *Varlık* alanına kategorilerin saf basitliğini ve kesin bir boşluğu yerleştirirken; hem kendi hedefi hem de diyalektiğinin yapabileceği tek şey, "*doğrulama*" ve "*olumlama*"dır. Hegel o *şeyin* *başkaları* ile *ilişisini* değil, onun *kendinde* ne olduğunu anlamak için varsayımsal olarak *ayrı şeyleri* kategorize etmeye çalışır. Merkezde olan *kendinde şeydir*. Marx ise tam tersine, *meta* alanının diyalektiğini, hiçbir metanın diğer metalarla *ilişkisinden* bağımsız, ayrık olarak alınamayacağı *kutupsallık*; tek bir metanın üretiminin bile gelişmiş toplumsal bir iş bölümüne bağlı olduğu *öz-görünüm* mantıkları ile başlatır. *Para* ve *sermaye* alanlarını tekrar *Öz* öğretisiyle inceler. Karşılıklı toplumsal bağıntılar ön plandadır.

Marx'ın incelemesi, *Kapital* boyunca daha somut düzeylere ilerler; ancak *Öz* mantığı aşılmaz. Hegel'in önceki aşamalardaki çelişkileri, sonraki daha somut düzeylerde *ortadan kaldıran*, *olumlayıcı* diyalektiğinin aksine, Marx'ın *negatif*, "*eleştirel*" diyalektiğinde karmaşık ve somut düzeyler, baştaki temel karşıtlık ve çelişkileri daha somut olarak tekrarlar ve derinleştirir. Smith, sermayenin Hegelci

Kavram olduğunu savunan tezleri de hicvederek *sermaye-fetişizmi* örneğini verir: “Marx’ın sermaye kavramı, Marx’ın teorisinin ilk düzeyinin bir özelliği olan fetişizmi ortadan kaldırmaz; sermaye kavramı sermaye-fetişizminin kavramıdır” (Smith, 2014: 33).

Smith, bir sonraki kısımda görüşleri işlenecek olan Patrick Murray’ın aksine, Marx’ın *Kapital*’de, Hegel’in *Öz* öğretisinin mantığını genel olarak değiştirmeden kullandığı görüşündedir. Ancak Smith’e göre, Hegel’de tek bir *Öz* yapısı yoktur; farklı *Öz* yapılarından bahsedebilmek mümkündür. *Öz kutbu*, altındaki varlıkları kendi basit *görünüşüne* (ing. *semblance*) dönüştürerek üstünlük kurabilir. Böyle bir *Öz* yapısında bireyselliğe, farklılığa ve hatta her hangi bir özgürlük unsuruna dahi yer olmayabilir. Hegel’in verdiği *Platon’un Devleti*’ndeki toplum modeli, hiçbir özgürlüğün olmadığı bir *öz* yapısıdır. Buna göre, Platon’un ideal polisinin yurttaşları, kent-devletinin kurumlarının ve bir bütün olarak polisin *özdeşliğinin* boyunduruğu altına girmişlerdir (Smith, 1990: 92). Diğer bazı *Öz* yapılarında ise, ikincilleşmiş ve az gelişmiş olsa da; özgürlük, bireysellik ve farklılıklar bulunur. Bu *Öz* yapılarında, *ayrım kutbunda* bulunan *bireyler (tekiller)*, *Öz kutbu* tarafından düzenli olarak olumsuzlansalar da, özgürlüklerini, bağımsızlık ve özerkliklerini sürekli talep edebilirler.

Smith, Marx’ın *Kapital*’ini, bu ikinci çeşit *Öz* yapılarının bir hiyerarşisi olarak görür. Smith’in hiyerarşisinde *meta*, *para* ve *sermaye öz (özdeşlik) kutbunu* oluştururken, “*insan özneleri*” farklı şekillerde *ayrım kutbunda* yer alırlar. Platon’un Devleti örneğinde olduğu gibi, *özdeşlik kutbu*, *ayrım kutbunu* tamamen “yutma” kapasitesine sahip olmasa da, boyunduruğu altına alma gücüne sahiptir. Smith, Hegel’in *Öz* öğretisinde belirlenimlerin basit dolaysızlık olarak değil; *Öz* tarafından ortaya konulması koşulu ile varolabileceklerini hatırlatarak, bunun; tekil uğrakların *Öze* tabi oldukları, bağımsız ve özgür olamadıkları, *Özün boyunduruğu altına girdikleri bir yapı* oluşturduğunu vurgular. Böylece Smith, Marx’ın *Öz* mantığını *gerçek öznelerin*, yani insanların üzerinde *meta*, *para*, *sermaye* gibi soyutlamalar yoluyla kurulan egemenlik ilişkileri ile niteler ve *Kapital*’in temelinde bu fikrin yattığını savunur (Smith, 1990: 51-54).

1.3.2. Patrick Murray

Patrick Murray, *Marx's Theory of Scientific Knowledge* (1988) isimli kitabında, *Kapital*'in diyalektik yapısını, Tony Smith gibi Öz mantığı ile inceler. Fakat Smith'ten farklı olarak, Marx'ın Hegel'den ayrılarak kendi Öz mantığını işlevsel hale getirdiğini savunur. Murray'e göre Marx, *Kapital*'de Descartesçi klasik modelden, Hegel'in Öz öğretisinden ve gençlik döneminden itibaren geliştirdiği kendi modelinden faydalanmıştır. Murray, *Kapital*'in yapısını ele almadan önce, *Genç Marx*'ın Hegel ile hesaplaştığı erken dönem eserlerine yönelir. Ona göre Marx, Öz mantığını Hegel eleştirisiyle; Hegel ise kendi Öz mantığını, geleneksel Öz mantığının eleştirisiyle oluşturmuştur. Böylece Öz-Görünüm alanında üç model ortaya çıkar: klasik/standart model, Hegel'in modeli ve Marx'ın Hegel eleştirisiyle geliştirdiği kendi modeli.

Murray'in modellemesine göre, standart Öz-Görünüm modeli, özü, *görünümlerin* arkasında saklanmış bir gerçeklik olarak formüle eder ve Öz ile *Görünüm* arasında eş düzeyde bir mantıksal ilişki kurmaz. Öz ve *Görünümler* birbirinden farklı şeyler olarak görülmelerine karşın tek bir model içinde anlamlandırılmaya çalışılır. *Görünümler*, duysal olarak belirgin ancak zorunlu olmayan *epifonomenler* —gölge-görüngü— olarak kabul edilirken; Öz, *gerçekliği* temsil eder ve *saf akıl* dışında kavranamaz bir nitelik taşır. Bu modele göre bilim, bu iki alan arasında “içsel” bir ilişki olmadığı için, çoğunlukla yanıltıcı olan *görünümleri*, öz dünyasındaki gerçek temelleriyle ilişkilendiren tek yönlü, *görünümlerden öze* doğru tek yönlü bir yol izler. Murray'e göre, bu tek yönlü modelde, *özün* neden belirli *görünümlere* sahip olduğu sorusu gündeme getirilmez (Murray, 1988: 133; 1993: 40).

Murray, Hegel'in Öz mantığının klasik modelden farkını açıklamak için Descartes'ın *İkinci Meditasyon*'unun sonunda verdiği ünlü balmumu örneğini ele alır (bkz. Murray, 1988: 132; 1993: 39). Descartes, meditasyonda balmumunu eritir ve tüm duysal *görünümlerinin* değişmesine rağmen kendisiyle özdeş kaldığını nasıl bildiğimizi sorgular. Soruyu, *birincil* (uzam, esneklik, süre, hareket) ve *ikincil* (renk, dokunuş, tat, koku, ses) *nitelikler* ayrımıyla yanıtlamaya çalışır. Descartes'ın bu ayrımı, değişen *görünümlerin* ortak bir temellendirici öz üzerinden açıklanmaya çalışıldığı klasik öz-görünüm modelini temsil eder. Benzer bir ayrım Kant'ta da

bulunur: Varlıklar, biri duyusal, diğeri duyu-ötesi olmak üzere ontolojik olarak bağımsız iki ayrı dünyada sınıflandırılır. Hegel’e göre, klasik *öz-görünüm* modellerinin tutarsızlığı, *özdeki* birincil niteliklerin saf akıl yoluyla kavranması gerektiğinin kabul edilmesine rağmen, bunların hâlâ ikincil niteliklere ait sezgisel veya algısal yollarla, yani duyusallığı aşamayan bir düşünme biçimiyle anlaşılmaya çalışılmasından kaynaklanır. Hegel’e göre saf aklın kavramları, zorunlu olarak duyusal sezgilerin bir *soyutlaması*, yani duyusal sezgilerde yansımış olandır. Dolayısıyla, *Öz* mantığındaki *öz ve görünüm*ler yalnızca çift yönlü *derin düşünmenin* konusu olabilir.

Klasik *öz-görünüm* modeli eleştirisi, Hegel’in meşhur “*Öz* görünmek zorundadır” önermesini açık hale getirir. *Öz*, kendisini dolaysız bir varlık olarak değil, kendisi olmayan bir şeyde göstermek zorundadır; çünkü *özün* doğrudan veya dolaysız bir varoluşu yoktur. *Öz ve görünümün* bu içsel-diyalektik kavranışıyla birlikte, bilim, yalnızca *görünümleri* dışsal olarak *öze* bağlamaya çalışan tek yönlü bir yol olmaktan çıkmalı; *özden görünümlere, görünümlerden öze* doğru sürekli hareket etmelidir. Murray (1988: 134), Hegel’in *Öz* öğretisi ile *görünüm* kategorilerini *öz* mantığının içine dahil ettiğini vurgular. Hegel, *Görünümleri Özün* basit “epifonomen”leri olmaktan çıkarmış, *Öze* “*özel*” hale getirmiştir.

Murray (1988: 131-135), Marx’ın *Kapital*’deki en önemli buluşlarında Hegel’in *Öz* öğretilerinden yararlandığını savunur. Bunlar, Ricardo’nun değer teorisini eleştirerek geliştirdiği değer biçimi ve doğrudan kendisinin formüle ettiği artık değer ve kâr teorisidir. Ricardo, metaların değerinin cisimleştirdikleri emek zamanı ile belirlendiğini fark etmesine rağmen, bu değeri toplumsal değil, tekil düzlemde ele almış ve paranın, *özel* düzeydeki değer bir *görünüm* biçimi olduğunu kavrayamamıştır. Dahası, klasik ekonomi politik, Ricardo’nun temsil ettiği biçimiyle, Hegel öncesi geleneksel *öz-görünüm* modeline dayandığından, *artık değeri* “kâr” ile, *artık değer oranını* ise “kâr oranı” ile karıştırmıştır. *Öz*, kendisinden başka bir şey olarak görünmek zorunda olduğundan, *para ve mübadele değeri, değer zorunlu görünüm biçimleridir* ve *artık değer*, “kâr” ile özdeş değildir. Murray’e göre, Marx, Hegel’in *Öz* mantığını ve felsefedeki geleneksel *öz* modeline yönelik eleştirisini, Ricardo’nun değer teorisine ekonomi politik açıdan eleştirmek için kullanmış ve böylece *Kapital*’in temelini oluşturan kendi *değer teorisini –emek zamandan değere, mübadele değerine ve paraya–* geliştirmiştir.

Ancak Murray'e göre, *Kapital*'in eleştirel diyalektiğine rengini veren Hegel'in Öz modelinin ötesinde, Marx'ın ilk dönem eserlerinden itibaren Hegel ve sol Hegelcilerle girdiği polemikler sonucunda şekillenen ve *Olgun Marx*'ta ekonomi politiğin eleştirisi olarak somutlaşan Hegel'in Öz öğretisi eleştirisidir. Hegel, öz ve *görünümleri* tek bir modelde birleştirmeye çalışmış olsa da, öz mantığı bir *karşıtlık* mantığıdır. Hegel, karşıtlıkları her durumda üçüncü bir tarafın dolayımıyla uzlaştırarak daha yüksek düzeyde bir birliğe ulaşır. Oysa Marx açısından, karşıtlıkların nitelikleri belirleyicidir; ona göre, *uzlaştırılabilir* ve *uzlaştırılmaz karşıtlıklar* vardır. Örneğin, Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde *Sivil Toplumun* karşıtlıklarını *Devlet* ile uzlaştırmaya çalışırken, Marx, Hegel'in devletini, sivil toplumun gerçekte uzlaştıramayacak olan karşıtlıklarının *yabancılaşmış bir ürünü* olarak değerlendirir. Hegel'in devleti gibi, karşıtlık ve çatışmaları dolayımamaya aday diğer *üçüncü taraflar* –örneğin *cennet*, *para* veya *emek gücü*– Marx için çelişkilerin ortadan kaldırılmasının değil, *baskılama*, *yanılsama* ve *yabancılaşmaların* belirtileridir. Yabancılaşma ve baskılamalar ise *uzlaşmaz karşıtlıkların* işaretidir, kökenlerinin ortaya çıkarılması gerekir. Murray, Marx'ın bu eserinde, Hegel'in uzlaştırdığı manüplasyonuna karşı gerçekte uzlaşmayan çelişkiler için kullandığı “*tahtadan kılıç*” metaforuna sıklıkla başvurur.

Murray (1988: 25-55), *Genç Marx*'ın özellikle *Yahudi Sorunu*, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* ve *1844 Elyazmaları*'nda bulunan Hegel ve Öz öğretisi eleştirilerini inceleyerek, *Olgun Marx*'ın uzlaşmaz karşıtlık kavramını kendi değer kuramı ile *Kapital*'in diyalektiğinin merkezine yerleştirdiğini savunur. Murray'in (1988: 145) en genel yaklaşımına göre, metanın *kullanım değeri* ile *değeri* arasındaki çelişki ile başlayan diyalektik süreç, *para* ile *sermaye* alanına geçip kapitalizmin temel çelişkisini –duyusal, nesnel, yaşanan gerçeklik ile soyut düşünce biçimleri arasındaki çelişkiyi– oluşturacaktır. Murray, Marx'ın değer kuramını oluştururken Öz mantığına dair her üç modelden de faydalandığı iddiasındadır.

Buna göre, Marx değer kuramını oluştururken düşünsel olarak iki hamle yapar: İlkinde, *görünüm* düzeyindeki mübadele değerlerinden *özel* değere; ikincisinde ise tersi yönde, değerden mübadele değerlerine doğru ilerler. Murray (1993: 148), Marx'ın soyutlama süreçlerini içeren ilk hareketinde her hangi bir diyalektik yön görmez; bu aşamada Marx'ın, Descartes'ın klasik *öz-görünüm* modelini takip ettiğini savunur. *Kullanım değerleri*, Descartes'ın duyumsal *ikincil niteliklerine*; tüm maddi

ve biçimsel bileşenlerinden soyutlanması sonucu elde edilen *değerler* ise saf aklın *birincil niteliklerine* karşılık gelir.

Murray'e göre Marx, mübadele değerinden değere ilerlediği bu ilk adımında, Ricardo'yu takip ederek emek değer teorisinin özlü ve yoğun bir anlatımını sunar. Fakat *görünümlerden öze* yönelen bu düşünsel hareket, mübadele değerlerini tersinden, değerden türetmediği için eksik görülür. Marx'ın düşüncesi bu ilk adımda klasik *öz-görünüm* modelinin sınırlarında kalırken, ikinci aşamada Hegel'in etkisi belirginleşir. Murray, mübadele değerinin özü olarak değeri, kendisini doğrudan ortaya koyamayacağı için bir *yansıma* kategorisi olarak değerlendirir: "Değer, mübadele değeri olarak görünmek zorundadır" (Murray, 1988: 149-150). Murray'e göre, Marx belli bir noktaya kadar değer teorisini, Hegel'in *Öz* öğretisinde sıkça başvurduğu *kutupsallık* ve *ayna* ilişkilerini kullanarak Hegelci *Öz* modelinin sınırlarında şekillendirir. *Öz görünmek zorundadır*; mübadele değerinin özü olarak değer, kendisini dolaysızca açığa vuramaz. *Değer*, Hegel'in *Öz* öğretisinde olduğu gibi bir *yansıma* kategorisidir; *Öz*de bulunan değer, ancak mübadele değeri olarak *Görünüme* kavuşur (1993: 152).

Ancak Murray'e göre, Marx'ın *Öz* mantığı, Hegel'den farklı olarak bir *yabancılaşmalar* mantığıdır. *Kapital*'de, değer biçimleri bölümünde *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki çelişkiyi dinsel yabancılaşma ile paralel oluşturması, bölümü meta fetişizmine bağlayarak bitirmesi, bu çelişkinin *uzlaşmaz* niteliğini gösterir. Marx açısından *üçüncü taraflar* -tıpkı Hegelci devlet eleştirisinde olduğu gibi- karşıtlar arasındaki dolayım ve uzlaşmayı sağlamaz; aksine, yabancılaşmayı ve dinsel *üçüncü taraf mantığı* ile çelişkilerin sürmesini işaret eder. Hegel'de *Öz* mantığı, tüm çelişkilerin uzlaştırıldığı *Kavram* mantığına geçişin zorunlu bir aşamasıdır. Fakat Marx'ta, *Öz* mantığındaki karşıtlıkların üçüncü taraflarla *dışsal* olarak dolayımına çalışılması, *uzlaşmaz gerçek çelişkilerin* göstergesidir. Marx, erken dönem Hegel eleştirisinden çıkardığı dersleri ekonomi politik eleştirisine uygular. Böylece örneğin *para*, metanın içerdiği *kullanım değeri* – *değer çelişkisinin* uzlaşmasını değil, bu çelişkinin daha ileri bir aşamada gelişmesini ve Marx'ın ifadesiyle, çelişkinin *dışsal* bir ifade kazanmasını ifade eder. Marx'ın, değer biçimlerinden *parayı* türetirken sıkça dinsel metaforlara başvurması, paranın gizeminden veya para bilmecesinden bahsetmesi ve parayı bir *fetiş* olarak görmesi,

Murray'e göre, Marx'ın kendine özgü, *uzlaşmaz karşıtlıklara ve yabancılaşmalara dayalı Öz anlayışının* göstergeleridir.

Murray (1993: 163-176), Marx'ın *Grundrisse*'de değer üretimine dayalı kapitalist üretimin mantığı ile komünal bir üretimin mantığını karşılaştırdığı pasajlardan başlayarak, *Kapital*'deki artık değer üretimine geçtiği bölümlere kadar, Marx'ın neredeyse tüm kategorilerini *yabancılaşmalı Öz mantığı* çerçevesinde ele alır. Yabancılaşmanın kökenini, kapitalist üretimde üretilen *tekil* ürünlerin ancak özel üreticiler tarafından üretildikten sonra piyasada *evrensellik*e kavuşabilmesi oluşturur. Komünal bir işleyişte üretim baştan *doğal, aracısız (dolayımsız)* ve *evrensel* olarak gerçekleşebilirken, kapitalizmde metalar arası *dolayım* ancak piyasada, *üçüncü bir taraf olan Para* aracılığıyla sağlanabilir. Murray'e göre bu ilk noktadan itibaren farklı biçimleriyle *Öz* öğretisi işbaşındadır: *Değer özseldir, mübadele değerleri* ve *para* ise *görünümsel* belirlenimlerdir. *Para*, öncelikle *fiyat biçimi* olarak *değerin* Hegelci anlamda bir *görünümüdür*. Marx, paranın bu ilk momentinde Hegel'in modeline sadık kalır. Fakat *paranın dolaşıma aracılık* ettiği ikinci momentte *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki ikilik belirginleşir ve *dışsal bir karşıtlığa* dönüşür. Üçüncü moment olan *para* olarak *para* aşamasında ise, tüm çelişkiler somutlaşır; para, dolaşımın dışına çıkar ve *bağımsız bir varlık* haline gelir. Murray'e göre "Kullanım değeri/mübadele değeri (değer), fiyat/mübadele değeri (değer), meta/gerçek para ve satın alma/satma kapitalist üretim biçiminin çelişkili karakterini ifade eden gittikçe somutlaşan mantıksal karşıtlıklardır" (Murray, 1993: 169).

Murray'in değer dolaşımı ile ilgili tespitleri, Marx'ın *dolaşım alanını* diyalektik olarak türetirken Hegel'in öğretisini ve eleştirerek oluşturduğu kendi *Öz* modelini nasıl kullandığına dair yürüttüğü tartışmalar oldukça ufuk açıcıdır. *Öz* mantığı üzerinden, özellikle felsefi yönelimlerin baskın olduğu *Genç Marx* ile ekonomi politiğin eleştirisine giriştiği *Olgun Marx* arasındaki sürekliliği kurabilmesi, Marx'ın Hegel eleştirisini ekonomi politik eleştirisiyle nasıl birleştirdiğine dair tespitini gerekçelendirebilmesi açısından önemlidir. Ancak, Murray *Kapital I*'in ana konusu olan *değerin üretime*, yani *sermayenin gerçek oluşum sürecine*, *Öz* mantığı çerçevesinde yaklaşmaz.

Murray, paranın üçüncü ve tüm uzlaşmaz karşıtlıkların en somut momenti olarak, *para olarak paranın* içerdiği iki temel çelişkiyi doğru bir şekilde tanımlar. Birinci çelişkinin tarafları şunlardır: Para, bir yandan kendisini evrensel zenginlik olarak sürdürmek (ölümsüzlüğü yakalamak) ister; ancak diğer yandan, kullanım değerleri dolaşımının dışına çıkarak bağımsızlaşmak, yani Marx'ın ifadesiyle “zenginliğin salt bir hayaleti” haline gelmek zorundadır. Bu nedenle, değer en somut hali olarak kendisini kullanım değerlerinden tamamen soyutlamış olan para, *kendi içinde bir çelişkidir*. Bununla ilişkili olarak ikinci temel çelişki, paranın *sonsuzluğa erişmeyi içeren Kavramı* ile her zaman *belirli ve sınırlı* bir nicelikte olmak zorunda oluşu arasındaki gerilimdir. Murray (1993: 177-184), bu çelişkilerin artık değer elde edildiği ve paranın kendisini arttırdığı *sermaye* alanına geçiş ile çözüldüğünü düşünmeye meyillidir.

Murray'e (1993: 177) göre *sermaye*, basit dolaşımın mantığını kırarak *paranın* bu çelişkilerinin aşılmasını sağlar. Murray, bir yandan *Kapital*'in kategorilerinde *Öz* öğretisinin kullanıldığı ve dolaşım alanının sermaye üretiminin görünümünü oluşturduğunu öne sürerken, diğer yandan basit meta dolaşımının mantığını *Varlık öğretisi* ile, sermayenin mantığını ise *Kavram öğretisi* ile eş tutar. Buna göre, artık değer ortaya çıkması ve M-P-M döngüsünden P-M-P' döngüsüne geçişle birlikte, değer hem sınırlılığın kurtulup nicelik olarak kendisini arttırmakta hem de değer, *meta* ile *para* arasındaki “sonsuz” bir sürece dönüşerek kendisini yeniden üretebilmektedir. Böylece, Murray'e göre *paranın* çelişkileri “*artık değer*” ile çözülmekte ve Hegel'in *Kavram* mantığı ile *sermaye* mantığı uyumaktadır (Murray, 1993: 178-179). Ancak Patrick Murray, artık değer üretiminin de *Öz* mantığı ile değerlendirilmesi gerektiğini savunan bir dizi önemli diyalektikçiye referans göstererek *sermayenin* Hegel'in *Kavram* mantığı ile düşünülmesi konusunda şüpheleri olduğunu da bildirir.

1.3.3. David McNally

Son olarak, David McNally de —Tony Smith ve Patrick Murray gibi— *Kapital*'in yapısına en uygun mantığın *Öz* mantığı olduğu görüşündedir. Tony Smith, *Kapital*'de Hegel'in *Öz* öğretisinin doğrudan ve değiştirilmeden işlevsel kılındığını savunurken; Patrick Murray, Marx'ın üç farklı modelden —geleneksel *öz-görünüm*

modeli, Hegel'in Öz öğretisi ve Marx'ın kendi *yabancılaşmalar* mantığı— yararlandığını öne sürmüştü. David McNally ise, diğer iki düşünürden bir adım daha ileri giderek, Hegel'in Öz öğretisinden ve dilbilimsel “gösteren–gösterilen” ilişkisinden faydalanarak kapitalizmin, Hegelci anlamda bir *Kötü Sonsuzluk* olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Öz öğretisinden, “öz-dolayımsızlık” ve *uzlaşmaz çelişki* temalarını temel alarak, kapitalizmin “dışsal” *karşıtlıklar* üzerinden işleyen yapısının, Hegelci anlamda bir *Kötü Sonsuzluk* oluşturduğunu tespit eder. Tezin takip eden bölümünün ilk kısmında, *Mantık Bilimi*'nden hareketle *İyi Sonsuzluk* ve *Kötü Sonsuzluk* kavramları doğrudan Hegel'in kendisinden incelenecektir. Fakat öncesinde, McNally'nin bu kavramlara yaklaşımı, kendi kuramsal çerçevesi doğrultusunda özetlenecektir.

McNally (2015: 23-24) *Sermayenin Sahte Sonsuzluğunun Ötesinde: Marx'ın Özgürlük Kuramında Diyalektik ve Öz-Dolayım* isimli makalesinde, *Kötü Sonsuzluk* mantığını, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde *Birşey* ve bir *Başkası* arasındaki ilişkileri incelediği *Belirli-Varlık* bölümünden çıkarır. McNally'nin Hegel okumasına göre, herhangi bir *Varlığın* belirliliği, mantıksal olarak onun “ne olmadığının” da anlaşılmasını gerektirir. Bu nedenle *Varlık-olmayan* (ing. *non-Being*), *belirli-Varlığın* (ing. *determinate being*) zorunlu bir uğrağıdır ve her türlü belirlenim için *olumsuzlama* (ing. *negation*) zorunludur. McNally'ye göre, *Kötü Sonsuzlukla* ilişkili olarak *olumsuzlama Birşey* ile bir *Başkası* arasındadır: *Birşey*, ancak bir *Başkası* varsayımı ile o “*Birşey*” olabilir. Bu nedenle *Başkası*, *Birşeyin* tanımıyla birleştirilmek zorundadır. Ne var ki, bu ilişki kurulduğunda, kendisini yine *olumsuzlama* yoluyla tanımlayan “başka” bir *Başkası* ortaya çıkar. Bu süreç, *Birşeyin* tanımının, kendisi olmayan her bir *Başkası* ile ilişkisinin konulmasını zorunlu kılan; *sürekli tekrarlayan, sonu olmayan, bitimsiz bir kısır döngüye* dönüşür. *Birşeylerin sonu gelmeyen* “başka” *Birşeyler* haline gelmesi şeklindeki *sürgit eden durum*, Hegel tarafından *Sahte, Yapay* veya *Kötü Sonsuzluk* olarak kavramsallaştırılır. Buna karşılık Hegel, *Birşeyin Başkalarında* hep kendisini bulması ve *Birşey* ile *Başkası* arasındaki çelişkilerin çözülüp her seferinde daha yüksek bir birliğe kaynaşarak aşılması sürecini ise *Gerçek* veya *İyi Sonsuzluk* olarak tanımlar.

McNally, Hegel'in *Kötü Sonsuzluk* incelemesinde, *Birşeyin* bir *Başkası* ile ilişkisinin, somutlaşan düzeylerde gerçekte kendi kendisi ile kurduğu dolayımını ifade

eden “öz-dolayım” kategorisini ön plana çıkarır. *Birşey* ile *Başkası* arasında “öz-dolayım” olmadığı için aynı yapının bitimsiz ve zorlayan tekrarı ile Kötü Sonsuzluk “dışsal” karşıtıllıklara dayanır. Sonlular arasındaki ilişki sonsuz sayıda, sonsuza dek (*ad infinitum*) sürdüğü için bu durum *Sonlu* bir durum değildir; ancak *Gerçek Sonsuzluk* da daima ulaşılmaz bir “öte”de kalır. *Kötü Sonsuzluğun* metaforu, sürekli devam eden “düz bir çizgi”dir. Buna karşın, *Gerçek Sonsuzluk*, kendisine geri dönen bir hareket olarak düşünülür ve “çember”le temsil edilir. *Birşeyler* ve *Başkaları* arasındaki karşıtıllıklar “öz-dolayım” ile aşılar; şey, böylece *Birşey*, *Başkaları* üzerinden aslında kendisine dönerek kendini keşfeder. Böylece “öte yanlar” ortadan kalkar, *Sonlu* ile *Sonsuz* arasındaki karşıtıllık da çözülmüş olur. McNally’nin (akt. 2015: 24) Hegel’den yaptığı bir alıntıya göre; “hem sonlu hem de sonsuzun, her birinin kendisine yadsıma ile geri döndüğü bu *harekettir*; onlar sadece birbirleri içerisindeki *dolayım* gibidir”, yani *öz-dolayım* gibidir.

McNally (2004: 193-195), *öz-dolayım*ların mevcut olmadığı *Kötü Sonsuzluk* mantığını, *metadan* itibaren Marx’ın eleştirisinin merkezinde görür. McNally’ye göre Marx, metanın *değerini*, diğer metalara teorik olarak “sonsuz sayıda gönderme” yapması yoluyla, *Kötü Sonsuzluğun sonu gelmeyen sürecinde* oluşturur. McNally bu tespiti bir adım daha ileri taşıyarak, *metanın* kendi anlamını *değerini* —*anlamını*— bulma sürecini, *post-yapısalcılığın dilbilimsel paradigmatlarıyla* ilişkilendirir. Tıpkı “gösteren-gösterilen” ilişkisinde olduğu gibi, *metalar* da *değere* bitimsiz bir şekilde *sonsuz sayıda göndermede* bulunurlar. Bu bağlamda McNally, *değerin* —*anlamın*— *sonsuz ertelenme/ötelenme* sorununu, metalarından birinin (*paranın*) *evrensel eş değer* —*sembolik temsil*— olarak ataması yoluyla çözmeye çalıştığını öne sürer. *Para*, *değerin* bir “şey”de, —*bir simgede*— *kristalleşmesini* (*cisimleşmesini*) temsil eder. Sonuç olarak, *metalar* değerlerini, *parayı* referans göstermeleri ona *geçiş* yapmaları ve ardından *paradan* (*fiyat biçiminden*) geri “yansımaları” üzerinden edinirler. *Gösteren* – *gösterilen* ilişkisinde olduğu gibi, *kullanım değeri* – *değer* ilişkisinde de herhangi bir “öz-dolayım” yoktur. Her iki yapıda da belirleyici olan “dışsallık” mantığıdır. Fakat birazdan değinileceği üzere, McNally —bu noktada Murray’in de gerisine düşerek— Marx’ın diyalektiğinde tespit ettiği bu *dışsallık ilişkilerini*, Marx’ın değil, *doğrudan* Hegel’in kendi *Öz* öğretisiyle paralel bir biçimde değerlendirme eğilimindedir.

McNally, (2015: 43-46) *öz-dolayımsızlık* ve “*dışsal*” *karşıtlık* temalarına önem verir. Buna göre *meta*, kendi içerisinde yapısal olarak bir “*dışsallık*” barındırır. Metalar bir yandan yararlı şeyler olarak *kullanım değerleridir*; fakat diğer yandan, *mübadele nesneleri* olarak üretilmişlerdir ve ancak özgüllüklerini tamamen bir kenara bırakmaları şartı ile diğer metalarla mübadele edilebilirler. Mübadele süreciyle, insanların tekil ihtiyaçlarını karşılayan somut biçimlerini geride bırakır ve tek, soyut, ölçülebilir bir *tözün* –yani *değerin*– deposu haline gelirler. McNally’ye göre, kullanım değerlerinden –*somut tikellikler*–, değere –*soyut evrensellikler*– doğru gerçekleşen bu hareket, *öz-dolayım*dan yoksundur. Metanın bu iki yönü, “*içsel*” olarak ilişkili olmak yerine, birbirlerinin karşısında ayrık, “*dışsal*” bir şekilde dururlar. Bu durum, yalnızca *Kötü Sonsuzluğun* basit “*almaş*”²⁶ (ing. *alternation*) döngüsünü ifade eder.

McNally (2015: 44), *meta diyalektiğine* bir adım geriden yaklaşarak, kapitalizmin *öz-dolayım*a aykırı olmasını, metaların somut emeğin özgül eylemleriyle üretilen *kullanım değerleri* olarak varlığı ile *değer* olarak *toplumsal anlamları* arasındaki sistematik bölünme üzerinden tartışır. Metalar, kendilerini üreten emeğe dönmezler; bunun yerine, başkaları için —toplumsal varlıklarını değer aracılığıyla gerçekleştirerek— var olurlar. Bu nedenle somut emek, *öz-dolayım*a erişemez. “*Sahte dolayım*”, *para* ile sağlanır. Dolayımı sağlaması gereken “*orta terim*”, Marx’ta nasıl *Tekillik* ile *Evrensellik* arasındaki “tahtadan kılıç” ise, McNally’nin terminolojisinde bu, karşıtlığı çözmek yerine, *çelişkinin cisimleşmesini* ifade eden “sahte dolayım”dır.

Para, Smith’in analizinde olduğu gibi, *kullanım değeri* ile *değer* ve somut emek ile soyut emek arasındaki karşıtlıkları sadece yeniden üretir. Böylece, hem metanın iç karşıtlığı hem de *toplumsal anlamın kayması* dışında bir şey olmayan emeğin kendi ürettiği ürünlerden *yabancılaşması*, *sahte bir dolayım* olarak *parayı* ortaya çıkarır. Para, McNally’ye (2015: 42) göre aynı zamanda metalaşmış toplumdaki yabancılaşmış ilişkiler için gerekli bir *görünüm biçimidir* ve *tikel* ile *evrensel* arasındaki çelişkiyi yeniden üreten “*sahte aracı*” olarak işlev görür. Metalar (ve onları üretmiş olan somut emek), onların *soyut ve evrensel değerlerini (anlamlarını)* kendilerine *geri yansıtan* bir “öteki”ye ihtiyaç duyarlar. McNally, (2015: 45), *kullanım değerleri* ile bunların “*anlamları*” olarak düşünülebilecek *değer* arasındaki bu

²⁶ Almaş: İki ya da daha çok şeyin sıra ile çalışması ya da çalıştırılması.

yarılmayı *uzlaşmaz* ve *dışsal* bir karşıtlık olarak değerlendirir. *Para dolayımı* ise, bu karşıtlık için yalnızca *sahte bir çözüm* sunar.

Fakat McNally, bu *sahte dolayimleri* ve *dışsallık ilişkilerini*, Hegel'in *Öz* öğretisi ile eş tutar. McNally'nin okumasına göre, Marx'ın *değer* ve *para* teorileri, Hegel'in *Öz* öğretisindeki *öz-görünüm* ilişkisini takip eder. Kendi ifadesiyle: "Değer, kapitalist ekonominin salt varlıkların – metalar ve emekçiler – üzerinde ve karşılarında yer alan bir özü olarak görünür (Hegel'in yansıma görüş açısı). Metanın içsel ayrışması – kullanım değeri ve değer, somut emek ve soyut emek arasındaki – sadece 'dış karşıtlık' aracılığıyla ifade edilebilir – paranın metaların üzerinde ve karşısında yer alan özleri olmasıyla" (McNally, 2015: 45). McNally'ye göre, Hegel'in *Öz* öğretisi, böyle bir *dışsallığın* genel çerçevesini sunmaktadır. Bu noktada McNally'nin Hegel'in *Öz* öğretisini nasıl kavradığını değerlendirmek gerekir. McNally (2003: 195) "Öz öğretisinde, ilişkinin iki yönü biri özsel, diğeri özsel olmayan birbirine dışsal bağımsız varlıklar olarak ele alınır. Birşeyin somut, fenomenal biçimi bu yüzden kendisinin dışında bulunan Öze göre özsel olmayan olarak ele alınır" diyerek Hegel'in *Özünü*, kendi *Görünüm* biçimlerinden bağımsız olarak varolabilen ve bunlardan etkilenmeyen bir şey olarak kabul eder. Bu çerçevede, Marx'ın *meta* ve *para* biçimlerinde Hegel'in *Öz* mantığını kullandığını ileri sürer. Fakat McNally'nin Hegel'e atfettiği *Öz* mantığı —Murray bölümünden de görülebileceği üzere— Hegel'in *Öz* öğretisinden ziyade, Descartes'in geleneksel *öz-görünüm* modeline daha yakındır.

Özetle, McNally'de "iki yanlının bir doğru ettiği"ni söylemek yanlış bir ifade olmayacaktır. McNally, Marx'taki "*dışsallık*" ilişkilerini incelemek açısından *Mantık Bilimi*'nin *Öz* öğretisinin uygun olduğu görüşündedir. Ancak birinci olarak: Hegel'in genel felsefesinde "*dışsallığa*" yer bırakılmaz; özel olarak *Öz* öğretisinde ise — McNally'in aksine Murray'in doğru bir biçimde tespit ettiği üzere— geleneksel *öz-görünüm* modelini eleştirerek, *Görünümleri Öze içkin hale getirmeye çalışır*. Hegel'de tüm çelişkiler ve karşıtlıklar, "*içsel dolayimler*" yoluyla uzlaştırılır ve *ortadan kaldırılır*. Bu nedenle, McNally'nin Hegel'in *Öz* öğretisini, *öz* ile *görünüm* arasında *dışsal* bir ilişki varsayan, birbirinden bağımsız varlıklar olarak ele alan bir model şeklinde yorumlaması yanlıştır. İkinci olarak: McNally'nin, Marx'ın *Hegel'in Öz* öğretisini doğrudan kullandığı yönündeki yorumu da isabetli değildir. Marx'ın *Kapital*'de kullandığı *öz-görünüm* ilişkisi, Hegel'in çelişkileri içsel olarak

ilişkilendirip uzlaştırdığı modellerle bağdaşmaz. Aksine, Marx'ta karşıtlar arası dolayimler, “tahtadan kılıç” metaforuyla ifade edilen *yabancılaştırmalar* mantığına dayanır. Marx, Hegel'in öğretisinden onu *eleştirerek* faydalanır. Karşıtlıklar, Marx'ta *dışsaldır*. Fakat Marx —bu tez çalışmasının 2. bölümünün 2. kısmında gösterileceği üzere— zorunlu olan bu *yabancılaştırmaları*, karşıtlıklar diyalektiğine dahil eder, onları “içkin” hale getirir. Diğer bir deyişle “tahtadan kılıç”, Marx'ın diyalektik işleyişinin bir parçasıdır. Bu nedenle, Marx'ın *yabancılaştırmalı Öz* diyalektiği, ne Descartesçidir ne de Hegelcidir.

Dolayısıyla, McNally'nin hem Hegel'in *Öz* öğretisini *dışsal* karşıtlıklar öğretisi olarak değerlendirmesi hem de Marx'ın Hegel'i bu biçimiyle takip ettiğini düşünmesi yanlıştır. Buna rağmen, McNally'nin Marx'ın diyalektiğine dair genel bakışının ana hatlarıyla isabetli olduğu söylenebilir. Hegel'in *Öz* öğretisi, genel olarak *İyi Sonsuzluk* mantığı çerçevesinde —hatta bu mantığın en önemli koşulu olarak— çelişkileri uzlaştırır, karşıtları birbirine “içsel” kılar, ve böylece kendi kendisiyle ilişkili hale getirerek varolanı olumlar. Buna karşın, Marx'ın “uzlaşmaz çelişkiler” evreni —McNally'nin çok doğru bir şekilde tespit ettiği gibi— *Kötü Sonsuzluktur*. Uzlaştırılması mümkün olmayan dışsal karşıtlıklar, Marx'ın devrimci teorisinin temelini oluşturur.

Marx'ın *Kapital*'ine *Sınır* ve *Engel* kategorilerini kullanarak *Kötü Sonsuzluk* kavramı üzerinden yaklaşılması gerektiğini savunan bir diğer önemli düşünür, *Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı* adlı eserin yazarı Michael A. Lebowitz'tir (2006). Lebowitz, *Kapital*'de işçi sınıfının ekonomi politığının yapılmamış olmasından hareketle, Marx'ın çalışmasını *tek yönlü* ve *yarım kalmış* bir çalışma olarak değerlendirir. Yaklaşımı daha çok epistemolojik düzeydedir; Lebowitz'e göre Marx bir “Ücretli Emek” bölümü yazmadığı için *Kapital'in bütünlüğü*, “*yarım bir bütünlük*” olarak kalmıştır. Halbuki Roman Rosdolski'nin çok önemli yapıtı *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*'nda (2012) kapsamlı biçimde gösterdiği üzere, Marx, yazılması düşünülen Ücretli Emek bölümünü çalışma planlarında *Sermaye diyalektiğinin* dışarısında bırakmıştır. Marx'ın yapmaya çalıştığı, *ekonomi politığın eleştirisini* vermektir. Bu açıdan bakıldığında, Lebowitz çalışmasına baştan büyük bir yanlışlıkla başlar: Marx'a göre *işçi sınıfının bir ekonomi politığı olamaz; ekonomi politik yalnızca sermayeye aittir* — bu da ancak Ricardo, Say, McCulloch

gibi burjuva iktisatçıların alanı olabilir. Marx'ın amacı ise; *ekonomi politiğin "eleştirisi"dir*.

McNally'nin *Kötü Sonsuzluk* tartışması, büyük ölçüde *değerin dolaşım alanı* ile sınırlıdır. *Değerin üretimindeki Kötü Sonsuzluğu* ise sadece meta üretiminin *fetişik* boyutu üzerinden ele alır; artık değerın üretim biçimlerini —mutlak ve görelı artık değeri üretimleri— incelemez. Sözü uzatmadan, *Sermayenin* asıl dünyası olan, *artık değeri üretimi alanındaki Kötü Sonsuzluğu*, bu çalışmanın bir sonraki bölümünden itibaren üzerinde yoğunlaşacağı ana konu olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HEGEL DİYALEKTİĞİ VE MARX'IN ELEŞTİRİSİ

İkinci bölümde, Marx'ın Hegel ile *yöntem sorunu* üzerinden kurduğu ilişki ve ona yönelttiği eleştiriler, *Mantık Bilimi*'nden başlayarak *Grundrisse* ve *Kapital*'e uzanan düşünsel süreç içinde ele alınacaktır. Bu bağlamda, öncelikle Hegel'in genel felsefesi ve *Mantık Bilimi* adlı eseri incelenecek; ardından *Kötü Sonsuzluk* kavramının çözümlemesine geçilecektir. Bu kavramın analizi, hem Hegel'deki teorik temellerin hem de Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin anlaşılması açısından merkezi bir öneme sahiptir. Hegel felsefesinden Marx'ın diyalektiğine uzanan düşünsel süreçte, *uzlaşmaz karşıtlıkların doğası* ve *soyutlama süreçlerinin işleyişi* açısından Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* isimli çalışma bölümünün ikinci kısmını oluşturacak; *Kapital*'in üretim alanındaki paradoksal mantığının önceli olarak ele alınacak olan *Grundrisse*'deki *Kötü Sonsuzluk* tartışması ise bölümün üçüncü kısmın konusu olacaktır.

Marx, genel olarak *diyalektik yöntem* konusunda *hocası* olarak gördüğü Hegel'i över; ancak Hegel diyalektiğinin başyapıtı olan *Mantık Bilimi* ile *eleştirel* bir ilişki de kurar. Ontolojik düzeyde, Hegel'in *Kavram* mantığını, *gerçekliğin* karşısında “*salt spekülasyon*” bularak reddeder; buna karşılık, özellikle Öz öğretisini “*uzlaşmaz karşıtlıklar*” teması üzerinden eleştiri süzgecinden geçirerek kendi yaklaşımını geliştirmede kullanır. Marx'ın diyalektiği, Hegel'de olduğu gibi her karşıtlığı baştan kurgulanmış bir bütünlüğe *içsel* alıp, tüm çelişkileri *Kavram* öğretisinin yardımı — yani *spekülasyon*— ile “*ortadan kaldırmaz*”. Aksine Marx, *karşıtlıkların uzlaşır ve uzlaşmaz yönlerinin* peşindedir. Bu açıdan, kendi diyalektiğinde Hegel'in Öz öğretisinden faydalanır; fakat bunu karşıtlıkların *içsel* ve *dışsal* niteliklerine odaklanarak yapar. Öte yandan, Marx, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nin başında kendi sisteminin dışına attığı, “*uzlaşmaz çelişkiler*”in ve “*dışsallık*”ların evreni olarak gördüğü *negatif Kötü Sonsuzluk* mantığıyla, özellikle *artık değer*in üretimini incelerken *olumlu* bir ilişki kurar.

İlk kısımda, öncelikle Hegel'in *Mantık Bilimi* ele alınacak ve özellikle *Mantık*'ın *içsel ve zorunlu bir bütünlük kurma mantığına* odaklanılacaktır. Bu bağlamda iki temel argüman öne çıkar: Birincisi, Hegel'de *epistemoloji* ile *ontoloji*

arasında bir ayrımın bulunmaması; ikincisi ise, tüm karşıtlıkların *içselleştirilerek* çözülmesi, herhangi bir *dışsallığa* yer bırakılmamasıdır. Bu doğrultuda, Hegel'in tüm karşıtlıkları *düşünce (spekülasyon)* içinde eriterek çözdüğü *Mantık Bilimi*'nin son öğretisi olan *Kavram*, merkezi bir rol oynar. Devamında, Hegel'in *Kötü Sonsuzluk* mantığı ele alınacaktır. *Küçük ve Büyük Mantık*'ta, Hegel'in *İyi (Gerçek)* ve *Kötü (sahte) Sonsuzluk* ayrımını nasıl kurduğu tartışılacak; *Kötü Sonsuzluğun* bir *dışsallıklar* ve *uzlaşmaz karşıtlıklar* mantığı olarak nasıl işlediği gösterilecektir.

İkinci kısımda, Marx'ın kendi diyalektik yaklaşımına dair, en erken dönem eserinde beliren ipuçlarının izine düşülecektir. Marx, Hegel'in çelişkileri uzlaştıran diyalektiğini ve *Kavramı* dışarıdan dayatan mantığını, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde bütünsel olarak sorgular. Marx'ın, *uzlaşmaz çelişkilerin yabancılaştırmalara yol açtığına* dair çıkardığı dersler, *Kapital*'de öncelikle *dolaşım alanı* mantığının kavranması açısından kritik bir rol oynar. *Kullanım değeri* ile *değer* arasındaki çelişkinin kapitalist dolaşım sürecinde sürekli olarak belirgin hale gelmesi ve nihayetinde *meta fetişizminde* kökünü bulmasının mantığı, bu esere kadar uzanır. Bu kısımda ayrıca, Marx'ın soyutlama süreçleri üzerine yürüttüğü tartışma ile *Feuerbach Üzerine Tezler*'in dördüncüsünde Feuerbach'a getirdiği önemli eleştiri de ele alınacaktır. Marx'ın, belirli bir *bütünlükteki görünümünün özünde bulunan karşıtlıklara* dair geliştirdiği yaklaşım *Kapital*'e “*gerçek soyutlamalar*”la başlamasına ve *üretim alanındaki paradoksu* net bir şekilde tanımlayabilmesine olanak sağlamıştır.

Üçüncü kısım, *Grundrisse*'in birbirini takip eden iki önemli bölümüne odaklanacaktır. Marx'ın *artık değer üretimini tamamladığı* ve *artık değeri dolaşıma soktuğu* pasajlarda ortaya koyduğu *Kötü Sonsuzluk* mantığının izi sürülecektir. İlk olarak, sermayenin üretim sürecindeki en kökensel çelişkisi olan *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki ilişki ele alınacaktır. Bu çelişkinin, Marx tarafından *Sınır* ve *Engel* kavramları aracılığıyla nasıl kavramsallaştırıldığı ve *sermayenin birinci ve ikinci eğilimleri* ile, –aslında “*toplumu*” ifade eden *nüfus* kategorisi üzerinden– nasıl somutlaştırıldığı incelenecektir. Böylece, sermayeye dayalı üretim biçiminin “*uzlaşmaz çelişkisi*” veya “*paradoksu*” açık hale getirilmeye çalışılacaktır. *Grundrisse*'de sayfa olarak sınırlı, ancak kavramsal olarak yoğun pasajlar içinde ele alınan bu meseleler, Marx'ın *Kapital*'de formüleştireceği Üç Yasanın ilk biçimlenişine işaret eder. Üçüncü kısmın devamında, *artık değer*in *Grundrisse*'de ilk

kez dolaşıma sokulduğu bölümler ele alınacaktır. Marx'ın, burada ortaya çıkan tüm *Sınırları* daha *Özsel* bir düzeyde, –yani *üretim alanında*– konumlandığı pasajlar değerlendirilecektir. Böylece, değerin kendisini gerçekleştirme sürecinde nasıl bir *Kötü Sonsuzluk* mantığı sergilediği ve bu süreçte *kendi Sınırlarını nasıl yeniden ürettiği* açığa çıkarılacaktır.

2.1. HEGEL FELSEFESİ VE MANTIK BİLİMİ

Hegel, ölümünden kısa bir süre önce, tüm felsefi sistemini *Ansiklopedi*'nin son baskısında (1830 tarihli üçüncü baskı) derleyip toparlar. Bu eserde, dünyayı kavramak amacıyla binlerce, hatta on binlerce farklı kategoriyi, *soyuttan somuta* doğru işleyen *diyalektik bir sırayla* düzenleyerek kapsamlı bir *felsefi sistem* kurar. *Ansiklopedi*, Hegel'in tüm felsefe sisteminin özeti niteliği niteliğindedir ve üç ana bölümden oluşur: *Mantık Bilimi*, *Doğa Felsefesi* ve *Tin Felsefesi*. Bu yapının ilk kısmını oluşturan *Mantık Bilimi* bölümü, Hegel'in daha önce kaleme aldığı aynı isimli çalışmanın özeti niteliğindedir. *Büyük Mantık*, 1812-1816 yılları arasında yazdığı daha geniş ve ayrıntılı *Mantık Bilimi*'ne göndermede bulunurken, *Küçük Mantık* veya *Ansiklopedik Mantık*, *Büyük Mantık*'ın özeti niteliğindeki *Ansiklopedi*'nin ilk bölümünü oluşturan *Mantık Bilimi*'dir. Mantığın “mutfağı” olarak düşünülebilecek *Büyük Mantık* daha tartışmacı ve kapsamlı, *Küçük Mantık* ise daha derli toplu, mantıksal açıdan önermeleri daha net ve toktur. *Ansiklopedi*'nin ilk bölümünü oluşturmasıyla birlikte *Mantık*, Hegelci felsefenin —Hegel'in *gerçeklikte* ve *düşüncede* kurmaya çalıştığı *bütünlüğün*— en genel çerçevesini ve temelini oluşturur. Hegel'in iddası ile *Mantık*, yalnızca *düşüncenin* kurallarını belirleyen bir disiplin değil; aynı zamanda *varlığın* ve *gerçekliğin* en temel yapısını ortaya koyan *zorunlu diyalektik süreçtir*.

Hegel'e göre düşünce, yani *İdea*, asıl varlıktır. *İdea*, Hegel'in zaman zaman *Tanrı* olarak adlandırdığı ve idealizminin de temelini oluşturan *Mutlak İdeadır*. *Mantık*, *Doğa* ve *Tin* felsefelerinin tamamında görülmesi, incelenmesi ve bilinmesi gereken tek şey, sadece *İdeadır*. Ayrı alanlar gibi gözüken bu felsefi bilimler, gerçekte yalnızca *İdeanın farklı belirlenimlerini* temsil eder. Birinci aşama olan *Mantık*, *İdeanın saf düşünce boyutuyla*, yani “*kendinde ve kendi için*” varlığıyla ilgilenen en soyut *İdea bilimidir*. İkinci aşama olan *Doğa* ise, *İdeanın “başkalığı içinde”* sergilendiği alandır. Bu açıdan *Mantık Bilimi*, *Doğanın* zaman ve mekan boyutlarından bağımsız; rastlantısallık ve olgusallıklara öncel, zorunlu ve *mantıksal spekülatif* Tindir.

İdea, Mantıkta “kendini kendi içinde” kurar, *Doğada* “kendisini” tanır ve *Tin* aracılığıyla doğadaki başkalığından tekrar “kendisine” geri döner. Çünkü *Doğada* “başkalığı”nda tanıdığı, *Tin Felsefesinde* yeniden “kendisi” olacaktır. (bkz. Tablo 1)

Tablo 1: Hegel’de Bilimin Bölümleri²⁷

Mantık: kendinde ve kendi için İdeanın bilimi
Varlık Öz Kavram
Doğa Felsefesi: başkalığı içindeki İdeanın bilimi
Mekanik Fizik Organik
Tin Felsefesi: başkalığından kendi içine geri dönen İdeanın bilimi
Öznel Tin Nesnel Tin Mutlak Tin

Kaynak: Hegel, 2014a: 63.

Hegel’in *Mantık*, *Doğa* ve *Tin* alanları ile *İdea* üzerinden kurguladığı diyalektik süreç, felsefesinin tüm alt uğrakları için geçerlidir: 1) *kendindelik*, 2) *kendinde olma halinden başkalık yoluyla çıkış* ve nihayetinde, 3) *bu başkalık içinde kendini bularak* daha somut ve zenginleşmiş bir biçimde *kendine geri dönüş*. *İdea* veya Hegel felsefesinin her hangi bir uğrağında düşünülebilecek olası bir *Özne* adayı, bir yönden tüm *karşıtlıkları* ya da *başkalıkları* aşarak, onlarda kendini keşfedip kendi içine alarak *gerçek Özne*, yani *İdea* haline gelir. Diğer yönden, bu süreç en soyut ve boş olandan başlayıp, giderek *belirlenim* kazanarak, en somut ve zengin içeriğe doğru ilerler ve böylece kendi *bütünlüğünü* kurar. Bu bütünlükteki en somut durum, başlangıçtaki en soyut ve belirlenimsiz olanın *varlık koşulu* haline gelir. Böylelikle Hegel’in diyalektik döngüselligi, hem *soyuttan somuta ilerleyiş* hem de *karşıtlıkların aşılması* açısından, iki yönden de tamamlanmış olur.

²⁷ Momentler eklenmiştir.

Örnek olarak, muhtemel *Özne* adayımız x olsun. Hegel'in terminolojisiyle x, birinci aşamada *kendindedir* ve *dolaysız* bir varlıktır. Bu ilk aşamada x, yalnızdır; kendini üzerlerinden tanıyabileceği y ve z gibi *başkaları* ya da *başkaları ile ilişkileri* —x'in y ile arasında bir a ilişkisi veya z ile arasında b ve c ilişkileri— henüz yoktur. İkinci aşamada ise x, *yansıması* ve *dolaylılığı* içindedir. Bu aşamada x artık yalnız değildir; kendisi olmayan *karşıtlarıyla*, yani y ve z gibi *başkalarıyla* karşılaşmış ve onlarla b ve c gibi *ilişkilere* girmiştir. Bu süreçte x, kendi *gerçekliğini* tanımaya başlar. Karşılaştığı y ve z kim olursa olsun (uzak-yakın, olumlu-olumsuz vb.); girdiği a ve b ilişkileri ne şekilde olursa olsun (karşıtlık-benzerlik, ayırım-özdeşlik vb.), x aslında hep *kendisini keşfetmektedir*. y ve z, sadece x'in, x'ten X'e (büyük X) doğru olgunlaşma sürecinin *görünümleri*; a ve b ise bu sürecin *ilişkisel* biçimleridir. x, ikinci aşamadaki *karşıtlıkları* aşır, büyüyüp geliştikçe üçüncü aşamaya geçilir. Bu son aşamada x artık, hem *kendinde* hem de *kendi içindir*; yani kendi kendisini *dolayım*lamıştır. x, *başkalarıyla* kurduğu *ilişkilerde* veya *karşıtlıkları* çözmüş, onları *içselleştirerek* kendisine *geri dönmüştür*. Ancak döndüğü "*kendi*" artık x (küçük x) değil, X (büyük X)tir.

Hegel felsefesinin ve diyalektiğinin en genel hatlarını sunan bu anlatımda göze çarpan, birbiriyle bağlantılı iki tema, Marx'ın eleştirilerinin de temel çerçevesini oluşturacaktır. İlk olarak, Hegel'de bu sürecin hangi düzlemde —*gerçeklikte mi, yoksa düşüncede mi*— işlediği sorunsalı belirleyici bir önemdedir. İkinci sorunsal ise x'in, (küçük x'in) X (büyük X) olma macerasında sergilediği başarıyla ilgilidir: x, nasıl olup da karşısına çıkan *her türlü engeli aşma, başkalarıyla çözme* yeteneğine sahiptir? Tüm *çelişkileri ortadan kaldırarak* X haline gelme gücünü nereden almaktadır? Marx'ın eleştirisine göre, Hegel'in diyalektiğinde bu ikinci sorunsal, birinciye bağımlıdır. İlk sorunsalla ilişkili olarak bir idealist olarak Hegel için, son kertede sadece X (büyük X) vardır; ve X'in alanı yalnızca *Spekülasyon (Kavram)* veya *İdea* —yani *düşünce alanı*dır. Böyle olunca, x'in X olma zorunluluğu baştan verilidir. x, karşıtlıkları *gerçeklik* düzeyinde çözemese bile, onları *düşünsel düzlemde* *düşünsel düzlemde* onları görüp saptamış olması, Hegel için onların çözülmüş olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, Hegel'de tüm karşıtlıklar, düşüncenin *içkinliğiyle* çözülür, *tanımlanıp da çözülemeyecek her hangi bir çelişki* bulunamaz.

Hegel açısından aslolan, herhangi bir kategorinin sistemdeki *eksikliğinin*, bir sonraki kategori ile *belirlenim* kazanarak azalmasıdır. Fakat bu durum, “*karşıtlıklar*” için de geçerlidir; ikili karşıtlıklar, her seferinde *üçüncü bir terim* aracılığıyla “*belirlenimlerini arttırarak*” ortak bir noktaya yakınlaşırlar. Bu bağlamda, Hegel’de *ontoloji* ile *epistemoloji* ayrımının bulunmaması, aksine bu iki alanın *özdeş* olmasıyla ilişkili olarak, *çelişkilerin* ve *karşıtlıkların* her durumda *çözülmesi*, *aşılması* veya Hegel’in ifadesiyle “*Ortadan Kaldırılması (Alm. Aufhebung)*” üzerine odaklanmak gerekir. Nitekim Marx da *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde, Hegel’in “*düşüncede ortadan kaldırdığı*”, ancak “*gerçeklikte varlığını sürdüren çelişkilerine*” yoğunlaşacaktır.

Karşıtlıkların, uçların veya *çelişkilerin sentezlenmesi*, *çözülmesi*, *aşılması* ya da *uzlaştırılması* gibi tüm süreçleri içeren, Hegelci diyalektiği en doğru şekilde ifade eden kavram, kendisinin de belirttiği gibi, Almanca “*Aufhebung*” kavramıdır. Kavramın, tamamen şans eseri Türkçe’deki tam doğru karşılığı “*Ortadan Kaldırma*” sözcüğüdür. Ortadan kaldırılan bir şey artık *orta yerde değildir*; başka bir yere konulmuştur, fakat kaldırıldığı yerde *varlığını sürdürmeye* devam eder. Hegel’in deyişiyle: “Ortadan kaldırma dilde çifte bir anlam taşır ve sürdürmeyi olduğu gibi, aynı zamanda sona erdirmeyi, sonlandırmayı da imler... Böylece ortadan kaldırılan bir şey aynı zamanda saklanılan bir şeydir ki, yalnızca dolaysızlığını yitirmiş, ama bu nedenle yok olmuş değildir” (Hegel, 2014b: 80). Hegel, *soyuttan somuta* doğru ilerleyen diyalektiğinde, hem *sunumda eksiklik olarak beliren* hem de *karşıtlık biçiminde ortaya çıkan* tüm *çelişkileri* “*ortadan kaldırarak*” sistemine dahil eder.

Tüm karşıtlık ve *çelişkilerin*, her koşulda “Ortadan Kaldırılarak” –Hegel’in yaptığı kelime oyunu– çözüme kavuşturulması, Hegel felsefesinin en temel niteliği olan *mantık* ile *ontolojinin* *çakışmasının* bir sonucudur. Buna göre, bir şeyin *düşüncesi* ve *gerçekliği* birbirinden bağımsız varoluşlara sahip değildir. Aksine, Hegel’e göre *mantık* ve *varlık* *özdeş*tir; *düşünce* ve *gerçeklik* birebir *aynı belirlenimlere* ve *içsel zorunluluklara* sahiptir (*Panlogism*). Bu nedenle, *diyalektik*, Hegel açısından yalnızca *düşünmenin* değil, aynı zamanda *var olmanın* da *doğru yöntemidir*. Başka bir deyişle, Hegel’de *diyalektik*, *epistemoloji* ile *ontoloji* arasında bir ayrım yaratmaz. Örnek vermek gerekirse, farklı veya karşıt zihin içeriklerine dair soyutlamalar olan *Bir ile Çok*, *Varlık ile Yokluk*, *Nitelik ile Nicelik*, *Öz ile Görünüm*, *Nesne ile Özne*

birbirlerinden bağımsız ya da ayrı düşünülüp tanımlanamazlar. Ancak Hegel için bu tür belirlenimler yalnızca *düşünsel* düzeyde değil, *varlıksal* (ontolojik) olarak da birbirinden ayrı, yalıtılmış veya yalıtılabilir değildir. *Varlığın* ile *mantığın* aynı şey olduğu anlayışı, Hegel felsefesinin en geniş çerçevesi olan ilk halkaya, yani *Mantık Bilimi*’ne dayanır. Hegel’in *Mantık Bilimi*’nde, ayrı ayrı öğretilere geçmeden önce “olumsuz diyalektiği”, “olumlu diyalektiğin” boyunduruğuna sokması ise, felsefesinin var olanı olumlayan ve meşrulaştıran niteliğine dair önemli ipuçları sunar.

2.1.1. *Mantık Bilimi*

Mantık Bilimi’nin *Varlık*, *Öz* ve *Kavram* öğretilerinden oluştuğu, önceki bölümlerde ele alınmıştı. Bu öğretiler Hegel’de, *düşünceye* ve *varlığa* ilişkin sadece tek başlarına ele alınabilecek yanlar değil; *mantıksal*, *kavramsal*, *varoluşsal* veya *olgusal* düzeylerde, *düşüncenin düşüncesi*, *olgunun düşüncesi*, *düşüncenin olgusu* gibi “her şeyin” uğraklarına (momentlerine) karşılık gelirler. *Mantık Bilimi*, “Her Şey”in en genel çerçevesini oluşturur. Hegel, *Küçük Mantık*’ta bu üç öğretinin ayrı ayrı incelemesine geçmeden önce, bu üç öğretinin de kökeninde bulunan “*Mantıksal*”ın aynı anda *epistemolojik* ve *ontolojik* olmak zorunda olan üç yanından bahseder. Ayrıca Hegel’in *Mantıksalın* üç yanını “*diyalektik*” kelimesinin “*pozitif*” ve “*negatif*” anlamları ile birlikte ele alması önemlidir. *Varlık*, *Öz* ve *Kavram* alanlarını henüz tanımlamadan önce, felsefesinin *olumlayıcı yönünü* ve yönteminin *tüm karşıtlıkları* “*ortadan kaldıran*” *spekülatif* karakterini baştan bildirir. Hegel’e göre:

“Mantıksalın biçim açısından üç yanı vardır:

- (a) soyut ya da anlayan,
- (b) eitişimsel ya da olumsuz-ussal
- (c) kurgul ya da olumlu-ussal

Bu üç yan Mantığın üç bölümünü oluşturmaz, ama mantıksal-olgusal herşeyin, e.d. her Kavramın ya da genel olarak gerçek olan her şeyin kıpılarıdır (Hegel, 2014a: 164; krş. 1991c: 125).

Hegel’in *Küçük Mantık*’ının 79. Maddesinden yapılan bu alıntıda kullanılan terimler, bilinçli bir tercihle Aziz Yardımlı çevirisine sadık kalınarak verilmiştir. Ancak bu terimlerin Almanca orijinalleriyle karşılaştırılması ve hem Türkçe hem de

İngilizce karşılıklarının dikkatlice incelenmesi, yalnızca bu pasajın değil, tüm Hegel yapıtlarının doğru anlaşılması açısından elzemdir. *Mantıksalın birinci biçimi* olan “soyut ya da anlayan” yan, *pozitif* yani *olumlu* olan ilk momenttir (uğrak). Almancası²⁸ ve İngilizcesi²⁹ dipnotta verilen bu alıntının ilk momentinde, Hegel, şeylerin *basit anlama ya da soyutlama yetisine karşılık gelen yönlerini* ve *buna uygun düşünme biçimini* kasteder. Türkçeye “anlık”, “anlak” veya “anlayan” olarak çevrilen kelimenin Almancası “verstand”, İngilizcesi “understanding” kelimesidir. Bu ilk momentte önemli olan, Hegel’in de belirttiği gibi, burada bulunan *sabit belirlenimli, birbirlerinden yalıtılmış hareketsiz şeylerin, düşüncenin “anlama yetisi” ile kavranabileceğidir*. Bu moment ve düşünme biçimi ayrıca ikinci ve üçüncü momentte yer alan her şeyi kapsayacaktır.

Konumuz açısından belirleyici olan moment, “eytişimsel ya da olumsuz-ussal” olarak çevrilen *Mantıksalın ikinci momentidir*. Aziz Yardımlı’nın “eytişimsel” kelimesi ile karşılamaya çalıştığı kavram, Türkçe’de *olumlu (pozitif)* ve *olumsuz (negatif)* karşılıklarının üzerinde durulmadan “diyalektik” olarak çevrilen kategorinin “olumsuz (negatif) karşılığı”dır. İngilizce çevirilerde de aynı umursamazlık söz konusudur: Hegel’in “olumlu diyalektik” ile “olumsuz diyalektik” arasında yaptığı ayırım önemsemeden, her iki terim de “dialectic” olarak çevrilir. Oysa Hegel, bu ayrımı açıkça vurgulamak için, “*negatif (olumsuz) diyalektiği*” kastettiği her yerde Almanca “das dialektische”, “*pozitif (olumlu) diyalektiği*” ya da negatif diyalektiği de içine alan “*genel diyalektiği*” kastettiği yerlerde ise “die dialektik” kelimesini kullanır. Bu kelimeler arasındaki farklılık, yalnızca teknik bir detay değil; “olumlu” ile “olumsuz” arasındaki “*karşıtlığa*” karşılık gelir. Bu *karşıtlık*, Hegel’in “pozitif (olumlu) diyalektiği” için olduğu kadar, tersinden Marx’ın “negatif (olumsuz) diyalektiği” için de *kurucu niteliktedir*. Hegel için *Mantıksalın ikinci momenti*, “negatif” momenttir; bu momentin diyalektiği ise “negatif diyalektik”tir. Bu uğrağın düşünce biçimi, Aziz Yardımlı’nın çevirisinde “olumsuz-ussal” olarak adlandırılır; daha uygun bir karşılık

²⁸ Das Logische hat der Form nach drei Seiten: a) die abstrakte oder verständige, b) die dialektische oder negativ-vernünftige, c) die spekulative oder positiv-vernünftige. Diese drei Seiten machen nicht drei Teile der Logik aus, sondern sind Momente jedes Logisch-Reellen, das ist jedes Begriffes oder jedes Wahren überhaupt (Hegel, 2014a: 164).

²⁹ With regard to its form, the logical has three sides: a) the side of abstraction or of the understanding, b) the dialectical or negatively rational side, [and] c) the speculative or positively rational one. These three sides do not constitute three parts of the Logic, but are moments of everything logically real; i.e., of every concept or of everything true in general (Hegel, 1991c: 125).

olarak ise “negatif akıl” ifadesi tercih edilebilir. Terimin İngilizcesi “negatively-rational”, Almancası ise “negativ-Vernunft” şeklindedir. Mantıksalın bu ikinci momentini, hem düşünce hem de varlık açısından, ilk momentin “olumsuzlanması”dır.

Hegel, ikinci momentin açıklamasını, Almanca orijinal metinde “das dialektische” terimini kullanarak *saf olumsuzluk (negatiflik)* üzerinden yapar: “Eytişimsel kıpı böyle sonlu belirlenimlerin kendi kendilerini ortadan kaldırmaları ve karşıtlarına geçişleridir” (Hegel, 2014a: 167)³⁰. Bu ikinci moment için, felsefe tarihinden *kuşkuculuğu* örnek göstererek “negatif diyalektiği” pekiştirir: “Kuşkuculuk eytişimsel kıpının sonucu olarak yalnızca olumsuzlama kapsar” (2014a: 167). Ancak, Aziz Yardımlı’nın “kurgul ya da olumlu ussal” olarak çevirdiği, daha anlaşılır bir karşılıkla “spekülatif ya da pozitif akıl” (ing: the speculative or positively rational) şeklinde ifade edilebilecek *üçüncü moment, ikinci momentin negatifliğini ortadan kaldıran nihai “pozitif diyalektik” momenttir*: “Diyalektiğin olumlu bir sonucu vardır, çünkü belirli bir içerik taşır ya da sonucu gerçekte boş, soyut yokluk değil ama belli belirlenimlerin olumsuzlanmasıdır; ve bunlar sonuçta kapsanır çünkü sonuç dolaysız bir yokluk değil ama bir sonuçtur”³¹(2014a: 171). Hegel’e göre, *Mantıksalın* doğası gereği *pozitif (olumlu)* olan bu üçüncü moment, felsefenin doruk noktası olarak *Spekülasyonun* ve bunu düşünme biçimi olarak *Pozitif Aklın (alm. Positiv-Vernunft)* alanıdır. Hegel’de bir *pozitif*, bir de *negatif diyalektik* bulunur. *Mantık Bilimi*’nin öğreti düzeyindeki genel işleyişinde, *negatif diyalektik*, Öz öğretisine rengini verir; ancak bu *negatiflik*, *Kavram* öğretisinin *mutlak pozitifliği* içinde “ortadan kaldırılır”.

Hegel, *Mantık Bilimi*’nin ayrı öğretilerinin *negatif* veya *pozitif diyalektiklerine* geçmeden, “*kendi diyalektiğinin pozitif yönünü*” açıkça ortaya koyar. Hegel’in bütünsel felsefik sisteminde, *genel yöntem*, *her ögeyi* ve “*negatif*” *diyalektiği (das Dialektische)* içine katan “*pozitif*” bir diyalektiktir (*die Dialektik*). Olumsuz diyalektik,

³⁰ Orijinal metinde şu şekildedir: “Das dialektische Moment ist das eigene Sichaufbegen solcher endlichen Bestimmungen und ihr Übergehen in ihre entgegengesetzten.” (Hegel, 2014a: 167). İngilizce çevirisi ise şu şekildedir: “The dialectical moment is the self-sublation of these finite determinations on their own part, and their passing into their opposites.” (Hegel, 1991c: 128).

³¹ “Die Dialektik hat ein positives Resultat, weil ihr Resultat wahrhaft nicht das leere, abstrakte Nichts, sondern die Negation von gewissen Bestimmungen ist, welche im Resultate eben deswegen enthalten sind, weil dies nicht ein unmittelbares Nichts, sondern ein Resultat ist.” (Hegel, 2014a: 171). İngilizce çevirisi ise şu şekildedir: “The dialectic has a positive result, because it has a determinate content, or because its result is truly not empty, abstract nothing, but the negation of certain determinations, which are contained in the result precisely because it is not an immediate nothing, but a result.” (Hegel, 1991c: 131)

adeta *olumlu diyalektik* tarafından içerilmek için vardır. Tüm çelişki ve karşıtlıklar, *özel* olarak *Kavram* öğretisinde uzlaştırılır veya Hegel'in tabiriyle “*ortadan kaldırılır*”. Bu nedenle, *pozitif aklın* alanı olan *spekülasyon* ile “her şey”, *Mantık Bilimi*'nin en yüksek düzeydeki ve son öğretisi olan *Kavram* alanında “*olumlanır*”; bu da genel düzeyde, Hegel'in en yüksek etkinlik olarak gördüğü kendi felsefesinin de “*olumlayıcı*” bir felsefe olması ile sonuçlanır. Bu genel *olumlu (pozitif) diyalektik*, tüm çelişkilerin, *Özel Kavram* öğretisinin *Yargı* ve *Tasım* ilkeleri aracılığıyla, tamamen *özel düşünce* zemininde uzlaştırılması ile sağlanır.

Hegel'de iki şey arasındaki ilişki, “*ayrım*” ya da *farklılık* olarak “*düşünülebiliyorsa*”, *tanımsal* olarak biri olmadan diğeri de olamayacağı için çelişki, “*varoluş*” düzeyinde de “*ayrımındaki özdeşlik*” yoluyla çözümüne ulaşır. Bunun daha kökündeki anahtarı ise, Hegel'de birbirlerinden ayrı olmayan *varoluş* ve *düşüncenin* temelinde bulunan *Mantıksalın negatif diyalektiği* de ortadan kaldıran *pozitif diyalektik* yönüdür. İki şey arasındaki her hangi bir *farklılık*, üçüncü bir düzeyde *benzerlik* veya *birlik* olarak *düşünülebiliyorsa*, çelişki “*ortadan kalkmıştır*”. Çelişki gerçekte “*uzlaşmaz*” nitelikte olsa bile, “*düşünce gücüyle*” bastırılır. Çünkü Hegel, “gerçekte *uzlaşmaz olan karşıtlığı*”, her şeyin “*içsel*” düşünce yoluyla çözüldüğü sistemine dahil etmeyi tercih etmez. Ya da Marx'ın da belirttiği gibi; sistemine dahil etmek zorunda kaldığı gerçekte *uzlaşmaz olan karşıtlıklar*, *uzlaşıya* varmaz; yalnızca *yanılsamalara* yol açar. Hegel'de karşılıklı düşünülebilen herşey “*içsel*”dir; sistematik bütünlüğünde “*dışsallığa*” yer yoktur.

Kısacası, Hegel'de *varlık ile düşünce, özne ile nesne, soyuttan somuta ilerleyen diyalektik ve karşıtlıkları aşan diyalektik* —hepsi— *tek ve aynı süreçtir*: “negatif diyalektiği de içine alan pozitif diyalektik”. Bu durum, *Mantık Bilimi*'nin bölümlenişi ve öğretileri için geçerli olduğu kadar, *İdeanın* ilerleyen tüm momentleri ve Hegel'in *bütün felsefi sistemi* için de geçerlidir.

Tablo 2: *Mantık*'ın Bölümlenişi

Mantık üç bölüme ayrılır:	
I.	Varlık öğretisi
II.	Öz öğretisi
III.	Kavram ve İdea öğretisi

Eş deyişle, üç Düşünce Öğretisine ayrılır:	
I.	Dolaysızlığı içinde, - kendinde Kavram.
II.	Yansıması ve dolaylılığı içinde, - Kavramın kendi-için-varlığı ve görünüşü.
III.	Kendi içine geri dönmüşlüğü ve gelişmiş kendisinde-kalışı içinde – kendinde ve kendi için Kavram

Kaynak: Hegel, 2014a: 174.

2.1.1.1. Varlık öğretisi

Varlık öğretisi, daha önce de vurgulandığı gibi, tek boyutludur. Şeyleri en basit, yalın ve belirlenimsiz halleriyle, yalıtık olarak ele alır. Diyalektiği pozitiftir, buradaki öğeler dolaysızdır ve yalnızca kendinde varlıklarıyla ele alınır. Hatırlatmak gerekirse, Hegel’in *dolaysızlık* ve *kendindelik* terimleriyle kastettiği, bir şeyin varoluşunun başka hiçbir şeye ihtiyaç duymadan kendi başına, bağımsız bir şekilde var olmasıdır. *Varlık* alanı en temel kavramlardan ve yalnızca soyut düşünmeyle kavranabilecek betimleyici kategorilerden oluşur. Bunların en genelden özele doğru diyalektik sıralanışı, tüm bir *Varlık* alanını oluşturur. Bu alanın öğeleri, tekli ve yalıtılmış bir şekilde ele alındığından, mantıksal düşünme biçimi, öncelikle şeyleri, basit ve durağan halleriyle kavrayan “*anlama yetisi*”dir (alm. *Verstand*).

Birbirinden bağımsız ve ilişkisiz gözüken şeylerin kendilerine özgü, spesifik özellikleri *Nitelik* başlığında; sayıları, büyüklükleri ve benzeri özellikleri ise *Nicelik* başlığında ele alınır. *Ölçü*, *Nitelik* ve *Niceliğin* bir sentezi olarak ortaya çıkar. Belli bir *Niceliğin* belirli bir *Niteliğe* uygunluğunu, o nesnenin niteliksel doğası belirler. Diğer bir deyişle, her *Niteliğe* uygun bir *Niceliğin*, yani bir *Ölçünün* bulunması zorunludur. Bu yüzden *Nitelik*, *Nicelik* ve *Ölçü* öğretinin üç ana uğrağıdır. *Birşey*, *Başkası*, *Sonluluk*, *Sonsuzluk*, *Bir*, *Çok*, *Doğru* ve *Ters Oran* gibi birçok kavram ve kategori bu üç başlıkta ve alt başlıklarında incelenir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Varlık Öğretisi

Büyük Mantık	Küçük Mantık
Nitelik	Nitelik
Varlık	Varlık
Belirli–Varlık	Belirli–Varlık
Kendi için Varlık	Kendi için Varlık

Büyüklik (Nicelik)	Nicelik
Nicelik	Saf Nicelik
Nice	Nice
Nicel İlişki veya Nicel Oran	Derece
Ölçü	Ölçü
Spesifik Nicelik (özgül)	Spesifik Nicelik (özgül)
Gerçek Ölçü	
Özün Oluşu	

Kaynak: Hegel, 2014b: 58; 2014a: 176.

Bu ilk bölümdeki *diyalektik hareket tarzı*, bir ögeden diğerine “geçiş” şeklindedir; örneğin, *Birşeyden bir Başkasına, Sonluluktan Sonsuzluğa* “geçilir”. Fakat bu *geçiş* diyalektiği, *Öz* alanının “yansıma” ilişkileriyle karıştırılmamalıdır. *Varlık* alanında, örneğin *Birşey bir Başkası* haline geldiğinde, bu durum *Birşeyin* sonunu getirir, *Birşey “yitip gider”* ve onun yerine bir *Başkası “geçer”*. Bu öğretilde, örneğin *Oran* ya *Doğru Orandır* ya da *Ters Oran*; ya *İtme* vardır ya da *Çekme*. *Varlıkta* “gri tonlar” bulunmaz; “beyazın bittiği yerde siyah başlar”. *Nitelik* ve *Nicelik* momentlerinin doğaları birbirlerinden farklıdır. Her ne kadar *Kategoriler* çiftler halinde varlık gösterse de, bu çiftler bir “*ikiliği*” (ing. *duality*) ifade etmez. Çiftin iki ögesi arasında *karşılıklı içsel bir bağıntı* yoktur.

Hegel’in ilk kategorisi, yalın ve dolaysız, henüz hiçbir belirlenimi olmayan *belirsiz-Varlıktır* (ing. *being*, alm. *Sein*). Hegel, bu boşluktan yola çıktığını söyleyerek *Varlık-Yokluk-Oluş* diyalektiğiyle tüm bir *Varlık* alanını ve kategorilerini türetir; devamında ise *Öz* ve *Kavram* alanlarını oluşturur. *Varlıktan* tam karşısı *Yokluğa* ve bu ikisinin birliğiyle *Oluşa* yapılan bu ilk *geçiş*, Hegel diyalektiğinin anahtarı pozisyonundadır. Basitçe ifade etmek gerekirse, *Varlığın belirlenimsizliği*, onun her şeyden tamamen *soyutlanmışlığı* anlamına gelir. Hegel, *Varlığın* bu mutlak olumsuzlanmasıyla, *Yokluk* kavramına “bütünüyle geçiş” yapacağını savunur. *Varlığın* olumsuz *Varlık–olmayan* değil; *Yokluktur*.³² Böylece *Varlık* ve *Yokluk*, mutlak *olumlu* ile mutlak *olumsuz*; olumlulukta “*özdeş*” hale gelirler. Böyle bir karşıtlık ve özdeşlik çelişkisi, olumlu “*ortaya çıkış*” ve olumsuz “*yitip gidiş*” aşamalarını içeren

³² Fakat ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere; Marx böyle bir soyutlamayı eleştirecek, *Kapital*’e gerçek bir soyutlama olarak *kullanım değeri-değer karşıtlığı* ile başlayacaktır.

Oluş momenti ile ortadan kalkar. *Varlık* ve *Yokluğun* mutlak karşıtlık ve özdeşliğinden bir belirlenim olarak *belirli-Varlık* ortaya çıkmış, çelişki *Oluş* uğrağı ile aşılmıştır.

Buradaki kritik nokta, henüz ilk ve en önemli çelişki olan *Varlık* ile *Yokluk* arasındaki ilişkinin, *saf düşünce*, yani *İdea* olarak, “*Kavramın* eliyle” başlatılmış olmasıdır. *Mantık Bilimi*’nde ilk uğrak olan belirlenimsiz ve boş *Varlık*, diyalektiğinin başlangıcını ve dolayısıyla belirlenimini sondan, yani *Kavramdan* alır: Hegel’in kendi sözleriyle: “Varlık salt kendinde Kavramdır; belirlenimleri olan belirlenimlerdir ve ayrımları içinde birbirlerine karşı birer başkadırlar. ...Kavramın Varlık alanında açıklaması Varlığın bütünlüğü olurken, böylelikle Varlığın dolaysızlığı ya da Varlık olarak Varlık biçimi de ortadan kalkar” (Hegel, 2014a: 175). Bu ifadeler, Hegel’in diyalektiğinin hem “*bütünlüğün yöntemi*” olmasını hem de *döngüsel* yapısını *Kavram* vasıtasıyla ve en saf haliyle baştan ortaya koyduğunu gösterir. *Diyalektik*, bu anlamda, *başlangıç* ile *sonun* birbirini içerdiği bir “*dairesellik*” taşır. Ancak bu döngüde, Hegel’de tüm diyalektik, en boş olanın (*Varlık*), en doludan aldığı (*Kavram*) dürtü ile başlatılmıştır.

2.1.1.2. Öz öğretisi

Varlık öğretisinin *soyut* ve *basit* mantıksal kategorileri, gerçekliği yalnızca sınırlı bir şekilde karşılayabilir. Daha *somut* ve *karmaşık* ontolojik yapılar için Hegel, *Öz* öğretisini geliştirir. Böylece, tek boyutlu ve unsurlarının kendine yeten, bağımsız bulunduğu *Varlık* alanı, “*negatif diyalektik*” ile kendi içerisinde ikili, karşıt, çelişkili olan *Öz* ve *Görünüm* alanlarına bölünür. *Öz* öğretisinde, her şey iki boyutludur; hiçbir kategori diğerinden bağımsız ele alınmaz. Tüm unsurlar çiftler halinde bulunur ve bu çiftler karşıtlık, çatışma, çeşitlilik, bağıntı, karşılıklı ilişkiler ve çelişkilerle şekillenir. Ancak, bu unsurlar aynı zamanda birbirlerine muhtaçtır; biri olmadan diğeri var olamaz. *Öz* öğretisindeki öğeler, dolaylı ve kendi içindir. Hegel’in *dolaylılık* ve *kendi için* ifadeleriyle kastettiği, *Öz* alanındaki herhangi bir şeyin varoluşunun kendi başına mümkün olmadığıdır. Herhangi bir ögenin, kendisi olabilmesi için mutlaka çiftine ihtiyaç duyması ve bu çiftle arasında *dolayım*ların, yani aracı ilişkilerin bulunmasının zorunlu olmasıdır.

Varlıkta her şey dolaysız, *Özde* ise her şey görelidir olduğu için; *Varlık* öğretilerine karşılık gelen sıradan “*anlama yetisi*”(alm. *Verstand*), *Öz* alanının ikili yapısını

çözmekte yetersiz kalır. Bu noktada, “*negatif akıl*”a (alm. *Vernunft*) ihtiyaç vardır. *Akıl, kendinde-Varlığı* bölme sürecine girer ve onu bağıntılı kategorilere dağıtır. *Tekil Varlık* ilk olarak *Öze* ve *Görünüme* ayrılır. *Öz, Görünüm* ve *Gerçeklik (Edimsellik)*, *Öz* öğretisinin üç ana momentini oluşturur. Birbirine ihtiyaç duyan, biri olmadan diğerinin düşünülemeyeceği her türlü ikilik ya da karşıtlık, *Küçük ve Büyük Mantık*’ta farklı sıralanışlarla *Öz* öğretisi içinde incelenir. *Özdeşlik* ve *Ayrım, Biçim* ve *Öz, Biçim* ve *Madde, Biçim* ve *İçerik, Bütün* ve *Parça, İç* ve *Dış, Zorunluk* ve *Olumsuzluk, Töz ilişkileri, Nedensellik, Etki* ve *Tepki, Etkileşim* gibi birçok alt başlık, *Öz* öğretisinin *Öz, Görünüm* ve *Gerçeklik (Edimsellik)* başlıklarının altına girer (bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Öz Öğretisi

Büyük Mantık	Küçük Mantık
Kendi içine Yansıma olarak <i>Öz</i> Görünüş Özsel Olan ve Özsel Olmayan Görünüş Yansıma Özsellikler ya da Yans. Belirlenim Özdeşlik Ayrım Çelişki Temel	Varoluşun Temeli Olarak <i>Öz</i> Saf Yansıma Belirlenimleri Özdeşlik Ayrım Zemin Varoluş Şey
Görünüm Varoluş Görünüm Özsel İlişki	Görünüm Görünüm Evreni İçerik ve Biçim İlişki
Gerçeklik (Edimsellik) Mutlak Gerçeklik Mutlak İlişki	Gerçeklik (Edimsellik) Tözsellik İlişkisi Nedensellik İlişkisi Etkileşim

Kaynak: Hegel, 2014b: 298; 2014a: 221.

Öz öğretisinin bu kadar parçalı bir yapı sergilemesine rağmen, Hegel’in bu öğretilerde asıl önem verdiği, isminin de işaret ettiği gibi, *Öz* ve *Görünüm* arasındaki karşılıklı ilişkidir. Hegel, öğretisi boyunca tüm alt kategorileri *Öz* ve *Görünüm* başlıkları altında toplar ve bunların bir sentezini oluşturarak *Gerçekliğe (Edimselliğe)* ulaşmayı hedefler. *Öz* alanında, önceden de belirtildiği gibi, *diyalektik hareket tarzı “yansıma”*

şeklinde. *Yansıma* iki şekilde olabilir: varolanın *dışa doğru yansıması*(ing. *reflection-into-another*) veya *kendi içine dönerek yansıması*(ing. *inward reflection, reflection-into-itself*). Bu çerçevede, çiftler arasındaki karşılıklı bağıntılar, birbirlerinin *çift yönlü yansımaları* olarak ele alınabilir hale gelir. Her bir kategori anlamını *içsel* veya *dışsal* olarak bağımlı olduğu diğer kategoriler sayesinde bulur. Bu haliyle tüm ikilik ve karşıtlıklar, *öz-görünüm* diyalektiği altında, *yansıma varlıkları* veya *yansıma belirlenimleri* olarak, aralarındaki bağıntı ise *iç-dış ilişkisi* çerçevesinde ele alınabilir bir noktaya gelir. Fakat *Hegel'in olumlu diyalektiğinde* her “*dışsallık*” ilişkisi, eninde sonunda daha geniş bir bütünlüğün “*içsel*” bir unsuruna dönüştürülür.

Hegel'in tüm *Öz* öğretisi, *bölünmüş Varlığı* tekrar *birliğe* kavuşturma süreci olarak okunabilir. *Nesnel* açıdan bu birlik *Töz* ile, *öznel* olarak ise *Kavramda* gerçekleşir. Hegel'in dili ve anlatımı zor, ancak kurduğu temel mantık görece daha basittir. Karşıtlıkları uzlaştırmada en çok sıkıştığı noktalarda “*düşünce gücü*” yardımına yetişir. Hegel'de düşünülebilen “*her şey*”, *gerçekliğe* sahiptir. *Öz* öğretisindeki mantığı, kendisinin aşamalara soktuğu üzere başlangıcından şu şekilde işler: İlk olarak, *Varlıktan Öz* çıkar. Fakat *Öz*, *Varlıktan* ayrıldığında, *Varlık* artık *Özsel-olmayan* bir hale gelir. *Varlıktan* çıkan *Öz*, *Varlıkla* karşıtlık içerisindeymiş gibi görünür. *Özü-olmayan Varlık* yalnızca bir *Görünüştür*. Fakat Hegel üçüncü adımında şunu söyler: “Üçüncü olarak, bu Görünüş *Öze* dışsal bir şey, ondan başka bir şey değil, ama onun kendi Görünüşüdür. *Özün* kendi içinde ışıması *Yansımadır*” (Hegel, 2014b: 298; 1991a: 62).

Görünüş kategorisi, *Öz* öğretisindeki henüz ilk momenttir. Bu aşamada *Öz*, henüz kendisini tam anlamıyla bir *Görünüm* (alm. *Erscheinung*, ing. *appearance*) olarak açığa çıkaramamış, ancak bir *Görünüş* (alm. *Schein*, ing. *illusory being*) olarak belirmiştir. Hegel, *Öz* alanındaki bu ilk belirişi bile *zorunlu bir süreç* olarak değerlendirerek *Görünüşe* doğruluk ve gerçeklik atfeder. *Öz* ile *Görünüm* arasındaki bu ilk aşamada dahi, *varlık-görünüş* ilişkisini “*içsel bir yansıma ilişkisi*” olarak kavrar. *Yansıma*, zaten *zorunlu bir belirlenimdir*. Bu nedenle, Hegel'in belli belirsiz bir *Görünüştən*, daha kesin ve belirli *Görünüm* kategorilerine ilerlemesi, *Öz* öğretisiyle özdeşleşen “*Öz görünmek (yansımak) zorundadır*” önermesini kurması ve nihayetinde tüm *öz-görünüm* ikiliklerini *Gerçeklik* (*Edimsellik*) momentinde *Tözsel* olarak birleştirmesi zor olmayacaktır.

Hegel’de *Öz*, *Görünümünün dışında, Görünümüne karşı* ya da *Görünümüne rağmen* “*Öz*” değildir. “*Öz*”, *Öz* olabilmek için kendisini dışa vurmak, bir “*yansıma*” ilişkisi olarak *görünmek zorundadır*. Ancak bu dışa vurum (*Görünüm*), *Özü* sınırlayan veya onu görelî kılan bir “*dışsallık*” olamaz. Eğer *Görünüm*, *Özden* başka ve ona “*dışsal*” bir şey değilse, o zaman *Özün* kendi içinde yansıması olarak *Öze* “*içsel*” olacaktır. *Öz görünmek zorundaysa; Görünüm de Öze içsel olmak zorundadır*. *Öz*, *Görünüm*lerinin ötesinde ve onlardan ayrı bir belirlenime sahip olsaydı; *tikel, görelî ve sonlu* olurdu. *İç* ve *Dış* arasındaki birlik sağlanamaz, *İç* ve *Dış* farklı doğalara, iki ayrı belirlenime sahip olurlardı. *İki ayrı belirlenim* ve “*dışsallık*” ilişkisi ise, Hegel’in zaten *Varlık* öğretisinde inceleyip *Sonsuzluğun* son momentî olan *İyi Sonsuzluk* kavramı ile “ortadan kaldırdığı” *Kötü Sonsuzluk* mantığıyla ilişkilidir.

Hegel’in *Öz* alanındaki tüm karşıtlıkları çözebilmesini sağlayan şey, *düşünce* ile *varlığı* birleştiren, her türlü *negatif diyalektiği* aşan ve *spekülasyona dayalı pozitif diyalektiğidir*. Hegel felsefesinde, nasıl ki “*hasta insanın Kavramı yoksa*”, bir *Özün*, ona *Özsel-olmayan Görünümlere* veya *Görünümlere* nasıl sahip olabileceğinin de bir cevabı yoktur. Tıpkı genel sisteminde olduğu gibi, *Öz* öğretisi de en genel düzeyde “*içsel*” ilişkilere dayalıdır. Hegel’in soyuttan somuta ilerleyen diyalektiği, her tür *dışsallığın* daha geniş bir çerçevede içerisinde sürekli olarak sistemin *içsel* bir momentine dönüştürülmesine dayanır. Gerçek anlamda “*dışsal*” olan ilişkileri ise, *Kötü Sonsuzluk* mantığına ait olarak değerlendirir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, Marx, tam da bu *Kötü Sonsuzluk* mantığından hareketle; belirli bir bütünlükteki *Görünümlerin* altında yatan karşıtlıkların *Özsel* olarak *dışsal* ve *içsel* yönlerini, ekonomi politığın eleştirisi üzerinden ayırt etmeye çalışacaktır.

2.1.1.3. Kavram öğretisi

Hegel, *Mantık Bilimi*’nin ilk iki kısmı olan *Varlık* ve *Öz* öğretilerini, Nesnel Mantık başlığı altında bir araya getirir. Bu kısım, *Mantık Bilimi*’nin Birinci Bölümünü oluştururken, *Kavram* öğretisi kendi başına ayrı bir kısım olarak Öznel Mantık başlığıyla İkinci Bölüm olarak yer alır. Kavramların doğru ve yerinde kullanımının, genel anlamda Alman felsefesi ve özel olarak Hegel’in düşünce sistemi açısından taşıdığı önemi göz önünde bulundurursak, bu başlıklandırmanın anlamı daha açık hale gelir. *Varlık* ve *Öz* alanlarının birliği, *nesnel mantığı* oluşturur ve diyalektik sürecin

nesnel boyutu Birinci Bölümle tamamlanmıştır. Tamamlanmanın diyalektik açıdan karşılığı, kategorilerin kendi içlerinde zorunlu ve tutarlı bir biçimde bağlanarak, “*kendi kendine yeten*” belirli bir bütünlük oluşturmaktadır.

Hegel, Öz öğretisinin son kategorisi olan *Töz*³³ ile, bir “*zorunluklar*” alanı olarak Nesnelliği tamamlar. *Büyük Mantık*’ta, Öz öğretisinin üçüncü ve son aşaması olan *Gerçeklik (Edimsellik)* bölümünün alt başlıkları *Mutlak, Gerçeklik ve Mutlak İlişkidir. Küçük Mantık*’ta *Tözsellik* olarak konumlandırılan *Gerçekliğin* ilk momenti, *Büyük Mantık*’ta kendi içinde “Kavram öğretisi öncesi bir Mutlak”, yani Nesnel Mantığın Mutlağıdır. (bkz. Tablo 4). Hegel’de *Töz, Öz* öğretisinin tüm çelişkilerinin *nesnel yanlarının* sert bir *Zorunluk* ilişkisi ile çözüldüğü; hiçbir *Özgürlüğe* yer bırakmayan, katı *Nedensellik ve Etkileşim* ilişkilerinin egemen olduğu bir aşamadır. Ancak Hegel, burada bir anda *Zorunluluktan Özgürlüğe* atlar ve şu geçişi kurar: “Tözün nedensellik ve etkileşim yoluyla ilerlemesi buna göre yalnızca bağımsızlığın kendi ile sonsuz olumsuz bağıntı olduğunun koyulmasıdır” önermesine dayanarak “Zorunluluğun bu gerçekliği öyleyse Özgürlüktür, ve Tözün gerçekliği ise Kavram(dır)” der (Hegel, 2014a: 287). Bu geçişin nasıl kurulduğu ise şu şekilde açıklanır:

“Zorunluk süreci öyle bir süreçtir ki onun yoluyla başlangıçta bulunan katı dışsallığın üstesinden gelir, içi açığa serilir, ve bu yolla birbirlerine bağlı olanların gerçekte birbirlerine yabancı olmadığı, tersine salt bir bütünün kısımları oldukları ve bunların her birinin başkası ile bağıntıda kendi kendisinde olduğu ve kendisiyle birleştiği gösterilir. Bu Zorunluğun Özgürlüğe yükselişidir ve bu yalnızca soyut olumsuzlamanın özgürlüğü değil, ama somut ve olumlu Özgürlüktür. Buradan Özgürlük ve Zorunluğu birbirini dışlıyor olarak görmenin ne denli yanlış olduğu anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz Zorunluk olarak Zorunluk henüz Özgürlük değildir; ama Özgürlük Zorunluğu varsayımı olarak alır ve onu ortadan kaldırılmış olarak kendi içinde kapsar” (Hegel, 2014a: 288).

Hegel’in kendisi de, bu geçişin *tartışmalı* olduğunun, bir şeylerin “yanlış gittiğinin” farkındadır. Kendi güçlüğüne şu sözlerle dile getirir: “Zorunluktan

³³ Gerçeklik (Edimsellik) momentinin Küçük Mantık’taki alt uğrakları; Tözsellik İlişkisi Nedensellik İlişkisi ve Etkileşimdir. Gerçeklik (Edimsellik) momentinin Büyük Mantık’taki alt uğrakları ise Mutlak, Gerçeklik ve Mutlak ilişkidir. Hegel Nesnel Mantığı Tözle, aslında bir Mutlakla, tamamlar.

özgürlüğe ya da edimsel olandan Kavrama geçiş en güç olanıdır” (2014a: 289). Hegel’de *Özden Kavrama; Zorunluktan Özgürlüğe, Özgürlükten* ise *Özne*ye geçiş süreçleri sert eleştirilere açıktır.³⁴ *Özne* ve *Özgürlük* tartışmaları, devamında *Kavram* öğretisinin son uğrağı olan *İdea* ve özellikle alt uğrakları *Yaşam* ve *Bilme* momentlerinde yeniden gündeme gelecektir (bkz. Tablo 5). Marx ise, Hegel’in *Öz* alanından *Kavram* alanına geçişini ya “anlamayacak” ya da eleştirecektir. Marx’ın eleştirisi, Hegel’in idealist olmasına değil, aynı zamanda Hegel’in “Özgürlük” adına diyalektiğin *pozitif* momentleri olarak gördüğü “*spekülatif pozitif akılcılığı*” ve *Yargı* ve *Tasım* ilkeleriyle kurduğu *Öznel Kavram* öğretisini, *Nesnel gerçekliğe* dışarıdan dayatmasına yöneliktir. Marx’a göre Hegel, *Kavram* mantığı ile *Öz* alanını kuşatmaya çalışırken, bu alanı başta *deforme ederek Kavramın müdahalesine uygun hale getirmektedir*. Bu yaklaşımın bağlantılı diğer bir sonucu ise, Marx’ın, Hegel’in *Öz* alanında uzlaştırdığını varsaydığı nesnel çelişkileri, *Kavram* mantığı aracılığıyla önce *deforme edip* sonra *uzlaştırdığını* görmesi ve Hegel diyalektiğini her *iki yönden* de eleştirmesi olacaktır.

Tablo 5: Kavram Öğretisi – Öznel Mantık

Büyük Mantık	Küçük Mantık
Öznellik Kavram Yargı Tasım	Öznel Kavram Kavram olarak Kavram Yargı Tasım
Nesnellik Mekanik Kimyasallık Teoloji	Nesne Mekanik Kimyasallık Teoloji
İdea Yaşam Bilgi İdeası Mutlak İdea	İdea Yaşam Bilme Mutlak İdea

³⁴ Belirtilen kategoriler arası geçişi *Büyük Mantık*’ta şu şekilde kurar: “Bu sonsuz kendi içine yansıma, yani kendinde-ve-kendi-için-Varlığın ancak koyulmuşluk olması yoluyla var olması Tözün tamamlanışıdır. Ama bu tamamlanış bundan böyle Tözün kendisi değil, daha yüksek birşey, Kavram, Öznedir. Tözsellik-İlişkisinin geçişi kendi için Zorunluğu yoluyla olur ve kendi kendisinin sergilenişinden başka birşey değildir. - Kavram onun gerçekliği ve Özgürlük Zorunluğun gerçekliğidir.” (Hegel, 2014b: 445).

Kaynak: Hegel, 2014b: 459; 2014a: 293.

Mantık Bilimi 'nin Kavram öğretisinin üç bölümü sırasıyla; *Öznel İdea*, *Nesnel İdea* ve *Mutlak İdeadır*. Öğretinin en kritik bölümü, Hegel'in *nesnellikten öznelliğe* geçiş yaptığı, yani *Tözü Özneleştirdiği Öznel İdea* bölümüdür. Bölüm üç alt başlıktan oluşur: *Kavram (olarak Kavram)*, *Yargı* ve *Tasım*. *Öznel İdea* bölümünün temel düşüncesi; *akılcı (rasyonel) olan her şeyin bir Tasım olduğudur* (Hegel, 2014b: 664). *Tasım*, üç uğrağı birleştirir: *Evrensellik (Ev)*, *Tikellik (Ti)* ve *Tekillik (Te)*. Ancak, *Varlık* ve *Öz* öğretilerinden (Nesnel Mantık) gelen nesnelerin, *Kavram* öğretisine (Öznel Mantık) geçebilmesi için yalnızca tek bir *Tasım* yeterli değildir. Her bir uğrağın (*Evrensellik*, *Tikellik* ve *Tekillik*) teker teker *dolayımıcı orta terim* rolünü üstlenmelidir. Bu durumda, üç çeşit *Tasım* ortaya çıkar: *Te-Ti-Ev*, *Ti-Te-Ev*, *Te-Ev-Ti*. Her bir terimin orta terim görevi ile sırayla diğer iki ucu tek bir bütünlük içinde dolayımılması gerekir. *Dolayımlayan* ve *dolayımlanan* arasındaki *ayrım*, ancak bu şekilde *ortadan kalkabilir*. Hegel tüm seçenekleri inceledikten sonra bu durumu şöyle ifade eder: “Tasımın tamamlanışında, ... dolayımlayan ve dolayımlanan arasındaki ayrım ortadan kalkmıştır. Dolayımlananın kendisi onu dolayımlayanın özsel uğrağıdır, ve her bir uğrak dolayımlananın bütünlüğü olarak ortaya çıkar”. (2014b: 537)

Hegel *Özneleşmeyi* bu şekilde tasarlar. Bu *özneleşme süreci* ile birlikte, *Nesnel İdeadaki nesnel gerçeklikler -Mekanik, Kimyasal ve Teleolojik- Tasımların* birer “uygulama alanı” haline gelirler. Buna karşılık, *İdea -Yaşam, Bilme ve Mutlak İdea-* kendisinde *Özne* ve *Nesneyi* bütünleştirerek, *kendi nesnesinde kendisini bulan Mutlak Öznenin saf diyalektiğinin anlatısına dönüşür*. *Mutlak İdea*, yalnızca bir yöntem, yani “*diyalektiğin kendisi*”dir. Hegel, *yöntemle başlar, yöntemle bitirir*. Ortaya çıkan tüm çelişkiler, *Nesnel Mantık'ta Töz* ile, *Öznel Mantık'ta ise başta Öznel Kavramın düşünsel Tasım ilkeleriyle* ve nihayetinde *İdeanın biricik yöntemi olan Mutlak Diyalektikle* ortadan kaldırılarak (*Aufhebung*) dairesellik tamamlanır. Hegel'in *İdeası*, Hristiyanlığın *Kutsal Ruhu*; *Diyalektiği* ise *Baba-Oğul-Kutsal Ruh* üçlemesinden oluşan *teslis* inancı gibidir.

2.1.2. Kötü Sonsuzluk

Hegel, *Büyük Mantık'ta*, tartışmacı bir dille ve geniş bir kategori yelpazeşiyle *İyi-Kötü Sonsuzluk* ayrımını ele alır. Buna karşılık, *Küçük Mantık'ta* daha sınırlı sayıda

kategoriye yer verir ve tanımlamalarını daha açık ve sistemli bir şekilde sunar. Bu bölümde, önce *Küçük Mantık*, ardından *Büyük Mantık* çerçevesinde *Kötü Sonsuzluk* kavramı, Hegel'in metinlerine sadık kalınarak ele alınacaktır. *Kötü Sonsuzluğun* her iki kaynaktan faydalanarak incelenmesinin diğer bir sebebi, Marx'ın yürüttüğü *Kötü Sonsuzluk* tartışmasını dayandırdığı *Sınır* ve *Engel* kavram çiftidir. *Sınır* kategorisi, *Küçük ve Büyük Mantık'ta* farklı düzeylerde tanımlanır. *Engel* kategorisi ise *Küçük Mantık'ta* belirsizdir, esas olarak *Büyük Mantık'ta* ele alınır³⁵. Bu nedenle, Marx'ın yürüttüğü *Kötü Sonsuzluk* tartışmasını sağlıklı biçimde kavrayabilmek için, her iki metnin birden incelenmesi gerekmektedir.

2.1.2.1. Kötü Sonsuzluk: Küçük Mantık

Küçük Mantık'ta Kötü Sonsuzluk, Nitelik başlığının *Belirli-Varlık* bölümünde ele alınır. Hegel, *Kötü Sonsuzluk* kavramına, *Varlık-Yokluk* diyalektiği tamamlanıp *Oluş* aşamasına geçildikten ve *Oluşun* sonucu olarak *belirli-Varlık* (ing. *determinate being*, alm. *Dasein*) ortaya çıktıktan sonra değinir. Bu süreçte, Spinoza'nın “*Omnis determinatio est negatio*.”³⁶ önermesini takip ederek, içeriği olmayan boş *Varlık* olumsuzlanır ve *belirlenime*, yani *belirli-Varlık* ve *Nitelik* aşamasına geçilir. Bu durumda yalnızca *Varlık* değil, *Yokluk* da *belirlenim* kazanır. Böylece, başlangıçtaki boş *Varlık-Yokluk* diyalektiği, olumsuzlanmış ve belirlenim kazanmış halleri olan *Birşey* (alm. *Etwas*) ve bir *Başkası* (alm. *Anderes*) diyalektiğine evrilir. (Hegel, 2014a: 188-191).

Birşeyin, *Varlık* ve *Yokluk* diyalektiğinin kavramsal birliğini içerebilmesi için, zorunlu olarak kendisini sınırlayıp tanımlayabilecek bir ötekisine, yani bir *Başkasına* ihtiyacı vardır. Ancak, *Başkası* açısından da *Birşey*, bir ötekisi, yani bir *Başkasıdır*. Hegel, *Birşey* ve *Başkası* arasındaki ilişkiyi açıklamak için “*Sınır*” (alm. *Grenze*, ing.

³⁵ Sınır ve Engel kavramları arasındaki fark, kurucu niteliktedir. Hegel'in ve Marx'ın orijinal eserlerinde Grenze ve Schranke terimleri ile karşılanan bu iki kavram, İngilizce ve özellikle Türkçe çevirilerde birçok farklı sözcük ile karşılanmıştır. İngilizce kaynaklar genellikle Grenze karşılığı olarak Limit, Schranke karşılığı olarak da Barrier kelimelerini kullanırlar. Aziz Yardımlı, Hegel çevirilerinde, bu iki kavram arasındaki önemli farklılığı gözeterek, Grenze karşılığı olarak Sınır, Schranke karşılığı olarak da Engel sözcüğünü kullanmıştır. (bkz. Hegel, 2014a; 2014b). Sol Yayınları'nın *Grundrisse* çevirileri, bu iki kavram arasındaki ayrım ve karşıtlığın farkındalığında dahi değildir; Sınır ve Engel sözcüklerinin kullanımı tam bir keşmekeştir. (bkz. Marx, 2013). Sevan Nişanyan'ın *Birikim*'den yayınlanan sınırlı çevirisi ise Grenze yerine Sınır, Schranke yerine Ayakbağı terimlerini kullanmıştır. (bkz. Marx, 2014). Bu çalışmada, Hegel'in “aşılabilirlik”e göndermede bulunan Schranke kavramı Engel, “aşılamazlık”a atıfta bulunan Grenze kavramı ise Türkçe Sınır sözcükleriyle karşılanmıştır.

³⁶ “Tüm belirleme olumsuzlamadır.”

limit) kategorisini *belirli-Varlık* düzeyine dahil eder. *Sınırın*, *Küçük Mantık*'taki ilk tanımı şu şekildedir: “Belirli-Varlıkta belirlilik Varlık ile birdir, ve aynı zamanda Olumsuzlama olarak koyulduğunda, Sınırdır. Buna göre Başkalık onun dışında ve ona ilgisiz olan bir şey değil, onun kıpısıdır” (Hegel, 2014a: 190). Maddenin ekinde, Hegel, *Sınırın* yalnızca “*dışsal*” bir kategori olarak değil, aynı zamanda “*içsel*” bir kavram olarak da kabullenilmesi gerektiğini şu şekilde ifade eder: “Belirli-Varlıkta Olumsuzlama Varlık ile henüz dolaysızca özdeşdir, ve bu olumsuzlama Sınır dediğimiz şeydir. Bir şey ne ise yalnızca Sınırı içinde ve Sınırı yoluyla odur. Öyleyse Sınırı belirli-Varlığa yalnızca *dışsal* olarak göremeyiz, tersine bütün bir belirli-Varlığın içine yayılır” (2014a: 190).

Hegel, hemen ardından, *Sınırın* kendi içerisinde bir çelişki barındırdığını ve bu çelişkinin kendisini olumsuz olarak ortaya koyduğunu belirtir. *Birşeyin* olumsuzlanması *Başkası*dır; ancak *Başkası* olmadan *Birşeyin* var olması veya düşünülmesi de mümkün değildir. Hegel bunu şöyle açıklar: “Birşey kendinde kendi Başkasıdır, ve Birşeye kendi Sınırı Başkasında nesnel olur” (2014a: 191). Bu ifadeye göre; *Başkası* bir *Birşey*, *Birşey* de bir *Başkası*dır. Fakat *Birşey*, bu *Başkasının* da *Birşey* olduğunu hep *unutur*. Bu nedenle, Hegel’in deyişiyle “*Başkası* olma belirleniminin ona ancak bütünüyle *dışsal* bir irdeleme yoluyla yüklendiğini düşünürüz” (2014a: 191). Diğer yandan, *Birşeyin Başkası*, *Başkasının* da *Birşey* olmadan varolamayacağını da biliriz.

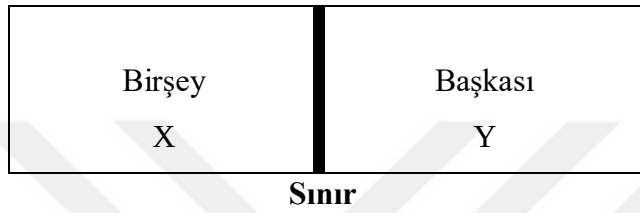
Hegel’e göre bu durumdaki temel sorun; *sonluluğun olumsuzlanması*, *ancak bu olumsuzlamanın sonluluğun aşılmasıyla sonsuzluğa geçişi sağlayamamasıdır*. Birşey ve Başkası arasındaki bu sürekli yinelenen karşılıklı geliş gidiş –*almaş durumu*³⁷–, sonluluğun zemininde kalarak sonlunun olumsuzlanması, fakat sonlunun aynı biçimde *sonsuz sayıda –ad infinitum–* tekrar ve tekrar ortaya çıkmasıdır. *Küçük Mantığın* 93. maddesinde bu durumu şu sözlerle açıklar: “Birşey bir Başkası olur, ama Başkasının kendisi de bir Birşeydir, öyleyse benzer olarak bir Başkası olur ve bu sonsuza³⁸ dek sürer.” (2014a: 191). Takip eden 94. maddede ise *Kötü (Sahte) Sonsuzluğun tanımını* verir:

³⁷ Alması (ing. alternation): İki ya da daha çok şeyin sıra ile çalışması ya da çalıştırılması.

³⁸ ad infinitum

“Bu sonsuzluk kötü ya da olumsuz sonsuzluktur, çünkü sonlunun olumsuzlanmasından başka birşey değildir; ama sonlu eşit ölçüde yeniden ortaya çıkar, öyleyse o denli de ortadan kaldırılmamıştır ya da bu sonsuzluk yalnızca sonlunun ortadan kaldırılmasının gereğini anlatır. Sonsuza ilerleme sonlunun kapsadığı çelişkinin –o eşit ölçüde Birşey ve Başkasıdır– bildirilmesinde takılır, ve birbirini ortaya çıkaran bu belirlenimler arasındaki almaşın bitimsiz yinelenişidir” (Hegel, 2014a: 191-192). (bkz. Şekil 1).

Şekil 1: Belirli–Varlık: Kötü Sonsuzluk

Hegel *Küçük Mantık*’ta, öncesinde *Büyük Mantık*’ta ayrıntılı bir şekilde ele almış olduğu *Engel* ve *Gerek* kavramlarına fazla değinmeden, kısmen *Sınır* kavramını kullanarak, *Birşey* ile *Başkası* arasında sürekli yinelenen *kısır döngüyü*, *Kötü Sonsuzluk* olarak tanımlar. *Kötü Sonsuzluğun* bu biçiminde; *Birşey* ile *Başkası* arasına bir *Sınır* konulur, ötesine geçilir ve sonra bir kez daha *Sınır* konulur ve bu *sonsuz* dek –ad infinitum– bu şekilde *sürüp gider*. *Sınırlar* aşılsa dahi tekrar ortaya çıkarlar; *Sonlular*, birbirlerini *sonsuz sayıda* takip ederler. Bu durum, sıkıcı bir biçimde *tekrarlayan* bir *peş peşe gelme* ve *sonluluk alanından tam çıkamama* halidir. *Kötü Sonsuzluğun* diğer bir biçimi ise, *Sonluların* sürekli *Sonsuz* olup, tekrar gerisin geri *Sonluluğa* düşmeleridir. Hegel, *Küçük Mantık*’ta *Birşey* ve *Başkası* arasındaki ilişkide *Başkasını* bir tür *Sonsuzluk* olarak tanımlayarak, *Sonlu* ile *Sonsuz* arasındaki bu *Kötü Sonsuzluk* biçimine de değinir. Fakat *Kötü Sonsuzluğun* bu biçimine dair inceleme, *Büyük Mantık*’ta daha ayrıntılıdır.

Kötü Sonsuzluğun aşıldığı *İyi* ya da *Gerçek Sonsuzluk*, *Birşeyin* her seferinde kendi *Başkasında* kendisi olması ya da süreç olarak alındığında, *Birşeyin* her *Başkasında* sürekli olarak kendisine geri dönmesidir (2014a: 192-193). Bu durum, Hegel’in “*olumlu (pozitif) diyalektiği*”nin bizzat kendisidir. Hegel, *Kötü Sonsuzluk* tanımlamasından hemen sonra gelen *Küçük Mantığın* 95. maddesinde *İyi (Hakiki) Sonsuzluğu* şu şekilde tanımlar: *İyi Sonsuzlukta* da *Birşey* *Başkası* olur, *Başkası* da bir

Başkası olur fakat “içine geçilen ve geçen bütünüyle aynı olduğu için –ikisi de bir Başkası olma gibi bir ve aynı belirlenimden daha öte hiçbir belirlenim taşımadığı için– böylece Birşey Başkasına geçişinde salt kendi kendisi ile biraraya gelir, ve geçişte ve Başkasında kendi kendisi ile bu bağıntı gerçek Sonsuzluktur” (2014a: 193) (bkz. Şekil 2).

Şekil 2: Belirli–Varlık: İyi Sonsuzluk

Birşey X_1	Başkası X_2	Bir Başkası X_3	

Şekillerden de görülebileceği gibi, *Kötü Sonsuzlukta* X ve Y arasındaki ilişki, hep *Sınıra* takılarak *yinelenen bir kısa devreye* dönüşürken, *İyi Sonsuzlukta Sınırlar gerçekten ortadan kalkar*. *Kötü Sonsuzlukta* X ve Y, düzenli olarak birbirlerini –ve dolayısıyla *Sınırları*– ortaya çıkaran, her seferinde bu *Sınırı* aşma zorunluluğunu da beraberinde getiren *farklı belirlenimlere* sahiptir. Buna karşılık, *İyi* ya da *Gerçek Sonsuzlukta* X_1 , X_2 , X_3 gibi farklı *Birşeyler*, aynı *belirlenimlere* sahiptir ve birbirlerine karşı *Başkalık belirleniminden* öte farklı bir belirlenim taşımazlar. *Kötü Sonsuzlukta Birşey* ve *Başkası* farklı kumaşlardan, *İyi Sonsuzlukta* ise aynı kumaştan dokunmuş gibidirler. Kısacası, *Sahte (Kötü) Sonsuzluk*, *Birşey* ile *Başkası* arasındaki *Sınırların* “aşıldığı”nın zannedildiği”, fakat “gerçekte ortadan kalkmadığı” ya da ortadan kalksa bile “sürekli yeniden belirdiği”; Gerçek (İyi) Sonsuzluk ise, *Sınırların* “gerçekten ortadan kalktığı” bir *Sonsuzluk* biçimleridir.

2.1.2.2. Kötü Sonsuzluk: Büyük Mantık

Tablo 6: Mantık Bilimi: Belirli–Varlık

A GENEL OLARAK BELİRLİ VARLIK
a Genel Olarak Belirli–Varlık
b Nitelik [Nitelik ve Olumsuzlama]
c Birşey

B SONLULUK
a Birşey ve bir Başkası b Belirlenim, Yapı ve Sınır c Sonluluk α Sonluluğun Dolaysızlığı β Engel ³⁹ ve Gerek ⁴⁰ γ Sonlunun Sonsuza Geçışı
C SONSUZLUK
a Genel Olarak Sonsuz b Sonlunun ve Sonsuzun Almaşık Belirlenimleri c Olumlu Sonsuzluk

Kaynak: Hegel, 2014b: 5-6.

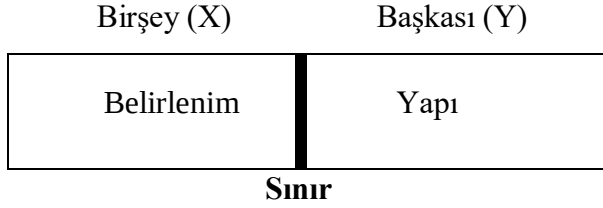
Hegel, *Büyük Mantık*'ta belirlenim konusuna daha büyük önem vererek, *Sınır Birşey* ve bir *Başkası* arasına değil, *Belirlenim* ve *Yapı* arasına yerleştirir ve aşılma sürecini *Engel*, *Gerek*, *Sonluluk* ve *Sonsuzluk* kategorileri üzerinden tartışır. Bu yaklaşım, aynı zamanda *Kötü Sonsuzluk* mantığının bir “*dışsallık ilişkisi*” olarak kavranmasını da kolaylaştırır. Hegel, *Büyük Mantık*'in kategorik sıralamasında *belirli-Varlığın* ikinci momenti olan *Sonluluk* alanında, *Birşey* ve bir *Başkası* ile birlikte bunların “*belirlilikleri*” olarak *Belirlenim* ve *Yapı* kategorilerini tanımlar (bkz. Tablo 6). Öncesinde, *belirlilik* –tıpkı *Küçük Mantık*'ta olduğu gibi– Spinoza'ya atıfta bulunarak “*Omnis determinatio est negatio*” önermesi ile kurulur. Ancak Hegel, *Büyük Mantık*'ta *Birşey* ve *Başkası* için iki farklı *belirlilik* tanımını getirir. Buna göre; *Birşeyin* kendi “*içsel*” *belirliliği*, *Küçük Mantık*'ta olduğu gibi, *Belirlenim* olarak tanımlanır. Bir *Başkasının* kendi “*içsel*” *belirliliği* –ve *Birşeye* göre “*dışsal*” olanı– ise *Yapı* olarak adlandırılır. Hegel, uzun paragraflar boyunca, *Birşeyin* kendi *belirliliği* olan *Belirlenim* ile *Birşeyin Başkalaşmasının Belirlenimi (belirliliği)* olarak *Yapıyı* tartışır. Sonuç olarak, *Sınır*, *Küçük Mantık*'taki gibi *Birşey* ile bir *Başkası* arasına değil, onların *belirlilikleri* olan *Belirlenim* ve *Yapı* arasına yerleştirilir. *Birşey* ve bir *Başkası* ise artık

³⁹ Aziz Yardımlı'nın “Sınırlama” olarak çevirdiği terim orijinal metinde “Schranke” sözcüğüdür. “Engel” olarak değiştirilmiştir.

⁴⁰ Almancası “Sollen” olan kavramın İngilizcesi “Should” ya da “Ought” olarak çevrilmiştir. Aziz Yardımlı'nın “Gerek” sözcüğü ile kavramı Türkçe'de karşılaması uygundur.

doğrudan *Sonluluk* alanına konumlandırılır ve *Sonluluktan Sonsuzluğa geçiş*, *Sınır* kategorisinin bu yeni konumlanışı üzerinden tartışılır (bkz. Şekil 3).

Şekil 3: Sonluluk

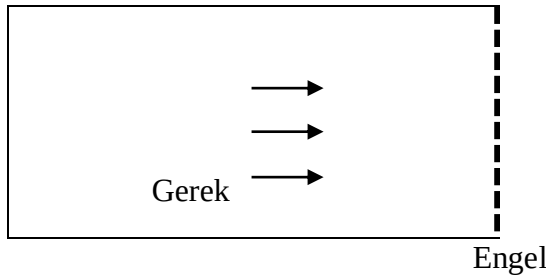
Birşey ve *Başkasının* daha kökensel belirlilikleri olan *Belirlenim* ve *Yapı* arasına yerleştirmesiyle birlikte Hegel, *Büyük Mantık*'ta bu kavrama (*Sınır kavramı*) daha fazla önem atfeder. *Birşey* ile bir *Başkası* arasındaki diyalektikte, *Birşey*, kendinde “ne” ise, *Başkası* için de “o”dur. Ancak, bu kez, *belirsiz-Varlığın* olumsuzlanmasıyla birlikte, *Birşey* ve *Başkası* artık yalnızca kendiliklerinden değil, *belirlilikleri* olan *Belirlenim* ve *Yapı* aracılığıyla tanımlanırlar. Böylece *Birşeyin* gerçekten “o” *Birşey* olabilmesi, hem kendi *Belirlenimi*, hem de *Başkasının Yapısı* tarafından belirlenir hale gelir. Aynı durum *Başkası* için de geçerlidir; orta terim olarak *Sınır* kategorisi, *iki belirlilik arasındadır*. Ancak, *Belirlenim* ve *Yapı* arasındaki bu *Sınırın* aşılammaması, *Birşeyin* kendi farklılaşmasında ya da *Başkasına* yönelmesinde kendisi olamaması anlamına gelir. Eğer *Birşey*, *Başkası* ile kurduğu ilişkide, onun *Yapısı* içinde kendini bulamazsa, yalnızca *Oluşun* olumsuz momentleri olarak, “*yitip gitmekte*” olan, gelip geçici yani *Sonlu bir Varlık* haline gelecektir. Bu nedenle, *Sonludan Sonsuza geçiş*, *Sınırın* ortadan kalkmaya ve *Oluşun* olumlu momentleri olarak “*ortaya çıkışın*” gerçekleştiği noktada başlar. *Belirsiz-Varlık* düzeyindeki *Oluşun* bu iki momentleri —*Ortaya Çıkış* ve *Yitip Gidiş*—, *belirli-Varlık* alanına geçildiğinde *Belirlenim* ve *Yapı* üzerinden tartışmaya açılır.

Hegel, bu noktada *Sonluluktan Sonsuzluğa geçişle* ilgili olarak iki yeni kategori geliştirir: *Engel* ve *Gerek* (bkz. Tablo 6). *Sonsuzluğa geçişin* başlaması için —*Küçük Mantık*'tan farklı olarak— *Sınırın* başta *Engel* haline gelmesi gerekmektedir. Eğer *Birşeyin* kendi *Belirlenimi* ile *Sınırı* arasında “*olumsuz bir ilişki*” varsa; bu durumda *Sınır*, *Engele* dönüşmeye başlayacaktır. Hegel bu durumu şu şekilde ifade eder: “*Birşeyin* kendi *Sınırı*, böylece onun tarafından aynı zamanda özsel olan olumsuz birşey olarak koyulduğunda, yalnızca genelde *Sınır* değil, ama *Engeldir*” (Hegel,

2014b: 99). Bu ifadenin ilk sonucu, her *Sınır*ın bir *Engel* olmadığıdır: *Sınır* genel, *Engel* ise özel bir durumdur. İkinci ve daha önemli sonuç ise, *Sınır ile Belirlenim* arasındaki “olumsuz ilişki”nin, *Sınır*ın bir *Engel*e dönüşmesinde belirleyici olmasıdır. Bu noktada *Engelle* ilişkili olarak “*Gerek*” kavramı tanımlanır. *Engel*, *olumsuzlanmış Sınır* ise; *Birşeyin Belirleniminin*, *Sınırı* olumsuzlaması “*Gerekir*”; bu *olumsuzlayan Belirlenim*, *Gerek* olarak adlandırılır. Hegel *Belirlenimin* kendinde-Varlığın belirliliği olduğunu hatırlatarak *Gereğin* tanımını şu şekilde verir: “Bu kendinde-Varlık böylelikle onun ondan da ayırt edilen *Sınırı* ile, *Sınır* olarak kendisi ile olumsuz bağıntı olarak *Gerektir*” (2014b: 99). Kısacası *Gerek*, *Sınırı Engel*e dönüştüren *Belirlenimin* negatif yönü, “*negatif Belirlenim*”dir.

Gerek, aslında *Birşeyin Belirleniminin*, *Başkasının Yapısıyla* birlikte kazandığı çift karakterli bir belirliliktir. *Engel* ve *Gerek* kategorileri, *Sonlulukta kalış* ya da *Sonsuzluğa geçişi* belirleyecek kilit unsurlardır; birbirinden bağımsız düşünülemezler. *Birşey*, bir *Başkası* ile olan ilişkisinde, kendi *Belirlenimi* içinde bir *olumsuzlama* taşıdığı ölçüde; *Sınır*, *Engel*e dönüşürken, *Belirlenim* ile *Yapı* arasındaki ilişki ise *Gerek* haline gelir. Böylece *Birşey* ve belirliliği olan *Belirlenim*; *Başkası* ve belirliliği olan *Yapı* ve aralarındaki *Sınır* ilişkileri, *Sonluluktan Sonsuzluğa geçiş* konusu üzerinden *Gerek* ve *Engel* tartışmasına evrilir. *Geçişin* mümkün olabilmesi için *Belirlenimin* negatif bir ilişki ile, *Sınırı Engel* yapabilmesi *Gerekir*. Her *Engel*, başlangıçta bir *Sınırdır*, ancak her *Sınır*, aşılabilir bir *Engel* olmak zorunda değildir. *Gerekler*, *Engelleri* ortadan kaldırarak, *Sonsuzluğa geçişi* başlatan belirleyici unsurlardır.

Şekil 4: Sonsuzluğa Geçiş

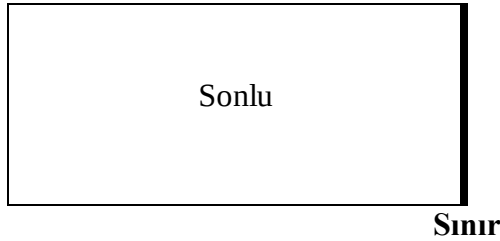

Büyük Mantığının aşağıdaki kritik pasajında dili karmaşık olsa da, Hegel’in *geçiş mantığı* nettir:

“Genel olarak Birşeyde olan Sınırın Engel olabilmesi için Birşey aynı zamanda kendi içinde Sınırın ötesine geçmeli, kendi içinde Sınır ile bir olumsuz-Varlık olarak bağıntılı olmalıdır. Birşeyin belirli-Varlığı bir bakıma Sınırının yanında dinginlik ve ilgisizlik içinde yatar. Ama Birşey Sınırının ötesine ancak kendisi Sınırın ortadan kaldırılmışlığı olduğu, ancak ona karşı olumsuz kendinde-Varlık olduğu düzeye dek geçer. Ve Sınır belirlenimin kendisinde Engel olarak bulunduğu için, Birşey böylelikle kendi ötesine geçer.” (Hegel, 2014b: 99)

Bu kavram setiyle bakılacak olursa, ilk seçenek *Sonluda kalış* durumudur. Eğer *Gerek Engeli* aşamazsa, *Sonsuzluğa* geçiş mümkün olmaz. Çünkü *Engel* olarak görülen, *gerçekte bir Engel değil*, aşılabilir *Sınırdır*. *Birşeyin*, *Sınırı* ile herhangi bir olumsuz bağıntısının olmaması durumunda, o *Birşey Sonluluk* alanında kalmaya devam edecektir (bkz. Şekil 5). Hegel, *Sınırına* tamamen uyan bu tür *Sonlu* şeylerin tek *Belirlenimlerinin* kendi “sonları” olduğunu söyler ve *salt Sonluluğu Yoklukla* eş tutar. *Saf Sonlu* şeyler *gelip geçicidirler* ve *Oluşun* olumsuz momenti ile “*yitip giderler*”. Ancak “*yitip gidişin* kendisinin de *yitip gittiği*” ve *Oluşun* olumlu momenti olan “*ortaya çıkışın*” belirlediği noktada, *Sonlunun Sınırları* yıkılmaya başlar (2014b: 97-98).

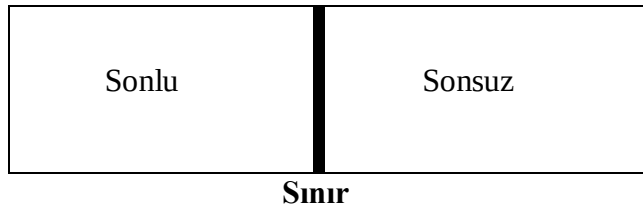
Şekil 5: Sonluda Kalış

İkinci seçenek ve *Sonsuzluğun* başlangıcı; *Sınırların Engel* haline gelmesi ve *Gereğin Engelin* ötesine geçmesidir. Bu durumda, *Sınırlar* başta *Engel* haline gelir ve aşılarak *Sonsuzluğa* geçiş başlar. Fakat “*ortadan kaldırılan*” bu *Sınırlar* tekrar ve tekrar ortaya çıkarlar ve süreç sürekli kendini tekrar eder, *Sonluluktan* tam bir olumsuzlama ile kurtuluş mümkün olamamıştır. Geçilen, *Küçük Mantık*’ta da ele alındığı üzere, *Kötü (Sahte) Sonsuzluktur*. Hegel, *Kötü Sonsuzluk* durumuna ilişkin *Büyük Mantık*’ta iki farklı mantıksal biçimi tartışır. Birincisi, *Sonlu* ile *Sonsuz* arasındaki *Kötü Sonsuzluk*; ikincisi ise, *sonsuz sayıdaki Sonlunun* birbirini sonsuza dek –*ad infinitum*– takip ettiği *Kötü Sonsuzluk* biçimidir.

İlk durumda, *Sonludan Sonlu-olmayana*, yani *Sonlu-olmayan Sonsuza* geçilmiştir; fakat *Sonlu*, kendi *Sonluluğunu* sürdürmeye devam ettirir. Sonsuz, yalnızca sonlunun ötesinde yer alır ve aralarındaki bağıntı “*dışsal*”dır. Bir yanda *Sonlu*, diğer yanda *Sonsuz* bulunur; aralarındaki *Sınır* sürekli olarak ortadan kalkar ve yeniden konulur. *Sonludan Sonsuza* geçiş gerçekleşir, fakat *Sınırlar* tekrar belirir ve her seferinde yeniden *Sonluluğa* geri düşülür. Bu ilk *Kötü Sonsuzluk* mantığında, *almaşıklık* –yani *sür git durumu* ya da *peş peşelik*– *Sonluluk* ile *Sonsuzluk* arasındadır. Başta, *Sonludan* keskin bir olumsuzlama ile *Sonsuzluğa* geçilir. Bu geçişte, *Sonluluğun* tüm belirliliği, başkalaşımı, *Engeli* ve onunla birlikte *Gereğin* kendisi de yitip gider; *Sonluluğun* herşeyi ortadan kaldırılarak, *Sonluluk Yokluğa* indirgenir. *Sonsuzluk* böylece kendisini *Sonlunun tam karşıtı* olarak kurar (Hegel, 2014b: 104). *Sonsuz*, *Sonluya*, yani varolan belirlilikler ve olgusalıklar alanına karşı sonsuz belirsiz bir boşluktur. Hegel, bu noktada haklı olarak, Sonlunun ötesindeki bu boşluktan ne doğacağını, ondaki *olumlu* ögenin ne olacağını sorar (2014b: 106). Uzakta, ayrı, ilgisiz duran, Sonluluğun tam karşıtı olan bu Sonsuzluktan, yeniden *Sınır* çıkar. Çünkü *Sonluluktan* tam olumsuzlanmış bir *Sonsuzluk*, *Sonluluktan* ayrı düşünülemez ve ayrı varolamaz. Böylece ön kapıdan kovulan *Sonluluk* kategorisi olan *Sınır*, arka kapıdan içeri girerek önceden boş yere ortadan kaldırılmış önceki *Belirlenime* geri düşülür ve yeniden başa dönmüş olur.

Şekil 6: Kötü Sonsuzluk: Sonluluk ile Sonsuzluk Arası

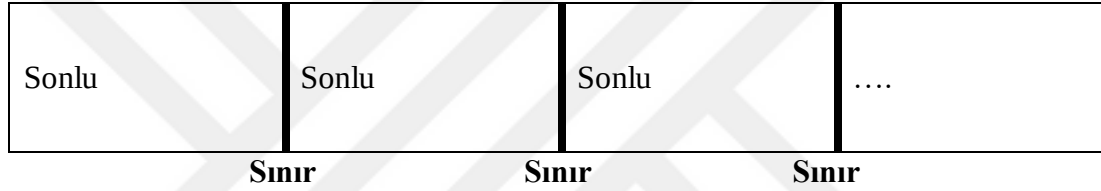

Kötü Sonsuzluğun bu biçiminde, biri *Sonsuza*, diğeri *Sonluya* ait olan iki farklı *belirlilik* ve iki ayrı dünya vardır. *Anlama yetisi*, bu iki dünyayı uzlaştırdığını sansa da, *Sınırın* bir yanı *Sonlu*, öte yanı *Sonsuz* olarak kalır. Hegel, Marx’ın sıklıkla başvuracağı “Uzlaşmaz Çelişki” kategorisini, *Kötü Sonsuzluk* bağlamında *Büyük Mantığın* birkaç pasajında kullanır. *Uzlaşmaz çelişki*, Hegel’de (2014b: 105) *Sonlu* ile *Sonsuz* arasındaki *Kötü Sonsuzluk biçimiyle* ilişkili olarak, basit *anlama yetisi* ile “uzlaştırılarak gerçekliğe erişilmiş olduğu sanısı ile doyum bulsa da, uzlaştırılmamış, çözülmemiş saltık çelişki” şeklinde tasvir edilir. *Sonlu* ile *Sonsuz* arasındaki peş

peşelik, *çözülemeyen bu çelişki* üzerinden şöyle ifade edilir: “Bu süreç buna göre bir çelişkidir ki, çözümez, ama her zaman yalnızca bulunduğu bildirilir” (2014b: 107).

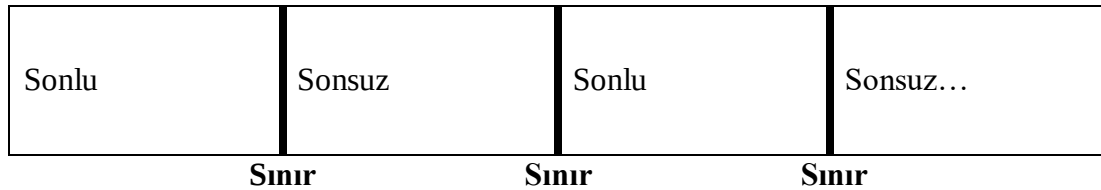
Kötü Sonsuzluğun, daha önce *Birşey* ile bir *Başkası* arasındaki ilişkide ele alınan ikinci biçimi ise şu şekilde işler: *Gerek, Engeli* aşar ve *Sonlu* yitip gider. Ancak hemen ardından, eşit ölçüde başka bir *Sonlu* ortaya çıkar ve her seferinde başka bir *Sonlu*ya geçiş gerçekleşir. Bu sürekli geçiş ve peş peşelik durumu sonsuza dek –*ad infinitum*– sürer. *Sonsuza* yaklaşılamaz, hep *Sonluda* kalınır, ancak peş peşelik sonsuz sayıda yinelenir. Bu durum, Hegel’in *Küçük Mantık*’ta, *Birşey* ve *Başkası* arasındaki ilişkide ele aldığı *Kötü Sonsuzluk* biçimiyle aynıdır. Ancak burada, aynı mantık bu kez birbirini izleyen *sonsuz sayıdaki Sonlular* üzerinden işler. (bkz. Şekil 7).

Şekil 7: Kötü Sonsuzluk: Sonsuz Sayıda Sonlular Arası

Hegel, *İyi Sonsuzluğa* geçmeden önce, *Kötü Sonsuzluğun* bu iki biçimini birleştirerek; her bir *Sonlunun*, *Sonluluğunu* aşarak *Sonsuz* haline geldiği, ancak *Gerçek Sonsuz* olamadığı için yeniden *Sonluluğa* düştüğü ve bu sürecin sonsuz kez –*ad infinitum*– tekrarlandığı durumu inceler. Bu iki *Kötü Sonsuzluk* biçiminin sentezine “*Sonsuza ilerleme*” (ing. Progress to the Infinite) adını verir (bkz. Şekil 8). Durum karmaşıklırsa da, *Sonsuza ilerleme* mantığı, iki *Kötü Sonsuzluk* biçiminin basit toplamı olacaktır. Diğer bir deyişle, *Sonsuza ilerlemede* her iki *Kötü Sonsuzluk* mantığı bir arada çalışır; Sonlu ve Sonsuz birbirlerini sonsuza dek –*ad infinitum*– takip ederler. Bu aşama, Hegel’in *Gerçek Sonsuzluk* öncesi tanımladığı son aşamadır. (Hegel, 2014b: 104-112; Houlgate, 2006: 409-413).

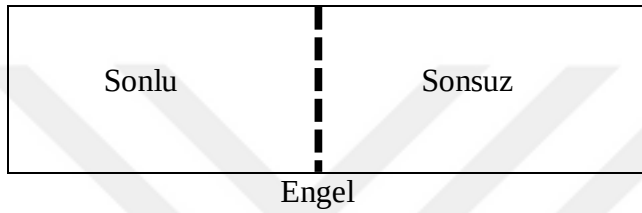
Şekil 8: Kötü Sonsuzluk: Sonsuza İlerleme⁴¹

⁴¹ ing. “Progress to Infinity”

Son olarak, *İyi Sonsuzluk* durumunda, *Gerek Engeli* aşar ve tekrar ortaya çıkan Sınırlar artık yoktur; böylece *Gerçek Sonsuzluğa* geçilir. *Gerçek Sonsuzluk*; *Sonsuza ilerlemenin*, birbirlerini peş peşe takip eden *Sonlu* ve *Sonsuzun* “tek bir süreç olarak kendini ortadan kaldırması”dır. Hegel’in kavram setiyle ifade edilecek olursa, *Gerçek Sonsuzluk*; *Birşeyin Belirleniminin* ve *Başkasının Yapılanmasının Gerek* haline gelmesi ve bu *Gereklerin* tüm *Engelleri* aşmasıdır. *Küçük Mantık* düzeyinde, *Birşeyin* her *Başkalaşmasında* aslında kendisine daha çok yaklaşması, kendi *Başkasında* kendine ulaşmasıdır.

Şekil 9: İyi Sonsuzluk

Hegel, bu kendi içine geri dönmüşlük olarak kendi ile bağıntıyı, *Gerçek Sonsuzluğun* imgesi olarak “daire”ye benzetir. *Gerçek Sonsuzluk*, nasıl kendi içine bükülüyorsa; daire de başlangıcı ve sonu olmaksızın kapalı, tamamlanmış ve kendine erişmiş olan çizgidir. Buna karşılık *Kötü Sonsuzluk*, *Sonlu* ile *Sonsuzun* birbirlerine *içkin* hale gelememesi; *Sonsuzun* hep erişilmez bir öte olarak kalmasıdır. Bu nedenle, *Kötü Sonsuzluk*, bitimsiz ve peş peşe yinelenen bir gidiş-gelişin, hep *Sonlulaştırılmış bir Sonsuza ilerlemenin*, ama *Sonluda kalmanın* “düz çizgi”sidir (Hegel, 2014b: 112). Özetle, *Gerçek Sonsuzluk*; tüm *Engellerin* aşılması, *belirliliklerin tamamının* kendi öz-*Belirlenimi* haline gelmesi, *Birşeyin* her *Başkalaşmasında* gerçekte kendisine daha çok ulaşmasıdır. Buna karşılık *Kötü Sonsuzlukta*, *Sonludan* başlanarak *Sınırlar Engel* haline gelip aşılmış olsa dahi; her seferinde yeni Sınırlar ortaya çıkar; *Sonluluğa* geri dönülür ve *Birşey* ile *Başkası* sürekli yeniden belirir. *Belirlenim* bitimsiz kalır; “uzlaşmaz, çözümsüz, mutlak çelişkiler” kendisini gösterir.⁴²

⁴² Bir metaforla anlatmak gerekirse: Varsayalım ki bir Odadayız (Sonluluk alanı). Odada Duvarlar var; bu Duvarlar Hegel’in Sınır (Grenze) kavramına tekabül eder. Odadan çıkmak, yani Duvarları (Sınır) aşmak istiyoruz. Duvarların (Sınır) aşıp aşılamayacağı başta bilinmemektedir; ancak hareket halindeyiz, ilerliyoruz. Derken bir Kapı görüyoruz. Bu Kapı, bir Engeldir. Başlangıçta Duvarların (Sınır) aşıp aşılmayacağını bilmediğimiz gibi Kapının (Engel) da açılıp açılmayacağını bilmiyoruz. Buradan itibaren birkaç ihtimal vardır:

(1) Kapı (Engel) açılmaz; Odada kalırız, yani Sonluluk alanında kalır, Sonsuzluğa geçemeyiz.

Marx, neredeyse tüm yapıtlarında *Kötü Sonsuzluk* mantığıyla ilişkili olan “*uzlaşmaz çelişki*” kavramına başvurur. Ayrıca, bu bölümün girişinde belirtildiği gibi, *Grundrisse*’de *Sermaye* üzerinden yürüttüğü *Kötü Sonsuzluk* tartışmasını, Hegel’in sonsuzluk biçimleriyle ilgili adlandırmalarını (iyi, gerçek, doğru veya kötü, sahte sonsuzluk, sonsuza ilerleme) kullanmaksızın; fakat yoğun biçimde *Sınır* ve *Engel* kategorilerine başvurarak yürütür. Genel hatlarıyla Marx, *Engel* kategorisinden “*aşılabilirlik*”, *Sınır* kategorisinden ise *gerçeklikte* “*aşılamazlık*” niteliği üzerinden faydalanır. Marx’ın kullanımıyla, *Engel* sanılarak aşıldığı düşünülen *Sınırların* her seferinde yeniden belirmesi, “*uzlaşmaz çelişkiler*” dünyasına işaret eder. *Grundrisse*’de, “*Sermayenin her Sınırı bir Engel olarak görmek zorunda*” oluşu; bu *Sınırların*, *Sermayenin* bizzat kendi “*içsel Sınırları*” olması; fakat *Sermayeyi Sermaye* yapan şeyin, bu aşılamaz *Sınırları* aşılabilir *Engeller* olarak görme yönündeki zorunlu “*aldanışı*” olması gibi temalar birlikte ele alınır. Marx, *Grundrisse*’de yürüttüğü bu *Sınır* tartışmasını, “*telaflı edilemezlik sınırı*” kavramsallaştırmasıyla, *Kapital*’in İkinci Yasasına taşır. Öte yandan, *Sermayenin Sınırlarının* yalnızca “*zamana*” değil, aynı zamanda “*eş zamanlı iş günleri*”ne —yani bir iş günü kesitinde çalışan toplam “*nüfusa*”— karşılık gelecek şekilde düşünülmesi gerektiğine dair *Grundrisse*’de ortaya koyduğu saptamalar, *Kapital*’de Üçüncü Yasada formüle edilir.

2.2. MARX: HEGEL’İN HUKUK FELSEFESİNİN ELEŞTİRİSİ

Hegel’in *Hukuk Felsefesi* isimli eseri, *Nesnel Tini* inceler. Nesnel Tin, Hegel’in *İdeasının* üçüncü aşaması olan *Tin Felsefesinin* ikinci momentine karşılık gelir (bkz. Tablo 1). *Nesnel Tin* veya *Hukuk Felsefesi* kendi içinde üç aşamadan oluşur: *Soyut Hukuk*, *Ahlak* (*alm. die Moralität*) ve *Etik Sistem* (*alm. die Sittlichkeit*). Üçüncü uğrak olan *Etik* momenti ise Aile, Sivil Toplum ve Devletten oluşur (bkz. Tablo 7). *Etik Sistem*, Hegel’in “geniş anlamda devlet kuramı”nı; *Etikin* son aşaması olan *Devlet* ise,

(2) Kapı (Engel) açılır, doğal olarak Duvar (Sınır) da aşılmış olur. Odadan (Sonluluk) çıkmış, Sonsuzluğa geçmiş oluruz. Kır (Sonsuzluk) alanındayız. Fakat tekrar başka bir Odaya geçip, yani yeni bir Sonluluk bulup, tekrar aynı süreci başka Odalar üzerinden sonsuza dek -ad infinitum- yaşarsak, Kötü Sonsuzluk dünyasının Sonlular arasındaki halindeyiz.

(3) Oodadan çıktığımızda Kır yerine; Oda-olmayana, yani boşluğa düşebiliriz. Oda (Sonluluk) ortadan kalkmış ama geçtiğimiz sözde Sonsuz sadece bir boşluk olup, gerisin geri Odaya dönersek Sonlu ile Sonsuz arasındaki Kötü Sonsuzluk durumundayız.

(4) Son durum ise, tüm Kapıların açık olup tek bir hizada durduğu, Kır (Sonsuzluk) alanında koşarak tüm Odaları geçebildiğimiz böylece tüm Duvar (Sınır) ve Kapıların (Engel) anlamını yitirdiği; Kır ile Oda arasındaki ayrımın ortadan kalktığı, Gerçek Sonsuzluk halidir.

Hegel'in "dar anlamdaki devleti"ni oluşturur. Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde bu aşamaları takip ederek diyalektik olarak bütünlüklü bir devlet teorisi oluşturmaya çalışır.

Tablo 7: Hegel'in Nesnel Tini⁴³

Soyut Hukuk
Ahlak ⁴⁴
Etik Sistem ⁴⁵
Aile Evlilik Ailenin Serveti Çocukların Eğitimi ve Ailenin Çözülüşü
Sivil Toplum İhtiyaçlar Sistemi Yargı Gücü Polis ve Korporasyon
Devlet İç Siyasi Hukuk Uluslararası Hukuk Dünya Tarihi

Kaynak: Hegel, 1991a: 287; 2013: 5-6.

Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* başlığıyla 1843 gibi oldukça erken bir tarihte kaleme aldığı çalışmasında, Hegel'in *Devlet* teorisini bir bütün olarak ele alır ve eleştirilerini zaman zaman sistemin ilk momentleri olan *Soyut Hukuktaki Hak* tanımlarına kadar derinleştirir. Zira, *bütünlüğü* oluşturma iddiasında olan bir yöntemin eleştirisinin de aynı şekilde *bütünsel* olması gerekmektedir. Fakat Marx'ın özellikle mercek altına aldığı kısımlar, Hegel'in geniş anlamdaki devleti olan *Etik Sistem (die Sittlichkeit)* içindeki *Sivil Toplum* ile dar anlamdaki *Devlet* arasındaki diyalektik ilişkiler ve özel olarak *Hükümdarlık Gücü*, *Yürütme Gücü* ve *Yasama Gücünden* oluşan *İç Siyasi Hukuktur* (bkz. Tablo 8).

⁴³ Tablodaki kategoriler, orijinal metinle karşılaştırılarak ve Sosyal Yayınları ve İdea Yayınevi'nin çevirilerinden faydalanılarak tezdeki kavramsal bütünlüğe uygun hale getirilmiştir.

⁴⁴ alm. die Moralität

⁴⁵ alm. die Sittlichkeit

Felsefeyi bir dizilim, yani kategorilerin diyalektik olarak doğru bir şekilde sıralanması sorunu olarak gören Hegel'in, *Soyut Hukuk* ile başlattığı tüm çelişkileri, son aşama olan *Devlet* alanında —kendi tabiriyle— “*ortadan kaldırması*” (*alm. Aufhebung*), yani çözmesi beklenmektedir. *Soyut Hukuk* alanından itibaren gelen tüm çelişkilerin aşılması ise —Hegel'in kurmaya çalıştığı diyalektik bütünsellik gereği— özellikle *Temsilciler Meclisini* de içine alan, en son ve en somut düzey olan *Yasama Gücünde* gerçekleştirilmelidir. Hegel'in *Soyut Hukuka* yerleştirdiği *bireyin iradesinden* başlayarak *Devletin evrenselliğine* yükseltmeye çalıştığı *Nesnel Tinin bütünlüğü*, *dolayumsuz sevgi ilişkilerine* dayalı *Aile* ve *tikellikler* alanı olarak görülen çıkarların çatıştığı atomize burjuva *Sivil Toplum* alanlarından itibaren, Marx'ın yoğun eleştiri oklarının hedefindedir. Hegel'e göre:

“262 Gerçek İdea, Tin, önceden bahsettiğimiz gibi kendisini Kavramının iki ideal alanına, Aile ve Sivil Topluma böler. İki ideal ve sonlu alana alçalır, bunu onların üzerinden yükselip Gerçek ve Sonsuz Tin olmak için yapar. Gerçek İdea bu alanlardaki sonlu gerçekleşmesinin aracını⁴⁶, yığın halindeki bireyleri görevlendirerek öyle bir dağıtır ki; bireylere verilen görevler onlara kendi koşullarının, isteklerinin ve özel tercihlerinin sonucuymuş gibi görünür.” (Hegel, 1991a: 207, çeviri düzeltilmiştir).⁴⁷

Marx'a göre, Hegelci felsefenin tüm gizemi bu paragrafta saklıdır. Marx'ın, paragraftan yola çıkarak Hegel'e getirdiği eleştirileri ve çıkardığı dersleri birbiriyle ilişkili olarak, aşağıdaki başlıklar altında toplamak mümkündür.

2.2.1. Gerçekliğin ve Özne-Yüklem Konumlarının Ters Yüz Edilişi

Marx'a göre, *Devlet* gerçekte *Aileden* ve *Sivil Toplumdan* türeyen bir yapıdır. Ancak Hegel, bu basit *gerçekliği* bile “tersine çevirerek”, *Sonlu* olarak gördüğü *Aileyi*

⁴⁶ Burada kastedilen “araç”; vücuda gelmiş devlet, yani Devlet aygıtıdır.

⁴⁷ Hegel ve Marx üç dilde (Türkçe, İngilizce, Almanca) okunarak ilgili paragraf değiştirilmiştir. Bölüm yazımında bu titizlik sürdürülmüş, aşağıdaki kaynaklardan faydalanılmıştır:

- Marx, K. (1970). *Critique of Hegel's Philosophy of Right* (çev. J. O'Malley). Oxford: Oxford University Press.
- Marx, K. (1997). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1991a). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Hegel, G. W. F. (2013). *Tüze Felsefesi: Anahatlarda Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim* (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2001). *Philosophy of Right* (çev. S. W. Dyde). Kitchener: Batoche Books.

ve Sivil Toplumu, Sonsuz İdeadan türetir. Bu süreçte *koşulu, koşullanana; belirleyeni* ise *belirlenene* dönüştürür. Marx’a göre, Hegel burada *Özne* ile *Nesnenin* yerini değiştirmektedir. *Aile* ve *Sivil Toplum*, gerçekte *Devletin* varsayımları ve etkin düzeyleri olması gerekirken, Hegel’in spekülâtif yönteminde her şey tersine dönmüştür. Bu konuda Marx şöyle der: “Ama eğer *İdea* *Özne* yapılmışsa, gerçek özneler - sivil toplum, aile, koşullar, istekler vs.- gerçek dışı hale gelirler ve *İdeanın* nesnel uğraklarının farklı anlamlarını üstlenirler” (Marx, 1997: 16; 2009: 8).

Marx’ın, Hegel felsefesinin bütününe ve *spekülâtif diyalektiğine* yönelttiği en genel eleştirinin çerçevesini “*Öznenin kim olduğu*” sorunsalı oluşturur. Marx’a göre, Hegel, *gerçek Özne* olan *insanları ve toplumu*, kendi *oluşturduğu sahte Özne —İdea—* karşısında *yüklem* haline indirger. Bu durumda, *gerçek Özne —örneğin Aile ve Sivil Toplum—* ile Hegel’in *sahte Öznesi —Devlet—* arasındaki ilişkiler, *İdeanın* yalnızca tasavvur edilmiş ya da imgesel bir etkinliği olarak sunulur. Marx’a göre, Hegel’in diyalektiğinde sürekli olarak ikili bir anlatımın ve söyleme biçiminin, ikili bir gelişimin ve hatta ikili bir tarihin bulunmasının nedeni budur. Hegel’in *spekülâtif yöntemi*, gerçek özne dinamikleri, *İdeanın* nesnel uğrakları olarak *kurgulayıp* yeniden yapılandırması üzerine kuruludur.

Marx’ın *Özne* sorunsalı ile ilgili tüm *Eleştiri* boyunca söyledikleri, *gerçek bir Özne* olan A ve bunun gerçekleştirdiği X eylemi üzerinden şöyle bir portre sunar: Hegel’de, gerçek *Özne* olan A, X eylemini gerçekleştiren *aktif* bir özne değildir; A, yalnızca X eyleminin yapılması zorunluluğunu yerine getiren bir *aracıdır*.⁴⁸ X eyleminin gerçekleşmesi, gerçekliğine A aracılığıyla kavuşur. X eyleminin gerçekleşmesi *aktif bir etken, bunu gerçekleştiren* A kişisi ise *pasif bir edilgen* olarak konumlandırılır. Hegel’in felsefesinde, X eyleminin yapılması gerekliliği, *aktifleşerek* onun “öznesini” oluştururken; bu gerekliliği yerine getiren A öznesi, *pasifleşerek* “yüklem” haline gelir. X eyleminin gerçekleşmesi zorunluluğu, kendi iç etkinliğini *öylesine bir A aracılığıyla* kurar. Bu süreçte, A’nın kim olduğu önemsizleşir; A olmazsa, B de bu görevi üslenebilir. Bunun yanı sıra, X’in yetersiz kaldığı ya da

⁴⁸ Hegel’de; “Ali” topu atmaz; “ali”, sadece “Topun atılması zorunluluğu”nu yerine getiren bir “aracı”dır.

gerçekleşemediği durumlarda, pasifleştirilen gerçek Özne olan A, yeniden aktifleşerek etken hale gelebilir.

Böylece Marx, *Eleştiri’de gerçekliğin ters yüz edilişi, Özne ile yüklem yer değiştirmesi ve Öznenin ikilenmesi* gibi temaları bir arada ele alır. Hegel, kendi *düşünsel Öznesi olan İdea ile spekülatif diyalektiğini* kuramadığı her durumda, *gerçek Öznenin* etkinliklerini sürece dahil etmek zorunda kalır. Marx’a göre, Hegel’in bulanık anlatımında, zaman zaman yer de değiştiren *iki tür Özne* bulunur: biri *gerçek Özne*, diğeri ise *spekülasyon ürünü sahte Özne*. Özne ile yüklem tersine tersine çevrilmesi yalnızca *özne-nesne* ilişkisinde değil, aynı zamanda *İçerik ve Biçim* gibi tüm kategorileri çiftlerinde genel bir ters yüz oluşa yol açar. Bu bağlamda, Marx’ın *Kapital*’deki meşhur “Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için, tersine çevrilmesi gerekir.” (Marx, 2011: 29) ifadesi, birbiriyle ilişkili bu üç tema üzerinden değerlendirilmelidir. Marx, Feuerbach’tan yoğun bir şekilde etkilendiği bu ilk döneminde, gerçekliğin ters yüz edilmesine karşı, Feuerbach’ın din eleştirisinde kullandığı “tersine çevirme yöntemi”nden faydalanır. Feuerbach’a göre:

“Tanrısal öz insani özden ya da daha doğrusu insanın özünden başka bir şey değildir, bireysel, yani gerçek, cisimsel insanın kısıtlılığından uzaklaştırılmış, nesnelleştirilmiş, yani insanın özünden farklı, başka bir öz olarak görülmüş ve tapılmış kendi özüdür; tanrısal özün bütün belirlenimleri bu yüzden insani özün belirlenimleridir.” (2008: 49).

Marx’a göre, en başta yapılması gereken, Feuerbach’ın *Tanrı ile insan* arasında yaptığı gibi, *Devlet ile Aile ve Sivil Toplumun* yerlerini değiştirmek; *özne ile yüklem* konumlarını tersine çevirmektir. Böyle bir tersine çevirme ile, Hegel’de olduğu gibi *Devletin* burjuva *Sivil Toplumu* oluşturması değil; tam tersine, *Aile ve Sivil Toplumun*, —olması gerektiği gibi— *Devleti* oluşturan etkin ögeler haline gelmesi sağlanacaktır. Ancak, Marx’ın Hegel’e yönelttiği eleştiriler yalnızca bununla sınırlı değildir. Marx’ın diğer bir eleştirisi, Hegel’in *Devlete* verdiği önceliğin, *Mantık Bilimi*’nde önceden oluşturulmuş *Kavram* mantığının, *Öz* mantığı düzeyindeki “olgusal alana” dışarıdan dayatılma çabasıyla ilişkili olmasıdır. Bu nedenle, yalnızca “Feuerbachçı tersine çevirme yöntemi”, Hegel felsefesinin sorunlarını çözmek için yetersiz kalacaktır.

2.2.2. Eleştirel Olmayan Ampirizm ve Dışarıdan Dayatılmış Mantık

Marx’a göre, Hegel yalnızca *özne* ile *nesnenin* yerlerini masumca değiştirmekle kalmaz; aynı zamanda kendi *spekülatif Öznesine* yer açabilmek için, *Öz* öğretisinin konusu olan *ampirik* alanı, *Kavramın* belirlenimlerine uygun şekilde yeniden biçimlendirir. Bu bağlamda Hegel, örneğin *Aile* ve *Sivil Toplumla* ilişkili olarak, kişilerin kendi koşullarını, isteklerini ve tercihlerini, kendi içlerinde gerekçeleri olan gerçek ve zorunlu şeyler olarak almaz. Hegel’de, *Özsel ampirik* alanın olguları, Hegel tarafından ya oldukları gibi, ya yetersizlikleriyle, ya da deforme edilerek kabul edilir. Bu olgular, anlamlarını yalnızca *İdeanın* bir sonucu, bir ürünü ya da belirlenimi olduklarında kazanırlar (Marx, 1997: 16).

Hegel, Marx’a göre iki adımlı bir uygunlaştırma işlemi izler. İlk adımda, herhangi bir eleştiri süzgecinden geçirmeksizin, kendi sistemine uygun olan *olguları* toplar. *Ampirik gerçekliği* ya doğrudan almak istediği yönleriyle olduğu gibi kabul eder ya da kendi sistemine uygun hale getirmek için tahrif eder. Bu tahrifat sürecinde *olgular*, “mantıksal bir uygunlaştırma” işlemine tabi tutulur ve özgün anlamlarından uzaklaştırılır. İkinci adımda ise, bu olgulara “*rasyonel (akılcı)* bir kılıf” uydurur ve *Öz* alanını, *Kavramın (İdeanın)* bir belirlenimi altına sokar. Böylece söz konusu olgular, *İdeanın* bir sonucu ya da bir belirlenimi olarak yeni bir anlam kazanırlar. Bu süreç, başlangıç noktasını oluşturan olgunun tahrif edilerek bulanıklaştırılması ve nihayetinde gizemli bir sonuç olarak sunulmasıyla sonuçlanır. Hegel’in bu yaklaşımı, “özne ile yüklemnin gerçeklikte ters yüz edilişiyle” birleşerek, “eleştireliliğe yer bırakmayan tek yönlü bir ampirizm” ve “yukarıdan dayatılmış bir mantık” ile karakterize olur. *Kavram* her seferinde *Öze* müdahalede bulunarak kendisine yer açar. Marx’ın kendi sözleriyle:

“Nesnelin öznel, öznelin de nesnel durumuna bu ters çevrilmesi, Hegel soyut tözün, *İdeanın* yaşam öyküsünü yazmaktan başka bir istek beslemediği için, insanal etkinliği başka bir şeyin etkinliği ve etkinlik sonucu olarak göstermek zorunda olmasından ve öte yandan insanın kendi için varlığının tek etkinliğinin, Hegel’e göre insanın kendi gerçek, insanal varoluşunda gerçekleştirdiği etkinlik değil ama imgesel bir bireysellik olarak gerçekleştirdiği etkinlik olmasından ileri geliyor. Aslında bu ikili tersine çevirme zorunlu sonuç olarak, en küçük bir eleştiri duygusu olmaksızın

Hegel'in, tamamen görgül bir varoluşu İdeanın gerçek hakikatı durumuna dönüştürmesini veriyor, çünkü onun için hiçbir zaman görgül varoluşu kendi gerçeğine erdirmek değil ama hakikatı görgül bir varoluşa erdirmek gerekiyor. Bu yüzden en yakın görgül bireyselliği İdeanın gerçek uğrağı durumuna dönüştürüyor” (Marx, 1997: 59-60, çeviri değiştirilmemiş; Marx'ın *Eleştirisi*'nin özü ve özeti olarak görüldüğü için İngilizce çevirisi aşığıdaki dipnotta⁴⁹ verilmiştir).

Marx'a göre, Hegel'in böyle bir yol izlemesinin temel nedeni, onu ilgilendiren asıl şeyin —ister *Devlet*, ister *Doğa*, isterse herhangi bir başka alan olsun— bu alanlarda bir şekilde *İdeayı* bulmak veya ortaya çıkarmak istemesidir. Hegel, *ampirik gerçekliği* içerik düzeyinde olmasa bile, düşünme ya da söylem biçiminde farklılaştırarak *Kavram* momentine geçişi mümkün kılmaya çalışır. *Hukuk Felsefesi*'nde *Aile ve Sivil Toplumdan siyasal Devlete* geçiş, bu alanların *Tininin*, *Devletin Tinine* uygunlaştırılması ve ona uygun düzenlenmesi ile gerçekleşmektedir. Nitekim Hegel'in kendisi de *Doğa* ve *Tin* felsefelerini, “yaşam kaynağını ve ruhunu Mantık'ın İdeasının verdiği uygulamalı *Mantık Bilimi*” olarak görür (2014a: 83). Marx'ın, *Mantık Bilimi* “mantığına” yönelttiği en genel eleştirisi ise şu şekildedir:

“Öyleyse geçiş, ailenin vb. özel varlığından ve devletin özel özünden değil ama tersine, evrensel zorunluluk ve özgürlük ilişkisinden kaynaklanıyor. Öz alanından Kavram alanına Mantık'ta [Mantık Bilimi] ortaya konan geçişin tastamam tıpkısıdır bu. Doğa felsefesinde de inorganik doğadan Yaşama aynı geçiş gerçekleşiyor. Hep aynı kategoriler bazen şu alan için, bazen bu alan için ruh sağlıyor. Önemli olan tek şey tikel somut belirlenimlere karşılık düşen soyut belirlenimleri bulup ortaya koymak oluyor.” (Marx ,1997: 19, çeviri değiştirilmemiştir, krş. Marx, 2009:10).

Özden Kavrama geçiş, *Öz* alanının kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmaz; bu geçiş, *Özün* çarpıtılması ve *Kavram* mantığının, *ampirik Öz* alanına tek yönlü biçimde yukarıdan dayatılması yoluyla sağlanır. Marx, bu önemli eleştirisini geliştirdiği

⁴⁹ “This inversion of subject into object and object into subject is a consequence of Hegel's wanting to write the biography of the abstract Substance, of the Idea, with human activity, etc., having consequently to appear as the activity and result of something other than man; it is a consequence of Hegel's wanting to allow the essence of man to act for itself as an imaginary individual instead of acting in its actual, human existence, and it necessarily has as its result that an empirical existent is taken in an uncritical manner to be the real truth of the Idea, because it is not a question of bringing empirical existence to its truth but of bringing the truth to empirical existence, and thereupon the obvious is developed as a real moment of the Idea.” (Marx, 2009: 39).

bölümün devamında, daha sonra birçok diyalektikçi tarafından sıkça kullanılacak olan “mantığın şeyi değil, şeyin mantığı” ifadesine yer verir. Ancak Marx’ın eleştirisi, yalnızca her hangi bir genel mantığın —ya da özel olarak Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin— *olgulara* dışarıdan dayatılması ile sınırlı değildir. Asıl eleştiri, Hegel’in *Kavram* mantığının, *Öz* alanının kendi gerçekliğine *dışsal* olarak dayatılmasına yöneliktir. Zira tam metin (paragraf) şöyledir:

“Somut içerik ve gerçek belirlenim, biçimsel içerik ve biçimsel belirlenim olarak görünüyorlar. Soyut biçimsel belirlenim, somut içerik olarak görünüyor. Devlete ilişkin belirlenimlerin özü, devlete ilişkin belirlenimler olarak değil ama en soyut şekilleriyle mantıksal-metafizik belirlenimler olarak düşünülebiliyor. Gerçek özgünlüğü Hukuk Felsefesi değil ama Mantık Bilimi oluşturuyor. Felsefel çalışma düşüncenin siyasal belirlenimler içinde ete kemiğe bürünmesini değil, ama varolan siyasal belirlenimlerin soyut düşünceler biçiminde uçup gitmesini göstermeye dayanıyor. Felsefel uğrağı, Şeyin Mantığı değil ama Mantığın Şeyi oluşturuyor. Mantık devleti tanıtlamaya değil, tersine devlet Mantığı tanıtlamaya yarıyor.” (Marx, 1997: 29, çeviri değiştirilmemiştir, krş. Marx, 2009: 17-18⁵⁰).

2.2.3. Yanılsamalar ve Yabancılaşmalar Mantığı

Marx’ın diğer eleştirileriyle de doğrudan bağlantılı olan bu en temel eleştirisi, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde “yanılsama”, “illüzyon”, “aldatıcılık” gibi ifadelerle dile getirdiği; sonraki eserlerinde —özellikle *Paris El Yazmaları*’nda— “yabancılaşma”, *Kapital*’de ise “fetişizm” kavramlarıyla sürdürdüğü *yabancılaşma eleştirisidir*. Marx, *yanılsama* veya *yabancılaşmayı* yalnızca bir “yanlış bilinç” sorunu olarak değerlendirmez. Aksine, *uzlaşmaz çelişiklere dayalı bir bütünlüğün* kendisini yeniden üretebilmesi için “*yabancılaşmalar*”ın *gerçekliğin yerini alması*, kendisine yer açarak bütünlüğün organik bir *parçası* haline gelmesi zorunludur. *Eleştiri*’de, *yanılsamaları* Hegel’in aşmaya çalıştığı, ancak aşmasının mümkün olmadığı *uzlaşmaz*

⁵⁰ “The concrete content, the actual determination appears to be formal, and the wholly abstract formal determination appears to be the concrete content. What is essential to determinate political realities is not that they can be considered as such but rather that they can be considered, in their most abstract configuration, as logical-metaphysical determinations. Hegel’s true interest is not the philosophy of right but logic. The philosophical task is not the embodiment of thought in determinate political realities, but the evaporation of these realities in abstract thought. The philosophical moment is not the logic of fact but the fact of logic. Logic is not used to prove the nature of the state, but the state is used to prove the logic”.

çelişkilerin bir sonucu veya ürünü olarak görür. Fakat Marx açısından daha önemli olan, bu *yanılsamaların* Hegel'in kurmaya çalıştığı sistemdeki konumudur. Marx'a göre bu *yanılsamalar* bütünlüğün oluşturulabilmesi açısından yapısaldir. *Uzlaşmaz çelişkiler* kaçınılmaz olarak *yabancılaşmalar* yaratır ve bu yabancılaşmalar gerisin geri bütünlüğün *zorunlu bir momenti* haline gelir. Marx, *Eleştiri*'de çıkardığı bu önemli dersi, ekonomi politiğin eleştirisinde de kullanacaktır. En basit örneğiyle *para*, hem *uzlaşmaz bir çelişkinin yabancılaşmış bir biçimi* hem de kapitalist üretim biçiminin *zorunlu bir momentidir*.

262 nolu madde üzerinden incelendiğinde, Hegel'in uzlaştırmaya çalıştığı *Sivil Toplum-Devlet* çelişkisi, paragrafın ikinci uzunca cümlesinde, *gerçekliğin* yerini bir *yanılsamanın* alması ile sonuçlanır. Hegel şöyle demişti: “Gerçek İdea bu alanlardaki sonlu gerçekleşmesinin aracını yığın halindeki bireyleri görevlendirerek öyle bir dağıtır ki; bireylere verilen görevler onlara kendi koşullarının, isteklerinin ve özel tercihlerinin sonucuymuş gibi görünür.” (Hegel, 1991a: 207). Hegel'in “*gerçek İdeanın bu sonlu alanlardaki gerçekleşmesinin aracı*” olarak kastettiği şey, Devletin Sonlu dünyadaki cisimleşmiş (nesneleşmiş) hali, yani basitçe “*devlet aygıtı*”dır. Bu durumda *Devlet aygıtı*, Hegel'e göre *Aile ve Sivil Toplum* bireylerini, *İdeanın taşıyıcısı* olarak görevlendirmekte; gerçekte ise onları “*memuriyete*” çağırmaktadır.

Burada da *gerçeklik*, *spekülasyonun* kavradığının tersidir; fakat buna ek olarak “*yanılsama*” veya “*aldatıcılık*” da zorunlu hale gelmiştir. Gerçekte, *Devlet* aracının (aygıtının) insanları görevlendirmesi (ataması), bu kişilerin kendi koşulları, istekleri ve özel tercihleri doğrultusunda şekillenir. Ancak Hegel'e göre, —Marx'ın alaycı anlatımıyla— bu kişilerin devlet görevine alınma sürecini *İdea* kendi kendine gerçekleştirir ve ardından sahnenin arkasına çekilir. Bunu yaparken, başta insanların kafalarını karıştırır; onların memuriyeti kendi iradeleriyle elde ettiklerini sanmalarını sağlar. Oysa Hegel'e göre, kişilerin kendi koşulları, istekleri ve tercihleriyle görevlendirildiklerini düşünmeleri yalnızca *İdea* dolayımının bir “*görünüüşü*”, yalnızca bir “*yanılsama*”dır: “bireylere verilen görevler onlara kendi koşullarının, isteklerinin ve özel tercihlerinin sonucuymuş gibi görünür.”

Marx'a göre Hegel, gerçekliği kendi olduğu gibi değil, bir yanılsamayı gerçeklik haline getirerek açıklamaktadır. Hegel'in *İdeası* ancak bu yolla *İdea* olabilir.

Buradaki kritik nokta, *gerçekliğin* yanına bir de *zannedilen gerçekliğin* eklenmesinin zorunlu oluşudur. Hegel'in kendi içerisindeki İdea gerçekliğini oluşturabilmesi için bu “yanılsamalı” duruma ihtiyacı vardır. Marx’a (1997: 18, çeviri değiştirilmiştir) göre, “*yanılsama*” insanlarda değil; doğrudan Hegel’de ve onun *İdeasındadır*: “Gerçek, İdeanın fenomeni⁵¹ durumuna geliyor”. Fakat Hegel’in kendi diyalektiği gereği bu fenomene ihtiyacı vardır; çünkü Marx (1997: 18) ekler: “İdeanın bu fenomenden başka içeriği yok”.

Hegel’de yanılsamaların ortaya çıkışı, özne ile yüklem yer değiştirmesi ile *Kavram* mantığının, tahrip edilerek yeniden biçimlendirilmiş *Özsel ampirik alana* dışarıdan dayatılmasının zorunlu bir sonucudur. *Gerçek Öznenin*, *Öz* alanında konumlanması gerekirken, Hegel’in *Özneyi* yalnızca düşünsel olarak *Kavram* alanında kurması, *yanılsamaların* da *Öz* alanına dahil edilmesini gerekli hale getirir. Marx tüm *Eleştiri* boyunca, uzlaşmaz çelişkileri uzlaştırma çabasının kaçınılmaz biçimde *yanılsamalara* ve *yabancılaşmalara* yol açtığını gösterir. Bu *yanılsamaların* yalnızca rastlantısal ya da ikincil sonuçlar olmadığı; aksine, uzlaşmaz karşıtlıklara dayalı bir sistem için zorunlu olduğu gerçeği üzerinde durur. Marx’a göre, Hegel’in diyalektiğinde uzlaşmaz çelişkilerin “aşılması”, aslında bu çelişkilerin *bastırılması*, *gizlenmesi* ya da *biçim değiştirerek* sistemin içinde *eritilmesi* anlamına gelir. Bu süreç, çelişkilerin “ortadan kalkmasını” değil, aksine; felsefi bir örtüyle yeniden üretilmesini sağlar. Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’nde diyalektiğin *Devlet* organlarına doğru ilerleyişiyle birlikte, Marx da kendi *Eleştirisi*’ni giderek somutlaştırır.

2.2.4. Uzlaşmaz Karşıtlıklar ve Devlet Organları

Marx, Hegel’in 262. Maddede daha soyut düzeyde dile getirdiği *Sivil Toplum-Devlet* ikiliğini; özne ile yüklem yer değiştirmesi, ampirizm ve yanılsamalar mantığı gibi temalar üzerinden eleştirir. Hicivli diliyle bu temalara tekrar tekrar dönen Marx, Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ndeki diyalektiği ilerledikçe, somutlaşan yeni durumlar üzerinden eleştirilerini geliştirerek derinleştir. Ancak burada daha önemli bir nokta, Hegel’in *Etik Sistem* içinde, geniş *Devlet* çerçevesinde ele aldığı *Sivil toplum-Devlet* karşıtlığının, Hegelci diyalektiğin somutlaşmasıyla birlikte giderek daha belirgin bir

⁵¹ Sol Yayınları’nın “görüngüsel görünüş” şeklindeki çevirisi “fenomen” olarak değiştirilmiştir. (krş. Marx, 1970: 15)

uzlaşmaz nitelik kazanmasıdır. Bu karşıtlık, özellikle dar anlamdaki *Devlet* organlarında daha görünür hale gelir.

Tablo 8: Hegel’in Dar Devleti: Devlet Organları

Devlet
İç Siyasi Hukuk
Kendi için Anayasa
Hükümdarlık Gücü (Egemenlik)
Yürütme Gücü (Hükümet)
Yasama Gücü (Meclisler)

Kaynak: Hegel, 1991a: 288; 2013: 6.

Anayasal Devletin ilk organı olan *Hükümdarlık Gücünde* (bkz. yukarıdaki tablo) konu, siyaset bilimi literatüründeki “egemenliğin kaynağı” sorunsalıdır. Hegel’in diyalektik formülasyonu gereği, *Hükümdarın egemenliği* ile Hegel’in bir “yığın” olarak aşağı gördüğü, ancak yine de tanımak zorunda kaldığı *halkın egemenliği* karşı karşıya gelir. (Marx, 1997: 44-45; 1970: 33). Böylece, sahnede iki farklı *Egemenlik* belirir. Marx, haklı olarak hükümdarın egemenliğinin yalnızca bir *görünüş* ya da bir *ilüzyon (yanılsama)* olup olmadığını sorar. Eğer iki *Egemen* varsa, “iki farklı görünüm içeren bir ve aynı egemenlikten söz edilemez, biri ancak bir hükümdarda ve öteki de ancak halkta gerçekleşebilen birbirine tamamen karşıt iki egemenlik kavramından bahsedilebilir” (Marx, 1997: 45). Son durumda çelişki, Marx’ın alaycı anlatımıyla, *Hükümdarın* —insanları hayvanlardan ayırt etmeyen— cinsel ilişki ve biyolojik doğum yoluyla elde ettiği “fiziksel beden”in, aslında *Devletin* en yüksek belirlenimi olan “akıl” olduğunun kabullenilmesiyle çözüme kavuşur. (1997: 51).

Hegel’in dar anlamdaki *Devletin*in ikinci organı, *Yürütme Gücüdür*. Hegel, devlet memurlarını bu alana yerleştirir ve onlara *Sivil Toplum* alanındaki çıkar temelli *Korporasyonları* gözetleme, denetleme ve kontrol altına alma görevini verir. Bu düzende, korporasyonların bürokrasinin *materyalizmini*; bürokrasinin ise korporasyonların *tinselciliğini* sağladığı ve böylece *Sivil Toplum* ile *Devlet* arasındaki karşıtlığın yumuşatıldığı düşünülür. Ancak Marx’a göre, Hegel’in bürokratlara *Korporasyonları* *Devlet* adına denetleme görevini vermesi, söz konusu karşıtlığın keskinliğinin Hegel tarafından da fark edildiğini gösterir. Hegel, *Sivil Toplumun*

“Tikel” çıkarları ile *Devletin* “Evrensel”liği arasındaki yarılmaya çözüm bulmaya çalışmaktadır; ancak sunduğu çözümler hep “manüplatif”tir.

Marx’a göre, *Devletin* temsilcileri olarak memurların korporasyonlara müdahale etmesi gerekliliği, *Devlet* ile burjuva *Sivil Toplum* arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırmaz; aksine bu karşıtlığı “kurumsallaşmış”, “yasal” ve “kökleşmiş” bir biçime dönüştürür (Marx, 1997: 75). Hegel, *Evrensel* olması gereken ve *Sivil Toplumu* kuşatması beklenen *Devleti*, ajanları aracılığıyla *Sivil Topluma* karşı korumaktadır. Marx’ın *Yürütme Gücü* bölümünden çıkardığı bir diğer önemli sonuç ise, Hegel’in *Tekiller* ve *Evrensel* arasındaki diyalektiği kuramamasıdır. Zira Marx’a göre, doğaları gereği *Devlet* ile *Sivil Toplum* arasında böyle bir uzlaşma zaten mümkün değildir. Hegelci diyalektiğin sonucu, *Tekillerin Evrenselin* boyunduruğu altına girmesidir.

Hegel’in *İç Anayasal Devletteki* son moment, *Temsili Meclisleri* de içine alan *Yasama Gücüdür*. Marx, öncelikle Hegel’in de ele aldığı siyaset felsefesinin temel tartışma konularından biri olan *Yasama Gücünün Anayasayı* değiştirme hakkı olup olmadığı sorunu, Hegel’in diyalektiği üzerinden tartışır. *Yasama Gücü*, *Siyasi Anayasanın* bir parçasıdır ve yetkilerini *Anayasadan* alır ve bu nedenle onun altında konumlanır. Öte yandan, Hegel’e göre *Yasama Gücü*, *Evrenseli* örgütleme yetkisidir. *Yasama Gücü*, yalnızca *yasaları* değil, aynı zamanda kendi yetkisini aldığı *Anayasayı* değiştirme gücüne de sahip olmalıdır. Ancak bu durumda *Yasama Gücü*, kendi *varsayımı* ve *koşulu* olan *Anayasa* ile çelişkiye düşecektir (Marx, 1997: 82). Marx’a göre (1997: 82), Hegel bu çelişkiyi, kendi verili “biçimsel zemininde” çözemez. Hegel’e göre, “yasaların yetkinleşmesi” ve “hükümet örgütünün genel ilerlemeleri” sayesinde “siyasal Anayasa da gelişir” ve böylece çelişkinin yakıcılığı zamanla ortadan kalkar. Oysa Marx’a göre, Hegel bu çelişkiyi *biçimsel*, yani *yasal* — *Anayasal*— düzeyde çözme başaramadığı için, sorunu başka bir momente —*maddi Hükümet zeminine*— taşıyarak bertaraf etmeye çalışır. Böylece, bir bütün olarak *Anayasa* ile *Yasama Gücü* arasındaki çelişkiye, *Yasama Gücü* ile *Hükümet (Yürütme Gücü)* arasındaki *yasa* ve *uygulama* çatışmasını da eklenmiş olur. Hegel bu biçimsel çelişkiyi çözmek yerine, farkında olmadan onu *Anayasanın kendi Kavramı* içindeki bir çelişkiye dönüştürür. Çünkü *Anayasa*, gerçekte (1997: 86), “siyasal devlet” ile “siyasal olmayan devlet” olan *Sivil Toplum* arasındaki uzlaşmaz güçlerin dengesidir. Çelişki, dönüp dolaşıp yine *Devlet – Sivil Toplum* karşıtlığına dayanır.

Hegel, son hamlesiyle *Temsili Meclisleri* bir *dolayım* organı olarak *Yasama Gücüne* dahil eder. En son moment olarak *Meclisler*, Hegel'in *Aile* ve *Sivil Toplumdan* başlayarak, hatta *Soyut Hukuktan* itibaren ortaya koyduğu tüm çelişkileri “*ortadan kaldırması*” beklenen en somut aşamayı oluşturur. Ancak Hegel'in *Meclislere* yüklediği işlev, gerçek bir *dengelenmeyi* bile sağlamaz; *Meclisler* yalnızca toplumun önüne konulan biçimsel bir *yanılsama* ve *aldatmacadır*. *Meclislerde*, halk olmadan halkın çıkarları saptanır ve halkın katılımı olmadan bu çıkarlar mutlak güvence altına alınır. Marx, *Meclisleri* “*Sivil Toplumun illüzyonu*” olarak tanımlar (1997: 92).

Marx'a (1997: 96-97) göre, *Meclisler*, *Anayasal Devletlerin*, “devletin halkın çıkarlarını, halkın da devletin çıkarlarını oluşturduğu yalanının” onaylanmış ve yasallaşmış bir biçiminden başka bir şey değildir; başka bir anlam taşımazlar. *Sivil Toplum* ve *Devletin* sentezi olarak konumlandırılan *Meclisler*, bu ikisi arasındaki *dolayımı*, sözde kişi ve grupların çıkar duygularını devlete karşı hissedilen bağlılık duygusuyla birleştirerek gerçekleştirmeye çalışırlar. Ek olarak, Hegel'in formülasyonuna göre, *Yürütme Gücü* ile birlikte *Meclisler*, *Hükümdarlık Gücünün* aşırı görülmesini ve toplumdan uzak ve kopuk bir yapı olarak algılanmasını engelleme işlevi üstlenirler. Aynı zamanda, çıkar sahibi bireyler toplamının kendisini “toplum” yerine yalnızca bir “kalabalık” veya bir “yığın” olarak göstermesinin önüne geçerler. Ancak salt görünüşte uzlaştırılan bu çelişkiler, özde köklenip derinleşmektedir. Marx'a göre, gerçekte *Meclisler*, *Egemene* daha fazla aşırılık ve keyfiyet alanı tanırken, “yığın”ın örgütsüzleşmesinin ve “toplum” haline gelememesinin garantörü olurlar. (Marx, 1997: 100-101).

2.2.5. Mixtum Compositum ve Egemenin Tahtadan Kılıcı

Marx'ın *Eleştirisi*'nde, Hegel'in diyalektiği soyuttan somuta ilerlerken, karşıtlıklar arasındaki makas daralmak yerine genişler. Marx'a göre, *Hegel'in çelişkilere gerçek bir uzlaşmayı ifade etmeyen “çözümleri”* şu başlıklar altında toplanabilir:

a) Soyuttaki çelişkiler, her seferinde ötelenerek daha somut bir düzeyde yeni karşıtlık ve çelişkilere dönüştürülmektedir.

b) Hegel, çelişkileri “kelime oyunları” çözmektedir.

c) Hegel, gerçekte *uzlaşmaz* olan *Özsel* karşıtlıklara *yanıltıcı, aldatıcı, yalan* çözümler üretmekte; *ilüzyonlara* başvurmaktadır.

d) Hegel'in mistik diyalektiği; bu *yanılsamaların*, *uzlaşmaz* karşıtlıklar arası *dolayımın kendisi* olarak kabul edilmesiyle işlemektedir.

e) Hegel, en iyi ihtimalle karşıtlıklar arasında gerçek bir sentez yerine, *manüplatif bir* “dengelenme” yakalamakta ve çelişkinin çözümü olarak bunu sunmaktadır.

f) Karşıtlıkların yalnızca belli unsurlarını ön plana çıkararak, “sentez” adı altında, aslında belirsiz ve karmakarışık bir karışım, yani bir “*mixtum compositum*”⁵² ortaya koymaktadır.

Marx *Eleştiri*'de, son önemli moment olan *Temsilciler Meclisini* özel olarak inceler. Zira *Yasama Gücünün*, *Meclislerle* birlikte, *Anayasal Devletin* ve *Etik Sistemin* tüm çelişkilerini çözmesi beklenirken; tam tersine, burjuva *Sivil Toplumun* karşıtlık ve yabancılaşmaları çok daha belirgin hale gelmiştir. *Sivil Toplum* ile *Devlet* arasındaki bu yarıлма, Hegel felsefesine özgü bir sorun değil, modern burjuva dönemin yapısal bir problemidir. Modern dönemin kişilerini –insanlarını– *politik yurttaş* ve *burjuva birey* olarak bölen bu ikilenmenin çözümü, Hegel'in *Devleti* değil; burjuva sistemin alaşağı edilmesi, diğer bir deyişle devrimdir. Hegel'in bu sorunu *İdea* ile çözme çabası, Marx'ın Hegel felsefesine ve yöntemine dair dersler çıkarmasına olanak tanır.

Burjuva *Sivil Toplum* ile politik *Devlet* arasındaki kopuş, *Yahudi Sorunu*'ndan (Marx, 1997) önce, birçok düzeyde *Eleştiri*'de ele alınır. Modern dönemde insanlar, bir yandan *Devletin yurttaşı*, diğer yandan *burjuva Sivil Toplumun çıkarları peşinde koşan bireyleri* olarak “ikili bir karakter” sergilerler. *Meclislerle* ya da başka *dolayım* organlarıyla bu “şizofrenik” durumu oluşturan belirlenimlerin aşılabilmesi veya uzlaştırılabilmesi mümkün değildir. Burjuva *Sivil Toplumun* soyut, birbirlerinden yalıtık bireylerden oluştuğunu iddia eden “atomcu görüş” bu anlamda doğrudur. Bu atomların *Devlet* altında organik bir şekilde bir araya getirilmesi ve bir *bütünlük* oluşturmaları —Hegel'in anladığı anlamda bir “toplum” haline gelebilmesi— mümkün

⁵² “ortaya karışık”

değildir. Marx'ın *Eleştiri*'nin bu önemli bölümlerindeki nesnel “burjuva dönem” tespitlerine dair diğer bir tema ise sınıflarla ilişkilidir. Bir “kalabalık yığını”nı ifade eden burjuva toplumda yalnızca *sınıflar*, *Sivil Toplumun* gerçekliğidir. Kendi içlerindeki çıkar çatışmaları bir yana, bu sınıfların siyasal düzleme taşınarak Meclislerde temsil edilmesi ve *Devlet* çatısı altında karşıtlıklarının törpülenmesi, yalnızca *aldatıcı bir çözüm*, *çözüm olmayan çözüm*, basit bir *yanılsama* (illüzyon) olacaktır (Marx, 1997: 110-115).

Marx'ın burjuva topluma ve insanına dair nesnel tespitleri bu şekilde özetlenebilir. Ancak Hegel, *Öz* alanındaki tüm bu “gerçek çelişkileri”, son kertede *Mantık Bilimi*'nin *Kavram* mantığı ile, daha özelde *Öznel Kavram* mantığının *Tasım* ilkeleriyle çözmektedir (!) Marx'a göre ise, Hegel gerçek çelişkileri ya bir şekilde çözdüğü *yanılsaması* yaratmakta ya da yalnızca *spekülatif* düzlemde, *aklın* ilkeleriyle *rasyonel* olarak çözdüğüne inanarak kendisini kandırmaktadır. Çünkü Hegel'in *Kavram* öğretisinin *Tasımları* ile uzlaştıramayacağı hiçbir “uç” yoktur (!) Hegel'e göre —tüm diyalektik birleştirme girişimlerine rağmen— *Meclisler*, *olgusal Evrensellik* olarak, *Hükümdarlık ve Egemenlik* ilkesi ise *olgusal Tekillik* olarak, bu son aşamada bile hala birbirlerine “karşıt uçlar” olarak *görünüyor* olabilirler. Bu noktada Hegel, önceden tanımladığı *dolayımlarla* tüm olgusal farklılıkları *Kavram* alanına taşıyarak çelişkileri *rasyonel Tasımlarla* çözer: “Aşırı karşıtlık, uyum ve eşit olarak da düşmanlık olasılığını içerir. Bu soyut konum, karşıtlar arasında bir orta terim – Dolayım- oluştuğunda rasyonel bir ilişkiye, -Tasıma- dönüşür”. Marx'a göre ise, Hegel'in *Tasımları* ve *orta terimleri* yalnızca karışık ve melez bir “*mixtum compositum*”; *dolayımları* ise “demirden” değil; ancak “*tahtadan bir kılıç*”tır (bkz. Marx, 1997: 123). Tam metin şu şekildedir:

“Öyleyse rasyonel ilişki, tasım, tamamlanmış gibi görünür. Yasama gücü, orta terim, her iki ucun bir *mixtum compositumunu* yani; egemenlik ilkesi ile sivil toplumun, ampirik tekillik ile ampirik evrenselliğin, özne ile yüklem bir *mixtum compositum*'unu oluşturur. Genel olarak Hegel, “orta terim” olarak “tasım”ı, bir *mixtum compositum* olarak görür. Sisteminin tüm aşkın ve mistik ikiciliğinin rasyonel tasımı geliştirmesinde açık hale geldiği söyleyebiliriz. Orta terim, evrensellik ile

tekillik arasındaki tahtadan kılıç, gizlenmiş karşıtlıktır.” (Marx, 1997: 123, çeviri değiştirilmiştir, krş: Marx, 2009: 85⁵³).

2.2.6. Özsel Karşıtlıkların Doğası ve Doğru Soyutlamalar⁵⁴

Marx eser boyunca Hegel’in *soyuttan somuta —Sivil Toplumdan Temsilciler Meclisine* kadar— izlediği yolu takip eder; baştan beri ötelenen çelişkileri izleyerek, son momentte, gerçekte *çatışma düzeyinde* olan karşıtlıklar arasındaki *dolayım* mekanizmalarının en büyük “yalan” olduğunu tespit eder. İkinci düşünsel hamlesinde ise Marx, bu kez tersine bir yol izleyerek en başa, *soyuttaki Özsel* olana geri döner ve farklı *Özsel karşıtlık biçimlerini* sorgular. Marx’ın akıl yürütmesinden, üç farklı *Öz belirlenimi ve karşıtlık ilişkisi* çıkarılabilir:

- 1) Karşılıklı olarak birbirlerini dışıyalayan *iki Özün* gerçek karşıtlığı.
- 2) *Aynı Özün* farklılaşmış belirlenimleri veya farklı varoluşları arasındaki karşıtlık.
- 3) Aynı *bütünlüğün* birbirlerini dışıyalamayan, ancak *bağımsız soyutlamaları* olarak ortaya çıkan *Özler* arasındaki karşıtlık.

Tez çalışması açısından, Marx’ın *Eleştiri*’nin bu kritik sayfalarında söyledikleri oldukça önemlidir. Karmaşık sunumuna rağmen, Marx’ın önermelerini dikkatle ve titizlikle takip etmek gerekmektedir. Eleştirisine başlarken Marx, Hegel’in karşıtlıklarını yukarıda tanımlanan *I. Öz* biçimi üzerinden ele alır. Hegel, *Tasımın* soyut öğeleri olan *Evrensellik* ve *Tekilliği*, idealist felsefesinin —*Varlık ile Mantığın özdeşliği* ilkesinin— bir sonucu olarak, gerçek uçlar şeklinde kavrar. Marx’a göre Hegel’in hatası burada başlar; ancak daha büyük yanlışı, bu gerçek karşıtlıkları *dolayım*lamaya çalışmasında ortaya çıkar. Marx’a göre; gerçek uçlar, tam da “gerçek uçlar” oldukları için dolayım lanamazlar. Gerçek karşıtlıkların dolayım talepleri yoktur, dolayım a ihtiyaç duymazlar. Çünkü “Özde karşıttırlar”; ortak hiçbir şeyleri

⁵³ Pasajın O’Malley çevirisi şu şekildedir: “Thus the rational relation, the syllogism, appears to be complete. The legislature, the middle term, is a *mixtum compositum* of both extremes: the sovereign principle and civil society, empirical singularity and empirical universality, subject and predicate. In general, Hegel conceives the syllogism to be, via its middle term, a *mixtum compositum*. We can say that in his development of the rational syllogism all of the transcendence and mystical dualism of his system becomes apparent. The middle term is the wooden sword, the concealed opposition between universality and singularity.” (Marx, 2009: 84).

⁵⁴ Bölümün yazılmasında Türkçe çevirinin yanında O’Malley (bkz. Marx, 2009: 88-90) ve Collected Works (bkz. 2010c: 88-89) çevirilerinden faydalanılmıştır.

yoktur, birbirlerine gereksinimleri yoktur, birinin diğeri tarafından tamamlanmaya ihtiyacı yoktur. Gerçek uçlar, birbirlerine karşı hiçbir ihtiyaç, beklenti ya da çekim hissetmezler (Marx, 1997: 129).

Marx, devamında argümanlarını yaklaşımına yöneltilebilecek muhtemel iki itiraz üzerinden geliştirir:

İtiraz 1: Aşırı uçlar birbirlerini çeker (Fr. *Les extrêmes se touchent*). Örneğin, kuzey ve güney kutupları ya da kadın ve erkek cinsiyetleri birbirlerini çekerler; hatta insanın dünyaya gelişi, iki zıt ucun birliğinin sonucudur.

Marx'ın bu ilk itiraza yanıtı şu şekildedir: Kuzey kutbu ile güney kutbunun her ikisi de kutuptur; “Özde, özdeşirler” (1997: 129). Benzer şekilde, kadın ve erkek cinsiyetleri tek bir cinsi, tek bir doğayı, yani insan doğasını oluştururlar. Kuzey ve güney (tıpkı kadın ve erkek cinsiyetleri gibi), tek bir *Özün* gelişiminin en yüksek düzeye ulaşması ile ortaya çıkan karşıt belirlenimlerdir. Bu nedenle, farklılaşmış *Öz*lerdir. Kuzey ve güney yalnızca bu farklılaşmış tek ve aynı *Özün* belirlenimleri olarak karşıtlık oluştururlar. Bu ilk itiraz, aynı *Özün* farklılaşmış biçimleri —II. *Öz biçimi*—, ile farklı *Özün* karşıtlıklarını —I. *Öz biçimi*— karıştırmaktadır. Kuzey ve Güney arasında *özel* bir karşıtlık yoktur, gerçek uçları ifade etmezler; karşıtlıkları II. *Öz biçimine* aittir. Gerçek karşıtlık ise, kutup ile kutup-olmayan veya cinsiyet ile cinsiyet-olmayan —I. *Öz biçimi*—arasındadır.

Marx, devamında II. *Öz biçimi* ile III. *Öz biçimini*, ikinci itiraz üzerinden karşılaştırır:

İtiraz 2: Her uç, karşıt ucunun ucudur. (Yani A ucunun karşıtı B'dir; ancak B'nin karşıtı da yeniden A olduğuna göre, A'nın karşıtının karşıtı yine A'dır) Örneğin, soyut tinselcilik aslında soyut materyalizmdir; çünkü soyut materyalizm de maddenin soyut tinselciliğidir.

İkinci İtiraz, tüm *Öz biçimlerini* karıştırmaktadır. Önermesiyle —Her uç, karşıt ucunun ucudur— gerçek karşıtlıkları (I. *Öz biçimi*); birbirlerini karşılıklı dışılamayan karşıtlıklarla (II. ve III. *Öz biçimlerini*) karıştırmaktadır. Verdiği örnekle —soyut tinselcilik, soyut materyalizm—, aynı *Özün* farklılaşması (II. *Öz biçimi*) ile aynı bütünlük içinde birbirlerini dışılamayan *Öz* belirlenimlerini (III. *Öz biçimi*) karıştırmaktadır. Tüm bu *Öz biçimlerini* aynı düzlemde değerlendirdiği için, karşıtının

karşıtını o şeyin kendisi olarak görmekte ve böylece tüm uçları uzlaşıya vardırılmaktadır. Marx, ikinci itiraza cevabını “doğru soyutlamalar” teması üzerinden, *III. Öz biçimini* oluşturarak verecektir.

Buna göre, ikinci itirazın ayırt edici karakteristiği, bir ucu (kavramı, varoluşu vb.) soyut olarak, karşıt ucun soyutlanması ile elde etmesi; fakat bu soyutlamayı tamamen karşıtı üzerinden yapmasıdır. Yukarıdaki örnek üzerinden yaklaşıldığında; A, yalnızca karşıt ucunda yer alan B’nin soyutlanması yoluyla elde edilmiştir. Başlangıçta B, A’nın karşıt ucu olarak kabul edilir. Devamında, B’nin *içeriği* soyutlanmaya başlanır. Fakat B’nin soyutlanması tamamen A’nın konumlanışına göre gerçekleştiği için, bu süreç ikinci bir karşıtlık ilişkisi olarak algılanır. A ile karşıt olan ve B’de bulunan tüm özellikler elenir. Sonuçta, A’nın karşıtı olan B’nin soyutlanmasıyla yeniden A’ya dönmüş olur. Böylece örneğin *tin*, yalnızca *maddenin* soyutlanmasıyla tanımlanır; *tinselcilik*, *Özünden —maddeden—* soyutlanmış bir *materyalizm* olarak düşünülür.

Marx’a göre ise, tamamen diğer ucun (B) soyutlanması ve yalnızca bu soyutlama sürecinde ortaya çıkan ucun (A) bağımsız bir varoluşu yoktur. “Karşıtının karşıtı” yaklaşımında, karşıtlıklar uçların birbirleri üzerinden tanımlanan soyutluk ve somutlukları ya da biçim ve içerikleri arasında tamamen düşünsel olarak ortaya çıkmakta ve uzlaştırılmaktadır. Burada hem karşıtlığı hem de uzlaşmayı belirleyen şey, soyutlama sürecinin kendisidir; yani uçların birbirleri üzerinden soyutlanmalarıdır. Marx’a göre, bir varlığın daha soyut veya daha somut olarak kavranması, ona özerk bir gerçeklik kazandırmaz (Marx, 197: 130). *Tinselcilik* ile *materyalizm*, gerçek karşıtlıklar —*I. Öz biçimi*— değildir; ayrıca aynı *Öze* de —*II. Öz biçimi*— sahip değildirler. İnsan ile doğa arasındaki ilişkide, biri *maddi* yönü vurgularken, diğeri gerçeklik olarak *bilinç* yönünü öne çıkarır. Her ikisi de *aynı bütünlüğü farklı yönleriyle* ile ele alırlar. *Bu yüzden karşıtlık, aynı bütünlüğü birbirinden bağımsız, farklı soyutlama düzeyleriyle ele alan ve birbirlerini doğrudan dışlamayan iki farklı Öz — III. Öz biçimi—* arasındadır.

Marx, *Hıristiyanlık* (ya da genel olarak din) ile *felsefe* arasındaki karşıtlığı da bir örnek olarak sunar. Bu iki alan çoğu zaman gerçek karşıt uçlar olarak görülse de, Marx’a (1997: 130-131) göre bunlar birbirini dışlayan karşıtlıklar değildir: “Felsefe

aldatıcı gerçekliği içerisindeki dini kavrar. Gerçeklik arayışındaki din, felsefe içerisinde çözülür. Gerçek bir Öz ikiliği yoktur”. Bu nedenle, Marx için *tinselcilik* ile *materyalizm* veya *din* ile *felsefe* uzlaştırılmaz gerçek karşıtlıkları oluşturmazlar. Uçların soyutlama süreçleriyle elde edilmesinde yapılan temel hata, bahsedildiği gibi bir ucun soyutlanmasının diğer uca göre yapılmasıdır. Örnekler üzerinden, madde soyutlanarak *materyalizmde* olanlar atılır ve geriye kalan *tinselcilik* olarak tanımlanır. Benzer şekilde, *dindeki* unsurlar soyutlanarak *felsefe* elde edilir. Oysa ne *materyalizmde* bulunmayanlar *tinselciliği*, ne de *tinselcilikte* olmayanlar *materyalizmi* tanımlamaya yeterlidir. Ne felsefe ne de din, tek başlarına bu dünyanın bütünselliğini açıklayabilirler.

Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi'nin bu kritik sayfalarında Marx'ın (1997: 129-131) soyutlama süreçlerine dair akıl yürütmesi, aşağıdaki tabloyu verir:

Tablo 9: Özsel Karşıtlık Biçimleri

I. Öz Biçimi	II. Öz Biçimi	III. Öz Biçimi
İki Öz	Tek Öz	Aynı bütünlüğün bağımsız soyutlamaları
Gerçek karşıtlık	Görünümde karşıtlık	Görünümde karşıtlık
kutup, kutup-olmayan cinsiyet, cinsiyet-olmayan	kuzey, güney kadın, erkek	soyut tinselcilik, soyut mater. din, felsefe

Marx, bu üç karşıtlık biçiminin birbirlerine karıştırılmasının, diyalektikte yol açtığı üç temel yanlışlığı eleştirir. Eleştirdiği ilk yanlışlık; tam da, karşıtlığın bir ucunun yalnızca diğer ucun soyutlanması yoluyla elde edilmesine yöneliktir. Böyle bir soyutlama, karşıtlığın uçlarından birinin sürekli olarak diğerine göre daha doğru, daha gerçek ve daha üstün görülmesine yol açar. Çünkü soyutlama tek yanlıdır. Bir uçtan atılanlar, diğer uçta birikmiş olur ve böylece bu uç üstünlüğü en baştan kazanır. Bu durumda diyalektik süreç, o uç lehine avantajlı bir noktadan başlar (1997: 130).

İkinci yanlışlık; *soyuttan somuta, özlerden görünümlere* ilerleyen süreçte, gerçek bir karşıtlığın şiddetlenmesinin veya uçların daha belirgin hale gelmesinin zararlı ve önlenmesi gereken bir durum olarak düşünülmesidir. Halbuki, diyalektik olarak ilerlendikçe karşıtlıkların hafiflemek yerine çatışmaya dönüşmesi; uçların kendi

gerçek karşıtlıklarının açığa çıkması ve çelişkilerin uzlaşmıyor oluşunun farkına varılmasından başka bir şey değildir (1997: 130).

Üçüncü yanlışlık ise, Hegel'in yaptığı gibi, çatışmanın her adımda şiddetlenmesine rağmen, uçları “*dolayımlamaya*” çalışmaktır. Oysa uçlardan biri, baştan diğerinin soyutlaması ile elde edildiyse, yalnızca bu uç kendi *Özü* gereği “gerçek” ucu oluşturur ve diğerinin sınırlarını sürekli ihlal eder. Uçlar, yanlış soyutlamalarla, —bilinçsizce de olsa— en baştan uzlaşmaz biçimde konumlandırılır ve devamında kör bir şekilde uzlaştırılmaya çalışılır. Uçların uzlaşmaması olumsuz bir durum olarak görülür ve çözüm olarak sürece zoraki dolayimler sokulur (1997: 130).

Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nin bu kritik sayfalarında, “karşıtlıkların doğası” ve “soyutlama süreçleri” ile ilgili, sonrasında *Kapital*'de kullanacağı en önemli kuramsal temellerden birini oluşturur. Gerçek olmayan karşıtlıkların, (örneğin kuzey ve güneyin) aynı *Özün* farklı belirlenimleri olduğunu görmek kolaydır (*III. Öz biçimi*). Benzer şekilde, gerçek karşıtlıkların (örneğin kutup ve kutup-olmayanın), farklı *Özlere* sahip olduğu da açıkça tespit edilebilir (*I. Öz biçimi*). Bu iki karşıtlık biçiminin bilimsel açıdan herhangi bir açıklayıcılık sunamayacağı nettir. Marx, Hegel'i çelişkileri uzlaştırdığı için değil; diyalektik süreç somutlaştıkça, yabancılaşmalarla birlikte uzlaşmaz niteliği açığa çıkan çelişkileri yine de uzlaştırmaya çalıştığı için eleştirir. Marx'ın sorunu, Hegel diyalektiğinin çift yönlü hareketiyle değil; karşıtlıkların nasıl elde edildiği ve bunların uzlaşmaz doğasına rağmen her koşulda uzlaştırılmak istenmesiyledir.

Hegel'in aksine, bilimin konusu olabilecek tüm karşıtlıklar için *soyutlama*, “özde özdeş” ya da “mutlak karşıt” iki uç elde edecek şekilde değil; “bütünlük”ten, “bağımsız uç”lara doğru yapılmalıdır. Soyutlamalar, karşıtının soyutlaması değil; *şeyin*, bütünlük içinde birbirinden farklılaşan yanlarına yönelen özerk soyutlamalar olmalıdır (*III. Öz biçimi*). Uçlar, aynı bütünlüğün farklı yönlerinin soyutlaması yoluyla elde edilmeli ve *şeyin* ilkeleri, içerdiği karşıtlıkların somutlaşan nesnel diyalektiği üzerinden belirlenmelidir. Ancak bu yolla, *şeyin* iki ucu arasındaki karşıtlığın *gerçek olan* ile *gerçek olmayan, birbirini dışıtalayan* ile *dışıtalamayan* yönleri, diyalektik ilerledikçe belirginleştirilebilir. Kısacası, iki taraf arasındaki karşıtlığın *uzlaşır* ve *uzlaşmaz* niteliklerinin bilimsel olarak açığa çıkarılabilmesi, baştan “doğru

soyutlamalar”ın yapılmasına bağlıdır. Devamında ise, *soyuttan somuta* doğru ilerleyen diyalektik, “doğru soyutlamalarla” elde edilen uçların *uzlaşır* ve *uzlaşmaz* özelliklerini ortaya çıkarmalıdır. Marx’ın ekonomi politiğin eleştirisinde yapacağı şey de tam olarak budur: Aynı *bütünlüğü* iki farklı yanıyla soyutlayarak, aynı anda hem bir *kullanım değeri* hem de *değer* olan *metayı* elde edip; *kullanım değeri-değer* çelişkisinin *uzlaşır* ve *uzlaşmaz* yönlerine odaklanmak.

Marx, Feuerbach’ın da etkisiyle, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde ulaştığı çıkarımları, devamında Feuerbach eleştirisi ile birleştirecektir. *Feuerbach Üzerine Tezler*’in özellikle dördüncüsü, Marx’ın kendi *öz-görünüm* diyalektiğinin gelişimi ve ekonomi politiğin eleştirisindeki temel dayanağını oluşturacağının sinyallerini vermesi açısından kritiktir. Buna göre; teorinin görevi, *görünümlerin* altında yatan *temelin* kendi iç çelişkilerini açığa çıkarmak; pratiğin görevi ise bunu *devrimden* geçirmektir. Dördüncü tezin tam metni şu şekildedir:

“Feuerbach, dinin insanı kendi kendisine yabancı kıldığı olgusundan hareketle dünyayı, biri tasavvur konusu olan dinsel dünya, diğeri gerçek dünya olmak üzere ikiye bölüyor. Yaptığı şey, dinsel dünyayı maddi temeline indirgemek. Bu iş bir kez tamamlandı mı, esas işin hala beklediğini görmüyor. Özellikle, maddi temelin kendi kendisinden kopup gökyüzünde bağımsız bir saltanat kurması olgusu, gerçekte, ancak bu maddi temelin iç parçalanışı ve iç çelişkisi ile açıklanabilir. Demek ki, ilkin bu temeli kendi çelişkisi içinde anlamak, sonra da çelişkiyi yok ederek, bunu edimsel olarak devrimden geçirmek gerekir. Öyleyse, örneğin yersel ailenin göksel ailenin gizi olduğu keşfedilince, artık kuramsal olarak eleştirilmesi ve edimsel olarak devrimden geçirilmesi gereken birincisidir.” (Marx K ve Engels F, 2006: 60).

2.3. GRUNDRISSE: SINIR – ENGEL TARTIŞMALARI⁵⁵

Marx'ın *Grundrisse*'de *Kötü Sonsuzluk* kavramıyla ilişkili olarak *Sınır* (ing. limit, alm. Grenze) ve *Engel* (ing. barrier, alm. Schranke) kategorilerini en yoğun biçimde kullandığı pasajlar, sermayenin *üretim* sürecini tamamlayıp yeniden *dolaşımına* geçtiği Sermayenin Dolaşım Süreci başlığı altında toplanan bölümdedir. Bu bölüm neredeyse *Sınır* ve *Engel* kavramlarıyla açılır ve kapanışını da yine bu kavramlar üzerinden yapar. Marx, bu kategori çiftini en az üç-dört farklı bağlamda, en büyük iddialarını ortaya koyduğu önermelerinde, aralarındaki farkı gözeterek, vurgulu bir şekilde kullanır. *Sınırlar* ve *Engeller*, hem “kapitalizmin kendi içsel çelişkiler”ini ele alınırken, hem de sistemin tarihin bir noktasında “yıkılmasının zorunlu oluşu”nu gerekçelendirirken Marx'ın anlatımının merkezindedir. Bölümünün sonunda, sermayeye dayalı üretim biçimi ile ilgili ele aldığı birbiriyle ilişkili neredeyse bütün kavram çiftlerinin arasına *Sınırları* koyarak, bunların kapitalizmin *aşamayacağı* fakat *aşma çabasında olmak zorunda olduğu Sınırlar* olduğunu bildirir. Ancak gerçekte çok sayıda, birbirinden farklı *Sınırlar* yoktur; tüm *Sınırlar* artık *değer üretiminin Sınırlarına* dayanır.

Değerin gerçekleşmesinin incelendiği *dolaşım süreci* bölümünde ortaya çıkan tüm *Sınırların* kökeni, artık *değerin* üretiminde; daha açık bir ifadeyle bu *Sınırlar*, *tek bir iş günü* üzerinden ele alınabilecek *artık emek zamanın alt- ve üst-Sınırında* yatmaktadır. Marx, *değerin gerçekleşmesi* sorununu tartıştığı *dolaşım* bölümü boyunca ortaya çıkan tüm *Sınır* ve *Engeller* için *üretim alanına* referans gösterir. *Sınırlar*, Marx'ın *artık değer üretimini* ilk kez *iş günü soyutlamasıyla* incelediği, “tek bir iş günü”ne dayanmaktadır. Her ne kadar Marx, *değerin dolaşımı* bölümünde olduğu kadar yoğun şekilde *Kötü Sonsuzluk* kategorilerini kullanmamış olsa da,

⁵⁵ Bölümün yazılmasında, yanlış çevirilerle baş edebilmek ve kavramsal tutarlılığı sağlamak amacıyla *Grundrisse*'in farklı dillerdeki baskılarından faydalanılmıştır. Almanca orijinal metindeki kavramlar esas alınmış; Türkçe çeviriler, İngilizce çevirilerle birlikte değerlendirilmiştir. Yararlanılan kaynaklar şunlardır:

- Marx, K. (1983). *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (çev. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED). Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (2013). *Grundrisse I–II* (çev. A. Gelen). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2010a). *Grundrisse*. In Marx & Engels Collected Works (Vol. 28). London: Lawrence & Wishart.
- Marx, K. (2014). *Grundrisse* (1953 Dietz Verlag baskısından bazı bölümleri seçip aynen, bazı bölümleri ise özetleyerek çevirip baskıya hazırlayan S. Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1973). *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)* (çev. M. Nicolaus, notlar: B. Fowkes). Londra: Penguin Books.

Grundrisse'de artık değer üretimini, emeğin üretkenliğini ve nüfusu mantıksal bir bütünlük içinde ele aldığı *artık değer*in üretimi bölümü, “bütünlüğün paradoksunu” — ya da “sermayenin uzlaşmaz çelişkisini”— ve bu çelişkinin *Sınırlarını* açık biçimde ortaya koyar.

İş günü soyutlaması üzerinden, *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman*, sermayenin uzlaşmaz çelişkisinin *iki ucunu* oluşturur. Bu iş günü parçalarının bir *tam günü* kısımlara ayırdığı noktalar ise, sermayenin (veya artık değer üretiminin) *Sınırlarını* belirler. “Zaman”ın bu şekilde parçalanması temelinde tanımlanan ve işleyen sermayenin birinci (*mutlak*) ve ikinci (*görelî*) eğilimlerinin birbiriyle uzlaşması mümkün değildir. “Eş zamanlı iş günleri” olarak düşünülen “nüfus”, çelişkinin uzlaşmaz niteliğinin açıkça görünür hale gelmesini sağlar. Artık değer paradoksal üretimiyle ilişkili bu ve benzeri konular, tezin bu bölümünün ilk kısmında ele alınacaktır. *Grundrisse*'de *değerin gerçekleşmesi* bağlamında iş gününün *Sınırları* üzerinden yeniden beliren *Görünümleri* ise bölümün ikinci kısmında incelenecektir.

2.3.1. Sermayenin Üretim Sürecindeki Kötü Sonsuzluk

Grundrisse'de *Sınır* ve *Engel* kavramlarının ilk kez geçtiği pasajlar, Marx'ın *emek üretkenliğinin* üretilen *artık değer* üzerindeki etkisini incelediği kısımdadır. Bu pasajlarda, daha sonra *sermayenin gerçekleşmesi* bağlamında, *Sınır* ve *Engel* kavramları ile *üretim ve dolaşımın birliğinde* somutlaştırılacak olan *Sermayenin Kötü Sonsuzluğuna* ilişkin önermelerin yalnızca *üretim alanındaki* ilk ve basitleştirilmiş biçimiyle karşılaşılır. Bir diğer önemli ilk ise, emek üretkenliği tartışmasıyla birlikte Marx'ın bir tam iş gününü ikiye ayırmasıdır: İşçinin kendisi için çalıştığı yarım iş günü —*gerekli emek zaman*— ve kalan sürede kapitaliste artık değer kazandırdığı diğer yarım gün —*artık emek zaman*—. Bu soyutlamayla birlikte, *Grundrisse*'in bu sayfalarından itibaren *gerekli emek* ve *artık emek* kavramları sistematik olarak kullanılmaya başlanır. Bir “iş günü” üzerinden *Sınır* ve *Engel* kavramlarının net biçimde saptanması, hem *Grundrisse*'de hem de sonrasında *Kapital*'de incelenecek olan “sermayenin uzlaşmaz çelişkisi”nin görünür hale gelmesi açısından kritik önemdedir.

2.3.1.1. Emek üretkenliği artışı

Marx bu bölümde, *emek üretkenliğindeki* artışın, *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* büyüklüklerinde nasıl bir değişiklik yarattığını inceler. Marx'ın

örneğinde, ilk durumda işçi, bir *iş gününün* $\frac{1}{2}$ 'sini kendi geçimini sağlayacak *kullanım değerlerini* elde edebilmek amacıyla, diğer $\frac{1}{2}$ 'sini ise kapitalist için *artık değer* üretmek için çalışmaktadır. Yani, *iş günü* $\frac{1}{2}$ 'si *gerekli emek zaman*, diğer $\frac{1}{2}$ 'si ise *artık emek zaman* olacak şekilde ikiye bölünmüştür. Anlaşılabilirliği arttırmak için bir iş gününü 12 saat kabul edip oranları miktarlara çevirirsek; ab uzunluğu gerekli emek zamanı, bc uzunluğu artık emek zamanı ve ac uzunluğu tüm iş gününü temsil edecek şekilde, İş günü X çizelgesi ortaya çıkacaktır:

Çizelge 1

İş günü X: Emek Üretkenliği Öncesi

a	b	c
6	6	

İkinci durumda, Marx *emek üretkenliğini iki katına* çıkarır; yani aynı emek, aynı sürede 2 kat kullanım değeri üretebilecek seviyeye gelir. Bu durumda işçi, kendi yaşamını sürdürebilmek için gerekli kullanım değerlerini $\frac{2}{4}$ yerine, $\frac{1}{4}$ iş gününde üretebilecektir. Yani kendisi için çalıştığı süre, 6 saatten 3 saate inecektir. Marx, emek üretkenliğinin 2 katına çıkması durumunda, kapitalistin aynı artık değeri ($\frac{2}{4}$ iş günü veya 6 saat) elde etmesi için işçiyi $\frac{1}{4}$ iş günü (3 saat) daha az, yani toplamda $\frac{3}{4}$ gün (9 saat) çalıştırmasının yeterli olabileceğini belirtir. Bu senaryo gerçekleşmiş olsaydı, işgünü ilk duruma kıyasla $\frac{3}{4}$ 'e inecek (9 saat); eski iş günü uzunluğunun $\frac{1}{4}$ 'ü (3 saat) işçinin kendisi için çalışması gereken, $\frac{2}{4}$ 'ü ise ilk durumdaki gibi kapitalistin artık değeri (6 saat) olacaktı. (krş. aşağıdaki çizelge)

Çizelge 2

İş günü Y

a	B	C
3	6	

Fakat emek üretkenliğindeki artış sonrası kapitalist ile işçi arasındaki paylaşımlar, bu senaryodaki gibi gerçekleşmez. Marx'a göre, zenginliğin genel biçimi olan *paranın* temsilcisi olarak *sermaye*, kendi *Engellerini* aşmak için sonu ve ölçüsü olmayan bir dürtüdür. Marx'ın sözleriyle:

“Her Sınır onun için bir Engeldir. Yoksa sermaye, kendi kendini üreten para olmaktan çıkardı. Belirli bir Sınırı Engel olarak hissetmeyip, kendini bu Engelde Sınır olarak hissetseydi, kendi kendisini mübadele değerinden kullanım değerine, servetin genel biçiminden, onun belirli, maddi bir biçimine düşürdü.... Artık değer in niceliksel Sınırı ona yalnızca doğal bir Engel, sürekli aşmaya çalıştığı ve sürekli ötesine geçmeye çalıştığı bir zorunluluk olarak görünür.” (Marx, 2013: 243-244, çeviri değiştirilmiştir, krş. Marx, 1973: 260-261; 1983: 266⁵⁶)

Bu yüzden kapitalist gerçek durumda, işçiyi aynı artık değeri elde edeceği $\frac{3}{4}$ iş günü (9 saat) yerine tam iş günü (12 saat) çalıştırarak, $\frac{1}{4}$ 'lük ekstra artık değeri (3 saat) kendi cebine atar. İşçi, emek üretkenliğinin artışı öncesindeki ilk durumda, iş gününün $\frac{2}{4}$ 'ünü (6 saat) kendisi için, diğer $\frac{2}{4}$ 'ünü (6 saat) kapitalist için çalışırken; üretkenlik artışı sonrasında iş gününün yalnızca $\frac{1}{4}$ 'ünü (3 saat) kendisi için, $\frac{3}{4}$ 'ünü (9 saat) ise kapitalist için çalışır. Diğer bir deyişle, işçiyi $\frac{1}{4}$ iş günü (3 saat) ile tüm gün yaşayabilecek duruma getiren üretkenlik artışı, daha önce iş günün yalnızca $\frac{2}{4}$ 'ünü (6 saat) sermaye için çalışırken, yeni durumda sermayeye $\frac{3}{4}$ iş günü (9 saat) çalışması zorunluluğunda ifadesini bulur. (bkz. aşağıdaki çizelge)

Çizelge 3

İş Günü Z

a	B	c
3	9	

Marx'ın *dolaşım alanında* tartışacağı tüm *Engel* ve *Sınırların* kökeni, *emek üretkenliğinin Grundrisse*'de ilk defa ele alındığı bu bölümdedir. *Sermayeyi* var eden, sermayenin *Sermaye* olmasını sağlayan *Sınırın*, “*Artık Değerin nicel Sınırı*” olduğunu; fakat sermayenin aynı zamanda her *Sınırı* bir *Engel* olarak varsayıp aşma

⁵⁶ Pasajın Nicolaus çevirisi şu şekildedir: “Every boundary [*Grenze*] is and has to be a barrier [*Schranke*] for it. Else it would cease to be capital – money as self-reproductive. If ever it perceived a certain boundary not as a barrier, but became comfortable within it as a boundary, it would itself have declined from exchange value to use value, from the general form of wealth to a specific, substantial mode of the same. ... The quantitative boundary of the surplus value appears to it as a mere natural barrier, as a necessity which it constantly tries to violate and beyond which it constantly seeks to go.” (Marx, 1973: 260-261).

çabası ile *Sermaye* olabileceğini, Marx üst paragrafta verilen alıntılarda son derece net bir şekilde ifade eder. Bu açıdan, Marx'ın “artık değerin nicel sınırı” ile neyi kastettiğini onun kendi yaklaşımını takip ederek, öncelikle *tek bir iş günündeki sınırlar* üzerinden netleştirmek faydalı olacaktır.

Örnek olarak ilk çizelgeyi (İş günü X) ele alırsak, *iş günü* ab uzunluğu ile temsil edilmektedir. Bu tek bir iş günü iki parçaya ayrılmaktadır: işçinin kendisi için çalıştığı, ab uzunluğu (çizelgede 6 saat) ile temsil edilen *gerekli emek zaman* ve kapitalist için çalıştığı bc uzunluğu (6 saat) ile temsil edilen *artık emek zaman*. Marx'ın “artık değerin niceliksel sınırı” olarak kastettiği, bir işgünü ve tek bir işçi için, b noktasından başlayıp c noktasında sona eren; miktar olarak 6 saate, iş gününe oranla ise $\frac{6}{12}$ 'ye karşılık gelen bc uzunluğudur. Yani Marx, “artık değerin sınırı” derken, öncelikle *nicel bir büyüklükten*, bc çizgisinin uzunluğundan (6 saat) bahsetmektedir. b ve c noktaları ise, bu uzunluğun matematiksel alt ve üst sınırlarını tanımlar.

Marx'ın soyutlamasının gücü, aslında tam olarak bu noktadadır: Tek bir iş gününün bu matematiksel sınırları, “nüfusun” eş zamanlı iş günleri olarak sürece dahi edilmesi ile, Hegelci *Kötü Sonsuzluk* bağlamında ele alınan *Sınırlara* karşılık gelecektir. Çünkü birazdan netleşeceği üzere, tek işçi üzerinden düşünülen iş gününün, “genişletilmiş iş günü” yoluyla çalışan işçilerin tümünü kapsamı durumunda, *sermayenin birinci (mutlak artık değer üretimi)* ve *ikinci (görelî artık değer üretimi)* eğilimleri birbirlerine karşıt yönlerde çalışacak; *artık değer üretiminin* ve böylece *Sermayenin Kötü Sonsuzluğu* belirgin hale gelecektir.

Fakat Marx incelemesinin bu düzeyinde de –tek işçili bir iş günü– *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* arasındaki matematiksel sınırın, aslında *sermayenin Kötü Sonsuzluğunun Sınırı* olduğuna dair sinyalleri verir. Bir işçinin çalıştığı tek iş günü üzerinden düşünüldüğünde bile, sermaye ilişkisi nihayetinde iş gününün *gerekli emek zaman* (ab parçası) ve *artık emek zaman* (bc parçası) olarak bölünmesine dayanır. Çizelge 1'den görüleceği üzere, tek bir işçinin çalıştığı iş gününde b noktası, *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki basit matematiksel sınırı ifade eder. Fakat bu sınırı en baştan –Hegelci anlamıyla– *Sınır* olarak koyan, bizzat *sermaye ilişkisinin* kendisidir. Sermayenin *Sermaye* olabilmesi, işçinin kendi gereksinimlerini karşılamak için çalıştığı sürenin (ab uzunluğu) ötesinde, kapitalistin onu ne kadar daha fazla

çalıştırarak *artık emeğine* el koyabileceğine bağlıdır. Sermaye, başta *emek üretkenliğinin artışı* olmak üzere her yeni durumda eski *Sınırlarını* ihlal eder, yeni *Sınırlar* koyar; ve ancak bu yolla *Sermaye* olabilir.

Örnekteki verilere göre, işçinin kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli emek zaman miktarı başlangıçta 6 saat, kapitalistin 12 saatlik iş günündeki artık değerinin *Sınırı* ise 6 saattir (İş Günü X). Emeğin üretkenliğinin 2 katına çıkmasıyla, 6 saatlik gerekli emek zamanının yarıya (3 saate) düşeceği açıktır. Çünkü işçi, ilk durumda kendi yaşamını sürdürmek için ürettiği kullanım değerleri miktarını, emek üretkenliğindeki artışı sayesinde artık yalnızca yarısı kadar sürede üretebilmektedir. Geriye kalan zaman ise bütünüyle kapitalistin eline geçer.

Emek üretkenliğindeki artış sonucunda oluşan yeni durumda, işçinin günde 3 saat kendisi için, 6 saat ise eskisi gibi kapitalist için toplamda 9 saat çalışması söz konusu olsaydı, artık değer (6 saat) *Sınırı* değişmemiş olacaktı (İş Günü Y). Bu hayali senaryoda, emeğin kendi *belirlenimi* olan üretkenliğindeki gelişim sayesinde elde edilen tasarruf, işçinin hanesine yazacak ve günde 3 saat daha az çalışmasına olanak tanıyabilecekti.⁵⁷ Halbuki Marx'ın da vurguladığı üzere, sermaye, emeğin kendi *belirleniminde* bizzat emeğin ortaya çıkardığı değişimleri bile, fırsata çevirme eğilimidir. Eski *Sınır* unutulur; emek üretkenliğindeki artış, işçinin çalışma süresinin azalması yerine, daha fazla artık değer üretimi olarak sermayenin kendi yeni *belirlenimine* yazılır. Sermaye, emeğin kendi üretkenliği sonucu elde edilen ekstra 3 saatlik sürede de işçiyi çalıştırarak artık değerinin 6 saatlik eski *nicel Sınırını*, 9 saate çıkarır (İş Günü Z). Çizelgeler üzerinden, emek üretkenliği sonucu iş günü X'teki b sınırı B'ye kaymış olsa da, sermaye c sınırının C'ye kaymasına izin vermez ve böylelikle artık değerini arttırır.

Emek üretkenliğinin artışıyla iş gününün toplam uzunluğu sabit kalmış, *artık emek zamandaki* artış ise *gerekli emek zamanının* azalmasıyla sağlanmıştır. Bu durumda, X ve Z işgünleri arasındaki tek fark, X günündeki b noktasının sola kayarak Z iş gününde B noktasına dönüşmesidir. Emek üretkenliğindeki artışla birlikte b noktasının B noktasına evrilmesi, iş gününün toplam uzunluğunu temsil eden c noktasında

⁵⁷ Hatta bu hayali senaryonun gerçekleşmiş olması durumunda bile, işçilerin kapitaliste kazandırdıkları artık emek zaman oransal olarak ($\frac{6}{6}$ 'dan $\frac{6}{3}$ 'e) artacaktı.

herhangi bir değişiklik yaratmadığı için, artık değerin nicel sınırında meydana gelen tüm değişimi yansıtır. Bu yüzden, b noktası —gerekli emek zaman ile artık emek zamanı ayıran matematiksel sınır olarak— emek üretkenliğinin değişmesiyle, Hegel’de olduğu gibi ortadan kalkıp yeniden beliren bir yapı gösterir ve tek işçili durumda dahi, artık değerin *Sınırı* –Hegelci anlamıyla– haline gelir. Baştaki *Sınır* ortadan kalkmış, ancak yeni bir *Sınır* ortaya çıkmıştır. Fakat *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* arasındaki sınırın, *Sınır* olduğunun netleşmesi için *sermayenin ikinci eğilimini*, çok sayıda çalışan kişi üzerinden *sermayenin birinci eğilimi* ile birlikte çalıştırmak karşılaştırmak gerekmektedir.

Emek üretkenliği, esasen “*emeğin*” üretkenliği, yani *üretici güçlerin gelişmesi* ile ilgili bir kavramdır. Üretkenlik artışı yalnızca kapitalist üretime özgü değildir, bu biçime indirgenemez; aksine, kapitalizm dışındaki toplumsal üretim biçimlerinde, üretici güçlerin meyvelerinden doğrudan çalışanlar faydalanır. Ancak kapitalist üretim biçiminde, *üretici güçlerin* belirlenimi olan emek üretkenliğindeki artış, *artık değerin* bir belirlenimiymiş gibi sunulur ve bu durum, *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* arasındaki *Sınırı*, kapitalistin lehine olacak şekilde değiştirir. Marx, *Grundrisse*’in bu kısımlarında daha çok “niceliksel” yanı üzerinde dursa da, *gerekli emek* ile *artık emek*, “niteliksel” olarak da tamamen *farklı doğalara* sahiptirler.

Grundrisse’de sermayenin *ikinci eğilimi* olarak ele alınan *emek üretkenliği* artışı, Marx’ın *Kapital*’de ayrıntılı bir şekilde inceleyeceği *görelî artık değer üretiminin* en önemli yöntemidir. Ancak bundan daha öncelikli ve temel olan yol, *sermayenin birinci eğilimi*, *Kapital*’in terminolojisiyle, *mutlak artık değer üretimidir*. *Sermayenin birinci eğilimi*, basitçe *iş gününün uzunluğunu mutlak olarak arttırmaya* dayanır. Örneğin iş günü X, 3 saat uzatılarak 15 saate çıkarılırsa, c noktası (Çizelge 4’teki iş günü W’de gösterildiği gibi) C noktasına kayar. *Gerekli emek zaman* sabit kalırken, *artık emek zaman* 6 saatten 9 saate yükselir ve kapitalist *artık değerini* 3 saat arttırmış olur. Artık değerin *Sınırı*, bu kez iş gününün matematiksel sınırı ile çakışır. *Sermayenin birinci eğilimiyle*, c noktası iş gününün yalnızca matematiksel bir sınırı değil, aynı zamanda *artık değerin* bir *Sınırı* haline gelir. İş günü uzunluğunun matematiksel sınırının, *sermayenin birinci eğiliminin aşılabilir bir Sınırı* (Hegelci anlamda bir *Sınır*) olacağını görmek güç değildir. Zira Marx’ın *Kapital*’de de ısrarla vurgulayacağı üzere, 1 tam gün 24 saattir ve çalışılan bir iş günü doğal olarak 24

saatten az olmak zorundadır. Bu nedenle, bir günde çalışılabilecek maksimum süre, *artık değerin aşlamaz bir Sınırı (üst-Sınırı)* halini alır.

Tek işçinin çalıştığı iş günü X'te, b noktası artık değerin nicel alt-sınırını, c noktası ise nicel üst-sınırını temsil eder. Bu durumda, emek üretkenliğindeki değişimler (görelî artık değer üretimi) b noktası üzerinden, iş günü süresindeki değişimler (mutlak artık değer üretimi) ise c noktası üzerinden soyutlanabilir. Bir iş gününde elde edilen artık değerin (artık emeğin) miktarı ise, üst-sınır ile alt-sınır arasındaki fark haline gelir. (bkz. Çizelge 4)

Çizelge 4

İş günü X	İş günü W	İş günü Z
İlk durum	sermayenin birinci eğilimi	sermayenin ikinci eğilimi
a _____ b _____ c	a _____ b _____ C	a _____ B _____ c
6 6	6 9	3 9

ac çizgisi: iş günü uzunluğu

ab çizgisi: gerekli emek zaman

bc çizgisi: artık emek zaman

b noktası: artık emek zamanın alt sınırı

c noktası: artık emek zamanın üst sınırı

Artık değer = üst sınır – alt sınır

Böylece Marx, iş günü soyutlamasıyla, *Sermayenin* tek bir işçi üzerinden hareket edebileceği aralığı belirlemiş olur. Sermaye, artık emek zamanının alt-sınırını ile üst-sınırını arasında hareket edebilir (iş günü X'in bc çizgisi). Sermaye, emek üretkenliği değişmediği sürece b noktasının soluna geçemez (alt-Sınırın altına inemez), iş günü uzunluğu sabit kaldığı sürece c noktasının sağına ilerleyemez (üst-sınırın üstüne çıkamaz). Emek üretkenliği artışı olmadan b noktasının soluna geçilmesi, işçinin bir gün sonra tekrar iş başı yapabilmesi için gerekli emek zamanının ihlal edilmesi anlamına gelecektir. Öte yandan, bir işçinin bir iş gününde çalışabileceği maksimum sürenin (üst-sınır), bir tam günün 24 saat olması nedeniyle doğal bir sınırı vardır.

Hegel'in *Sonsuzluk* tartışmasından hatırlanacağı üzere, *İyi Sonsuzluk*, *Engellerin* sürekli olarak aşıldığı ve *Sınırların* bir daha ortaya çıkmadığı durumdur. Buna karşın, *Kötü Sonsuzlukta Sınırlar*, *Engel* haline gelip aşılsalar veya aşıldıkları varsayılsa bile her seferinde yeniden ortaya çıkarlar. Marx'ta ise *emek üretkenliğinin* artması ya da *iş gününün* uzaması ile aşılınan *alt-* veya *üst-Sınırlar* iş günündeki yeni *Sınırlar* olarak tekrar belirir. Sadece verili bir iş günü uzunluğu ve emek üretkenliği düzeyinde bu *Sınırlar* değişmez. İş günü süresinde ya da emek üretkenliğinde bir değişiklik gerçekleştiğinde ise, daha önce aşılmış olan *Sınırlar*, bu kez yeni konumlarıyla yeniden ortaya çıkarlar.

Marx, iş günündeki sınırların, henüz “nüfus” tartışmasıyla *Sınır* olarak kavramsallaştırılmasından önce, sermayenin aşabileceği *Engelleri* tanımlar. Sermaye, iş günü üzerinden kendi artık emek zamanının sınırları içerisinde (İş günü X'teki bc aralığında) serbestçe hareket edebilir. Bu durumda, alt-sınır ve üst-sınır arasındaki her nokta (bc aralığının noktaları) sermayenin verili koşullarda *aşabileceği Engelleridir*. Marx, sermayenin aşılabilir *Engellerini*, kesirler üzerinden şu şekilde tanımlar:⁵⁸ “Engeli her zaman, gerekli emeği gösteren günün kesri ile tam iş günü arasında bulunan orandır. Yalnızca bu Sınırlar arasında hareket edebilir” (Marx, 2014: 360).

İlk bakışta verili koşulların değişimi, yani iş gününün uzatılması ya da emek üretkenliği artışı ile artık değerın değişen noktaları arasındaki *Engel* alanının genişleyeceği ve sermayenin daha geniş bir değer aralığında hareket edeceği düşünülebilir. Halbuki gerçekte durum böyle olmayacaktır; çünkü şimdiye kadar tartışma yalnızca *tek bir işçi* üzerinden yürütülmüştür. *Sermayenin birinci ve ikinci eğilimlerinin*, tek işçi yerine çok sayıda işçi, tüm çalışanlar ve nihayetinde “nüfus” ile birlikte değerlendirilmesi, *Sınır* kavramı üzerinden sermayenin *Kötü Sonsuzluğunu* belirgin hale getirecektir. Marx'ın “eş zamanlı iş günleri” olarak tanımladığı “nüfus” değişkeninin sermayenin her *iki eğilimine* dahil edilmesi, hem sermayenin *uzlaşmaz iç çelişkisini* hem de bu çelişkinin *Sınırlarını* görünür kılar.

⁵⁸ Marx, emek üretkenliği tartışmasını metnin başında olduğu gibi devamında da “artık değerın miktarları” (örneğin, 3 saat, 6 saat) üzerinden değil, “gerekli emeğin iş gününe oranı” ($\frac{1}{2}, \frac{1}{4}$ vs.) üzerinden yürütür.

2.3.1.2. Sermayenin iki eğilimi ve nüfus

Grundrisse'de, göreceli artık değer üretimi *Kapital*'de olduğu gibi *artık değer oranı* üzerinden ele alınmaz. Göreceli artık değer tartışmasının merkezinde, verilen sayısal örneklerle birlikte *emek üretkenliğinin* artan katlarının *artık değer* üzerindeki etkisi yer alır. Marx, emek üretkenliğine dair incelemelerinde üç önemli sonuca ulaşır.

İlk olarak, *emek üretkenliğinin* artması sonucunda *artık değerde* (artık emekte) meydana gelen artış, *gerekli emek zamanının* kısalmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü, yukarıda da işlendiği gibi, üretkenlik artışı *gerekli emek zamanı* kısaltır ve iş günü uzunluğunun sabit olması durumunda bu azalma, aradaki fark olarak *artık emek* şeklinde kapitaliste kalır.

İkincisi, artık değerdeki artış oranı, emek üretkenliğinin artış oranına eşit değildir. Örneğin yukarıdaki örnekte (iş günü X) emek üretkenliği 2 katına çıkarıldığında, başlangıçta iş gününün $\frac{1}{2}$ 'sini oluşturan gerekli emek (6 saat), iş gününün $\frac{1}{4}$ 'üne (3 saat) düşmüştür; ancak artık emek (artık değer) yalnızca $\frac{1}{4}$ iş günü kadar (3 saat) artmıştır (iş günü Z).

Üçüncü olarak, Marx, artık değerdeki bu artışın, üretkenlik artışına kıyasla giderek küçülen bir oranda gerçekleşeceğini ve *sermayenin değerlenmesinin* zamanla zorlaşacağını belirtir. Örneğin, aynı örnek üzerinden emek üretkenliğini tekrar 2 katına çıkardığımızda, $\frac{1}{4}$ iş gününe (3 saat) inmiş olan gerekli emek, bu kez $\frac{1}{8}$ iş gününe (1,5 saat) düşecektir. Bu durumda, işçi bir günde sadece $\frac{1}{8}$ iş günü (1,5 saat) çalışacak ve sermaye ek olarak sadece $\frac{1}{8}$ iş günü (yani 1,5 saat) kadar daha değerlenecektir. Kapitalistin toplam artık değeri ise $\frac{7}{8}$ iş günü (10,5 saat) olacaktır (Marx, 2014: 360).

Marx, verdiği örneklerde emeğin üretkenliğini yüzlerce, hatta binlerce kata kadar arttırır. Bu aşırı durumda, *üretkenlik artışı* giderek daha az *artık değer* artışı sağlar. *Artık değer*in *Sınırları* açısından değerlendirildiğinde, böyle bir durumda sermayenin hareket ettiği aralığın genişleyeceği düşünülebilir. Ancak gerçekte tam tersi gerçekleşir. Sermayenin ürettiği toplam değer ve artık değerdeki artış, belli bir noktadan sonra belirgin olarak azalmaya başlar ve emek, değer yaratıcısı olmaktan çıkar. Değerdeki azalışın nedeni, emek üretkenliği artışına kıyasla artık değerdeki

artışın azalan bir oranda gerçekleşmesi değildir. Marx'ın buraya kadar vurguladığı üzere, emek üretkenliğindeki artışla artık değerdeki artışın giderek azalacağı doğrudur. Fakat daha önemlisi, toplam değeri üreten *işçi sayısı* da azalacaktır. Bu noktaya kadar yürütülen tartışma “tek bir işçi” üzerinden geliştirilmiş, “toplam çalışan kişi sayısı” henüz hesaba katılmamıştır. “Nüfus”un denkleme dahil edilmesiyle, emek üretkenliğinin artışı sonucu tüm işçilerin ürettiği toplam artık değerın alt-sınırındaki azalışa, üst-sınırdı da bir azalış eşlik eder. Böylece gerekli emek ile artık emek arasındaki sınırın, *Sınır* olduğu belirginleşmiş olur.

Grundrisse’in sermayenin üretim süreci ile ilgili kısımları, “nüfus tartışması” ile sonlanır. Benzer şekilde Marx, asıl konusu artık değerin üretimi olan *Kapital I*’in Sermayenin Birikim Süreci adlı son bölümünü, Göreli Artık Nüfusun Farklı Varoluş Biçimleri: Kapitalist Birikimin Genel Yasası başlığıyla tamamlar. Diyalektiğin, yalnızca kategorilerin ve dolayısıyla başlıkların doğru sıralanması işi olduğu hatırlandığında, “*nüfus*” değer üretiminin son momentidir. Ancak, sıralamada en somut uğrakta yer alan “*nüfus*” kategorisi, sermayeye dayalı üretim biçiminin karşıtlıklarını çözmek yerine, uzlaşmaz çelişkilerinin doruk noktasını ifade edecektir.

Marx, *Grundrisse*'de; emek üretkenliği incelemesinden sonraki dağınık sayfalarda, nüfus konusuna geçmeden önce birçok matematiksel örnek üzerinden, *değişmez sermaye* (üretim araçları ve hammadde­lerin toplam değeri) ile *değişir sermaye* (emek gücünün toplam değeri) arasındaki ayrımı formüle eder. Emek üretkenliği ile elde edilen artık değer artmış olsa da, kapitalist bunun büyük bir kısmını üretim araçlarına yatırmak zorunda kalacaktır. Notlarda, *kâr oranı* ile karşılaştırmalı olarak Marx'ın en büyük keşiflerinden biri olarak *göreceği artık değer oranı* ($\frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}$) ilk kez belirmeye başlar (2014: 364). Bu kavramlar, *Kapital*'de sermayenin uzlaşmaz çelişkisini betimlemesini kolaylaştıracaktır.

Bu dağınık notlarda geliştirilen ve en az bu kavramlar kadar önemli bir diğer kilit düşünce, “çalışan nüfusun”, “eş zamanlı iş günleri” olarak formüle edilmeye başlanmasıdır. Marx (2013: 288), bir işçinin kendi geçim araçlarını karşılamak için bir günde çalışacağı süreye kesin ve belirli bir sınır konulmuşsa ve iş günü de doğal sınırına ulaşmışsa, mutlak emek zamanının sadece tek bir yolla arttırılabileceğini belirtir: “aynı zaman aralığında daha fazla işçinin çalıştırılması, böylece iş gününün uzatılması

yerine eş zamanlı olarak çoğaltılması yoluyla”.⁵⁹ Marx’ın *çalışan nüfusu* ile *eş zamanlı işgünlerini* eş görmesi, sermayenin uzlaşmaz çelişkisinin ilk formülasyonunu oluşturması açısından tüm ekonomi politik çalışmalarında kilit bir rol oynayacaktır.

“Eş zamanlı iş günlerinin çoğalması” basitçe *çalışan nüfusun artışı*ni ifade eder. Ancak burada kastedilen artış, belirli bir süredeki, yani çalışan kişi sayısının *zaman içerisindeki artışı* değildir. Marx’ın akıl yürütmesi tamamen *mantıksaldır*, çalışan nüfusun artışıni “tek bir iş günü kesitinde” ele alır. Bir değişken olarak toplam kişi sayısı, incelemeye tamamen “aynı zaman periyodunda” bulunan *iki farklı kesiti* karşılaştırabilecek şekilde dahil edilir. Marx, bu açıdan çalışan nüfusun büyüklüğündeki artış ve azalışları karşılaştırırken, *zamansal aralıktaki* veya *tarihsel süreçteki* eğilimlerden bahsetmez. Tartışması mantıksaldır. Zaman, uzayın boyutlarından biri olarak alınır. *Grundrisse*’in nüfus bölümünde Marx, sermayenin uzlaşmaz çelişkisine iş günlerini “yan yana” koyarak ulaşır:

“Örneğin 6 milyonluk çalışan bir nüfus, 6 x 12 yani 72 milyon saatlik bir iş günü olarak kabul edilebilir, böylece burada aynı yasalar geçerli olacaktır” (2014: 300).

“İş günü, uzamsal olarak kabul edilince –zaman, uzay olarak kabul edilebilir– birçok iş gününün yan yana oluşudur”⁶⁰ (Marx, 2013: 300-301; 1973: 325).

Bölümün başında incelenen örnekte, tek bir işçi için 12 saatlik iş gününün 6 saati gerekli emek zamanı, diğer 6 saati ise artık emek zamandı (İş günü X). Bu sayılar, Marx’ın verdiği örnekteki 6 milyonluk çalışan nüfusla çarpıldığında, 36 milyon saati toplam gerekli emek zamandan, 36 milyonu saati ise artık emek zamandan oluşan 72 milyon saatlik bir “genişletilmiş iş günü” elde edilir. Böylece toplam *artık değer*in *Sınırı* ile *alt-* ve *üst-Sınırları* da gerçek anlam ve tanımlarına kavuşurlar. (bkz. aşağıdaki çizelge)

⁵⁹ More workers are employed *at the same time*, so that the real working day is simultaneously multiplied instead of only lengthened (Marx, 1973: 311).

⁶⁰ But the working day, regarded spatially – time itself regarded as space – is *many working days alongside one another* (Marx, 1973: 325).

Çizelge 5

İş günü X (bir işçi için)

a _____ b _____ c

6 6

Genişletilmiş İş günü X (6 milyonluk çalışan nüfus için)

A _____ B _____ C

36

36

AC çizgisi: üretilen toplam değer

AB çizgisi: toplam gerekli emek zaman

BC çizgisi: toplam artık emek zaman (*artık değer*in Sınırı)

B noktası: toplam artık emek zamanın *alt-Sınırı*

C noktası: toplam artık emek zamanın *üst-Sınırı*

Tek bir iş günündeki yasalar, 72 milyon saatlik *genişletilmiş iş günü* için de geçerli olacaksa, bu durumda sermayenin birinci eğilimi olan artık değeri “mutlak” olarak arttırmak oldukça basittir. Örneğin, 6 milyon işçi yerine 9 milyon işçi çalıştırıldığında, *genişlemiş iş gününün* uzunluğu 72 milyon saatten 108 milyona saate, toplam *artık değer*in Sınırı ise 36 milyona saatten 54 milyona saate yükselecektir. Böylece, *genişletilmiş iş günü* Çizelge 6’daki gibi olur.

Çizelge 6

Genişletilmiş İş Günü X’te Mutlak Artık Değer Üretimi

A _____ B _____ C

36

→→

36

→→

A _____ BB _____ CC

54

54

Bu durumda çizelgeden de rahatlıkla görülebileceği üzere, tek bir işçinin çalıştığı iş gününden farklı olarak, işçi sayısındaki artışa orantılı olarak *artık değer*in hem *alt-Sınırı* (B noktasından BB noktasına), hem de *üst-Sınırı* (C noktasından CC

noktasına) sağa doğru kayış gösterir. *Artık değer*in *Sınır aralığı* ise (üst sınır – alt sınır) genişler.

Marx'ın nüfusu “eş zamanlı iş günleri” ile özdeşleştirmesiyle; sadece *iş gününün* *uzatılması* değil, aynı anlama gelmek üzere *nüfusun arttırılması* da sermayenin *birinci eğilimi*ni tanımlar: “...artık emek yaratmak sermayenin yasasıdır; bunu da yalnızca, gerekli emeği harekete geçirerek –yani işçi ile mübadeleye girerek yapabilir. Bu yüzden sermayenin eğilimi olabildiğince çok emek yaratmaktır” (2014: 300). “Emek koşuldur ve artık emek sadece gerekli emek ile ilişkisinde varolabilir... Sermaye bu yüzden artık emek elde etmek için gerekli emeği koymak ve onu –eş zamanlı iş günleri olarak- sürekli çoğaltmak zorundadır” (2014: 300). Marx’a göre, iş gününün uzatılmasının mümkün olmadığı durumlarda, sermaye “iş günlerini yanyana koyarak” nüfusu ve böylece artık değeri arttırır: “...sermaye, ... iş gününün doğal sınırını... başka bir iş gününü yanına koyarak –eş zamanlı iş günlerini uzamsal olarak ekleyerek- aşabilir.... sermaye nüfusun çoğalmasını zorlar” (2014: 301). Sermaye, ancak *gerekli emeği* –yani *nüfusu*– arttırarak *Sermaye* olabilir.

Diğer yandan, artık değerin emeğin üretkenliği arttırılarak “*görelî*” olarak büyütülmesi, gerekli emek zamanının azalması anlamına gelir. Bu yöntem, bahsedildiği üzere *Grundrisse*’de *sermayenin ikinci eğilimi*, *Kapital*’in ise *görelî artık değer üretimidir*. Ancak bu, iş gününün “eş zamanlı iş günleri” olarak alındığı, yani *çalışan toplam nüfusla genişletildiği* durumda, çalışan nüfusun azaltılması anlamına gelir. Tek işçi durumunda, bir işçinin *gerekli emek zamanının* azalması, genişletilmiş iş gününde *eş zamanlı gerekli iş günlerinin* yani *gerekli çalışan nüfusun* bir kısmının artık *gereksiz* hale gelmesidir.

Örneğimizde, emek üretkenliğinin 2 katına çıktığı durumda (bkz. Çizelge 7), tek bir işçi 12 saatlik iş gününün 3 saatini gerekli emek olarak kendi ihtiyaçları için, 9 saatini ise artık emek olarak kapitaliste çalışır. Marx’ın *Grundrisse*’de merkeze “emek üretkenliği”ni koyarak kurduğu mantık üzerinden değerlendirildiğinde, 72 milyon saatlik “genişletilmiş iş günü” üzerinden toplam *gerekli emek zaman* 36 milyon saatten 18 milyon saate düşer ve bunun sonucunda 18 milyon saatlik eş zamanlı *gerekli iş*

günü gereksizleşir.⁶¹ (bkz. aşağıdaki çizelge). *Gerekli emek zamandaki* bu 18 milyon saatlik düşüş, bir iş gününün uzunluğu 12 saat olduğuna göre, *eş zamanlı gerekli iş günlerinin*, yani *çalışan nüfusun* 1,5 milyon kişi ($\frac{18 \text{ milyon}}{12}$) azalması anlamına gelir. Bu durumda “genişletilmiş iş günü” aşağıdaki gibi olacaktır:

Çizelge 7

İş günü X (bir işçi için)

a_____b_____c
6 6

←←
a_____B_____c
3 9

Genişletilmiş İş Günü X’te Göreli Artık Değer Üretimi

A_____B_____C
36 36
←←← ←←←
A_____BBB_____CCC
18 36

Bu durumda, *artık değer*in *alt-Sınırı* sola (B noktasından BBB noktasına) doğru kayar. Fakat dikkat edileceği üzere, *üretilen toplam değer*in (toplam gerekli ve artık emek zaman) ve *artık değer*in *üst-Sınırı* da azalarak sola doğru (C noktasından CCC noktasına) kaymıştır. Çünkü, “genişletilmiş iş günü”nde *gerekli emek zamanının* azalması, *çalışan işçi sayısının* ve *ürettiği toplam değer*in de azalması anlamına gelir. Burada kritik olan nokta şudur: *Emek üretkenliği* öncesi ve sonrası kapitalistin elde ettiği toplam *artık emek zaman* (36 milyon saat) değişmemiştir. “Genişletilmiş iş

⁶¹ Marx’ın (2013: 301) *Grundrisse*’deki anlatımı ve örneğinde kullandığı veriler şu şekildedir: “12 saatlik iş günü üretmek için 6 saat gerekli ise, sermaye bunu 6’dan 4’e indirmeye çalışacaktır. Ya da 6 iş günü, 72 saatlik tek bir iş günü olarak kabul edilebilir; gerekli emek zaman 24 saat kadar azaltılırsa, gerekli emeğin iki iş günü –yani 2 işçi- eksilmiş olur”. Çizelgedeki sayılar, Marx’ın *Grundrisse*’deki bu örneğine uygun olarak uyarlanmıştır. Marx’ın *Grundrisse*’deki incelemesi, emek üretkenliğine dayanır. *İşçi sayısındaki* azalış miktarı ve kapitalistin *artık değeri*, *emek üretkenliği* temel alınarak elde edilir. *Kapital*’de daha doğru kavramlar olan *artık değer oranı* ve *sermayenin değer bileşimi* kullanılacaktır.

günü” üzerinden, böylece, *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki sınırmı; Hegelci Kötü Sonsuzluk bağlamında *artık değer*in “*Sınırı*” olduğu netleşmiş olur.

Ayrıca *sermayenin ikinci eğilimi* ve *uzlaşmaz çelişkisi* de çalışan kişi sayısı üzerinden belirginleşir. Sermayenin emek üretkenliği ve göreceli artık değer üretimi ile ilişkili olan —ilk eğilimine doğrudan karşıt— *ikinci eğilimi*; *gerekli emeği*, yani *üretimde bulunan nüfusu* olabildiğince azaltmaktır. Sermaye emek üretkenliği sayesinde artık değer artışını ancak “gerekli emeği en düşük düzeye indirmek... nüfusu gereksizleştirmek, yararsız hale getirmek, ... iş günlerini gerekli olmayan niteliğe sokmak” yollarıyla, yani *nüfusu atıl hale getirerek* sağlayabilir. Sermaye, ancak *gerekli emeği* azaltarak Sermaye olabilecektir (Marx, 2014: 365-366). Her iki eğilim de sermayeyi Sermaye yapan eğilimlerdir. *İlk eğilim*, *artık emeği* arttırmak için *gerekli emeğin* arttırılmasını şart koşar. Ne kadar çok *çalışan nüfus* olursa, o kadar çok *artık değer* elde edilebilir. Ancak *ikinci eğilim* bunun tam tersini şart gerektirir; bu kez, *artık emeği* arttırmak için *gerekli emeği* yani, *çalışan nüfusu* azaltmak gerekmektedir. Ayrıca ikinci eğilimiyle sermaye, kendi üreticisini istememekle, farkında olmasa da, gerçekte kendisini istememektedir.

Bu iki eğilim, *tarihsel bir analizin belli bir zaman aralığında birbirlerini takip eden eğilimleri* değil; aynı sermayenin “eş zamanlı olarak alınan iş günlerindeki”, yani *aynı andaki mantıksal olarak zorunlu ve uzlaşması mümkün olmayan çelişkisinin* eğilimleridir. *Değer* yalnızca *gerekli emek* tarafından üretiliyorsa, ikinci eğilimdeki çelişki, *değer*in —artık değer olarak sermayenin— kendi kendisi ile çelişkisidir. Marx’ın daha yerinde anlatımıyla:

“Sermayenin eğilimi, çalışan nüfusu çoğaltmak kadar, bunun gerekli bölümünü sürekli azaltmaktır (bir bölümü sürekli olarak gene yedekte tutmaktır). Nüfusun çoğalması da bunun azalması için başlıca araçtır. Aslında bu ilişkinin tek bir iş gününe (gerekli emeğin ve artık emeğin) uyarlanması başka *bir şey değildir*. Modern nüfus teorisinde ortaya konulan, oysa anlaşılmamış bulunan bütün çelişkiler bu noktada toplanır. Artı emeğin konusu olarak sermaye, aynı zamanda ve aynı anda

gerekli emeğin konması ve konmamasıdır; yalnız böyle ise ve aynı zamanda değilse, sermayedir.” (Marx, 2014: 301-302, çeviri değiştirilmemiştir, krş. Marx, 1973: 326⁶²).

Böylece, *gerekli emek* ile *artık emeğin* “genişletilmiş iş günü”ndeki matematiksel sınırlarının, gerçekte *Sermayenin Kötü Sonsuzluğunun Sınırları* olduğu netleştiğinde; hem sermayenin *birinci eğilimi* ile *ikinci eğilimi*, *hem de ikinci eğilimi ile bizzat sermayenin kendisi* arasındaki “paradoks” açık hale gelir.

2.3.2. Sermayenin Dolaşım Sürecindeki Kötü Sonsuzluk

Marx, sermayenin uzlaşmaz çelişkisini ortaya koyduğu pasajların hemen ardından, sermayenin *dolaşım sürecini* incelemeye başlar. Bu bölümün girişinde Marx, adeta kendisini *sermayenin* yerine koyar: Sermaye, *değerin gerçekleşmesi (realize edilmesi) sürecinde* hem niteliksel hem de niceliksel *Engellerle* karşılaşmakta ve bunları aşmaya çalışmaktadır. *Grundrisse*’in bu en yoğun ve karmaşık bölümlerinden biri olan bu kısımda Marx, zaman zaman aşırı üretim krizlerini zorunlu gören Sismondi çizgisini, üretim ile dolaşımı özdeş gören Ricardo çizgisini karşı karşıya getirir. *Değerin realizasyonunun*, sektörler arasındaki orantısızlıktan kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusuna cevap arar. Yer yer sermayenin *dolaşımını*, *üretim süreciyle* çarpıştırır; üretim alanındaki *iki temel eğiliminin* dolaşım üzerindeki etkilerini tartışarak çok katmanlı bir polemik yürütür. Ancak tüm bu tartışmaların sonunda, *Sermayenin* dolaşım alanında karşılaştığı ve aşılabileceğini varsaydığı *Engellerin* gerçekte *üretimden gelen aşılamaz Sınırlar* olduğu sonucu ile bölümü sonlandırır.

2.3.2.1. Değerin gerçekleşmesi sorunu

Grundrisse’in *artık değer*in üretimini takip eden *dolaşım süreci* bölümü, çevrimsel bir süreç olan *sermayenin gerçekleşmesi (realize olması)* sorununu ele alır. *Sermaye döngüsü* (P–M–M’–P’), temelde üç evreden oluşur: Para–Meta (P–M), Meta–Meta (M–M’) ve Meta–Para (M’–P’). Marx, bu bölümde, önceki kısımlarda mantıksal olarak ilk iki evresini geliştirdiği *sermaye döngüsünün* üçüncü evresine (M–P’)

⁶² “Hence the tendency of capital simultaneously to increase the *labouring population* as well as to reduce constantly its *necessary part* (constantly to posit a part of it as reserve). And the increase of population itself the chief means for reducing the necessary part. *At bottom this is only an application of the relation of the single working day.* Here already lie, then, all the contradictions which modern population theory expresses as such, but does not grasp. Capital, as the positing of surplus labour, is equally and in the same moment the positing and the not-positing of necessary labour; it exists only in so far as necessary labour both exists and does not exist”.

odaklanır. Üçüncü evreye rengini veren, *sermayenin (artık değer) gerçekleşmesi* sorunu, arz ve talep, aşırı üretim ve krizler gibi birçok mesele üzerinden tartışılır ve dönemin klasik ekonomi politikçileriyle yürüttüğü polemiklerle derinleştirilir.

İlk evrede (P–M), belli bir miktar *para* ile piyasadan *üretim araçları*, *hammadde* ve *emek gücü* metaları satın alınır. Bu evre, sermayenin evrensel değer biçimi olan *para biçiminden* çıkıp *tikel kullanım değerleri* düzeyine geçiş yaptığı aşamadır. Bu geçişle birlikte *değer*, belli *kullanım değerlerine* dönüşür ve *üretim sürecine* girer. Üretim süreci, *maddi* açıdan *eski kullanım değerlerinin yeni kullanım değerlerine* dönüştürüldüğü, *biçimsel* açıdan sürece giren *metalar* toplamının süreçten *değer* kazanarak çıktığı ikinci evredir (M–M'). Bu süreçte *emek gücü*, bir yandan önceki metaların *değerlerini korurken*, diğer yandan *artık değer yaratarak* bu metalara *ek bir değer* katar. Fakat ikinci evrede *değerini arttırmış olan metanın*, üçüncü evre (M'–P') ile bu kez *kullanım değeri biçimini* yitirerek kapitalizmin genel değer biçimi olan *para biçimine* yeniden kavuşması gerekir. Bu aşamada, metanın pazarda satılması ve başlangıçta yatırılan toplam *paradan* (P) daha yüksek bir miktara (P') dönüşmesi; yani sermayenin bu son evrede *değerini gerçekleştirmesi* gerekmektedir.

Değerin gerçekleşmesi sorunu, üretim sürecinde önceki değerine *artık değer* eklenmiş olan ürünün piyasada hem *kullanım değeri* biçiminden çıkıp *paraya* dönüşmesiyle, hem de üretim sürecinde (M–M') yaratılan bu artık değer, ilk evrede harcanan miktardan (P) daha yüksek bir para (P') karşılığında elden çıkarılmasıyla ilgilidir. Meta, bir kullanım değeri olarak işlendiği ve dönüştüğü ikinci evrede (M–M'), değerini *potansiyel* olarak arttırmıştır. Ancak, bu artmış değer *realize* edilmesi, yani kapitalistin eline başlangıçta yatırdığı *paradan* (P) daha fazla bir miktarın (P') geçmesi gerekir. Aksi durumda, *sermaye döngüsü* tamamlanamayacak ve tüm süreç boşa düşecektir. Sorunun yalnızca *niceliksel* değil, aynı zamanda *niteliksel* yönleri bulunmaktadır.

Metanın bir kullanım değeri olarak dolaşımda satılıp *değerini gerçekleştirebilmesi*, her şeyden önce tüketiciler açısından bir *tüketim maddesi*, yani bir *ihtiyaç nesnesi* olmasına bağlıdır. Bir kullanım değeri ya da tüketim nesnesi olarak meta, pazardaki tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaz, *taleplerine* karşılık gelmezse üreticinin elinde kalır ve bu durumda herhangi bir *değeri* de değeri —ne *kullanım* ne

de *mübadele* değeri— de kalmaz. Metanın satılıp satılmayacağını üreticiler değil, tüketiciler belirler. Bu nedenle sermaye, *üretim* sürecinden (ikinci evreden) çıkıp *dolaşım* alanına (üçüncü evreye) girmeye çalıştığında, niteliksel birinci *Engeli* ile karşılaşır. Marx’ın deyişiyle;

“Önce en yüzeysel yaklaşımla, metanın ancak aynı zamanda bir *kullanım değeri*, yani bir tüketim nesnesi (ne tür tüketim olduğu şimdilik hiç fark etmez) olduğu zaman bir değeri olacağı ortadadır: kullanım değerini kaybettiği anda değerini de kaybedecektir, (çünkü henüz tekrar para olarak değil, özgül ve doğal niteliklerinin ötesinde bir varlığı olmayan bir nesne olarak vardır). O halde, birinci engeli⁶³ *tüketimdir - metaa duyulan ihtiyaçtır*” (Marx, 2014: 375).

Niteliksel düzeyde ise meta, üretim sürecinde emek gücü sayesinde *değerini arttırmış*; ikinci evre olan üretim sürecinde (M–M’), ilk evredeki (P–M) değerinden (P) daha yüksek bir değeri kendinde cisimleştirerek (M’) çıkmıştır. Ancak üçüncü evrede (M’–P’), dolaşıma yeniden girmeye çalışırken bu kez *artan değerini gerçekleştirmesini* (*realize etmesini*) sağlayacak yüksek bir *eş değeri*, yani *parayı* (P’) piyasada bulamaz. Üretilen tüm metaların belli bir pazarda karşılık bulabileceği *toplam eşdeğer, gerekli emeğin* karşılığı olarak işçilerin toplam ücretleridir. Bu nedenle, üretim sürecinden artık değer ile çıkan ve dolaşıma katılmak isteyen metanın, bir mübadele değeri olarak karşılaştığı niceliksel dış *Engel*, dolaşımda *bulunan nesnelleşmiş emek hacmi* olur (Marx, 2014: 377). Marx’ın ifadesiyle; “*Yeni değer* ya da genel olarak *değer* sıfatıyla, karşısına bu kez *varolan eşdeğerin* ve öncelikle paranın -dolaşım aracı olarak değil, para olarak paranın- hacmi bir engel olarak çıkar. Artı değere (yani ilk baştaki değere) artık bir eşdeğer lazımdır ki. Bu da ikinci bir engel⁶⁴ olarak belirir.” (Marx, 2014: 376).

Metanın *kullanım değeri* ve *mübadele değeri*yle ilişkili olarak ortaya çıkan *Engeller*, üretim sürecinin “*içsel*” belirlenimlerinin, dolaşımda yeniden beliren “*dışsal*” yansımalarıdır. *Üretim* sürecindeki *Sınırlar* da kendilerini başta *Engel* olarak ortaya koymuş, fakat bunların *Sermayenin* “*içsel Sınırları*” oldukları ortaya çıkmıştı.

⁶³ Nişanyan’ın *Grundrisse* çevirisinden alınan bu pasajın orijinali korunmuş, sadece kategorik bütünlüğü sağlamak için Almanca Schranke terimine karşılık gelen Nişanyan’ın kullandığı “*ayakbağı*” sözcüğü yerine “*Engel*” kavramı kullanılmıştır.

⁶⁴ Alıntıda “*ayakbağı*” kelimesi “engel” terimi ile değiştirilmiş, başka bir değişiklik yapılmadan Nişanyan çevirisinin orijinali korunmuştur.

Dolaşım süreciyle birlikte *Engeller* bu kez üretime “dışsal” olarak belirmektedir.⁶⁵ Marx, metnin devamında bu aşılabılır gibi görünen *dışsal Engellerin*, gerçekte *üretim sürecine bağlı Sınırlar* olduğunu göstermeye çalışacaktır. Başta dolaşımın “kendi kendini yenileme gücünün olmadığı”nın öncesinde incelendiğini, şimdi ise “üretim sürecinin dolaşım sürecine geçmeyi başaramadıkça çıkmazda olduğunu” belirtir (2014: 376). Bunun ardından Marx, dolaysız bir birlik oluşturamayan bu iki alanın süreç içerisinde nasıl bir birliktelik kurabileceğini; üretim ve dolaşımın birbirini nasıl koşullayıp çerçevelerini genişletebileceğini inceler. *Grundrisse*’in bu bölümü yalnızca *Kötü Sonsuzluk* tartışması açısından değil, aynı zamanda dolaşımın hem koşulu hem de sonucu olarak *mutlak ve göreceli artık değer üretimlerinin* karşılıklı gelişimlerinin betimleyici bir dille anlatılması bakımından da önem taşır.

2.3.2.2. Dolaşım ve üretim boyutlarının birlikte genişlemesi

Sermayenin *mutlak artık değer* yaratmasının koşulu, *dolaşımın* çerçevesinin sürekli genişlemesi ve bu genişlemenin sabit hale gelerek rutinleşmesidir. Bu yolla, üretimden çıkan değer, dolaşım sürecinde yaşadığı gerçekleştirme sorununu aşabilir. Sürekli genişleyen bir dolaşım çerçevesinin oluşturulması ise; ya doğrudan doğruya dolaşım çerçevesinin genişletilmesi ya da aynı çerçevede daha fazla üretim odağının yaratılması yollarıyla mümkündür. Dolaşım çerçevesinin sürekli genişletilmesi, daha fazla altın ve gümüş, böylece daha çok para üretimini beraberinde getirecek; bu da her ne kadar artık değeri doğrudan doğruya sermaye haline getirmese de, geleceğe yönelik yeni sermaye olanaklarını doğuracaktır. Daha çok üretim odağının yaratılması seçeneğinde ise, bir noktada üretilen artık değer, başka bir noktada üretilen artık değerle mübadele edilebilebilir hale gelecek; bu yolla *değerin gerçekleşmesi* sağlanabilecektir. Bu nedenle *üretim* ve *dolaşım* süreçleri, *genişleyen çerçeveler* içerisinde birbirlerini koşullayarak ve destekleyerek sermayenin sürekliliğini sağlayabilirler (Marx, 2014: 377-379).

⁶⁵ Marx’ın, Nişanyan çevirisindeki metni şu şekildedir: “Üretim süreci içinde, değerlendirme, artık-emegün üretimiyle (artık-emek süresinin nesnelleşmesiyle) tamamen eşanlamlı gözüktü; dolayısıyla süreç için, süreç içinde kısmen öngörülen, kısmen de vazedilen sınırlar dışında bir *sınır* söz konusu değildi; bu sınırlar ise daima süreç içinde üstesinden gelinecek birer *engel* olarak belirdiler. Şimdi ortaya çıkan sürecin *dışında duran* engeller çıkmıştır”. (Metindeki “ayakbağı” sözcüklerinin yerine “engel” kelimesi kullanılmıştır.) (Marx, 2014: 374-375).

Marx (2014: 378) *üretimin* ve onun bütünleyicisi haline gelen *dolaşımın* çerçevesinin genişletilmesini ve daha yoğun üretim birimlerinin oluşturulmasını, *mutlak artık değer üretimi* ile ilişkilendirerek; *kapitalist üretim biçiminin* yayılması, *ticaretin farklılaşarak genişleyen anlamı* ve *dünya piyasası yaratma eğilimi* ile paralel bir şekilde tartışır. Sermaye, artık değerın mutlak üretiminde daha fazla *artık emeğe* ve genişleyen dolaşım alanında tamamlayıcısı olarak daha fazla *mübadele noktasına* ihtiyaç duyacaktır. Ticaret, artık geçmişteki gibi birbirinden bağımsız üretim birimlerinin fazlalıklarının mübadelesiyle sınırlı kalmayacak; neyin üretileceğini belirleyen, tüm üretim sürecini koşullayan bir işleve kavuşacaktır. Böylece *üretimin* her bir unsuru, giderek *dolaşımın boyunduruğu* altına girecek; mübadeleye konu olmayan kullanım değeri üretimi tasfiye edilecek ve *eski üretim biçimleri* ortadan kaldırılarak her yerde *sermayeye dayalı üretim* ve buna karşılık gelen *toplumsal biçimler* yaygınlaştırılmaya çalışılacaktır.

Marx, değerin *mutlak* olarak arttırılması ile dolaşımın genişlemesi arasındaki çift yönlü ilişkileri incelediği bu bölümde, *dünya pazarı yaratma eğiliminin* doğrudan “*sermaye kavramında*” verili olduğunu belirtip sermaye için “her *Sınır* aşılması gereken bir *Engel* olarak görünür”⁶⁶ vurgusu yapar. “Sermaye kavramı”, *değer* yönünden bakıldığında, değerin *sonsuz değer* ve *artık değer* yaratması, yani *değerlenmesi*, paranın para kazanmasıdır. *Maddi* yönüyle ise, üretimin önündeki tüm *Engelleri* aşarak, üretici güçleri *Sınırsız* biçimde geliştirme eğilimidir. Sermayenin mutlak artık değer üretimine dayalı olarak *dünya pazarı yaratma* yönündeki eğilimi, aşamayacak dahi olsa, her *Sınırı* aşılabilecek bir *Engel* olarak görmesini gerektirmektedir (Marx, 2014: 379-380).

Artık değerin mutlak üretimi ile *dolaşımın genişlemesi* arasında kurulan ilişkinin benzeri, *artık değerin görelî üretimi* için de geçerlidir. Görelî artık değer üretimi, üretici güçlerin gelişmesine (*üretkenlik artışı*) dayandığı için “yeni tüketimlerin üretilmesini” gerektirir. Bu süreçte, *mutlak artık değer üretiminde* olduğu gibi, *tüketim* ve dolayısıyla *dolaşımın* çerçevesi, *üretim alanıyla* birlikte

⁶⁶ Farklı dil ve baskılarda şu şekilde yer alır: “Her sınır aşılması gereken bir engel olarak görünür.” (Marx, 2013: 308); “Her sınır, üstesinden gelinecek bir ayakbağıdır.” (Marx, 2014: 379); “Every limit appears as a barrier to be overcome.” (Marx, 1973: 334); “Jede Grenze erscheint als zu überwindende Schranke.” (Marx, 1983: 337).

genişleyecektir. Marx, yeni tüketimlerin yaratılması yoluyla dolaşımın genişletilmesine ilişkin süreci şu aşamaları tanımlar: Mevcut tüketimin niceliksel olarak genişlemesi; gereksinimlerin daha geniş bir alana yayılması; yeni ihtiyaçların ortaya çıkarılması ve karşılanması; ve son olarak, yeni kullanım değerlerinin keşfedilip üretime sokulması.

Marx, üretici güçlerin gelişimine dayalı bu üretim biçimini sadece üretim ve dolaşım boyutlarıyla değil, aynı zamanda ortaya çıkardığı yeni insan tipi ile birlikte ele alır. *Görelî artık değer üretimine* karşılık gelen emek —mutlak artık değer üretimindeki emekten farklı olarak— yalnızca nicelik açısından değil, aynı zamanda kendi içinde farklılaşmış, üretken, kültürlü ve yeniliğe açık yapısıyla niteliksel açıdan da belirleyicidir. Yeni üretimin gerektirdiği bu “toplumsal insan”, sadece üretimin zorunlu kıldığı işbölümünün, üretimdeki çeşitlenmenin ya da gelişmiş teknik süreçlerin ürünü değildir; aynı zamanda adeta “yeni bir kullanım değeri” niteliği taşır. Üretkenlik artışının yarattığı *toplumsal insan*, sadece üretim sürecine katılan *nitelikli bir emek gücü* değil; aynı zamanda ihtiyaçları en ileri düzeyde gelişmiş; çok yönlü doyum kapasitesine, yüksek eğitim ve kültür birikiminde sahip bir *tüketim öznesidir*.

Üretici güçlerin gelişimi; yeryüzünün her yönüyle araştırılması, yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesi ve eski nesnelerin faydalanılabilir yeni yönlerinin ortaya çıkarılmasıyla birlikte ilerleyecektir. Bu sürecin bir parçası olarak, doğa bilimlerinin sonuna kadar geliştirilmesi gerekecek; böylece tüm bilimsel ilerlemeler, toplumsal üretim ve mübadele ilişkilerinin konusu haline gelecektir. Doğa, tarihte ilk kez insan için bağımsız bir güç olmaktan çıkacak ve bir üretim ve tüketim aracı olarak insanın egemenliği altına girecektir. Sermaye, doğanın tanrılaştırılmasını yıktığı gibi; dinsel ve ulusal önyargıları, eski üretim biçimlerini ve gelenekleri yıkıp geçecektir. Marx, bu noktada yeniden *Engel* terimini kullanarak, *sermayeye* için şu “olumlamada” bulunur: “Bunları hiç durmayan bir devrim hareketi içinde tahrip eder; üretici güçlerin gelişmesini, ihtiyaçların genişlemesini, üretimin çeşitlenmesini, maddi-manevi tüm güçlerin işletilmesini ve mübadelesini kısıtlayan tüm engelleri⁶⁷ çözüp atar.” (Marx, 2014: 381-382).

⁶⁷ Orijinal çevirideki “ayakbağı”, “engel” olarak değiştirilmiştir.

Özetle, *üretim ve tüketimin birlikte genişleyen çerçeveleri*, “sermayenin kavramı”⁶⁸ —daha fazla artık değer için üretici güçlerin sonsuz geliştirilmesi— ile uyumlu gibi gözükmektedir: *Mutlak artık değer* üretiminde, ya başta daha çok para (altın-gümüş stoğu) üretimiyle artık değer ilerleyen bir zaman içinde sermayeye dönüşme potansiyeli ya da genişleyen ve birbirini karşılıklı genişleten *üretim ve dolaşım* alanlarının çok daha geniş bir *mekan* olarak dünya piyasasını hedeflemesi. *Görelî artık değer üretiminde* ise, üretkenliğin artışı ile yeni tüketimlerin ortaya çıkması, yeni tüketim nesnelerinin yeni üretken emek ile yeni iş kollarında üretilmesi, dolaşımın üretimi ve üretimin dolaşımı genişletmesi ve böylece üretici güçlerin ve yeni ihtiyaçların gelişiminin önündeki *tüm Engellerin ortadan kaldırılması*. *Değerin gerçekleşmesi sorunu* çözülmüş⁶⁹, “burjuva ekonomi politikçi Marx” çerçevesini sürekli genişleten “sermayeye övgüler diziyor” gibidir.

2.3.2.3. Sermayenin sınırları

Marx, sermayenin üretici güçlerin (toplumun) önündeki tüm *Engelleri* yıkıp atma iddiasını dile getirdiği cümlelerin hemen ardından, *Grundrisse*’in belki de en önemli pasajında, *Engel* ve *Sınır* kavramlarını yoğun biçimde fakat aralarındaki zıtlığı gözetenek son derece yerinde kullanır ve şöyle der:

“Ancak, sermayenin tüm bu sınırları birer engel olarak gördüğü, dolayısıyla *ideal* olarak onları aştığı gerçeğinden, *gerçekte de* onların üstesinden geldiği sonucu çıkmaz; ve bu türden her engel⁷⁰ sermayenin özgül niteliğiyle çelişki içinde olduğundan, sermayenin üretimi, sürekli olarak aşılabilir ama sürekli yeniden vazedilen çelişkiler içinde ilerleyecektir. Dahası var. Sermayenin durmaksızın yöneldiği genellik, bizzat sermayenin kendi yapısı içinde engellerle karşılaşır; gelişiminin belli bir aşamasında bunlar, bizzat sermayenin bu dinamiğin önündeki en büyük engel

⁶⁸ Sermaye kavramı, değer yönüyle, değerın Sonsuz değer ve artık değer yaratması, değerenmesi, paranın para kazanmasıdır. Maddi yönüyle ise, üretimin önündeki tüm engelleri aşarak, üretici güçlerin sınırsız gelişimidir.

⁶⁹ Gerçekte ise, üretimden elde edilen artık değerin dolaşımda realize edilemeyip, çözüm olarak; daha geniş bir dolaşım çerçevesinin konulması ve bunun üretimin ölçeğı genişletilerek yapılması sorunu çözmeyecek, sorunu sadece öteleyerek ölçeğini büyütecektir. En basit mantıkla dahi, üretimden çıkan örneğın 2 birimlik değerin dolaşımda sadece 1 birimi realize edilip diğeri 1 birimi boşta kalıyor ise; diğeri herşey aynı kalmak koşuluyla üretimin ve dolaşımın çerçevesi mutlak olarak iki katı kadar genişletilip baştaki 2 birimin tamamı realize edilebilir. Fakat bu kez, ölçeğı iki katına çıkarılmış üretimden çıkan 4 birimin 2 birimi boşta kalacaktır. Sermayenin kavramı ile belirlenimlerinin mutlak çelişkiye düşmemesi, sadece gelişiminin belli bir aşamasına kadar geçerli olabilecektir.

⁷⁰ Sevan Nişanyan’ın çevirisindeki “Ayakbağı” sözcüğü, Almanca Schranke teriminin doğru karşılığı olan “Engel” sözcüğü ile değiştirilmiştir.

olduğunun anlaşılmasını sağlayacak ve dolayısıyla sermayenin kendi kendini ortadan kaldırmasını zorunlu kılacaklardır”⁷¹ (Marx, 2014: 382, krş. 1973: 336).

Marx’ın önermeleri, vurguları güçlendirmek açısından şu maddeler altında toplanabilir:

Önerme 1) *Sermaye*, tüm *Sınırları*, aşılması gereken *Engeller* olarak görmektedir.

Önerme 2) *Sınırları düşünsel* olarak aşması, *gerçekte* onları “*ortadan kaldırdığı*” anlamına gelmez.

Önerme 3) *Sermayenin* aştığını sandığı *dış Engeller*, onun kendi *belirlenimi* ile *çelişki* içerisindedir (*gerekli emek – artık emek* arasındaki *Sınır*).

Önerme 4) *Sermaye*, sürekli aşılan ancak tekrar ortaya çıkan *çelişkilerle* ilerleyecektir.

Önerme 5) Bu *çelişkiler*, *Sermayenin* kendi içerisindeki (*içsel*) bir *Engel*e dayanmaktadır (bu kez *gerekli emek – artık emek* arasındaki *Engel*).

Önerme 6) *Sermaye* açısından *gerekli emek*, *artık emek* için bir *Sınırdır*; zorunludur, *ortadan kaldırılamaz*.

Önerme 7) Ancak *üretici güçler* açısından *artık emek*, *gerekli emek* için bir *Engeldir*; zorunluluğu *gelip geçicidir*, tarihseldir. *Sermayenin gelişiminin* belli bir aşamasında *ortadan kaldırılması zorunlu* olacak, *çanlar çalacaktır*.

Böylece, Marx’ın sermayeye övgüler dizmediği açık hale gelir. Marx, sermayenin sadece belli tarihsel bir dönemde üstlenebileceği olumlu *uygarlaştırıcı* yönünü – *Kavramı*-, “*belirlenimi*” ile uyumsuz görmemektedir. Ancak bu dönemde de, kendi *Kavramının* (Sonsuz dürtü) peşinden koşan sermaye, kendi *içsel belirlenimi* –*gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki ilişki– ile *çelişki* içerisindedir. Önermelerin ne denli önemli olduğu açıktır.

⁷¹ Bu kritik paragrafın İngilizce çevirisi şöyledir: “But from the fact that capital posits every such limit as a barrier and hence gets *ideally* beyond it, it does not by any means follow that it has *really* overcome it, and, since every such barrier contradicts its character, its production moves in contradictions which are constantly overcome but just as constantly posited. Furthermore. The universality towards which it irresistibly strives encounters barriers in its own nature, which will, at a certain stage of its development, allow it to be recognized as being itself the greatest barrier to this tendency, and hence will drive towards its own suspension.” (Marx, 1973: 336).

Sermaye, her şeyden önce, *kendi Kavramı gereği*; *Sonsuz artık değer* elde edebilmek için kendisini üretici güçlerin önündeki tüm kısıtlamaları kaldırarak *uygarlık*, *evrensellik* ve *Sonsuzluğa* uzanan bir ilişki biçimi olarak kurmak zorundadır. Bu nedenle, sermayenin karşısına çıkan her tür sınırlayıcı faktörler —ister gerçekte kendi *içinden*, ister *dışından* kaynaklansın— sermayenin gözünde *rastlantısal*, *dışsal* ve *kendi belirleniminin dışında kalan* bir *Engel* olarak görünür. Aşılabilir bir *Engel* ya da aşılamaz bir *Sınır* fark etmeksizin, *Sermaye* açısından her *Sınır*, yalnızca aşılması gereken bir *Engel* olarak kavranır. Marx'ın “sermayenin tüm bu sınırları birer engel olarak gördüğü, dolayısıyla *ideal* olarak onları aştığı gerçeğinden, *gerçekte de* onların üstesinden geldiği sonucu çıkmaz” ifadesiyle kastettiği; bahsi geçen *Sınır* veya *Engellerin*, kendi belirlenimindeki aşılamaz gerçek *Sınırlar* olsa dahi; Sermayenin —evrensel *Özne* olma iddiası gereği— bu *Sınırları Engel* olarak kodlama zorunluluğudur. Fakat gerçekte *Engeller* aşılabilir, *Sınırlar* aşılamaz; sermayenin *Sınırları* aştığını düşünmesi, aştığı anlamına gelmez. Aştığını düşündüğü *Sınırlar*, bizatihi sermayenin kendi *içsel Sınırlarıdır*.

Marx, *değerin realizasyonu (gerçekleşmesi)* konusu ile ilgili olarak, sermayenin temel çelişkisinin ve *Sınırlarının* nerede ve nasıl aranması gerektiği ile ilgili şu noktalara dikkat çeker: İlk olarak sermayenin; hem *olumluluk* atfedilen uygarlaştırıcı yönleri, hem de dolaşım alanında *sonradan ortaya çıkmış*, *dışsal* ve *rastlantısal* gibi görünen çelişkileri, *basit sermaye kavramında* baştan potansiyel olarak bulunmalıdır. Ayrıca, *değerin gerçekleşmesi* sürecinde, egemen öge *üretim* olsa da, *üretim* ve *dolaşım* alanları birbirlerinin koşullarını karşılıklı olarak belirlerler. Birinin çerçevesinin genişlemesi, diğerini de genişletir; *ikisinin birliği sermayeyi tanımlar* (Marx, 2014: 388).

Fakat öte yandan; *üretim* ve *dolaşım* alanları birbirlerinden bağımsızdır ve çoğu zaman karşılıklı olarak kayıtsız bir konumda da dururlar. Bu iki alanın birbiriyle buluşma ve denge kurma çabaları genellikle *dışsaldır* ve bu durumun birçok çelişkiye yol açtığı da doğrudur. Ancak *realizasyon sorunu* ve diğer temel çelişkiler, yalnızca bu iki alanın ayrılığı üzerinden açıklanamaz. Sermayenin köklü ve uzlaşmaz çelişkisi, üretim ve dolaşımın gevşek ilişkilerinden değil; çok daha temelli, “*içsel*” ve “*özel*” bir düzeyde — yani sermayenin kendi belirlenimi düzeyinde — açığa çıkarılmalıdır. Bu düzey, sermayenin üretim alanından kopukmuş gibi görünen *realizasyon sorununu*

da açıklığa kavuşturmalıdır. Marx, bu çerçevede üretim ile dolaşım birliğinde, fakat bir yanı daha etken olan *üretim* alanında diğer yanı *dolaşımda* bulunan, *Sermayenin* her seferinde aştığı ve yeniden ortaya çıkardığı *Sınırlarının* peşine düşer (Marx, 2014: 388).

Sermayenin genel eğilimi, üretimin önündeki her Engeli aşmaktır. Marx'a (2014: 388-389) göre, Sermayenin Kavramını tanımlayan bu eğilimiyle, mutlak çelişki içerisinde olacak şekilde, sermayenin bizzat kendisinin (içsel olarak) üretimi kısıtladığı gösterilebilirse; 1) değerin realizasyonu (gerçekleşmesi) sorununun ve aşırı üretimin temeli 2) sermayenin temel çelişkisi 3) sermaye biçiminin üretici güçlerin gelişiminin mutlak biçimi olmadığı, hatta onunla uyum içerisinde bile olmadığı ispatlanmış olur. Marx aynı Sınırın üretim ve dolaşım taraflarından farklı şekillerde ifade edilişleri olan *Sınırları* şöyle sıralar:

“1) Canlı *emek gücünün mübadele değerinin* sınırı ya da sanayi nüfusunun harcayabileceği *ücretlerin* sınırı olarak *gerekli emek*

2) *Artık emek zamanının* sınırı (olarak *artık değer*) ve *görelî artık emek zaman* olarak bakıldığında, *üretici güçlerinin gelişiminin* sınırı olarak *artık değer*

3) *Üretimin* sınırı olarak *paraya* yani *mübadele değerinin genel biçimine* çevrilme sorunu, *üretimin* sınırı olarak değere dayalı mübadele veya mübadeleye dayalı *değer*. Bu da yine,

4) *Kullanım değerleri* üretiminin *mübadele* tarafından kısıtlanmış olması, ya da *gerçek zenginliklerin* üretim nesnesi haline gelebilmek için belirli, kendisinden farklı ve kendisiyle mutlak özdeşlik içinde olmayan *başka bir biçime* girmek zorunda olmasıyla aynı şeydir.” (Marx, 2014: 389-391, çeviri düzenlenmiştir).

Bu *Sınırlar*, *rastlantısal* veya *dışsal* olarak sermayenin karşısına çıkan *Engeller* değil; sermayeyi *Sermaye* yapan kendi belirlenimleridir. *Sermaye* olabilmek için, her seferinde, gerçekte aşılamaz olan bu kendi *içsel Sınırlarını*, *Engel* olarak kodlamak ve onları aşmaya çalışmak zorundadır. Fakat diğer yandan, bu *Sınırların* aşılması, sermayeyi *Sermaye* olmaktan çıkaracaktır. Marx, *Sınırları* farklı sözcüklerle tekrar ifade edip aşırı üretim krizlerinin bu *Sınırların* görünür hale gelmesi olduğunu vurgular. *Sınırların* daha net ifadesi şu şekilde verilir: 1) Gerekli emeğin, canlı emek gücünün mübadele değerine 2) artık değerin, artık emeğe ve üretici güçlerin gelişimine

3) paranın, üretime ve 4) mübadele değerinin kullanım değerleri üretimine getirdiği *Sınırlar* (Marx, 2014: 391).

Sermayenin genel dinamiği, bu *Sınırları* unutmamasını ve kendini bu *Sınırlardan* soyutlamasını gerektirir. Sermaye, bir yandan *emek gücünün değerini* üretim sürecinde mümkün olduğunca düşük tutmak ister; ancak öte yandan, bu düşük gelirli emek gücünün değerini dolaşım alanındaki *harcama kapasitesinin* sınırlılığından şikayet eder. Bir taraftan, *üretici güçlere* en az payı vererek kendi payına maksimum *artık değer* elde etmeye çalışır; fakat aynı anda, üretici güçlerin gelişimini zorunlu bir hedef olarak koyar. Yine bir yandan, *üretim düzeyini* mümkün olan en yüksek noktaya çıkarmak isterken, diğer yandan *paranın değerinin* düşmesini kabullenmek istemez. Sermaye, aşırı miktarda *kullanım değeri* ürettiğinde daha fazla *artık değer* elde edemeyeceğini ise, ancak aşırı üretim krizlerinde fark eder.

Böylece, *Sermayenin* genel eğiliminin karşısına her zaman, değerün üretimi açısından *artık emeğin*, gerçekleşmesi bakımından ise *artık değer*in *Sınırları* çıkar. Marx, tartışmanın ilerleyen sayfalarında, kökeni üretim alanında bulunan *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki bu uzlaşmaz çelişkinin, üretim ve dolaşım süreçlerinde birbirlerini nasıl “karşıt olarak koşulladığını” şu ifadelerle dile getirir:

“Sonra: Sermaye, işçileri zorunlu emeğin ötesine geçip artık-emek harcamaya zorlar. Değerlenmesinin ve artı değer yaratmasının tek yolu budur. Öte yandan, sermaye zorunlu emeği *ancak* artık-emek varolduğu ve bu *artı değer* olarak *realize edilebildiği* takdirde ve *ancak o zaman* vazeder. Demek ki, artık emeği zorunlu emeğin önvarsayımı ve artı değeri de nesnelleşmiş emeğin, yani genel olarak değer *sınırı* olarak vazeder. Artı değer vazedemediği sürece, demek ki, zorunlu emek de vazetmeyecektir ve verili temel çerçevesinde bunun başka türlü olması da düşünülemez.” (Marx, 2014: 394).

Bir sonraki bölümün Artık Değerin Üretimi kısmında görüleceği üzere, Marx’ın *Grundrisse*’de *nüfusu* “eş zamanlı iş günleri” ile özdeşleştirmesi, *Kapital*’in Üçüncü Yasasının temelini; *Sınır* kavramı üzerinden yürüttüğü karmaşık tartışmalar ise “telafi edilemezlik” temasıyla İkinci Yasayı oluşturacaktır. Yukarıda numaralandırılan önermelerin sonuncusu —yani *sermaye biçiminin* tarihsel süreç

içerisinde *üretici güçlerin* önünde *Engel* (*Kapital*'in deyiimiyle “*kabuk*”) haline gelmek zorunda oluşu— ise, *Kapital I*'in son kısmının en önemli sonucu olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTAL: UZLAŞMAZ ÇELİŞKİLER

“Marx için önemli bir tek şey var: incelemesine girdiği görünümün⁷² yasasını bulmak. Ve, bu görünüm bell ve kesin bir şekle sahip bulundukları ve belli bir zaman aralığında gözlenebilecek bir karşılıklı ilişki içinde oldukları sürece, onun için önemli olan sadece bu görünümlere hükmeden yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, görünümlerin değişimlerinin, bunların gelişmelerinin, yani bir biçimden diğerine, bir ilişkiler düzeninden bir diğer ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır” (Marx, 2011: 27).

Marx, *Kapital*’in Almanca ikinci baskısının sonsözünde, yönteminin yanlış anlaşılmasından duyduğu üzüntüyü dile getirir ve Rus bir okuyucusunun alıntısından⁷³ yukarıdaki pasajı paylaşır. Okur, Marx’ın “gerçek yöntemim” olarak tanımladığı şeyi doğru ve kesin bir şekilde tarif etmiştir. Okurun ifade ettiği görünümler arasındaki karşılıklı ilişkiler, bu ilişkilerin altında yatan yasalar ve bunların hiyerarşisi, baştan sona *Kapital*’in diyalektik mimarisini oluşturacaktır. Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde ve *Feuerbach Üzerine Tezler*’in özellikle dördüncüsünde bilince çıkardığı dersleri; *Özden Görünümlere, Görünümlerden Öze Kapital*’in çift yönlü diyalektiğinde işlevselleştirecektir.

Kapital I’in diyalektiği, tek bir *Töz*, üç *Moment* ve iki *Alandan* oluşur. *Kapital*’in tözü *Değer*; momentleri *Meta*, *Para* ve *Sermaye*; iki alanı ise *Değerin Dolaşımı* ve *Değerin Üretimidir*. *Kapital I*’in asıl konusu, bir *Değer* olarak *Sermayenin üretimidir*.

Kapital’de, *Özde (Tözde)* bulunan *Değerin*, öncelikle bir *Görünümler* alanı olarak *Dolaşım alanını* oluşturması incelenir. *Dolaşım alanı*, bu bölümün ilk kısmının ana konusudur. Eserin büyük bir bölümünde ise *Değerin üretimi* ele alınır. Değer üretimini artırmanın iki temel yolu, *mutlak artık değer üretimi* ve *görelî artık değer üretimidir*. Bu iki artık değer üretim biçimi, bölümün ikinci kısmında incelenecektir.

⁷² Kavram, Yordam Kitap’ta “görüngü”, Sol Yayınları’nda “olgu”, Penguin Books’ta “phenomen” olarak geçmektedir. Bu çalışmada “görünüm” terimi tercih edilmiştir.

⁷³ Bu tez yazarının görüşüne göre Ruslardan pek hoşlanmayan Marx, ilgili pasajları kendisi yazmış; kendi yöntemini vurgulamak için, Rusların dahi yöntemine dair sözde ilgisini varsayan bir kurmaca uydurmuştur.

3.1. DOLAŞIM ALANI: KULLANIM DEĞERİ – DEĞER ÇELİŞKİSİ

Kapital'in *Dolaşım* alanını ele alan ilk kısmı, Marx'ın yalnızca *Meta* ve *Para* üzerine odaklandığı, 1859 yılında yayınlanan *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* (bkz. Marx, 1993) isimli —*Kapital* öncesi *Kapital'e Giriş* olarak düşünülebilecek— eserinin burjuva ekonomi politikçilerle yürüttüğü polemiklerden arındırılarak yeniden yazılmış, yoğun anlatımlı, diyalektik kurgusu güçlü, fakat anlaşılması güç bölümleridir. Bölümlenişi, aşağıdaki tabloda verilmiştir. Marx'ın düşünce akışını, kendi diyalektik sıralaması ve anlatımına sadık kalarak, alıntılarla takip etmek en uygun yaklaşım olacaktır. *Soyutlama süreçlerini* anlamak açısından, özellikle *Kapital*'in ilk sayfaları büyük önem taşımaktadır.

Tablo 1: *Kapital I*: Birinci Kısım: Meta ve Para

Bölüm 1: Meta Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer Metalarda Cisimleşmiş Emegın İki Yönlü Niteliği Değer Biçimi veya Mübadele Değeri Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı
Bölüm 2: Mübadele Süreci
Bölüm 3: Para veya Meta Dolaşımı Değerlerin Ölçüsü Dolaşım Aracı Para

Kaynak: Marx, 2011: 7.

Bu ilk bölümlerde Marx, klasik ekonomi politikin en temel yasasının geçerli olduğu “eş değerlerin eş değerlerle mübadele edildiği” *Dolaşım* alanını, kendisinin de ifade ettiği üzere, ekonomi politikçilerden farklı olarak Hegel diyalektiğinden faydalanarak kurar.

Düşünsel açıdan, birbirine zıt yönlerde ilerleyen iki hareket söz konusudur: Marx, ilk adımında, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde çıkardığı derslerle, *Metadan soyutlamalar* yoluyla geriye, kapitalizmdeki Özü olan *Değere* doğru hareket eder. Bu ilk adım, *Kapital I*'de Meta bölümünün iki alt başlığı olan Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer ile Metalarda Cisimleşmiş Emegın İki Yönlü Niteliği kısımlarına karşılık gelir. İkinci düşünsel adımında ise, *Metadan* bu kez

ileriye, *Değer biçimlerine* ve *Paraya* doğru hareket eder; *Parayı* elde eder. Bu ikinci adım, Meta bölümünün üçüncü alt başlığı olan Değer Biçimi veya Mübadele Değeri kısmında incelenir (bkz. Tablo 1). *Meta* ve *Paranın* birlikte hareket etmesi, bir *Görünümler* alanı olarak *Dolaşım* alanını oluşturarak *Kapital*'de Meta bölümünden sonraki bölümlerin ana konusu olacaktır.

Şekil 1: Marx'ın Meta Bölümündeki Düşünsel Adımları

Birinci Adım: Değer ← Meta

İkinci Adım: Meta → Değer Biçimleri → Para

Her iki adımda da *Eleştiri* (*Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*) önemli bir rol oynamaktadır. İlk adım, doğru ve gerçek soyutlamaların yapılmasını gerektirmektedir. Bu açıdan, Marx'ın *Eleştiri*'de çıkardığı dersleri hatırlatmak faydalı olacaktır: Soyutlama ile elde edilmesi gereken; ne birbirlerini tamamen dışalayan iki ayrı Özün gerçek karşıtlığı ne de aynı Özün farklılaşmış belirlenimleri ya da farklı varoluşları arasındaki karşıtlık olmamalıdır. Karşıtlıklar, aynı bütünlüğün birbirlerinden bağımsız soyutlamaları olarak ele alınmalı ve birbirlerini mutlak olarak dışalamayan iki soyut Öz arasındaki ilişkiler, düzey somutlaştırılarak incelenmelidir.

İkinci adımda ise, karşıtlıklardan daha somut görünümüne doğru ilerlerken, ortaya çıkacak çelişkilerin *uzlaşır* ya da *uzlaşmaz* niteliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu durum, *düşüncenin* ya da *kavramın* dışarıdan bir müdahalesiyle değil, diyalektik ilerledikçe karşıtlıkların kendi gerçeklikleri içinde oluşturdukları somutluğun incelenmesiyle ele alınmalıdır. Asıl incelenmesi gereken, başlangıçtaki soyut karşıtlıkların somut düzeyde içkinleşip içkinleşmediğidir. Zira Marx'ın Hegel diyalektiğine yönelik en büyük eleştirisi; Hegel'in uzlaştırılması mümkün olmayanlar dahil, tüm karşıtlıkları birleştirmesi ve tüm çelişkileri *Ortadan Kaldırmasıydı*. Marx açısından çelişkilerin gerçekten ortadan kalkıp kalkmadığını gösteren turnusol kağıdıysa, *yabancılaşmalardı*.

Bu açıdan, *Kapital*'in neyle başlaması gerektiği konusu oldukça önemlidir. Zira Marx, ekonomi politığın eleştirisine girişmeden önce, uzun bir dönemini *Kapital*'in planlarını oluşturmaya ve hangi konuyla başlaması gerektiğini araştırmaya ayırmıştır (bkz Rosdolski, 2012). Sonuç olarak, *Kapital*'le az çok haşır neşir olan

herkesin bildiği ve sıkça tekrarladığı, ancak üzerine fazla düşünmediği gibi, eser kapitalist toplumların zenginliği olan *Meta* ile başlar.

Meta bölümü, Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer başlığını taşır (Marx, 2011: 49). Çünkü karşıtlık; *Metanın, Kullanım Değeri* (ing. *use-value*) ile *Değeri* (ing. *value*) arasında olacaktır. Kapitalist sistemin tüm işleyişi, şimdilik metada içkin olarak tanımlanan bu karşıtlık ve yalnızca *bu karşıtlık* üzerinden gerçekleşecektir. Marx, *Kapital*'in bu ilk sayfalarında metanın *Kullanım Değerini* betimler ve *Mübadele Değerinden* (ing. *exchange value*) bahseder; henüz *Değer* kavramı yoktur. *Değer*, metanın içerdiği tüm *kullanım değerlerinden soyutlanması* ile ortaya çıkaraktır.

Kullanım değerinin sınırlarını ya da sınırsızlığını anlamak için Marx'a kulak verecek olursak, salt kullanım değeri ya da metaların kullanım değeri yönü, insana dair neredeyse her şeye karşılık gelir.⁷⁴ *Kullanım değeri*, her türden insan ihtiyacını karşılayan dışsal bir nesne, bir “şey”dir. Marx'a göre bu ihtiyaçların doğasının, örneğin mideden mi yoksa hayal gücünden mi kaynaklandığı değişiklik yaratmaz.⁷⁵ Bu nesneler, insan ihtiyacını doğrudan karşılayan geçim araçları ya da dolaylı olarak karşılayan üretim araçları olabilir. İnsanların zorunlu maddi ihtiyaçlarını ya da kişisel zevklerini tatmin eden her şey, insan için bir *kullanım değeridir*. Marx (2011: 50), kullanım değerini *yararlılık* ekseninde şu şekilde tanımlar: “Bir şeyin yararlılığı, onu kullanım değeri haline getirir”.

Bu haliyle, *kullanım değerleri alanı*; “*zaman*” ve “*yer (mekan)*” kısıtlamalarından bağımsız olarak, insanların farklı tarihlerde veya farklı coğrafyalarda yaşadıkları ya da yaşayabilecekleri tüm toplumsallık biçimlerini kapsayacak şekilde oldukça geniş bir çerçeveye oturtulur. İnsan, toplumsal veya bireysel olarak bir şeyi üretsinsin ya da tüketsinsin, her durumda *kullanım değerleriyle* haşır neşir olur. *Kullanım değerleri*, toplumsal *biçimden* bağımsız olarak *zenginliğin maddi içeriğini* oluşturur.

⁷⁴ Roma düşünürü Terentius (MÖ 2. yüzyıl) şöyle der: “*Homo sum, humani nihil a me alienum puto.*”

⁷⁵ Hatta Marx, kullanım değerlerinin maddi olmayan, manevi yönünü vurgulamak için *Kapital*'in ilk sayfasının dipnotunda 1696 gibi erken bir tarihte Locke'un ampirik önermelerine karşı yazmış Barbon'dan alıntı verir. Alıntı tam olarak şöyledir: “Arzu, ihtiyaç demektir; o, ruhun iştahıdır ve vücut için açlık ne kadar doğalsa, o da o kadar doğaldır. ... (şeylerin) büyük kısmı ruhun ihtiyaçlarını giderdikleri için değere sahiptir.” (Marx, 2011: 49).

Böylece, *kullanım değeri kavramı*, kapitalizm içi ya da dışı, kapitalizm öncesi, esnası veya sonrası fark etmeksizin, Marx'ın insanların tüm etkinliği olarak gördüğü "*insan-doğa ilişkilerinin en genel soyutlaması*"nı ve *antropolojik* boyutu en güçlü olan kavramını temsil eder, aynı zamanda *insanlığa* dair tanımladığı en geniş çerçeveyi oluşturur. *Tüm insanlık tarihi*, her şeyden önce, tüm özgül biçimlerinden (kölecilikten komünizme vs.), yerden (Çorum köylerinden Maya uygarlığına) ve zamandan (Antik Yunan'dan post-sanayileşme dönemine) bağımsız, *genel bir kullanım değerleri üretimi ve tüketimi süreci* olarak şekillenmiştir.

Marx *Kapital*'in henüz başlangıç paragraflarından birinde, özel olarak yararlılıkla tanımladığı *kullanım değerlerinin* hem *niteliklerinin* hem de *niceliklerinin* bulunduğunu belirtir. Halbuki aksinin mümkün olması zaten düşünülemez. Ancak bu paragraf, metaların *kullanım değerlerinin soyutlanmasıyla* elde edilecek *değer* kategorisine hazırlık aşamasıdır. Marx'ın, yararlı şeylerin nitelikleri ve nicelikleri olduğunu hatırlatması, "*soyutlama süreçleri*" açısından büyük bir öneme sahip olacaktır.

3.1.1. Metanın Soyutlanması: Değer

"Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta yığını" olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor." (Marx, 2011: 49).

Kapitalist üretim biçiminin hücresi *Metadır*; bir ayağını, tüm üretim biçimleri için geçerli olan *Kullanım Değeri* kategorisi oluşturur. Diğer ayağını ise yalnızca kapitalist üretim biçimine özgü olan *Değer* kategorisi oluşturacaktır. Marx genel geçer kullanım değerlerinin, kapitalizmin temel birimi olan metadan ayrıştırılıp *soyutlanması* ile kapitalizme özgü *değer* kategorisine ulaşacaktır. Zira tüm tarih ve toplum biçimlerinin *genel soyutlaması*, insanlığın gerçek zenginliği olan, yararlılık eksenli *kullanım değerlerini* verir. Ancak *zenginliğin kapitalist toplumdaki soyutlanması*, onu diğer toplum biçimlerinden ayıran kategorisi olan değeri ortaya çıkaracaktır. Peki *Değer* nedir?

Marx, *soyutlama* süreciyle ilgili akıl yürütmesine *mübadele değerlerinden* başlar. Marx'ın belirlemeye çalıştığı, yeni ve özgün bir dönem olan burjuva çağında, genel geçer kullanım değerinin karşısına neyin konulması gerektiğidir. Kapitalist

sistemin karakteristiği, her Şeyden önce, alış-satışın yaygınlaşması ve her Şeyin bir *mübadele değeri* haline gelmesidir. Eski ağlardan farklı olarak, onur ve haysiyet de dahil herşey artık alım-satımın konusu haline gelmiş ve fiyatlandırılmıştır. Tüm kullanımlar, *mübadele* ile dolayımılanmıştır; insanlar, tarihte ilk defa bu kadar çeşitli kullanımlara sahip olmakla birlikte, bu *kullanımlar* arasında sürekli tercihler yapmak zorundadırlar. Kapitalist sistemde yaşayan insanlar sürekli olarak iki Őeenekle karşı karşıyadır: Bir Şeyleri ya *kullanırlar* ya da başka Őeylerle *mübadele ederler*. *Mübadele* yoluyla neyi kullanacaklarına ve neyden vazgeeceklerine karar verirler.

Kapitalist dönemde yaşayan insanların, yalnızca bireysel yaşamlarının güncel ve pratik yanlarına bakıldığında bile sürekli bir tercih yapma zorunluluğu ile karşı karşıya oldukları görülür. Yazın tatile çıkmak ya da bir araba sahibi olup işe toplu taşımayla gitmemek, hafta sonu pahalı bir restoranda yemek yemek ya da evde daha ucuz bir sofrayla karnını doyurmak, belli bir birikimi şimdi harcamak ya da gelecekteki planlar için vadeli hesaba koyup biraz daha arttırmak, yüksek maaşlı ve kariyerli bir işe çalışmak ya da az nitelikli bir işe çalışmayı tercih etmek gibi sonu gelmez ve sürekli farklılaşan tercihler söz konusudur. Bir Şeyin kullanılması ya da kullanılmaması, o Şeyin o gün kullanılması ya da sonraya saklanması, bir işe çalışmak ya da çalışmamak gibi birçok farklı durum arasında sürekli olarak *mübadeleler* yapılır (ya da burjuva iktisadının sevdiği bir terimle, fırsat maliyetleri hesaplanır). *Burjuva dönemin insanı*, sıradan bir günü nasıl geçireceğinden başlayarak, her *kullanımını* basit bir rakamla karşılaştırmak ve btcesine uygun şekilde parasını ya da tercihlerini *belirli bir oranla* dağıtmak zorundadır.

Mübadele değeri, nihayetinde tüm bu *kullanım değerleri* arasındaki *oranı* ifade eder. Örneğin, x kadar A metası, y kadar B metasıyla mübadele edilir ($x_A = y_B$); bu durumda, y kadar B metası, x kadar A metasının mübadele değeri haline gelir. Metaların kullanım değerleri arasındaki ilişki, mübadele değerleri aracılığıyla kurulur. Hatta Marx'a göre, kullanım değerleri kapitalizmle birlikte “mübadele değerinin maddi taşıyıcıları” haline gelmiştir (Marx, 2011: 50).

Ancak “*mübadele değerleri*”, genel *kullanım değerlerinin* kapitalizme özgü özel biçimdeki karşılığını ve karşıtını ifade etmek açısından, uygun bir “*ucu*” ya da güvenilir bir “*karşıtı*” oluşturmazlar. Çünkü, Marx'a (2011: 50) göre metalar (veya

kullanım değerleri) arasındaki *mübadele ilişkisi*, “zamana ve yere göre sürekli değişen bir ilişki” ve “tesadüfi ve tamamen görelî bir şey” gibi görünmektedir. İkincisi, metalar arasında yalnızca tek bir mübadele ilişkisi bulunmaz. Örneğin, x kadar A metası (x_A), yalnızca y kadar B metasıyla ($=y_B$) değil, aynı zamanda z kadar C ($=z_C$) veya w kadar D metasıyla ($=w_D$) da mübadele edilmektedir. Dolayısıyla, “Mübadele değeri, ancak kendisinden ayırt edilebilecek bir içeriğin ifade tarzı, “görünüm biçimi” olabilir” (2011: 51). Nihayetinde, bu mübadele değerlerinin ($=y_B$, $=z_C$ veya w_D) “eşit” olduğu bir “şey” olmalıdır; Marx’ın deyişiyle, “Aynı metanın geçerli mübadele değerleri, eşit bir şeyi ifade eder.” (2011: 51). Peki, bu “eşit şey” nedir?

Soru, x miktardaki A metasının y kadar B metasıyla (veya farklı miktarlardaki farklı metalarla) eşitlenmesi —eşit olmasını— sağlayan “*üçüncü şey*”in ne olduğudur. Marx, bu eşitliği sağlayan *üçüncü şeye* ve *soyutlamaya* o kadar önem verir ki, bunu en basit şekilde açıklamak için geometriden çokgenlerin alanının nasıl hesaplanabileceğine dair bir örnek bile verir. Bir çokgenin alanını bulmak istiyorsak, onu üçgenlere bölerek soyutlayabiliriz. Eğer üçgenin alanının, tekrar bir soyutlama, dörtgenin alanının bir soyutlaması olduğunu, yani taban uzunluğunun yükseklik ile çarpımının yarısına eşit olduğunu biliyorsak, çokgenin alanı ortaya çıkacaktır. İki şeyin eşit olduğu biliniyorsa, bu eşitlik üçüncü bir şey aracılığıyla görünür hale gelmektedir.

Kapitalizmde kullanım değerlerine *meta biçimini* kazandıran, hepsinin içerdiği “ortak şey”, onların geometrik, fiziksel, tinsel veya duyuşal özellikleri değildir. Aksine, bu üçüncü veya eşit şey, *tüm bu özelliklerinden soyutlanmışlıkları* olacaktır. Metaların her birinin farklı farklı yararlılıkları, nitelikleri ve nicelikleri olabiliyordu. Marx, bunların tamamını zihinsel olarak ayırmaya, yani soyutlamaya başlar. Metaların kullanım değerlerine ilişkin her şeyi —farklı nitelikleri, nicelikleri, yararlılıkları vb— metadan tamamen soyutlar ve ayırıştırır. Bu zihinsel soyutlama sürecinde, meta cisminin tüm kullanım değerleri bir yana bırakıldığında, geriye metaların yalnızca “*emek ürünü*” olma özelliğinin kalıp kalmadığını sorar.

Cevabı, “somut emek” için olumsuz, “soyut emek” için ise olumludur; bu *üçüncü şey*, *Soyut emektir*. Metayı tüm *kullanım değerlerinden* soyutladığımızda, onu üreten *somut emeği* de soyutlamak gerekir. Marx’ın örnekleriyle, inşaatçı ev,

marangoz masa, eğirmeci ise iplik üretir. Farklı metalar olan evi, masayı ve ipliği *kullanım değeri* olma özelliklerinden soyutladığımızda, geriye *emek ürünleri* olarak ev, masa ve iplik kalmaz; onları üreten inşaatçı, marangoz ve eğirmeci de ortadan kalkar. Kullanım değerlerindeki farklılıklarla birlikte, onları üreten emeklerin tüm farklılıkları ve somutlukları da yitip gitmiştir. Metaların soyutlanması, farklı *somut emek* biçimlerinin de soyutlanmasını gerektirir. Metaların bu soyutlanmasının varacağı son nokta, hepsinin “birbirlerinden ayırt edilemez, eşit insan emeğine, soyut insan emeğine” indirgenmeleridir:

“Şimdi emek ürünlerinden arta kalan şeyi ele alalım. Bunlardan arta kalan şey, aynı hayali nesnellikten, farksız insan emeklerinin donmuş birikiminden, yani hangi biçimlerde harcanmış olursa olsun, harcanmış insan emek gücünden başka bir şey değildir. Bu şeyler, artık yalnızca, üretimleri sırasında insan emek gücünün harcanmış olduğunu, kendilerinde insan emeğinin birikmiş bulunduğunu gösterir. Bunlar, hepsinde ortak olan bu toplumsal tözün⁷⁶ kristalleri olarak, değerlerdir (meta değerleridir).” (Marx, 2011: 52).

Eşitliği *niteliksel* olarak mümkün kılan *soyut emeğin* doğal olarak bir *değeri* olacaktır. Marx’ın “*değer nesnelliği*” olarak adlandırdığı, metaların *değer* olarak tek *niteliğinin* yalnızca “*soyut insan emeği*” olması, onların tek *niceliksel* yönlerini ve böylece *karşılaştırılabilirliklerini* de mümkün kılacaktır. *Değere* eş olan *soyut emek*, nihayetinde *niceliksel* olarak *bir zaman miktarını* ifade eder; bu, o metanın üretimi için “*toplumsal olarak gerekli emek zamanı*”dır. *Soyut emek*, bir süre, bir “*zaman parçacığı*”dır. $x_A = y_B$ eşitliğinde, A ve B metaları *niteliksel* olarak *soyut emektir*. *Niceliksel* olarak ise, yalnızca *üretilmeleri için gerekli olan belirli emek sürelerini* ifade ederler. Fakat bu süreler, kişilerin tekil yetenek ve hünelerlerinden bağımsız olarak, *toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarlarıdır*; yani tüm üreticilerin bir *ortalamasına* karşılık gelir.

Toplumun genel üretim ortalaması, örneğin A metasının üretimi için $t_1 = 4$ saat ve B metasının üretimi için $t_2 = 6$ saat ise; A’nın *soyut emek süresi* —*toplumsal olarak içerdiği ortalama emek zaman miktarı*— 4 saat, B’ninki ise 6 saat olacaktır. Denklem,

⁷⁶ Almanca orijinal metinde “Substanz” olan ve İngilizce metinlerde “Substance” olarak karşılık bulan kavram, Yordam Kitap tarafından “öz” olarak yanlış çevrilmiştir. “Töz” olarak düzeltilmiştir. Marx *Kapital*’in artık değerin üretimini incelediği bölümlerinde, bu *Tözü* paramparça edecektir.

$x \times t_1 = y \times t_2$ eşitliğine dönuşür. Bu durumda, 3 kadar A metası 2 kadar B metasıyla mübadele edilebilir ($3A = 2B$) ve böylece *tesadüfi mübadele değeri*lerinin yerini, *soyut emek zaman süreleri* olarak *zorunlu değeri* alır. Çünkü 3 tane 4 saatlik soyut emek, 2 tane 6 saatlik soyut emeğe eşittir ($3 \times 4 = 2 \times 6$). Genel notasyonla ifade edilecek olursa, $x \times t_1 = y \times t_2$ 'dir. “*Soyut emek*”, zamanla ölçülebilmeyi sağlayarak eşitliği mümkün kılan *nitelik*, “*toplumsal olarak gerekli zaman miktarı*” ise metaları eşitleyen *nicelik*dir. Böylece bilmece çözülmüş, “üçüncü şey” *niteliği* ve *niceliği* ile bulunmuştur.

Marx, Metalarda Cisimleşmiş Emeğin İki Yönlü Niteliği bölümüyle (bkz. Tablo 1), emek ürünleri olarak kullanım değeri

Somut emekte ise aslolan *nitelik*dir. Somut emek kategorisi, yalnızca kapitalizmle sınırlı değildir. Yararlılık eksenli görülen *kullanım değeri*lerinin genişliğine, üreticisi *somut emek* de sahiptir. Marx (2011: 56), “kullanım değeri

Soyut emek ise, kullanım değeri

Şekil 2: Kapitalist Toplumda Meta ve Emekğin İçsel Çelişkisi

Emek	Meta
Somut Emek →	Kullanım Değeri
	X
Soyut Emek =	Değer

Somut emek, tek başına *kullanım değerleri* yaratamaz. Kullanım değerleri, insanların birbirleriyle kurduğu ve Marx'ın sıklıkla “*üretim ilişkileri*” olarak adlandırdığı, geniş çerçevede düşünülmesi gereken toplumsal ilişkiler yoluyla üretilir.

İkincisi, doğanın sağladığı belirli maddelere (*hammaddelere*) ve eğer bu maddeleri sadece kol veya beyin gücüyle işlemeyecekse, kullanım değerleri yaratırken işini kolaylaştıracak belirli *araçlara*, (*üretim araçları ve yardımcı araçlara*) ihtiyaç duyar. Bu durum, tüm üretim biçimleri için olduğu gibi kapitalizm için de geçerlidir.

Kapitalizmde, bu kullanım değerlerinin *meta* haline gelebilmesi için, ek olarak *değer biçiminde üretilmeleri* ve *soyut emekle ölçülmeleri* gerekir. Soyut emekğin ürünü değillerse ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile ölçülemiyorlarsa, meta değildirler; çünkü her *meta*, *değerin nesnelleşmesi* olmak zorundadır. Kendi ürettiği kullanım değerleriyle kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir kişi, meta üretmez. Bir kullanım değerinin meta olabilmesi için, başkaları için de bir kullanım değeri olarak üretilmesi, yani toplumsal bir niteliğe sahip olması ve başkalarına mübadele yoluyla aktarılabilmesi gerekir (Marx, 2011: 54). Tersinden soracak olursak, değerlerin meta olabilmesi için mutlaka kullanım değeri olmaları gerekir mi? Kuşkusuz, evet. Her meta, insan için (ya da en azından insanlığın belirli bir kısmı için) yararlı bir şey olmak zorundadır; her meta, bir kullanım değeridir. Bir şey yararsızsa, ne bir kullanım değeridir ne de değer içerip meta olabilir. Dahası, yalnızca kendisi değil, içerdiği emek de yararsızdır (2011: 54).

Benim görüşüme göre *Kapital*'e en büyük *eleştirel gücünü* başlangıcı, Marx'ın *meta soyutlaması* verir. Kapitalizm, tarihte özel olarak ortaya çıkmış bir sistem, gelişmiş bir *bütünlüktür*. Kapitalizm, kendisini diğer üretim biçimlerinden ayıran karakteristik özelliklere sahiptir. Marx'ın ilk paragrafta belirttiği gibi, egemen olduğu

toplumların zenginliği, kendisini “muazzam bir meta yığını” olarak gösterir. Belirli bir *Değere* sahip olan *Meta*, kapitalizmin kendine özgü hücresi, tüm zenginliğin en küçük birimidir. Öbür taraftan kapitalist üretim biçimi, *zamansal (tarihsel)* ve *yersel (mekânsal)* açıdan insanlığın diğer tüm yaşam biçimleri gibi, bir kullanım değerleri üretimidir. Marx, tek bir *bütünlüğü* iki yönüyle ele alır (*III. Öz biçimi*). Kapitalizm diğer tüm üretimlerdeki –bu üretimlerin zorunlu olarak bir sistemi ifade etmeleri gerekmez- gibi kullanım değerleri üretir. Diğer tüm üretim biçimlerinden farklı olarak ise ürettiği kullanım değerleri, metadır. Marx’ın dehası, aynı bütünlüğün genel geçer yönlerini temsil eden *kullanım değerlerini*, kapitalist üretimin özgül *metasından* ayırıştırıp ayıklayarak basit “*Geriye ne kaldı?*” sorusunu sormasında yatar.

Geriye, *Soyut Emek* yani *Değer* kalır. Aynı *bütünlüğün* farklı şekillerde *soyutlanması*, metanın *kullanım değeri* ile *değer* karşıtlığını ortaya çıkarır. *Kullanım değeri*, tüm insanlığın genel soyutlaması iken, metanın tüm kullanım değerlerinden *soyutlanması*, kapitalizmin karakteristiği olarak *soyut emeğin (değer)* elde edilmesini sağlar. Sorunun cevabı yukarıdaki basit Şekil 2’den de anlaşılacağı gibi, incelemenin daha başlangıcından neyin kapitalizm “içi”, neyin “dışı” olduğunu net bir şekilde görmemizi sağlar. Marx’ın soyutlaması ve akıl yürütmesi basittir; elde ettiği zemin, bilimsel açıdan en güvenilir zemindir. Kapitalizme dair her şey, *Değer* ve niceliği olan “*toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarı*” ile *açıklanabilir* ve *eleştirisi* verilebilir hale gelir.

3.1.2. Değerden Mübadele Değerine ve Paraya

Marx’ın ikinci adımı, *metanın kullanım değeri* ile *değeri* arasındaki ilişkiden, *Değer biçimlerini* ve *Parayı* türetmek olacaktır. Bu ilerleyişte, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nden çıkarılan diyalektik dersler yine yol göstericidir. Marx, bu kez *Özden Görünümlere* doğru; *değerden*, *mübadele değerlerini* mümkün kılan *değer biçimlerine* ilerleyerek, en sonunda *Para biçimini* ve bir *yüzey alanı* olarak *Dolaşımı* elde edecektir. Ancak, metanın içerdiği değer ve kullanım değeri arasındaki karşıtlık, Marx’ın diyalektiği ilerledikçe yakınlaşmak yerine birbirlerinden daha da uzaklaşacak ve çelişkiler belirginleşecektir. Meta ve Para bölümleri, *fetişizm* tartışmaları ile sona erecek; *uzlaşmaz çelişkiler* ise kendilerini *yabancılaşmalarla* ifade edecektir.

Marx, Değer Biçimi veya Mübadele Değeri bölümü ile *değerin görünüm biçimlerini* incelemeye başlar. Amaçlarından biri, kendi ifadesiyle, o güne kadar çözülemeyen “para bilmece”ni çözmektir. *Değerin* elde edilmesi için ilk kısımda *mübadele değerlerinden* veya *oranlarından* hareket edilmiş; geriye doğru *değere* ulaşılmış ve böylece metalar, kendi aralarındaki karşılaştırmalarında, *soyut insan emeğinin* ifadeleri oldukları için *toplumsal nesnellğe* —Marx’ın ifadesiyle “değer nesnelliğine”— kavuşmuşlardır. Bu kez, tekrar *değerin* ilk görünüm biçimine ($x_A = y_B$) geri dönülüp ilerlenmesi gerekmektedir (2011: 60). Çünkü *soyut insan emeği* olarak *değerler*, kendilerini yalnızca *mübadele değerleri* olarak ortaya koyabilirler. Hiçbir metanın üzerinde “toplam 3 saatlik ortalama emek zamanı içerir” şeklinde bir fiyat etiketi bulunmaz.

Marx’a göre, klasik ekonomi politikçiler, özellikle Ricardo, *değer* ve *değer büyüklüğünü* belli eksikliklere rağmen analiz etmiş, bu kavramların içeriğine ulaşmışlardır. Fakat tersi bir hamleyle, *değerin* kendisini niçin *zorunlu ifade ve görünüm biçimi* olarak *mübadele değerleri* ve *para* biçiminde ortaya koyduğu sorusunu sormamışlardır (2011: 89-90). *Değerden Görünümlerine* doğru olan bu ikinci adımda, Marx’ın yardımına hocası Hegel koşar. *Metanın* içsel çelişkisinden *değer biçimlerine*, *mübadele değerlerinden* *paraya* ve *dolaşıma* doğru ilerleyen diyalektik, Marx’ın *Kapital*’in girişindeki sonsözde (2011: 29) belirttiği üzere, Hegel’in kendine özgü ifade biçimi ve diliyle Marx’ın en fazla cilveleştiği bölümlerdir. Cilveleşme, *değer biçimleriyle* başlar.

Marx’ın Hegel’i anmasından da farkına varılabileceği üzere, *Değer biçimleri*, *Kapital*’in en zor bölümlerinden biridir. *Değer biçimi* diyalektiği, *basit, yalıtık veya rastlantısal* olarak adlandırılan değer biçiminden (*I. Değer biçimi*: $x_A = y_B$) başlayıp, para biçimiyle (*Para biçimi*: $y_B = \text{Altın}$ ve $z_C = \text{Altın}$ ve $t_D = \text{Altın}$) sonlanır (bkz. aşağıdaki tablo).

Tablo 2: *Kapital I*: Değer Biçimi veya Mübadele Değeri

Basit, tek başına veya rastlantısal değer biçimi (I. biçim: $x_A = y_B$) ⁷⁷ 1) Değer ifadesinin iki kutbu: Görelî değer biçimi ve eş değer biçimi 2) Görelî değer biçimi 3) Eş değer biçimi 4) Bir bütün olarak basit değer biçimi
Toplam veya genişletilmiş değer biçimi (II. biçim: $x_A = y_B$ veya $= z_C$ veya $= t_D$) 1) Genişlemiş görelî değer biçimi 2) Özel eş değer biçimi 3) Toplam veya genişletilmiş değer biçiminin kusurları
Genel değer biçimi (III. biçim: $y_B = x_A$ ve $z_C = x_A$ ve $t_D = x_A$) 1) Değer biçiminin değişmiş karakteri 2) Görelî değer biçimi ile eş değer biçiminin birbirine bağlı olarak gelişmesi 3) Genel değer biçiminden para biçimine geçiş
Para biçimi (Para biçimi: $y_B = \text{Altın}$ ve $z_C = \text{Altın}$ ve $t_D = \text{Altın}$)

Kaynak: Marx, 2011: 7.

Toplam veya genişletilmiş değer biçimi (II. Değer biçimi), basit biçimdeki değer ifadesinin sağ tarafındaki tek bir metanın yerini birden çok metanın almasıdır (tablo 2. Satır). *Genel değer biçimi (III. Değer biçimi)* ise, toplam veya genişletilmiş değer biçimindeki değer ifadesinin tersine çevrilmesi, yani ifadenin sol ve sağ taraflarının yer değiştirmesidir (tablo 3. Satır). Son olarak *Para biçimi, III. biçimdeki* değer ifadesinin sağ tarafındaki A metasının yerini *para* olarak *Altının* almasıdır (*Değer ifadeleri* Tablo 3’ten de görülebilir).

Değer biçimleri arasındaki *geçişler*, zorunlu diyalektik geçişlerdir. Tamamı basit, yalıtılmış, rastlantısal değer biçiminden (I. biçim) türer. Marx (2011: 60-61), meta ilişkilerinin içerdiği en basit değer ifadesinin ($x_A = y_B$) mantıksal gelişiminin “para bilmece”ni de çözeceğini söyleyerek, paranın türetilmesinin en basit biçimden takip edilebileceğini, böylece mantığının aynı olduğunu bildirmiş olur. Tüm giz, I.

⁷⁷ I. II. ve III. Değer biçimi numaralandırması normalde *Kapital*’in İçindekiler bölümünde bulunmaz. Marx bu adlandırmaları kolaylık olsun Değer Biçimi bölümünün sonunda kullanır (bkz 2011: 80-81). Tabloya eklenmiştir.

biçimde saklıdır. Marx *I. biçime* özel bir önem verir. Aşağıda da, ağırlıklı olarak *I. Değer biçimi* incelenecektir.

3.1.2.1. Değerin basit biçimi: görelî ve eş değer biçimleri

Genel ifade: $xA = yB$

x kadar A metası = y kadar B metası, veya: x kadar A metası, y kadar B metası değerindedir.

Marx'ın örneği: 20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.

$xA = yB$ değer ifadesinde, A ve B metaları farklı *rollere* sahiptir. A metası, değerini B metası *aracılığıyla* ifade eder; B metası ise bu ifadenin *nesnesidir*. A metasının rolü *aktif*, B metasının rolü ise *pasiftir*. Marx (2011: 61), A metasının değerini “*görelî değer*” olarak adlandırır ya da A metası “*görelî değer biçiminde bulunur*” der. B metası ise “*eş değer*”dir ya da B metası “*eş değer biçiminde bulunur*”. Tanımlar, bu şekilde verilir. Dikkat edilmesi gereken ilk nokta; metaların yerleri değişse bile ifadenin *sol tarafı* her zaman *görelî değer*, *sağ tarafının* ise *eş değer* biçimini ifade edecektir. Değer ifadesinin ilk tarafındaki meta (örneğimizde A), her zaman kendi *Değerini* bulabilmek için ifadenin ikinci tarafındaki metanın (örneğimizde B) *Kullanım değerine* başvurur.

Marx (2011: 61), bu genel tanımlamalardan itibaren Hegel'in Öz öğretisinden faydalanır. *Görelî değer biçimi* ile *eş değer biçimin* hem bir *özdeşlik* hem de bir *ayrım* olduklarını baştan şu önermeyle ortaya koyar: “Görelî değer biçimi ile eş değer biçimi, aynı değer ifadesinin, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı olarak birbirini gerektiren, ayrılmaz unsurları, ama aynı zamanda da birbirlerini dışlayan ya da birbirlerine karşıt uçları, yani kutuplarıdır”. Marx'ın cevabını arayacağı soru, bu önermenin *özdeşlik* tarafının mı, yoksa *ayrım* tarafının mı ağır basacağıdır. *Kapital*'de değer biçimlerini takip eden bölümün Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı ismini taşıması bile aslında cevabı verir. Marx'ın izini süreceği, *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki *özel* karşıtlığın, yabancılaşmış bir toplum biçimini üretmesinin mantıksal adımları olacaktır.

Marx, değer ifadesinin iki yanını ayrı ayrı incelemeye geçmeden önce, *ayrılımları* ön plana çıkarmaya başlar. Metalar, *değerlerini* –içerdikleri *soyut emeği*– başka metalar üzerinden ifade etmek zorunda oldukları için, değer ifadesi zorunlu bir *özdeşliktir*. Ancak, ne aynı meta ifadenin her iki tarafında bulunabilir, ne de ifadenin sol ve sağ tarafları tersine çevrilebilir. İlkiyle ilgili olarak; $x_A = x_A$, yani “x kadar A metası, x kadar A metası değerindedir” cümlesi bir *değer ifadesi* olmayacaktır. İkincisinde ise $x_A = y_B$ ifadesinin tersine çevrildiğinde elde edilen $y_B = x_A$ ifadesini içerdiği doğrudur. Ancak, özne ile nesne, kendi değerini bulmaya çalışan ile başkasının değerine aracı olan yer değiştirmişler; ifadenin arayışı tamamen tersine dönmüştür. Bu yüzden, aynı meta aynı değer ifadesinde her iki tarafta da bulunamaz; aksine “karşıt kutuplar olarak bunlar birbirlerini dışlar” (Marx, 2011: 62).

Marx, başta $x_A = y_B$ ifadesinin sol tarafına ($x_A =$) odaklanarak *görelî değer biçimini* inceler (bkz. Tablo 2). Bölüm, $x_A = y_B$ ifadesindeki A metasının “*değer*” arayışında, Marx’ın *öz-görünüm* ilişkisine dair aklına gelen tüm metaforları sıraladığı, *Kapital*’in ilgi çekici bir bölümüdür. “*Yansıma ilişkileri*”, “*majestelik mantığı*”, “*Hristiyan teolojisi*”, “*ayna görüntüleri*” gibi metaforlar, $x_A = y_B$ ifadesindeki A’nın *görelî değeri* ile *eş değeri* B arasındaki ilişkiyi anlatmak için kullanacağı metaforlar olacaktır. Marx’ın adeta kişileştirdiği “sözde yüce” A metası, bir *değer* olarak kendi bilincine, gerçekte bir *kullanım değeri* olan B metası ile kavuşacaktır. B’nin cisminde, kendi değerini görecektir. Ancak süreç ilerledikçe B, kendisini “bir şey zannetmeye” başlayacaktır.

Marx’ın örneğinde (20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir), keten bezi *görelî değer*, ceket *eş değerdir*. Keten bezi, bir “*değer*” olduğunu, ceketin “*cismi*”nde keşfeder. Kendi *değerinin* farkına, ceketin *cismi*, yani iki kolu ve düğmeleri olan bir *kullanım değeri* olması ile varır. İki meta, *kullanım değerleri* olarak oldukça farklıdır; ancak “*değer*”lere sahip olmak bakımından özdeşirler. Keten bezi, kendi “*değerini*” kendisinde keşfedemez. Keten bezi “*değerini*”, ceketin sadece bir “*değer*” olmasında da keşfetmez. Kendisinin bir “*değer*” olduğunun farkına varabilmesi için, ceket yıpranmış olsa bile, onun *fiziksel biçimini*, “*kullanım değerini*” görmesi gerekir. Marx (2011: 64), örnek olarak, bir kişinin “*majesteleri*” sayılabilmesi için, o kişinin diğerlerinin gözünde “*ete kemiğe bürünmüş*” olarak görünmesinin gerekliliğinden bahseder.

Keten bezinin değer olabilmesi, kendi *doğal/fiziksel* varlığından farklılaşmasını gerektirir. *Değer* olarak varlığı, ceketle *eşitliği* içerisinde ortaya çıkar. Marx'a (2011: 64) göre: "tıpkı, Hristiyanın koyun doğasının, onun Tanrı'nın Kuzusuna (İsa'ya) benzerliğiyle ortaya çıkması örneğinde olduğu gibi".

Marx'ın, değer ilişkisinin bir *görünüm ilişkisi* olduğunu açıklamak için kullandığı önemli bir metafor "*ayna*"dır. Buna göre, $x_A = y_B$ basit değer ilişkisinde, bir kullanım değeri olarak B'nin *fiziksel biçimi*, A metasının *değer biçimi* haline gelir. Dolayısıyla, B metasının kullanım değeri yönü, doğal fiziksel biçimi, A metasının değerinin yansıdığı *aynadır*. A metası, B metasıyla *değerin cismi*, yani soyut insan emeğinin maddeleşmiş hali olarak ilişkiye girer ve kullanım değeri B'yi kendi değer ifadesinin *aracısı* yapar. A metası, değer olduğunu görebilmek için *aynaya* ihtiyaç duyar. A metasının *değerinin*, B metasının *kullanım değeriyle* ifade edilmesi bu nedenle *görelî bir değer biçimidir*. Marx, sayfanın sonundaki dipnotta bu *ayna* ilişkisini, insanın kendisini başka insanda görüp tanıması ile eş tutar. A (insan veya meta), kendisini, kendi benzeri olan B ile karşılaştırarak tanıyabilir. Böylece, A için B, kendi türünün bir *görünüm biçimi* olur (Marx, 2011: 65).

Görelî değer biçimi tamamlandıktan sonra, bu kez $x_A = y_B$ ifadesinin sağ tarafı ($= y_B$), yani *eş değer biçim* incelenir. Marx'ın konumlanma noktası artık ilişkinin sağ tarafıdır, ilişkinin ikinci tarafından ilk tarafına doğru yönelir ya da bakar. İlk paragraftan, *görelî değer biçimi* ile *eş değer biçiminin* birbirlerinden bağımsız oldukları ve kendi başlarına ele alındıklarında tamamen *farklı mantıklara* sahip oldukları ortaya konur. $x_A = y_B$ eşitliğinde, *değer arayışında* olan A metası, kendisini B metasının *kullanım değeriyle* ifade ederek *görelî değer biçimine* girmişti. Bu açıdan, görelî değer biçimini zihinde canlandırabilmek nispeten kolaydır. Aynı süreçte, B metası da *eş değer*, eşitliğin ikinci tarafı ($= y_B$) ise *eş değer biçim* haline gelmişti. Ancak, eş değer B metası kendi başına değerlendirilirse ve yalnızca ifadenin biçimsel olarak ikinci tarafına, yani *eş değer biçime* odaklanılırsa, şu temel soru ortaya çıkar: Kendi başına ele alındığında "*eş değer biçim*" tam olarak nedir, gerçekte neyi ifade eder?

Sorunun mantıksal açıdan cevabı basit, ancak bu ilk biçimde tahayyül edilmesi henüz zordur. A metasının $x_A = y_B$ ifadesiyle kendisini *görelî değer* ($x_A =$) konumuna

yerleştirirken, sağ tarafı (= yB) eş değer biçime sokması, onu “başka bir metayla doğrudan/dolaysız mübadele edilebilirliğin biçimi” haline getirmesi anlamına gelir. B metasına mübadele edilebilirlik biçimini kazandıran, A metasıdır. “Dolaysız mübadele edilebilirliğin” bu ilk biçimi, Marx’ın değer biçimleri diyalektiğinin son momentinde (bkz. Tablo 2) Para biçimine dönüşecektir. $x_A = y_B$ eşitliğinde ifadesini bulan basit ve rastlantısal değer biçimi (I. biçim) Para biçiminin temelini oluştururken, eş değer biçim (=yB) ise Paranın çekirdeğidir. Diğer bir deyişle, Para biçimi “dolaysız mübadele edilebilirliğin” en gelişmiş biçimi; I. Değer biçimdeki eş değer biçim ise, paranın en ilkel ve sınırlandırılmış halidir. Mübadele edilebilirlik henüz yalnızca A metası ile sınırlıdır, bu yüzden henüz tohum halindedir. Ancak, eş değer biçimin, göreceli değer biçimi sayesinde kazandığı “tuhaf özelliklerle” kendisini özerkleştirme eğiliminin bu basit değer biçiminde dahi farkına varılabilir.

$x_A = y_B$ ifadesinde, B metası veya Marx’ın verdiği örnekte eş değer olan ceket, göreceli değer olan A’nın, yani 20 yarda keten bezinin ona verdiği niteliksel ve niceliksel belli karakteristik özellikler elde eder. B metası (ceket), A metası (keten bezi) gibi başka bir meta için eş değer olma hizmetini yerine getirecekse, her zaman dolaysız bir şekilde, yani sürekli hazırda bulunma ve aracı olmadan mübadele edilebilir olma niteliklerini kazanmak zorundadır. B metasının mantıksal olarak genel eş değer olan Paraya kadar geliştiği durumda ise, bu niteliğin sadece A metası için değil, tüm metalar için geçerli olması gerekecektir. Niceliksel olarak ise, $x_A = y_B$ ifadesinde eş değer veya mübadele edilebilirlik, her zaman bir şeyin belirli bir miktarı olarak yer alır. Örneğin 20 yarda keten bezi mübadele edilmek istendiğinde, karşılığında 1 ceket alınacaksa, 60 yarda keten bezimin karşılığı, 3 ceket olacaktır. Eş değer biçimin paraya doğru evrilmesi durumunda ise, sadece keten bezinin değil, diğer tüm metaların da mübadelesi belirli bir sayıda ceket karşılığı gerçekleşecektir.

Marx, eş değer biçimi incelemesi ile “tuhafliklar”dan⁷⁸ bahsetmeye başlar. Eş değer biçimi ile ilgili ilk “tuhaflik”, “kullanım değeri(nin), kendi karşıtının, yani

⁷⁸ Yordam Kitap baskısında “Özellik” olarak yanlış çevrilen kelime, “Tuhaflik” olarak düzeltilmiştir (bkz. Alm. *Eigentümlichkeit*, İng. *peculiarity*). Marx’ın, *Kapital*’in özellikle dolaşım bölümündeki anlatımı, olağan bir durumu pozitivizmin bilimsellik anlayışı gereği sıradanlaştırarak açıklamaya çalışan bir dile sahip değildir. Yabancılaşmaları tasvir edebilmek için edebi açıdan belirsizlikleri ve olumsuzlukları çağrıştıran sözcükler kullanır. “Tuhaflik” bunlardan sadece biridir. Marx’ın felsefi Kavram titizliğinin yanısıra edebi dilinin de farkında olan iyi bir çevirisinin Türkçeye kazandırılması, *Kapital*’in mantığının anlaşılması açısından da olmazsa olmazdır.

değerin görünüm biçimi haline gel(mesidir)”. Metanın *fiziksel ya da doğal biçimi*, *değer biçimi* halini almıştır. *Görelî değer biçimi*, toplumsal bir ilişkiyi gizlediğini açıkça belli ederken, *eş değer biçimde* daha farklı bir “tuhaflik” bulunmaktadır. Marx, *eş değer biçimle* ilgili basit ama önemli bir soru sorar: Bir metanın cismi, *kullanım değeri*, örneğin yıpranmış bir ceket, nasıl olup da sanki kendisinin “doğal” —“doğadan veya havadan gelen”— bir özelliğiymiş gibi *değeri* temsil edebilmektedir? *Eş değer biçim*, “dolaysız olarak mübadele edilebilirlik” özelliğini, sanki $x_A = y_B$ ifadesinden değil de “doğadan” almış, bu özelliğe “doğuştan sahipmiş” gibi görünmektedir ve bu niteliğini değer ifadesine “onaylatıp tasdik ettiriyor” gibidir (Marx, 2011: 69).

Marx’a (2011:70) göre, *eş değer biçimiyle* ilgili ikinci bir “tuhaflik”, “somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin görünüm biçimi haline gelmesi”; bir üçüncü “tuhaflik” ise “kişisel emeğin kendi karşıtının biçimine, dolaysız toplumsal biçimdeki emeğe dönüşmesidir”. Marx, bu “tuhaflikler”ın *I. Değer biçimi* tam olarak gelişip *Para biçimini* almadan anlaşılmasının güç olduğunu söyler. Ancak, *eş değer biçim* şimdiden, *görelî değer biçiminden* bağımsızmış gibi bir izlenim yaratmaktadır (Marx, 2011: 70).

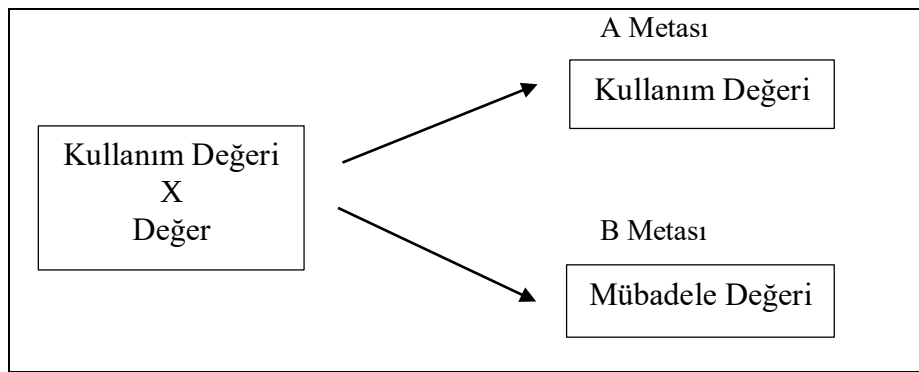
Marx, bir yandan *eş değer*in, ancak *görelî değerle* ilişkisi sayesinde varlık kazanabildiğini ısrarla vurgular. Kendi örneğinde (20 yarda keten bezi = 1 ceket) ceket, keten bezi ile girdiği değer ilişki ile *eş değer* haline gelmiş, keten bezinin değerinin bir *biçimine* ya da *görünümüne* dönüşmüştür. Ancak, Marx (2011: 69) diğer yandan, genel olarak “*yansıma ilişkileri*” olarak adlandırdığı bu tarz ilişkileri sorgulamaya açar: “Bu tür yansıma ilişkileri (Reflexionsbestimmungen), genel olarak, apayrı bir olaydır. Örneğin, şu kişi, sadece, başkaları ona bağlı olarak hareket ettikleri için kraldır. O başkaları ise, tersine, o kişi kral olduğu için ona bağlı olduklarına inanır”.

Basit değer biçiminin son aşamasında, $x_A = y_B$ değer ifadesi bir *bütün* olarak, yani sol tarafındaki *görelî değer biçimi* ile sağ tarafındaki *eş değer biçim* birlikte ele alınır. Marx, bu bölümde, *I. Değer biçiminden* başlayarak, *Kapital*’in en son *Sermaye* bölümüne kadar gelişecek olan ve *meta* (M), *para* (P), paranın işlevleri (*değerlerin ölçüsü, dolaşım aracı, para olarak para*), *meta-para* (M-P), *para-meta* (P-M) ve *meta-para-meta* (M-P-M) ilişkilerini; yani tüm bir *Dolaşım Alanı diyalektiğini* belirleyecek olan önemli sonuçlara ulaşır.

Değer, kendisini *zorunlu* olarak bir *görünümde*, *mübadele değeri* biçiminde ifade etmek zorundadır. Diyalektiğin yönü, *özden görünümlere* doğrudur. Marx'ın deyişiyle: “Metanın değer biçimi veya değer ifadesi, meta değerinin doğasından kaynaklanmaktadır.” Ancak tersi doğru değildir: “Değer ve değer büyüklüğü, bunların mübadele değeri olarak ifade edilme tarzından kaynaklanmaz.” (Marx, 2011: 72). Metanın değeri, kendisini doğrudan *değer* olarak değil, *mübadele değeri* olarak görünür kılmaktadır. Fakat bunun gerçekleşmesi için *ikinci bir metaya* ihtiyacı duyar. Her iki değer biçiminin (*görelî ve eş değer*) incelenmesiyle, A metasının değeri *niteliksel* olarak, B metasının A ile doğrudan (dolaysız) mübadele edilebilirliği ile açıkça ifade edilebilir hale gelmiştir. *Niceliksel* olarak ise, A metasının verili bir miktarının, B metasının belli bir miktarı ile mübadelesi söz konusudur.

Böylece, Bir Bütün Olarak Basit Değer Biçiminde, *bir metanın değeri* yalnızca *başka bir metanın mübadele değeri aracılığıyla* kendisini görünür kılabilmekte ve açık bir ifadeye kavuşabilmektedir. Tek bir A metasının değerinin *görünüm* kazanması, $x_A = y_B$ şeklindeki A ve B metalarından, yani iki metadan oluşan bir *değer biçimi* ile gerçekleşmiştir. *Tek bir meta, değer ile kullanım değerinin birliği ve karşıtlığıydı*. Bu karşıtlık, *iki metadan* oluşan değer biçiminde *dışsal bir görünüm* biçimi elde ederek; iki meta arasındaki *kullanım değeri – mübadele değeri* karşıtlığına dönüşmüştür (bkz. Şekil 3).

Şekil 3: Tek Metanın İçsel Çelişkisinin İki Metada Dışsallaşması

Basit değer biçiminde, metalarından birinin *doğal biçimi* yalnızca bir *kullanım değeri*, diğeri ise yalnızca saf *mübadele edilebilirlik* olan *değer biçimi* olarak bulunur. İki meta arasındaki bu *basit ve rastlantısal ilişkide* bile, tek bir metadaki *değer-kullanım değeri* çelişkisi, şimdiden değer biçimi ifadesinin iki ucuna savrularak metalarından birini yalnızca *kullanım değeri*, diğeri ise yalnızca bir *mübadele değeri*

haline getirmiştir. Böylece, tek bir metadaki *kullanım değeri – değer içsel çelişkisi*, iki meta arasındaki *kullanım değeri – mübadele değeri dış karşıtlığına* dönüşmüştür. Marx'ın deyişiyle:

“Demek ki, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer iç karşıtlığı, bir dış karşıtlıkla, yani iki meta arasındaki, *kendi* değeri ifade edilecek olanın dolaysız olarak yalnızca kullanım değeri olarak, buna karşılık değer *kendisiyle* ifade edileceği diğer metanın dolaysız olarak yalnızca mübadele değeri olarak yer aldığı ilişki aracılığıyla ortaya konuyor. O halde, bir metanın basit değer biçimi, o metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının basit görünüm biçimidir.” (Marx, 2011: 72-73).

Marx, elde ettiği bu önemli sonucu, kapitalizmin en temel *yabancılaşması* olarak değerlendirip değer *kendisini* farklı biçimlerde göstermek zorunda oluşunu, Eş Değer Biçimi bölümünde bahsettiği “tuhafliklar”la birlikte, Meta Fetişizmine bağlayacaktır. Zira emeğin ürettiği tüm ürünler, diğer tüm toplumsal üretim biçimlerinde yalnızca *kullanım değerleridir*. Ancak emeğin “özel” durumu nedeniyle, üretilen mallar veya kullanım değerleri yalnızca üretimin kapitalist biçiminde *metaya* dönüşürler, *değer* içerirler ve değerlerini *mübadele değerleri* olarak görünür kılarlar. Kapitalizmde üretilen ürünlerin niçin “*değerler*” olarak üretildiği konusunu ise Marx, Meta Fetişizmi bölümünde ele alacaktır.

3.1.2.2. Değer biçimlerinden paraya geçiş ve mübadele süreci

Marx'ın örneğiyle, 20 yarda keten bezi = 1 ceket ifadesiyle başlayan Değer Biçimleri bölümü, 20 yarda keten bezi = 2 sterlin ifadesiyle Para Biçiminde son haline ulaşır. Fakat, *para biçiminin çekirdeği*, yukarıda da belirtildiği gibi, *basit değer biçimidir*. Son moment (ve aynı zamanda *Kapital*'in diyalektiğinde bölüm başlığı) olan Para Biçimi, *basit değer biçiminde* henüz fark edilmesi zor olan, Marx'ın da metaforlarla anlatmak zorunda kaldığı *yansıma ilişkilerinin*, *yabancılaşmaların* ve “tuhafliklar”ın, kendilerini somutta en görünür kıldıkları düzey olacaktır.

Paraya varıncaya kadar, $x_A = y_B$ ifadesinde karşılığını bulan *basit değer biçimi*, önce $x_A = y_B$ veya z_C veya w_D (II. Değer biçimi) şeklindeki *toplam veya genişlemiş değer biçimine*, ardından da $y_B = x_A$ ve $z_C = x_A$ ve $t_D = x_A$ (III. Değer biçimi) şeklindeki *genel değer biçimine* evrilir. Bu geçişlerin tamamı, mantıksal gerekliliklerden kaynaklanır. Basit değer biçimini oluşturan *görelî değer biçimi* ve *eş*

değer biçim genel hatlarıyla anlaşıldığında, *I. biçimden II., III. ve son olarak Para biçimine* geçişler zor değildir.

Para biçimi, yalnızca genel değer biçimindeki *genel eş değeri* temsil eden metanın yerini, toplumca ortak kabul görmüş *meta-paranın* alması, genel eş değer *evrensel eş değer* haline gelmesidir. Fakat *Paranın* egemenliğini ilan edebilmesi için, genel eş değeri biçimin belirli ve özel bir meta türüyle toplumsal düzeyde bütünleşmesi ve kaynaşması gerekir. Metarlardan birinin özelleşip *meta-para* haline gelmesi, yalnızca *mantıksal* değil, aynı zamanda *toplumsal* bir süreçtir. Marx, paranın toplumsal ve fiili olarak ortaya çıkışını, değer biçiminin mantıksal gelişimini tamamladıktan sonra, *Kapital*'in ikinci bölümü olan Mübadele Sürecinde inceler (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Değer Biçimleri

I. Basit, yalıtık veya rastlantısal değer biçimi (I. değer Biçimi)
1) $x_A = y_B$
II. Toplam veya genişlemiş değer biçimi (II. değer biçimi)
1) $x_A = y_B$ veya $x_A = z_C$ veya $x_A = w_D$
III. Genel değer biçimi (III. Değer Biçimi)
1) y_B
2) $z_C = x_A$
3) w_D
IV: Para Biçimi (Evrensel Değer Biçimi)
1) y_B
2) $z_C = \text{Altın}$
3) w_D

Basit değer biçiminden toplam değer biçimine (*II. biçim*) geçiş, kendiliğinden otomatik olarak gerçekleşir. Çünkü A metasının değerini, değer ifadesinin diğer yanındaki hangi metayla ifade edeceğinin herhangi bir önemi yoktur. Tablo 3'ten de görüleceği üzere $x_A = y_B$ olabileceği gibi, $x_A = z_C$ veya $x_A = w_D$ vb. de olabilir. A metasının karşısındaki meta, yalnızca A'nın değeri için ona fiziksel varlığını sunar; bu nedenle hangi metanın A'nın değerine vücut verdiği önemsizdir. Bu durum, basit değer biçimindeki A metasının *yalıtık ve tek başına duran göreceli değer ifadesinin*, farklı değer ifadeleriyle uzatılıp bir diziye dönüştürülmesine olanak tanır. Böylece,

toplam veya genişlemiş değer biçimi (II. Değer biçimi) ortaya çıkar. Bu biçimde, *görelî değer biçimi* tek bir metadan oluşurken, *eş değer biçimleri* çok sayıdadır. Bu asimetri, pratik olarak onu bir sonraki değer biçimine (*III. biçim*) evrilmesine yol açacaktır.

II. Değer biçimiyle, A metasının değeri, metalar dünyasının sayısız diğer tüm metaları ile ifade edilebilir hale gelir. Diğer tüm metaların fiziksel yanları (*kullanım değerleri*), A metasının *aynaları* konumuna gelmiştir. A metası, değer biçiminin genişlemesiyle yalıtık olma durumundan kurtulmuş, daha önemlisi, rastlantısallık sona ermiştir. *II. Değer biçimi*, bir metanın değer büyüklüğünün, *tesadüfi* bir mübadele ilişkisinden kaynaklanmadığını; tam tersine, meta değerinin *zorunlu* olarak mübadele değerlerini belirlediğini açık hale getirir. *Değer*, genişlemiş değer biçiminde ilk kez, farklılaşmamış *soyut insan emeğinin kristalleşmiş hali* olarak görünür.

Marx, *genişlemiş değer biçiminin* üç kusurunu şöyle sıralar: İlk olarak, A metasının görelî ifadesi, kendisini ifade eden dizinin sonu hiçbir zaman gelmeyeceği ve sürekli yeni bir eş değer ifadesi eklenebileceği için daima eksik kalacaktır. İkincisi bu değer biçimi, birbirinden ayrı ve bağlantısız değer ifadelerinden oluşan uyumsuz bir diziye dönüşecektir. Son olarak, her metanın görelî değer biçiminin bu genişlemiş biçimle ifade edildiği düşünülürse, her bir metanın görelî değer ifadesi, eşdeğer ifadelerinin birbirlerinden farklı ve sonu gelmeyen dizileri haline gelecektir. Fakat, her metanın görelî değer ifadesinde diğer tüm metalar yalnızca eş değerler biçiminde bulunduğundan, metaların her türlü “*ortak değer ifadesi*” dışlanacaktır. (Marx, 2011: 75).

Bu sorunlar, *II. Değer biçiminin* içerdiği mantığın “*tersine dönmesi*” pahasına, mübadele ilişkilerinin gelişmesi ile *pratikte* çözülür. Örneğin, $x_A = y_B$ veya $x_A = z_C$ veya $x_A = w_D$ şeklindeki *genişlemiş değer ifadesini*, metaların sahipleri olan kişiler düzeyinde ele alalım. Eğer bir kişi, sahip olduğu A metasını B, C, D metaları ile mübadele eder ve A’nın değerini özel eş değerleri olan bu metaların her biriyle ifade ederse, B, C, D metalarının sahipleri de metalarının değerlerini kendi aralarında zorunlu olarak A metası ile ifade etmeleri gerekecektir. Bu durumda değer biçimi dizisi, her bir *basit değer ifadesinde* ($x_A = y_B$) zaten içerilmekte olan *ters ilişkiyi* (y_B

= xA) ifade etmeye başlar ve *genişlemiş değer biçimi (II. biçim)*, tersi olan *genel değer biçimine (III. biçim)* dönüşür⁷⁹ (bkz. Tablo 3).

Bu yeni değer biçimiyle birlikte, değer ifadesi, metaların değerlerini yalnızca bir metayla ifade etmeleri nedeniyle *basit*, hep aynı metayla ifade etmeye başladıkları içinse *bileşik* hale gelir. Bu biçim, basit ve birleşik olduğu için *değerin genel biçimidir*. *Genel değer biçiminin (III. Değer biçimi)* en önemli özelliği, tüm metalar dünyasının değerlerini, onlardan ayrılmış tek bir meta (örnekte A metası) ile ortaya koyabilmesidir.

Basit ve genişlemiş değer biçimlerinde (I. ve II. biçim) metanın değeri, kullanım değerinden bağımsızlaşmasıyla ortaya çıkıyordu. Ancak *genel değer biçimiyle* birlikte, bir metanın değeri artık yalnızca kendi kullanım değerinden değil, diğer tüm metaların kullanım değerlerinden de ayrışır ve farklılaşır. Bu nedenle *genel değer biçimi*, *metaların* ilk kez birbirleriyle “*değerler*” olarak ilişkiye girmelerini sağlar. Metalar, artık birbirlerine yalnızca *mücadele değerleri* olarak görünürler. Böylece *III. Değer biçimiyle*, *niteliksel* olarak tüm metalar arasındaki “*değer nesnelliği*” sağlanmış olur. *Niceliksel* açıdansa, tüm metalar değerlerini tek bir metada yansıttıkları için, değer büyüklükleri tek bir metada toplandığı için, metaların *değer büyüklükleri* kendi aralarında *karşılaştırılabilir* hale gelir. Örneğin, $3B = A$ ve $2C = A$ ise, $3B = 2C$ olacaktır.

Marx genel değer biçimini (*III. biçim*) oluşturur oluşturmaz, diğer iki biçimle (*I. ve II. biçim*) karşılaştırarak değer biçimindeki farklılaşmalara dikkat çeker. *I. ve II. Değer biçimlerinde*, *görelî değer* tarafında bulunan meta, diğer meta veya metaları aracı olarak kullanıp tek başına kendisine bir değer biçebiliyordu. *Görelî değer ifadesinde* bulunan meta, kendisini ifade etme işini diğer meta veya metaların sadece fiziksel varlıklarını kullanarak, gerçekte onları sürece dahil etmeden, izin veya onaylarını almadan gerçekleştirebiliyordu. *Görelî değer “aktif”*, diğer tek meta veya tüm metalar onun karşısında “*pasif eş değer*” rolündeydi. Buna karşılık, *III. Değer biçiminin görelî değer* tarafında artık tek bir meta yoktur. Bu değer biçiminde, görelî

⁷⁹ Değer biçimlerindeki $(xA = yB)$ ifadesinin tersini $(yB = xA)$ olarak alırsak ve $\sim$ işareti değillemeyi, $\equiv$ işareti ise değer biçimindeki değer eşliğini değil, gerçek mantık eşitliğini (denkliğini) ifade ederse; gösterim olarak $\sim (xA = yB) \equiv (yB = xA)$ olacaktır. $\sim (p \vee q) \equiv \sim p \wedge \sim q$ olduğunu basit mantık kurallarından biliyoruz. Bu durumda $\sim [(xA = yB) \vee (xA = zC)] \equiv \sim (xA = yB) \wedge \sim (xA = zC) \equiv (yB = yA) \wedge (zC = xA)$ olacaktır. Yani *II. Değer biçiminin* tersi *III. Değer biçimidir*.

değerde bulunan tüm metaların ayrı ayrı değer ifadelerine kavuşabilmeleri için tamamının ortaklaşması gerekir. *III. Değer biçimi* ancak mevcut ve gelecekte ortaya çıkacak tüm metaların, her seferinde kendi aralarında uzlaşıya varıp yetkilerini ifadenin sağındaki “tek bir meta”ya devretmeleri ile mümkündür. Böylece, *görelî değer* ifadesindeki tek bir metanın *aktif* rolü sona ermiş, bu rol ifadenin sağındaki *eş değer* olan tek metaya “*genel eş değer biçiminde*” geçmiştir (Marx, 2011: 76-79).

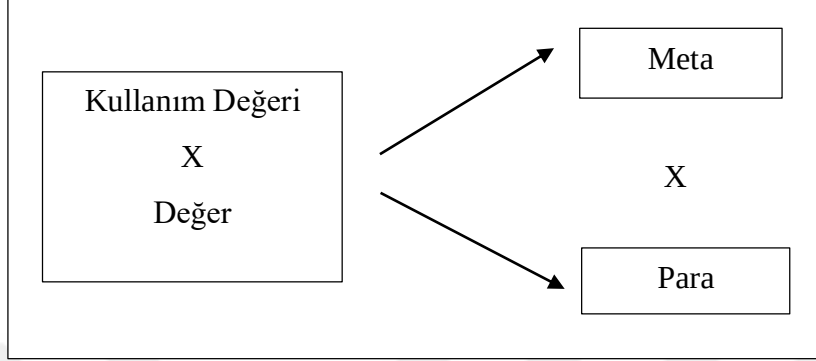
Ayrıca, diğer metaların değerlerini yansıtacakları *genel eş değer meta*, dizinin dışında bırakılır. *Genel eş değer* olacak meta, diğer metalarla “ortak” bir *görelî değer biçimi* paylaşmaz. *Görelî değeri*, dizi tersine çevrildiğinde görüleceği üzere, kendisi haricindeki diğer tüm metaların kullanım değerlerinin *sonsuz bir dizisi* olarak belirir. *III. Değer biçimi*, bu dışarıda bırakılacak olan metanın elde edeceği “yüce konumun mantığını” ortaya koyar. *III. Değer biçimi* ile *Para biçimi* mantıksal olarak birbirlerine denktir. *Para biçimi*, *III. biçimde genel eş değer* olarak oluşturulan mantıksal konuma, “*evrensel eş değer*” olarak *para-metanın* yerleşmesidir.

Marx, böylece *I. Değer biçiminin* basit $xA = yB$ ifadesinden *Para biçimine* kadar, değer kendisini ifade etme biçimlerini diyalektik olarak türetir. Biçimlerdeki *eş değer biçim*, gerçekte sadece *görelî değer biçiminin* gelişmesinin bir ifadesi ve sonucudur, ikinci taraf ilk tarafa bağımlıdır. Değer biçiminin gelişmesiyle birlikte, “bunun iki kutbu, yani *görelî değer biçimi* ile *eşdeğer biçimi* arasındaki karşıtlık da gelişmiştir” (Marx, 2011: 78). *I. Değer biçiminin* $xA = yB$ ifadesinde aynı ifadenin soldan sağa veya sağdan sola ($yB = xA$) okunmasına bağlı olarak, aynı metalar ya *görelî* ya da *eş değer biçimi* kılıflarına girmektedir. Fakat bu karşıtlık henüz sabitlenmemiştir. *II. Değer biçimiyle* birlikte bu karşıtlık sabitlenir, fakat sadece tek bir metanın değeri *görelî* olarak genişletilebilir hale gelir. Diğer metaların değerlerini ifade etmeleri mümkün olmaz ve tamamı *pasif eş değerler* konumunda kalır.

III. Değer biçimi daha önce de belirtildiği üzere, diğer değer biçimlerinin mantığı ve karakterinin, özne-nesne konumlarının değişmesi üzerinden ortaya çıkar. Değer ifadesinin bu biçimi, metanın içerdiği *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki çelişkinin, değer kendisini ifade etme zorunluluğuyla *dışsal* olarak sabitlenmesidir. *III. Değer biçiminin (genel değer biçimi)* özel bir meta ile kaynaşması, yani metalar dünyasından belirli bir metanın “eşitler arasındaki birinciliği”ni ilan edip bu biçimi

üstlenmesiyle, *evrensel eş değer* olarak *Para* ortaya çıkacaktır. Böylece metanın barındırdığı içsel *kullanım değeri-değer* çelişkisi, somutta *meta-para* karşıtlığına dönüşecektir (bkz. Şekil 4).

Şekil 4: Metanın İçsel Çelişkisinin Meta-Para Karşıtlığına Dönüşmesi

Marx, *Kapital*'in ilk bölümü olan Meta bölümünün üçüncü başlığında *değer biçimlerini* inceler ve değer diyalektik mantığını en soyut çerçevede ortaya koyar. Bu bölümün hemen ardından, konu sıralamasında dördüncü başlık olarak Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı bölümü gelir. Bu sıralanışın önemi, Marx'ın henüz *dolaşım alanını* bütünüyle oluşturmadan *yabancılaşmayı* meta biçiminin diyalektiğine içkin hale getirmesi ve kapitalizmin yarattığı tüm *fetişizmlerin* kökenini *metaya* yerleştirmesidir. Fakat bu tez çalışmasında konunun bölünmemesi adına önce Mübadele Süreci tamamlanacak, para *fiili* olarak da elde edildikten sonra *meta fetişizmine* geçilecektir. Nitekim Marx da Mübadele Süreci bölümünü *para fetişi* ile sonlandırır ve para fetişizmine dair tartışmasını *meta fetişizmine* göndermede bulunarak tamamlar.

Marx, yukarıda da değinildiği gibi, değer biçimlerini incelerken *paranın* ortaya çıkışını yalnızca soyut, mantıksal bir süreç olarak ele alır. Ancak metarlardan birinin *Para* haline gelebilmesi, yani üstünlüğü ele geçirerek bu konuma ulaşması, gerçekte yalnızca diğer metalarla *pratik* bir ilişkiye gireceği *mübadele süreci* içerisinde mümkündür. Bu süreçte, metarlardan birinin, “rüştünü ispatlayarak” diğer metalar karşısında “tek el konumu”nu elde etmesi ve rakiplerinden ayrılarak, mantıksal olarak oluşturulmuş “krallık tahtı”na oturması ya da toplumsal eylemler aracılığıyla o konuma yerleştirilmesi gerekir.

Mübadele Sürecinde *Para*, toplumu oluşturan iktisadi kişiliklerin davranışları üzerinden türetilir. Fakat bu toplumsal eylemleri gerçekleştiren karakterler, “taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey” değildir (Marx, 2011: 94). Nitekim *III. Değer biçimi* ile aktif ve pasif roller arasında bir “tersine çevirme” gündeme gelmiştir. Marx, *fetişizm* incelemesiyle bu durumu bir adım daha ileri taşıyarak, “şeyleri kişileştirecek ve kişileri şeyleştirecektir”. Bu bağlamda, iktisadi kişiler yalnızca iktisadi ilişkilerin “*basit taşıyıcıları*” haline gelecek; Marx, kişilerin ellerinden *özne olma* durumlarını alan “eleştirel ve alaycı dil”ini *Kapital*’in sonuna kadar sürdürecektir. Marx’ın hicivli anlatımıyla, metalar kendi başlarına piyasaya gidemezler; ellerinden tutulması gerekir. Dolayısıyla meta sahiplerinin, *mübadele sürecinde* metalarının “motivasyonlarına” uymaları beklenmektedir (Marx, 2011: 94-95).

Meta sahibi, mübadele süreci içerisinde, kendi metasını elden çıkararak bir değer elde etmeye ve bu değerle ihtiyaç duyduğu diğer *kullanım değerlerini* elde etmeye çalışır. Bu açıdan, meta sahibi için diğer tüm metalar, kendi elindeki metanın farklı *görünüm* biçimleri olarak görülür. Sahibi açısından, elindeki meta bir *kullanım değeri* değildir; yalnızca bir *mübadele aracıdır*. Başkaları için ise o meta bir *kullanım değeri* taşır. Bu durum, piyasadaki tüm meta sahipleri için geçerlidir; sahipler arasındaki *çatışma* ve *uzlaşın* çerçevesini karşı karşıya gelen metalar belirler.

Değer biçimleri açısından bakıldığında, her *meta sahibi* için, yabancı metalar kendi metasının *özel eş değeri* konumundadır. Bu nedenle, kendi metası da diğer tüm metaların *genel eş değeridir*. Fakat bu durum tüm meta sahipleri için geçerli olduğundan, metalar birbirlerinin karşısında *kullanım değeri* düzeyine düşerler. *Uzlaş*, toplumsal pratiğin en güçlü metayı sürecin dışına itmesi ve onu “metaların kralı” ilan etmesi ile sağlanır.⁸⁰ *Eş değerlerden* biri, toplumsal pratikte kendi rüştünü ispatlar ve meta sahipleri tarafından *genel* ya da *evrensel eş değer* olarak kabul edilir. Böylece, *Paranın* —Marx’ın *Kapital*’deki kabulüyle *para-meta* olarak *altın*ın— ortaya çıkma süreci tamamlanır. Metaların içerdiği *değer-kullanım değeri* çelişkisi

⁸⁰ Marx’ın (2011: 95) alaycı anlatımıyla: “Sıkıntıya düşen meta sahiplerimiz Faust gibi düşünür: Başlangıçta eylem vardı. Bu nedenle, düşünmekten önce, alışveriş yaptılar. Metaların doğasından kaynaklanan yasalara içgüdüleriyle uydular.”

ise hem *mantıksal* hem de *toplumsal* düzeyde, dışsal *para-meta* karşıtlığına dönüşmüş olur (bkz. Şekil 4) (Marx, 2011: 95-96).

Marx (2011: 95-96) Mübadele Sürecinin gelişiminde, metanın içsel çelişkisinin, *meta–para* düzeyinde *dışsal karşıtlığa* dönüşmesini şöyle açıklar: “Para kristali, farklı türden emek ürünlerinin fiilen birbirlerine eşitlenmelerine ve dolayısıyla fiilen metalara dönüştürülmesine aracılık eden mübadele sürecinin zorunlu bir ürünüdür. Mübadelenin tarih içinde kazandığı genişlik ve derinlik, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri–değer çelişkisini geliştirir. Bu çelişkiye meta alışverişi için dışsal bir ifade kazandırma ihtiyacı, meta değerinin bağımsız bir biçiminin ortaya çıkması yönünde bir baskı oluşturur ve bu baskı, metanın sonunda meta ve para olarak farklılaşmasına kadar son bulmaz. Bundan dolayı, emek ürünlerinin metaya dönüşmesi ölçüsünde, özel bir metanın paraya dönüşümü de gerçekleşir”. Böylece, sürecin başlangıcında içsel bir gerilim olarak ortaya çıkan *kullanım değeri–değer* çelişkisi, *meta–para* düzeyinde dışsal bir karşıtlığa dönüşür. Bu dönüşüm, aşağıdaki şekilde özetlenmiştir:

Şekil 5: Somutlaşan Düzeylerde Kullanım Değeri – Değer Karşıtlığının Güçlenmesi

Meta		Basit değer biçimi		Para biçimi
Kullanım Değeri		Kullanım Değeri		Meta
X	»	X	»	X
Değer		Mübadele Değeri		Para

Tüm bu süreç, *Özel* karşıtlıkların daha *Görünümsel (görünür)* düzeylerde belirmesi ve karşıtlığın taraflarından ikincisinin —*değer, mübadele değeri, para*—, birincisi —*kullanım değeri, meta*— üzerinde üstünlük kurması şeklinde ilerler. İkinci taraflar, aslında birincilerden türedikleri halde, kendi “bağımsızlık”larını ilan ederler. Marx, $x_A = y_B$ şeklindeki *basit değer biçiminden paraya* kadar uzanan bu süreci, “sahte görüntünün yerleşiklik kazanması” olarak görür. Gerçekte olan; metarlardan birinin, diğer tüm metalar *değerlerini* onunla ifade ettiği için, o metanın *para* olmasıdır. Fakat insanların gördüğü (sandığı); o meta *para* olduğu için, diğer metaların *değerlerini* onunla ifade ettiğidir. Aracılık yapan hareket, arkasında hiçbir iz

bırakmadan sürecin içinde kaybolur; *altın ve gümüş*, sanki *insanların tüm emeklerinin dolaysız cisimleşmesi* değilmiş gibi, metalar dünyasının tepesine oturur. Marx, *para fetişizmi* olarak adlandırdığı bu durumu, şu sözlerle *meta fetişine* bağlar:

“Paranın büyüğü bundan kaynaklanır. İnsanların kendi toplumsal üretim süreçlerinde birbirlerinden kopuk atomlar halinde yer almaları ve dolayısıyla aralarındaki üretim ilişkilerinin, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel eylemlerinden bağımsız, maddi bir biçim alışı, önce emek ürünlerinin genel olarak meta biçimine bürünmeleri olgusuyla kendini gösterir. Bu nedenle, para fetişi bilmecesi, daha fazla görünürlük kazanmış, göz kamaştıran meta fetişi bilmecesinden başka bir şey değildir”. (Marx, 2011: 101).

3.1.3. Meta ve Para Fetişleri⁸¹

Kapital’in Meta adlı ilk bölümü, Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı bölümü ile sona erer. *Metaların* ve *Paranın* ilk defa dolaşıma sokulduğu Mübadele Süreci bölümü (2. bölüm), kapanışını bu kez *para fetişi* ile yapar ve para fetişizminin kökeninin *meta fetişizminde* yattığını belirtir. 3. bölüm olan Para veya Meta Dolaşımı, bu çalışmanın bir sonraki bölümünde de görüleceği üzere, *metanın uzlaşmaz çelişkisinin doruk noktasını* ifade eden *ekonomik kriz* durumunda yeniden Meta Fetişizmi başlığına referansta bulunur (bkz. Tablo 1). Bu bağlamda, bu tez çalışmasının giriş ve 1. bölümünde bahsedilen 20. yüzyıldaki birçok *Kapital* okumasının aksine, *yabancılaşma*, Marx’ın *Kapital*’inin mantıksal kurgusunun ayrılmaz bir unsurudur. *Dolaşım* alanındaki metanın içsel çelişkisinin *uzlaşmaz niteliği* ve bunu takip eden *Üretim* alanındaki *yabancılaşmalar*, *değer üretim biçiminin*, Marx’ın Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı bölümünde ortaya koyduğu “tuhaf” ve “mistik” karakterinden kaynaklanır.

Marx’ın *Kapital*’in *dolaşım* alanı bölümünde, Marx’ın ilk diyalektik adım olarak soyutlama süreçleriyle *metadan soyut emek* olan *değere* ulaşma süreci açıklanmıştır. *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde kategorize ettiği farklı *soyutlama biçimlerinin* bu adımdaki önemi vurgulanmıştır. İkinci adımda ise, metanın

⁸¹ Sol Yayınları ve Yordam Kitap’ın, Marx’ın en felsefi bölümü olan Meta ve Para Fetişleri’ni çevirememesi nedeniyle, Türkçe ve İngilizce dört farklı baskı karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve bölüm bu doğrultuda oluşturulmuştur. (Marx, 2011: 81-84; 1982: 164-167; 2010b: 80-83).

kullanım *kullanım değeri-değer* iç çelişkisi, *özden* farklı *görünüm düzeylerine* doğru sırasıyla; *basit değer biçiminde* dışsal bir karşıtlığa, *mübadelede meta-para* karşıtlığına ve *dolaşımda alış-satış döngüsünün* kırılmasına doğru evrilir. Bu ilerleyiş, çelişkinin derinleşmesine ve *yabancılaşma* biçimlerine yol açar. Marx, *Eleştiri*'den çıkardığı derslerle, karşıtlıkların *uzlaşmaz* yönlerinin zorunlu olarak *yanılsamalara* neden olacağını öngörür. Fakat tüm bu karşıtlıkların ve uzlaşmaz çelişkilerin *mantıksal kökeni*, metadan önceye uzanmakta olup, *Kapital*'de yalnızca Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı bölümünde açık bir biçimde ortaya konur. Bölümün “öylesine yazıldığı” yönündeki görüşlerin aksine, söz konusu bölüm, *Kapital*'in uzlaştırılmaya çalışıldıkça yabancılaşmalara yol açan çelişkilerinin temel kaynağını oluşturmaktadır.

Marx, meta fetişizmi bölümüne, metanın yeniden ikili karakterine —hem bir *kullanım değeri* hem de bir *değer* olma özelliğine— vurgu yaparak giriş yapar. Buna göre, metaya *kullanım değeri* açısından ve onu üreten *somut emek* yönünden bakıldığında herhangi bir esrarengiz ya da gizemli yön bulunmaz. Fakat metanın bir *değer* olmasından kaynaklanan özellikleri, Marx tarafından “esrar”, “tuhafılık”, “mistiklik”, “metafizik safsatalar” ve “teolojik süsler” gibi sözcüklerle nitelenir. Marx'ın bu bölümdeki odağı, metayı bir *kullanım değeri* olarak üreten *somut emek* ile bir *değer* olarak üreten *soyut emek* arasındaki farklılıklardır. Karşılaştırma, birbiriyle ilişkili üç ana konu üzerinden yürütülür.

Marx, *somut emeğe* dair şu tespitlerde bulunur: İlk olarak, insanın *somut emek* kategorisine giren üretici faaliyetleri oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir ve *yaralı somut emek*, farklı birçok biçim ve çeşitlilikte ortaya çıkabilir. Ancak, *somut emek* ne kadar farklı içerik ve biçimlere sahip olursa olsun, nihayetinde insanın akıl gücü, beden gücü ve duyu organlarının kullanılmasıdır. Bunlar, *somut emeğin niteliği* ile ilgili açık ve genel geçer doğrulardır. Marx, *somut emeğe* bir de *niceliği* yönünden yaklaşır. Buna göre, gelişim düzeyleri farklı da olsa tüm toplumlar, geçim araçlarını üretmek için harcanan *somut emeğin süresiyle*, —yani *kullanım değerlerinin* ne kadar *sürede* üretildiğiyle— az çok ilgilenmiştir. Üçüncü olarak, her toplum biçiminde insanlar *kullanım değerleri* üretmek üzere bir araya gelip için çalışmaya başladıklarında, emekleri de başlangıcından itibaren *toplumsal bir içerik ve biçim* kazanır.

Marx, somut emeğe dair çizdiği bu genel çerçeveden hareketle, emeğin ürettiği ürünlerin kapitalist toplumda *meta biçimini* alır almaz neden “esrareniz” bir karakter kazandıkları sorusunu gündeme getirir. Ona göre, bu sorunun cevabı oldukça basittir: Kullanım değerlerinin meta biçimini alır almaz “esrarlı” bir hale gelmelerinin sebebi, tam da bu biçimin —*meta biçiminin*— kendisinden kaynaklanmaktadır. Bunun üzerinden Marx, *somut emeğin* ele aldığı üç temel özelliği —nitelik, nicelik, toplumsallık— üzerinden, meta biçimiyle ilişkili olarak *soyut emeğin* üç karakteristiğini karşılaştırır.

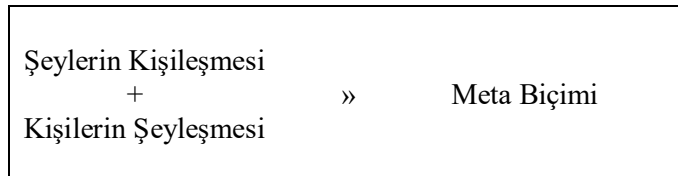
İlk olarak, kapitalizmde birçok farklı *somut emek* türü tarafından üretilen *ürünler*, baştan itibaren *meta* olarak üretilmişlerdir. *Metaların kullanım değeri* bir yana bırakıldığında bu ürünler, *niteliksel* olarak yalnızca *değer* oldukları için birbirlerine “*değer nesnelliği*” üzerinden eşitlenebilir bir biçime sahiptirler. *Değer nesnelliği*, farklı *somut emek* türlerini de eşitleyerek, onları *soyut* bir hale dönüştürür. İkincisi, *niceliksel* olarak bakıldığında, insan *emek gücünün* harcandığı sürenin ölçüsü, emeğin ürettiği ürünlerin *değerini* belirleyen temel ölçüt haline gelir. Yani, artık *metaların değeri*, nicel olarak harcanan emek zamanı (süresi) ile ölçülmektedir. Son olarak, *toplumsallık* düzeyinde, *somut emeğin toplumsallaşma biçimine* tamamen zıt şekilde, üreticiler arasındaki *doğal ilişkiler*, emeğin ürünleri arasındaki *meta ilişkilerine* dönüşür. Kişiler arasında *doğrudan* kurulması gereken ilişkileri artık kişiler değil, onların *meta* olarak ürettikleri ürünler kurmaktadır. *Kişiler nesneleşir*, ürünleri *metalaşarak* “özne” konumuna geçer.

Böylece, *meta biçiminin* “tuhaf ve esrarlı” niteliği açığa çıkar. *Meta üretimiyle* birlikte, insanların *kendi emeklerinin toplumsal özellikleri*, onlara sanki “ürettikleri ürünlerin toplumsal özellikleriymiş” gibi görünür. Sanki gerçekte kendi ürettikleri bu ürünler, bu özelliklerini *üreticilerinden* değil, “insanüstü bir doğadan” alıyormuş gibidir. Her bir üreticinin, toplam emeği oluşturan diğer üreticilerle ilişkisi artık *yaşayan kanlı canlı insanlar* arasındaki ilişkiler olarak değil; emeklerinin ürünü olan “metalar” arasındaki ilişkiler olarak görünür. Marx, bu *yabancılaşma* biçimini, “kişilerin şeyleşmesi (alm. dinglich), şeylerin kişileşmesi” olarak tanımlar. Oysa gerçekte, şeyler arasındaki “fantastik ilişki biçimi”, insanlar arasındaki belirli *toplumsal ilişkiler* tarafından üretilmektedir (Marx, 2011: 81-82).

Marx, *meta biçiminin* yarattığı bu tuhaf durumu, *din dünyasıyla* kurduğu bir analogi üzerinden tanımlar. Dinlerde, gerçekte insan aklının ürünü olan varlıklar, insanlara sanki kendi aralarında ve insanlarla ilişkiye giren, toplumdan bağımsız varlıklarmış gibi görünür. Benzer bir durum, insan eliyle yaratılan *metalar dünyası* için de geçerlidir. Marx (2011: 82-83), emek ürünlerinin *meta* olarak üretilmeye başlanmasıyla birlikte “onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm adını” verir. *Metalar dünyasındaki bu fetişizm*, onları üreten emeğin “*tuhaf*” toplumsal karakterinden kaynaklanmaktadır.

Marx, tüm bu “sisli dünyalar”, “esrarengiz biçimler” ve “tuhafliklar”ın —yani tüm *yabancılaşmaların*— kökenini, *meta üretime* özgü basit bir “sıfır noktası” üzerinden açıklar: Kapitalizmde her bir özel, tekil üretici, ürünlerini birbirlerinden bağımsız olarak üretir. *Kullanım değerleri*, yalnızca birbirlerinden kopuk şekilde harcanmış bu bireysel emeklerin ürünleri oldukları için *meta* haline gelir (Marx, 2011: 83). Bu *bireysel emeklerin* toplamı, *toplumsal emeğin* bütününe oluşturur. Kapitalist toplumun bu yalıtık üreticileri, kendi emeklerinin ürünlerini *mübadeleye* sokmadan önce birbirleriyle doğrudan bir *toplumsal ilişki* kurmazlar. Bu nedenle, her bir üreticinin kişisel emeğinin özgül *toplumsal niteliği*, yalnızca *mübadele* yoluyla ortaya çıkar. Diğer bir deyişle, üreticilerin bireysel emekleri, toplumsal toplam emeğin bir parçası olarak kendini ancak *mübadele süreci* içerisinde gösterebilir. Kapitalizmde, bireysel üreticiler arasındaki ilişkiler *doğrudan* ve *dolaysız* değildir. Bu ilişkiler, insanlara “*gerçekte olduğu gibi*”, yani *yabancılaşmış bir biçimde* görünür. İlişkiler, kişiler arasında değil, onların ürettiği metalar aracılığıyla kurulur. Böylece “kişiler arasındaki ilişkiler şeyleşir (alm. Dinglich), şeyler arasındaki ilişkiler kişileşir”. *Meta biçimini* yaratan işte bu *yabancılaşmadır*. (bkz. aşağıdaki şekil)

Şekil 6: Meta Biçiminin Yabancılaşmış Toplumsal Kökeni

Emek ürünleri, *kullanım değerleri* olmalarının yanı sıra, toplumsal olarak “*değer*” olma niteliklerini —yani *değer nesnelliğini*— yalnızca *mübadele* aracılığıyla kazanırlar. Emek ürününün pratikte hem *kullanım değeri* hem de *değer* olarak ikiye

ayrılması, ancak mübadelenin yeterli bir önem ve genişlik kazanmasıyla mümkün olur. Ürünlerin gerçekten *mübadele edilebilir* hale gelmesiyle birlikte, üretim sürecinde de *değer* olarak önem kazanmaya başlarlar. Bir başka deyişle, bir *kullanım değeri*nin üretildiği andan itibaren aynı zamanda bir *değer* olabilmesi, onun *mübadelede “rüştünü ispatlamış” (ya da ispatlayabilecek)* olmasına koşulludur. Marx’a göre tam da bu noktadan itibaren, üreticilerin bireysel emekleri iki başlı bir karakter kazanır: *Somut emek ve soyut emek*.

Emek bir yandan, *somut emek* yönüyle, yararlı *kullanım değerleri* üreterek belirli bir toplumsal ihtiyacı karşılamak ve *iş bölümü* ile *toplumsal toplam emeğin* somut bir bileşeni olmak zorundadır. Diğer yandan ise, ürettiği bu ürünlerin, diğer üreticilerin ürünleriyle *mübadele* edilmesi yoluyla, üretici kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bu nedenle, birçok farklı *somut emek* türü arasındaki eşitsizliklerin, hepsinde ortak olan tek şey — *insan emek gücünün* harcanma süresi — temelinde, yani *soyut emek* olarak eşitlenmesi gerekir. *Mübadele*, ancak bu tür bir *soyutlama* üzerinden mümkün hale gelir. Marx’a göre, insanlar farklı türden ürünlerini *mübadele* ederken bunun bilincinde olmasalar bile, fiilen yaptıkları şey; kendi farklı *somut emeklerini*, *soyut emek* olarak *meta biçimine* sokmaktır. *Meta fetişizmi* ile özdeşleştirilen *meta biçiminin* kendisi, aslında *emeğin (insanlar, toplum) metalaşması ve yabancılaşmasıdır*.

Özetle, kapitalizmde üretim bilinmeyen bir pazar için gerçekleştirilir. Bu durum, *değer biçiminin* ve başta *meta fetişizmi* olmak üzere, kapitalizme özgü tüm *yabancılaşma* biçimlerinin ortaya çıkışının kaynağını oluşturur. *Üretim süreci* baştan planlı değildir, *mübadele*ye bağımlıdır. *Üretim* ile *tüketim* birbirinden ayrıdır ve insana dair bu olmazsa olmaz iki alan arasındaki ilişkiyi, “*Özne*” olması gereken insanlar değil, *meta ilişkileri* belirler. Kapitalizmle “şeyler kişileşir, kişiler şeyleşir”. Marx, bu *yabancılaşmış mantığı* yalnızca *dolaşım* alanında toplumun *paranın boyunduruğu* altına girmesi üzerinden değil; aynı zamanda *üretim* alanında *sermayenin emek üzerindeki gerçek ve biçimsel boyunduruğunu* incelerken de sürdürecektir.

3.1.4. Dolaşımından Üretime

Marx’ın diyalektiği, en geniş anlamıyla bir *Değer* diyalektiğidir. Süreç, bir *değer* olarak *meta* ile başlar, *değerini arttıran bir değer* olarak *sermaye* ile sonlanır ve

sermayenin ürünü olarak yeniden *metaya* dönerek düşünsel döngüsünü tamamlar. Bu sıralanışta *para*, *meta* ile *sermaye* momentleri arasına yerleştirilir. *Soyuttan somuta* doğru ilerleyen diyalektik, tümü *değerin* farklı momentleri olan *Metadan Paraya* ve *Paradan Sermayeye* doğru adım adım ilerler.

Fakat *Kapital*'in yapısal diyalektiğinde hem *meta* hem de *para*, *değerin* zorunlu ve *yabancılaşmış görünüm biçimleridir*. Bu ikisinin birlikteliği, burjuva toplumun yüzeyini; “eş değerlerin eş eşdeğerle mübadele edildiği” *görünüm* düzeyindeki *dolaşım* alanını oluşturur. Ancak *değerin* dolaşıma girebilmesi için, öncelikle *üretilmesi* ve hatta üretim sürecinde bir önceki sürece kıyasla daha fazla *üretilmesi*; yani kendisini *artık değer* aracılığıyla büyütmesi gerekmektedir. Marx, *toplumsal Töz* olarak tanımladığı *değerin* mutlak ve görelî üretiminin incelemesine, *paranın yalnızca para olduğu* M–P–M (*basit meta dolaşımı*) ile *paranın sermayeye dönüştüğü* P–M–P' döngüleri arasındaki temel farkı ortaya çıkararak geçiş yapar: Bu fark, *artık değer*dir. M–P–M dolaşımından koparak, *metallardan bağımsız ve kendi başına bir varlık* haline gelen *para*, P–M–P' döngüsü içinde *sermayenin ilk görünüm biçimi* olur. Dolayısıyla, Marx'ın *Kapital*'de M–P–M ve P–M–P' döngülerini karşılaştırdığı bölümler; *değerin dolaşımından (Görünümünden)*, *üretimine (Öze)* doğru atlayışını temsil eder.

3.1.4.1. Meta–Para–Meta (M–P–M)

Kapital'in 1. bölümünün son kısmı, Para veya Meta Dolaşımı başlığını taşır (bkz. Tablo 4). Bu kısımda *Paranın* birçok çeşidi incelenir, ilk iki bölümde mantıksal olarak elde edilen *meta* ve *para*, bu bölümle birlikte beraber *dolaşıma* sokulur. Marx, bu bölümde *paranın* temel üç işlevini tanımlar: 1) *değerlerin ölçüsü*, 2) *dolaşım aracı* ve 3) *para (olarak para)*. Bu işlevler, aynı zamanda bölümün alt başlıklarını oluşturur. İlk bakışta bölümde *para* ile ilgili birçok farklı konunun iç içe işlendiği izlenimi oluşabilir. Örneğin, *Değerlerin Ölçüsü* başlığında Marx, *değer biçimlerinde* bıraktığı yerden devam ederek, *değer ölçüsü* olan *parayı*, *fiyat biçimi* ile karşılaştırır. Dolaşım Aracı başlığında, *sikkeler* üzerinden *paranın değer simgesi* işlevine odaklanır. Üçüncü kısımda ise Dünya Parası kavramını ele alır. Yer yer *ampirik* ve *tarihsel* veriler ile desteklenen ayrıntılı açıklamalara da yer verir (Marx, 2011: 102-144).

Ancak alt bölümlere genel rengini veren, *paranın* bu üç momentteki *diyalektik eğilimleridir*: *Para*, ilk momentte “*durağan*” bir nitelik taşır. İkinci momentte, dolaşım aracı olarak “*akışkan*” bir biçime bürünür. Üçüncü momentte ise, *kendinde para* olarak bir “*donma*” eğilimi sergiler.

Tablo 4: *Kapital I: Para veya Meta Dolaşımı*

Değerlerin Ölçüsü
Dolaşım Aracı
Metaların başkalaşması
Paranın el değiştirmesi
Sikke. Değer simgesi
Para
Gömüleme
Ödeme Aracı
Dünya parası

Kaynak: Marx, 2011: 7.

İlk uğrakta Marx, *parayı*, *değer ölçüsü* ve *fiyat biçimi* yönleriyle sadece karşılaştırır; henüz *metalarla* bir *dolaşım* ilişkisine sokmaz. *Parayı*, “*para-meta*” olarak, yani bir *Meta* (M) olması yönüyle ele alır. İkinci uğrakta, *Meta-Para-Meta* (M-P-M) döngüsü tüm muhtemel “*aktörleri*” —*para* ya da *meta sahipleri*— ile birlikte, *satış* (M-P) ve *alış* (P-M) evreleri üzerinden incelenir. *Metalar*, *para dolayımı* ile dolaşıma sokularak henüz *değerin* kendisini arttırmadığı *basit meta dolaşımı* açısından ele alınır. Ancak bu süreçte *para*, *metalar*dan ayrışarak ve *dolaşım alanından* uzaklaşmaya başlar. Üçüncü uğrakta ise *Para* (P) artık *kendinde paradır* (*para olarak para*). Bu aşamada, kendi varlık koşulu olan *metalar*dan, yani *kullanım değerlerinden*, bağımsızlığını ilan eder ve *dolaşımın* dışına çıkar. Tekrar harekete geçebilmek için, kendi *değerini* arttırmak zorundadır. Bu nedenle *para*, *dolaşıma* değil, *Para-Meta-Para* (P-M-P') döngüsü ile *üretim alanına* yönelir.

Özetle; ilk aşamada *para*, “*metaların metası*” olsa da sadece bir *metadır* (M). Daha sonra, *kullanım değerleri* dünyasına inerek *metalar* arasındaki *mücadele* ilişkisinin aracısına dönüşür (M-P-M). Nihayetinde, *metaların aracısı* olma işlevini sonlandırır (P) ve yükselerek *kendi değerini arttırmak* için bu kez *metaları* aracısı haline getirir (P-M-P').

Bu tez açısından en kritik uğrak, paranın bir *dolaşım aracı* olarak *basit meta dolaşımına* aracılık ettiği ikinci aşamadır. Marx (2011: 111), Metaların Başkalaşması bölümünün başında, “metaların mübadele sürecinin birbirleriyle çelişen ve birbirlerini dışlayan ilişkilerinin” önceki bölümlerde ele alındığını hatırlatır. Bölümün ilerleyen sayfalarında Marx, *Meta-Para* karşıtlığının her iki yanını yeniden ikiye bölerek *dört kutup* oluşturacak, ardından sistematik biçimde bu *kutuplar* arasındaki ilişkileri inceleyecektir. *Para* da bir *meta* olduğu için, *Meta-Para* karşıtlığının hem *Meta* hem de *Para* tarafında birer *meta*, yani *kullanım değeri* ile *değerin birliği* bulunmaktadır. Bu durumda, *satış* (M-P) ve *alıştan* (P-M) oluşan *basit meta dolaşımı* (M-P-M), *dört uç* ve *üç oyuncudan* (özne) oluşacaktır (Marx, 2011: 117). Bu *aktörler* ve *uçlar* arasındaki tüm ilişkilerin çözümlenmesi, *basit meta dolaşımının* mantıksal yapısını oluşturacaktır. Ancak Marx, bu sürecin detaylı bir incelenmesine geçmeden önce, Metaların Başkalaşması bölümünün hemen başında, kendi diyalektiğinin en güçlü metaforik anlatımlarından birini sunar.

Metanın diyalektiği, Marx’ın kendi benzetmesi ile bir “*elips*”tir. Buna göre metanın gelişmesi, bahsi geçen birbirleriyle çelişen ve karşılıklı dışlayan ilişkileri ortadan kaldırmaz; *metanın*, *meta* ve *para* olarak farklılaşması, yalnızca *modus vivendi*⁸² ile bir hareket alanı yaratarak bunların bir arada bulunabilecekleri biçimi genişletir. Marx’a göre “Gerçek çelişkilerin çözülmesi genellikle böyle sağlanır. Söz gelişi, bir cismin devamlı olarak bir diğer cisme doğru düşmesi ve eş zamanlı olarak devamlı⁸³ ondan uzaklaşması bir çelişkidir. Elips bu çelişkinin hem gerçekleştiği hem de çözüldüğü hareket biçimlerinden biridir” (Marx, 2011: 111, çeviri değiştirilmiştir)

Çelişki, başlangıçta metanın duyusal olarak algılanamayan, görünmez ve dokunulmaz *değeri* ile somut, elle tutulur *kullanım değeri* arasındaki *içsel bir karşıtlık* olarak tanımlanmıştı. Bu *çelişki*, daha sonra ikinci bir *metanın* devreye girdiği *basit değer biçiminde*, metanın *kendi kullanım değeri* ile *diğer metadaki mübadele değeri* arasındaki *dışsal karşıtlık* biçiminde ortaya çıkarak bir adım belirginleşmişti. *Çelişki*, *genel değer biçiminde* (III. *Değer biçimi*) tersine dönen aktif ve pasif rollerin

⁸² “geçici bir anlaşma”

⁸³ Yordam Kitap baskısında “aynı anda” olarak yanlış çevrilen ifade “eş zamanlı olarak devamlı” şeklinde düzeltilmiştir (krş. Marx, 1982: 198, “at the same time constantly”; Marx, 2010b: 113, “at the same time constantly”).

belirginleşmesi ve *mübadele sürecinde* özel bir metayla kaynaşması sonucu daha somut hale gelmiş; nihayet *meta–para çelişkisi* biçiminde açıkça gözlemlenebilir, elle tutulur bir nitelik kazanmıştı.

Tüm bu süreçlerde *çelişki* çözülmemiş; aksine, daha geniş ve somut biçimler yaratarak varlığını sürdürmüştü. Marx, *kullanım değeri – değer çelişkisini dolaşım alanında* son kez ele alırken, önceki tüm diyalektikleri birleştirir ve bir *metanın, para dolayımıyla* başka bir *metaya dönüşümünü* (M–P–M) —yani iki meta arasındaki *başkalaşım ilişkisini* (M–M)— inceler. Bu süreçte, ilk meta, *satılmaya çalışılan ihtiyaç fazlası metadır* (M) ve ilişkinin ilk evresi *satıştır* (M–P). İkinci meta ise, ilk satıştan elde edilen *para* (P) ile *satın alınmaya çalışılan, ihtiyaç duyulan metadır* (P–M). Döngüde; 1. kişi metayı satacak kişi, 2. kişi metayı satın alıp karşılığında para verecek kişi, 3. kişi ise parayı alarak kendi metasını 1. kişiye satacak olan kişidir. Her iki *metanın* ve *paranın* da *kullanım ve mübadele değerleri* vardır. Bu aşamada, metaların *karşıtlık içindeki biçimleri*, artık *mübadele sürecinin gerçek hareket biçimine* dönüşmüştür. *Paranın*, birbirine karşıt ancak birbirini bütünlemesi gereken iki hareketten (M–P ve P–M) oluşan süreci dolayımılması, *metaların başkalaşmasına* “*aracılık*” etmesi beklenmektedir. Marx, burada *para ile meta* (M–P) arasındaki karşıtlığı, uçların sıralamasını değiştirerek *para–meta* (P–M) karşıtlığıyla birleştirmeye ve böylece tüm çelişkileri belirli bir bütünlük (M–P–M) içinde uzlaştırmaya çalışır.

Ancak M–P–M döngüsündeki *alış* ile *satış* arasındaki çelişki, Marx’ın baştan uyardığı üzere çözülemeyecek; *paranın* döngüyü terk etmesi ile sonuçlanacaktır. *Ekonomik kriz ihtimali, alış ile satışın bir arada bulunabileceği* —ancak bu kez *paranın kendisini arttırmak zorunda olduğu*— yeni bir biçim olarak P–M–P’ döngüsüne atlayışı zorunlu kılacaktır. P–M–P’ döngüsü ise, basit *meta dolaşımından* çıkışı ve *sermaye alanına* geçişi işaret eder. Marx (2011: 119), tüm olasılıkları ince eleyip sık dokuyarak, basit ve yalın bir sonuca varır: Her satışın bir alış, her alışın da bir satış olduğu varsayılarak, meta dolaşımının bu ikisi arasında “zorunlu bir dengeyi gerektirdiği dogmasından daha saçma bir şey olamaz”.

Marx, bir dizi seçeneği uzun uzadıya inceleyerek, alışla satışın çakışmasının değil, “*çakışmamasının bir zorunluluk olduğunu*”; örtüşmelerinin ise yalnızca *tesadüfi*

olabileceğini gerekçelendirir. Örneğin, üretilen mal kullanılsızsa, *meta* bile olamaz. *Üretim* ve *dolaşım süreleri* hiçbir zaman tam anlamıyla uyuşmaz. *Mübadele* gerçekleşse dahi, metalar belli bir süre *hareketsiz* kalabilir. Hiç kimse başka biri *alıcı* olmadan *satıcı* olamaz. Ancak *alış yapanın satış, satış yapanın da aynı ölçüde alış yapması* zorunlu değildir. Kısacası *alış* ve *satış*, birbirinden *bağımsız* ve *karşıt* süreçlerdir. Bu süreçlerin birbirini bütünüyle tamamlaması; *zaman, yer (mekan), bireylerin ihtiyaçlarının örtüşmesi* gibi oldukça kırılğan ve rastlantısal koşullara bağlıdır. Marx, bu *alış-satış uzlaşmazlığını, ekonomik krizlerin yapısal temeline* yerleştirir: “Bu birbirlerine karşıt iki bağımsız sürecin bir iç birlik oluşturması, aynı zamanda, bu iç birliğin dış çelişkiler içinde hareket etmesi demektir. Bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman süresi çok uzayacak, satışla alış arasındaki ayrılma çok açık ve belli bir hale gelecek olursa, bunların iç birliği, kendisini zorla, bir kriz⁸⁴ yaratarak ortaya koyar”(Marx, 2011: 119).

Kullanım değeri ile *değer* arasındaki çelişkinin en belirgin ve en somut biçimi, *alış-satış çelişkisi*dir. *Kapital*’in tüm *dolaşım* alanı, başlangıcından sonuna kadar bu tek çelişkiyle şekillenir ve bu çelişkiyle sona erer. Tüm bölümler, esasen, *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki çelişkinin kendisine hareket alanı yarattığı, farklı soyutluk ve somutluk düzeylerindeki farklılaşmayı inceler. Marx’ın, *metaların başkalaşması* gibi en somut düzlemde krizlerin kökenini *alış-satış çelişkisine* bağlaması ve bunun temelini *meta fetişizminde* görmesi, o noktaya kadar geliştirdiği diyalektiğin bir özeti niteliğindedir. *Alış-satış karşıtlığı* ile *fetişizm* arasındaki ilişkiyi şöyle kurar:

“Metanın özünde var olan kullanım değeri ile değer arasındaki çelişki, özel emeğin kendisini aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal emek olarak ortaya koyması zorunluluğu, özel somut emeğin aynı zamanda sırf soyut genel emek olarak söz konusu olması, doğal şeylerin kişileşmeleri, kişilerin şeyleşmesi, işte metaya özgü bu çelişki ve karşıtlık, metaların başkalaşimleri sırasında doğan çelişkilerde en gelişmiş hareket biçimlerini bulur” (Marx, 2011: 119-120). Böylelikle, *metanın fetişik biçimi* ile başlayıp, *alış ile satış ilişkisinde* en gelişmiş biçimine kavuşan *kullanım değeri – değer* uzlaşmaz çelişkisi, aşağıdaki şekil ile özetlenebilir hale gelir:

⁸⁴ Yordam çevirisinde kullanılan “bunalım” ifadesi, “kriz” (ing. crisis) olarak düzeltilmiştir (bkz Marx, 1982: 209).

Şekil 7: Dolaşım Alanında Fetişik Metanın İç Çelişkisinin Somutlaşma Süreci

		Meta	Basit Değer Biçimi	
Şeylerin Kişileşmesi		Kullanım Değeri		Kullanım Değeri
+	»	X	»	X
Kişilerin Şeyleşmesi		Değer		Mübadele Değeri

Para Biçimi	Basit Meta Dolaşımı		
Meta	M-P (Satış)		
» X	»	X	» Ekonomik Kriz
Para	P-M (Alış)		

Dolaşım Aracı bölümünün ilk alt başlığı olan Metaların Başkalaşması, *kriz* sonucuna ulaşır. *Alış* ile *satış* arasında *özdeşlik rastlantı, ayrımlar genel kuraldır*. Takip eden Paranın El Değiştirmesi başlığında, M–P–M döngüsünde meta başkalaşımına aracılık edemeyen *para*, bu kez kendi başına merkeze alınarak; *miktarı* ve *el değiştirme hızları* üzerinden incelenir. Son başlık ise *devlet müdahalesini* inceler. Sikke: Değer Simgesi bölümünde, dolaşım aracı olarak altının, fiyat ölçeği işlevinden uzaklaşması karşısında, *devletin para basma zorunluluğu* ele alınır (bkz. Tablo 4).

Para veya Meta Dolaşımının üçüncü ve son uğrağı, *para olarak para* — yani *kendinde paradır*. Bu aşamada *para*, artık *dolaşımı* terk etmiştir. *Kendi başına para, metalarından ayrılmış* ve yalnızca *para* olarak varlık kazanmıştır. Bu fetişik biçim, önceki *dolaşım aracı* işlevinden *diyalektik* olarak kolayca türetilir. M–P–M döngüsünün iki evresi olan M–P (*satış*) ve P–M (*alış*) arasında özdeşlik kurulamaması ve bu çelişkinin *krizle* sonuçlanması, *paranın metalarından bağımsızlaşmasını* zorunlu hale getirir. Dolaşımdan çıkan *paranın* önünde üç seçenek bulunmaktadır: Gömüleme ile biriktirebilir, Ödeme Aracı olarak iş görebilir veya Dünya Parası olarak dünya pazarında kullanılabilir (bkz. Tablo 4). Bu noktadan itibaren *para*, *görünürdeki tam bağımsızlığı* sayesinde, daha önce *aracı konumda* yer aldığı *basit meta dolaşımından* (M–P–M) çıkarak; artık *sermaye* olarak (P–M–P') hareket etmeye başlayacaktır.

3.1.4.2. Para–Meta–Para (P–M–P')

Mantıksal açıdan *basit meta dolaşımının* sona ermesi, *Sermayenin* başlangıcını işaret eder. Marx, *meta dolaşımının içeriğini* —yani *kullanım değerlerinin mübadelesi yönünü*— bir kenara bırakır ve *son ürün* olan *paraya* odaklanır. Buna göre, “Meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin ilk görünüm biçimidir” (Marx, 2011: 151).

Tarihsel düzeyde ise Marx, *sermayenin* ilk olarak toprak mülkiyetine karşı her yerde *para biçiminde* ortaya çıktığını; yani *parasal servet*, *tüccar sermayesi* ve *tefecî sermayesi* olarak kendini gösterdiğini belirtir. 16. yüzyılda *dünya ticareti* ve *dünya pazarının gelişmesi* ile *sermayenin modern tarihini* başlamıştır. Ancak Marx (2011: 151), *para* ile *sermaye* arasındaki ilişkiyi anlamak için bu *tarihsel sürecin* bilinmesinin gerekmediğini şu sözlerle ifade eder: “paranın sermayenin ilk görünüm biçimi olduğunu ortaya koymak için, sermayenin oluşum tarihini gözden geçirmemiz gerekmez. Aynı tarih her gün gözümüzün önünde cereyan etmektedir”. Bu açıklamayla Marx, *tarihsel/zamansal* yönünü bir kenara bırakarak, incelemesini en başından itibaren *sermayenin mantıksal diyalektiği* üzerinden kuracağını belirtmiş olur.

Tablo 5: *Kapital I*: Paranın Sermayeye Dönüşümü

İkinci Kısım: Paranın Sermayeye Dönüşümü
Sermayenin Genel Formülü
Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler
Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması
Üçüncü Kısım: Mutlak Artık Değerin Üretimi
Dördüncü Kısım: Görelî Artık Değerin Üretimi

Kaynak: Marx, 2011: 8-9.

Kapital’in *dolaşım* alanından *üretim* alanına geçişini kuran, Meta ve Para kısmından sonra gelen ana ikinci kısım, Paranın Sermayeye Dönüşümü başlığını taşır ve üç bölümden oluşur⁸⁵(bkz. Tablo 5). *Sermayenin Genel Formülü* başlıklı ilk bölümde, $M-P-M$ ve $P-M-P'$ döngüleri arasındaki *benzerlik* ve *farklılıklar* incelenir; burada ilk kez *artık değer* ve *sermaye* kavramları tanımlanır. Sermayenin *Sermaye* olabilmesi için, *değerin kendisini arttıran değer* olması; $P-M-P'$ döngüsündeki ikinci P' ’nin (P'), ilk P ’den (P) *niceliksel* olarak daha büyük olması ($P < P'$) gerekmektedir. Fakat bu zorunluluk, dolaşımın temel yasası olan “eş değerler eş değerlerle mübadele edilir” ilkesine açıkça aykırı görünmektedir.

Marx, ikinci bölüm olan Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler başlığında, hem *değerin kendisini arttırdığı* ($P < P'$) hem de bu artışın *eş değerlerin*

⁸⁵ Bazı çeviriler, örneğin Fowkes (Marx, 1982) çevirisi, bu üç bölümü ayrı kısımlar olarak değerlendirir.

eş değerlerle mübadele edilmesi gerektiği yasası ile çelişmediği çözümü araştırır. Sorunun çözümü, her iki şartı da karşılayan tek meta olan ve Marx'ın "en büyük keşfim" diyeceği *emek gücü* kavramında gizlidir. Marx'ın diyalektiği açısından önemli bir nokta, artık değerın düşünsel olarak emek gücünden değil, *emek gücünün artık değerden çıkarılmasıdır*.

Emek Gücünün Alınıp Satılması başlıklı üçüncü bölüm, hem bir *kullanım değerine* hem de *mübadele değerine* sahip bir meta olan *emek gücünü* inceler. *Emek gücü metasının mübadele ayağı dolaşım alanına, kullanım ayağı üretim alanına basar*. Bu bölümle birlikte Marx'ın ifadeleriyle "her şeyin açıkta ve göz önünde cereyan ettiği bu gürültülü" dolaşım alanı, *No admittance except on business* tabelasının asılı olduğu üretim alanına girmek üzere terkedilir (Marx, 2011: 179).

İlk bölümde, $M-P-M$ ve $P-M-P'$ döngüleri karşılaştırılır.⁸⁶ $M-P-M$ döngüsü, meta ucuyla başlayıp aynı değere sahip başka bir meta ucuyla sona erer. Bu iki meta, aynı *değer* büyüklüğüne sahip oldukları için *niceliksel* olarak eşit, *niteliksel* olarak ise farklı metalarlardır. Döngünün amacı, *kullanım değeri* elde etmektir. Buna karşılık $P-M-P'$ döngüsü, *para* ile başlayıp yine *para* ile sona erer. Bu süreci harekete geçiren dürtü, *kullanım değeri* değil, doğrudan *mübadele değeridir*. Döngünün sonunda elde edilecek *para*, *niceliksel* olarak başlangıçtaki *paradan* daha fazla olmalıdır. Aksi takdirde döngü, Marx'ın (2011: 155) ifadesiyle "saçma ve anlamsız" olacaktır; zira "sürece içerik kazandıran şey yalnızca bu uçların nicel farklılığıdır". Dolayısıyla, $P < P'$, $P' = P + \Delta P$ olmak zorundadır, "yani işin sonunda elde edilen para miktarı, başlangıçta dolaşıma sokulan para miktarı ile bir fazlalığın toplamına eşittir". Marx, bu fazlalığa (ΔP), yani değerın kendisini aşan kısmına, "*artık değer*" (*ing. surplus value*) ismini verir. Başlangıçta dolaşıma sokulan *değerin*, kendisine *artık değer* eklemesi ve *kendi değerini bir süreç olarak büyütmesi* ise "sermaye" olarak adlandırılır.

Yukarıda da değinildiği üzere, $P-M-P'$ döngüsünde *değerin artışı*, dolaşım alanıyla ilgili olarak geliştirilen yasaların tamamıyla çelişkiye düşmektedir. Döngünün mantıksal tutarlılığı için iki şartın bir arada sağlanması; hem dolaşım alanının eş

⁸⁶ Paranın, hem para olarak dolaştığı basit meta dolaşımında ($M-P-M$) hem de sermaye olarak dolaşımında ($P-M-P'$); iki karşıt evre ($M-P$ ve $P-M$), iki öge (M ve P), üç ayrı kişi ve aralarında iki ekonomik rol (alıcı ve satıcı) vardır; fakat benzerlikleri bu kadardır (bkz. Marx, 2011: 152-153).

değerler yasasının —“eşit şeyler, eşit şeyler ile mübadele edilir”— ihlal edilmemesi hem de *değerin süreç boyunca kendisini arttırabilmesi* —“artık değer elde edilmesi”— gerekmektedir. Marx, ikinci bölüm olan Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler başlığında, *artık değer kökeninin* peşine düşer.

Bölümde ilk olarak, P–M–P’ döngüsü, sürece katılan kişilerin yerleri değiştirilerek incelenir. Fakat işlemlerin oluş sırasının tersine çevrilmesiyle yalnızca *basit meta dolaşımında* kalınır ve bu alanın dışına çıkılamaz (Marx, 2011: 160). Marx, ikinci olarak, dolaşımın sadece meta mübadelesini içeren biçimini ele alır. Bu inceleme sonucunda, meta dolaşımının saf biçiminde sadece *eş değerlerin mübadelesinin* mümkün olduğu ve bunun değer açısından bir *zenginleşme aracı olamayacağı* sonucuna varır (2011: 161-162). Daha sonra Marx, *eş değerli olmayan* (değerleri eşit olmayan) şeylerin mübadele edildiği bir durumu varsayar. Buna göre, satıcının metayı *gerçek değerinin üzerinde bir fiyatla* sattığı kabul edilir. Ancak bu durumda metaların yalnızca para isimleri, yani *fiyatları artar*; aralarındaki *oranlar* ise değişmeden kalır. Aynı şekilde, metaların *değerlerinin altında* satılması yalnızca *fiyat düzeyini düşürür*, fakat *oranları* yine etkilemez (2011: 161–162). Son olarak, Marx, *dolandırıcılık, hile ya da kazıklama* gibi yolları ele alır. Ancak bu yöntemler, yalnızca *ticaret sermayesi ve tefeci sermayesi* gibi oluşmuş *toplam artık değer*in farklı ellerde toplanması —bölüşümü— ile ilgilidir. Bunlar da, “*artık değer kaynağını*” açıklayamaz (Marx, 2011: 165-168).

Marx (2011: 168), bu olumsuz uğrakta, “artık değer kaynağının ne olamayacağı”nı tüm bölüm boyunca tartıştıktan sonra şu sonuca varır: “Sermaye dolaşımdan doğmaz, ama dolaşımdan ayrı olarak doğması da en az o kadar imkansızdır. Sermaye aynı anda hem dolaşımda doğmak ve hem de dolaşımda doğmamak zorundadır”. Başta ortaya konulan iki şartın aynı anda sağlanabilmesi için Marx’ın ulaştığı bu nokta, ilk bakışta bir *paradoks* gibi görünebilir. Halbuki çözüm bulunmuştur: Bu iki şart ancak, “kullanım değeri değer kaynağı olma özel niteliğine sahip bulunan” bir *metanın mübadelesi* ile sağlanabilir (2011: 169). Diğer bir deyişle, *satın alınan özel bir meta, kullanıldıkça kendi değerinden fazlasını üretmeli; yani artık değer yaratmalıdır*.

“*Para sahibi*” şanslıdır, çünkü Marx’ın (2011:170) sözleriyle, “böyle özel bir metayı piyasada gerçekten bulur: Bu meta, *emek kapasitesi (Arbeitsvermögen)* ya da *emek gücüdür (Arbeitskraft)*”. Bir kez daha vurgulamak gerekirse: Marx diyalektik sunumunda *artık değeri emek gücünden türetmez; emek gücü*, Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkileri çözüme bağlayan *özel metadır*. Marx (2011: 170), *emek gücünü* veya *emek kapasitesini* şöyle tanımlar: “İnsanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin bütünü.” *Para sahibi* ya da *kapitalist*, diğer tüm meta gibi *emek gücünü* de *değeri* karşılığında satın alır, “eş değerlerin eş değerlerle mübadele şartı” sağlanmış olur. Fakat kapitaliste geçen *kullanımı* kendi *değerinden* fazlasını üretir, “artık değer şartı” sağlanmış olur.

Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması başlığını taşıyan bu son bölüm, başlangıçta “*sihirli meta*” olarak *emek gücü kavramını* keşfeder ve ardından *emek gücünün koşullarını* ortaya koyar. *Emek gücünün sahibi* olan *işçi*, Marx’a (2011:171) göre, iki anlamda “*özgür*” olmalıdır: “birincisi, bu kimse meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmeli, ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirme için gerekli olan herşeyden yoksun, özgür olmalıdır”. Marx, bu iki şartın oluşmasını, tüm bir dünya tarihinin sonucu olarak değerlendirir. Ancak hemen ardından şerhini düşer: *Tarih*, bu şartların oluşmasının “zorunlu bir tarihi” değildir ve “eşitsizliklerin doğal bir temelinden” bahsedilemez.⁸⁷

Tarihsel açıdan, *sermayenin doğabilmesi* için, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde insanların sahip olduğu *üretim ve geçim araçlarının*, üreticilerden koparılıp sermayenin eline geçmesi gerekir. Kapitalist, piyasada yalnızca *kendi emek gücünün sahibi* olan *çıplak üretici* ile karşılaşmalıdır. Zira bu koşul, *sermayenin tarihsel doğuşunun* olmazsa olmaz şartıdır. Marx, bu süreci özellikle Kapital’in sonundaki *İlk Birikim* başlıklı ek bölümde inceler. Gerektiğinde *zor yoluyla*, üreticilerin *mülksüzleştirilmesi* ve *emek gücüne indirgenmeleri*, sermayenin tarihsel önkoşulu olarak ele alınır. *Meta ve paranın* ortaya çıkışı, tek başına *sermayenin*

⁸⁷ “Doğa, insanları, bir yanda para ve meta sahipleri, diğer yanda emek güçlerinden başka bir şeyleri olmayan kimseler olarak yaratmaz. Bu ilişkinin doğal bir temeli de, bütün tarih dönemleri için ortak bir toplumsal temeli de yoktur” (Marx, 2011: 171).

*oluşumu için yeterli değildir.*⁸⁸ Çünkü sermaye, ancak “*emek gücünden başka satacak hiçbir şeyi olmayan*” bir toplumsal kesimin varlığıyla birlikte döngüsünü başlatabilir. Sermayenin ilk hareketi, bu tarihsel-toplumsal koşulun *zaten gerçekleşmiş* olması varsayımına dayanır.

Emek gücü, diğer tüm metalar gibi, üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emek zamanı ile belirlenir. Ancak bu özel metanın üreticisi, bizzat kanlı canlı insandır. Dolayısıyla emek gücünün üretimi, insanın varlığını sürdürmesi ve kendini yeniden üretmesi anlamına gelir. Bu nedenle, emek gücünün değeri, işçinin yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan tüm geçim araçlarının toplam değeri ile belirlenir. Marx, bu geçim araçlarını yalnızca maddi ihtiyaçlarla sınırlamaz. Beslenme, giyinme, barınma ve ısınma gibi fiziksel gereksinimlerin yanı sıra, uygarlık düzeyi, alışkanlıklar ve yaşam beklentileri gibi tarihsel ve kültürel koşullara bağlı manevi ihtiyaçlar da bu kapsamda değerlendirilir. Ayrıca eğitim, sağlık hizmetleri ve üreme gibi yeniden üretim koşulları da geçim araçları içerisine dahildir. Emek gücünün değeri yalnızca işçinin bireysel yaşamını değil, ailesinin geçimini de kapsayacak biçimde tanımlanır. Böylece, yalnızca tekil işçinin değil, emek gücü sahipleri sınıfının yeniden üretimi de güvence altına alınmış olur.

Marx, *emek gücü metasının* keşfiyle birlikte, tüm bir *üretim alanını* bir kez daha aynı temel çelişkiden —*kullanım değeri ile değer arasındaki karşıtlıktan*— hareketle incelemeye başlar. Her meta gibi, *emek gücünün* de bir *kullanım değeri* ve bir *değeri* vardır. *Dolaşım alanında*, bu meta da diğer tüm metalar gibi, *eş değerlerin mübadelesi* ilkesine uygun olarak, *üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emek zamanına* denk bir değer karşılığında mübadele edilir. Ancak her mübadelede olduğu gibi, *metanın kullanım hakkı alıcıya* —bu durumda *kapitaliste*— geçer. Bu açıdan Marx, bir kez daha *kullanım değeri–değer* diyalektiği inceleyecektir. Fakat bu kez çelişki, *dolaşım sürecinde* olduğu gibi, karşıtlığın kendisini sadece farklı görünüm düzeylerinde belirginleşerek ortaya koyması ve yabancılaşmalar yaratması şeklinde

⁸⁸ Marx’a (2011: 171) göre, ürünlerin tamamının olmasa bile çoğunun meta biçimini almaları için kapitalist üretim tarzı gereklidir. Fakat yine de gelişkin bir işbölümü ile takasın başlatmış olduğu kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki yarıлма, meta üretimini ve dolaşımını mümkün kılabılır. Nihayetinde “Meta olmak için ürünün doğrudan doğruya üreticinin kendisi için geçim aracı olarak üretilmemesi gereklidir”. Para ise, meta mübadelesinin belli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektirir. Fakat sermayenin zorunlu ön-koşulu emek gücüdür.

üretmez. Bu kez *değerin üretimi* alanındaki aynı çelişki —*kullanım değeri–değer çelişkisi*— emek gücünün *kullanımına* ve *değerin üretimine* karşılık gelen tüm bir “iş günü” ile bu iş gününün *emek gücünün mübadelesine* denk düşen “gerekli emek” kısmı arasındaki “paradoks” olarak ortaya çıkar.

3.2. MUTLAK VE GÖRELİ ARTIK DEĞER ÜRETİMİ: ÖZDEKİ UZLAŞMAZ KARŞITLIK

Grundrisse, *artık değer* üretimini, *sermayenin birinci ve ikinci eğilimleri* olarak tartışır. Marx, bu pasajlarda sermayenin birinci eğilimi olarak *mutlak artık değer üretiminden* bahsederken, “sermayenin bir eğilimi”, “sermayenin artık değeri mutlak olarak artırma güdüsü, “iş gününün uzatılması” gibi ifadeler kullanır. İkinci eğilim içinse, “sermayenin diğer eğilimi”, “karşıt eğilimi”, “görelî artış” veya “üretici güçlerin gelişimi” gibi ifadelerle, *Kapital*’in *görelî artık değer üretimini* kasteder. Artık değer artış ile ilgili olarak *mutlak* ve *görelî* terimlerini kullanır; fakat bu iki eğilimi ayrı kısımlarda değil, aralarındaki karşıtlığı vurgulamak amacıyla genelde birlikte ele alır. Diğer bir deyişle, *mutlak* ve *görelî artık değer üretimleri*, *Grundrisse*’de ayrı konu başlıkları oluşturmazlar.

Kapital’de ise, *Grundrisse*’de “iş gününü uzatmak” şeklinde ortaya konan “ilk eğilim”, *teorik* ve *ampirik* kısımlarıyla birlikte *Kapital*’in Mutlak Artık Değer Üretimi isimli bölümünü oluşturur. *Grundrisse*’in “ikinci eğilimi”, *Kapital*’in Görelî Artık Değerin Üretimi bölümüne karşılık gelir. *Kapital*’in, sayfa sayısı bakımından görece kısa olan dolaşım bölümleri dışında, tamamına yakını; başta ayrı ayrı, sonrasında birlikte ele alınan *artık değer üretimini* inceler. Zira, *Kapital I*’in alt başlığı Sermayenin Üretim Sürecidir. *Grundrisse*’de sermayenin mutlak uzlaşmaz çelişkisini “nüfus” üzerinden yalnızca iki-üç sayfada incelediği pasajın *Kapital*’deki karşılığı, *mutlak* ve *görelî* artık değer üretimlerinin karşıt eğilimlerinin tekrar “nüfus” üzerinden belirginleştirildiği, eserin en son bölümünü oluşturan uzunca Sermayenin Birikim Süreci bölümüdür.

Artık değer üretimi ve sermayenin uzlaşmaz çelişkisi konusunda *Grundrisse* ve *Kapital I* arasında temelli bir görüş ayrılığı yoktur. Fakat *Grundrisse*, Marx’ın kişisel çalışma notları niteliğindeyken, *Kapital*, geniş bir okur kitlesinin anlayabileceği bir dille yazılma kaygısı ve duyarlılığı ile kaleme alınmıştır. *Grundrisse*’de birkaç

kavramsal karşılaştırmayla sonuca bağlanan konular, *Kapital*'de tarihsel ve *ampirik* verilerle desteklenmiş, okuyucunun anlayacağı bir dille sayfalarca işlenmek zorunda kalmıştır. Marx, *Grundrisse*'de felsefi ve mantıksal düzlemde formüle ettiği düşünceleri, *Kapital*'de betimleyerek ve örneklendirerek sunmuştur. Zira, uzlaşmaz çelişkinin kendisini *ampirik* dünyada nasıl ortaya koyduğu konusu, *Kapital*'in önemli temalarından biridir. Fakat *Grundrisse* ile *Kapital* arasındaki bu farklılıkların, bazı olumsuz sonuçları olmuştur.

Marx'ın, *Kapital*'in geniş kitlelerce anlaşılmasına dair duyduğu kaygı, paradoksal olarak tersi bir sonuca varmıştır. *Kapital*'de bölümlerin birbirinden ayrılması, *iki artık değer üretiminin* ayrı olarak uzun uzadıya ele alınması ve son bölüm olan Sermayenin Birikim Sürecinin bu iki artık değer biçiminin –tıpkı *Grundrisse*'de olduğu gibi– karşıtlıklarının “*nüfus yasası*” üzerinden incelemesi olduğunun yeterince anlaşılabilmesi, Marx'ın *Grundrisse*'de daha soyut ve kavramsal olarak ele aldığı uzlaşmaz çelişkinin *Kapital*'de net olarak görülmesini zorlaştırmıştır. Marx'ın anlatmaya çalıştığı çelişkinin uzlaşmaz paradoksal niteliği, *Kapital*'de gömülü kalmış; *mutlak* ve *görelî artık değer üretimleri* arasındaki karşıtlık bile fark edilememiş, hatta bu iki biçim çoğu kez birbirini tamamlayan süreçler olarak değerlendirilmiştir.

Genel hatlarıyla, *Grundrisse*'de artık değerın elde edilmesine ilişkin ortaya konan kavramsal düzeydeki diyalektik, *Kapital*'in *özünü* oluşturur. Sermayenin uzlaşmaz çelişkisi, *Grundrisse*'de Marx'ın iş gününü *gerekli emek* ve *artık emek* şeklinde ikiye bölmeleriyle incelenmeye başlanır. İş gününün yarısı, Marx'ın “işçinin bütün bir gün yaşamak için, örneğin yalnızca yarım iş günü çalışması yeterlidir” ifadesiyle *gerekli emek zaman* olarak alınır; geri kalan yarısı ise *artık emek zaman* olarak kapitalistin payı olur (Marx, 1999: 243). İş günü ikiye bölünür bölünmez, başlı başına ağır bir konu olan *emek üretkenliği*, Hegel'in *Sınır* ve *Engel* gibi felsefi kavramlarıyla birlikte ele alınır. Tartışma yoğunudur.

Kapital'de ise iş günü ve kısımları tanımlandıktan sonra birçok ayrı başlıklar altında ayrıntılı biçimde ele alınır. Örneğin, iş gününün bölünmesini takip eden Ürün Değerinin Ürünün Orantılı Kısımlarıyla Gösterilmesi başlıklı bölümde iş günü ile değer-ürün arasındaki ilişkiler sayısal örnekler üzerinden ayrıntılı olarak incelenir ve

gerekleştirilir. Hemen ardından gelen Senior'ün "Son Saat"i başlıklı bölümde ise, Senior'un görüşleri üzerinden doğabilecek yanlış anlamaların önüne geçilmeye çalışılır (bkz Marx, 219-227). İncelemeler, betimsel ve detaylıdır. Bu noktada, *Grundrisse*'de ele alınan belli felsefi kavram ve tartışmaların *Kapital*'deki karşılıklarından bahsetmek yerinde olacaktır.

Grundrisse'de yer alan birçok tartışmanın ve kullanılan sayısal örneklerin sonuçlarının netleşmiş halleri, *Kapital*'de Marx'ın Artık Değer Oranı ve Kütlesi bölümünde tanımladığı Üç Yasa ile karşımıza çıkar. *Kapital*'in, *Grundrisse* yoğunluğuna sahip bu bölümünde Marx, ilk olarak Birinci Yasa ile üretilen günlük toplam artık değer kütlesini formülleştirir. *Sermayenin yasalarını* tanımladığı bu bölümde, *toplam artık değer* için, *Grundrisse*'de tercih ettiği basit *günlük artık değer* ile *işçi sayısı* çarpımı formülasyonu yerine; *artık değer oranının*, *değişir sermaye* ile çarpımı formülünü verir.⁸⁹ Bu iki formül eş formüllerdir. Fakat *Kapital*'de Marx, hem işlevselliği hem de "gerçek sömürü oranı" olması nedeniyle, artık değer incelemelerini *artık değer oranı* üzerinden yürütür.

Böylece *Grundrisse*'de temel değişken olan *emek üretkenliği*, *Kapital*'de yerini *artık değer oranına* bırakır.⁹⁰ Artık değer kütlesini bu şekilde formüle etmesi, İkinci ve Üçüncü Yasa ile birlikte, aslında artık değer üretiminin paradoksal doğasının görülmesini kolaylaştırır. Çelişkili doğası, iki çarpan üzerinden incelenebilir hale gelir. Fakat eserin birçok konuyu ampirik örneklerle birlikte incelemeyi hedeflemesi, Marx'ın *Kapital*'de esas konusu olan "artık değer üretimi"ne dair formüle ettiği Üç Yasanın bile farkına varılmasını engellemiştir. Mandel (2008) ve Harvey (2012) gibi günümüzün önde gelen Marksist düşünürleri, "*Kapital* okumaları"nda *artık değer üretiminin* iki biçimi olduğunu bilir; ancak Marx'ın formüle ettiği haliyle *sermayenin Üç Yasası* olduğunu dahi bilmezler.

Marx'ın *Grundrisse*'de Hegel felsefesinin etkilerini daha açık biçimde taşıdığı ve daha felsefi bir dile sahip olduğu; buna karşılık *Kapital* ile Hegel diyalektiğinden uzaklaşarak ekonomi politiğin kategorilerini benimsediği, yaygın bir görüştür.

⁸⁹ Artık değer oranı; artık emek zamanın, gerekli emek zamana bölünmesi; değişir sermaye ise, işçi sayısı ile emek gücü değerinin çarpımıdır. İkisinin çarpımı, üretilen artık değeri verir.

⁹⁰ Marx, ilerleyen bölümlerde inceleneceği üzere, *Grundrisse*'de emek üretkenliğine koşulladığı çalışan işçi sayısını, *Kapital*'de sermayenin değer bileşimine koşullar.

Örneğin Marx, *Grundrisse*'in en önemli bölümlerinde *Sınır* ve *Engel* kavramlarından yoğun biçimde faydalanırken, *Kapital*'de herhangi bir *Kötü Sonsuzluk* tartışmasının olmadığı düşünülebilir. Halbuki tam tersine, Marx *Kapital*'in İkinci Yasası ile *Sınır* kavramını çok daha işlevsel bir şekle sokarak *Grundrisse*'deki *Kötü Sonsuzluk* tartışmasını *Kapital*'in bütününe yayar ve bir *biçim* olarak sermayeye dayalı üretim biçiminin, bir *içerik* olarak maddi üretici güçlerin önünde *Engel* olmak zorunda oluşunun mantığını tüm eser boyunca işler.

Marx, İkinci Yasa ile çok basit bir şeyden bahseder gibi görünür: Bir gün 24 saattir, maksimum bir *iş günü* de doğal olarak 24 saatin altındadır. Fakat bu *Sınır*, *Grundrisse*'de karşımıza çıkan *sermayenin birinci eğiliminin mutlak*, “*telaflı edilemeyecek*” ya da *aşılamayacak* en üst-*Sınırıdır*. Bir günde maksimum çalışılabilecek saate karşılık gelen değerden daha fazla *değer* üretmek mümkün değildir. Evet, İkinci Yasa bir günün 24 saat olmasından bahseder ve bu basit gerçek, *sermayenin Sınırlarından* biridir. *Grundrisse* okunmadan, bu *kavramın* önemi hemen anlaşılamaz.

Marx olağan bir durumdan değil, bir olağan dışılıktan bahseder: *Sermaye* bir günün 24 saat olduğunu bilmez. Marx ise *Kapital* boyunca İkinci Yasayı, yani bir günün 24 saat olduğunu hatırlatır. “*Telaflı edilemeyecek*” diğer *Sınır*, 0 (sıfır) *işçi Sınırıdır*. Zira sermaye, işçi sayısı azaldıkça, üretilecek toplam değer — nesnelleşecek toplam emek zamanın — azalacağını da bilmez. Zaten bunları bilmediği için sermayedir; bilseydi, *Sermaye* olamazdı.

Marx, *Kapital*'in İkinci Yasası ile *sermayenin Kötü Sonsuzluğuna* doğrudan giriş yapar. *Kötü Sonsuzluk* tartışmasından hatırlanacağı üzere, Marx'ın ısrarla vurguladığı nokta, *sermayenin tüm Sınırları* birer *Engel* olarak görmek zorunda oluşuydu. Oysa *sermayenin* aşmaya çalıştığı *Sınırlar*, gerçekte kendi *Sınırlarıydı*. *Kötü Sonsuzluğun* aşılabilir *Sınırı*, “*telaflı edilemezlik*” ismiyle, bir günde çalışılabilecek maksimum sürenin 24 saatten az olması zorunluluğu üzerinden *Kapital*'in İkinci Yasasını oluşturur. Bu noktada, önceki bölümlerde ele alınan *Sınır* kategorisi ile *İyi* ve *Kötü Sonsuzluk* arasındaki ilişkiye dair seçenekleri hatırlamak faydalı olacaktır.

Birşey ile bir *Başkası* arasındaki *Sınırların* aşılması ve tekrar belirmeyecekleri şekilde “*ortadan kalkması*”, Hegel'in *İyi Sonsuzluk* olarak adlandırdığı kavrama işaret

eder. Buna göre, *İyi Sonsuzlukta Sınır*, önce aşılabilir *Engel* haline gelir; ardından bu *Engeller* aşılar ve *Sınırlar* bir daha ortaya çıkmaz. İkinci seçenek ise, baştaki *Sınırların Engel* olup aşılması; ancak ardından yeniden belirmesidir. Bu durumda *Sınır* gerçekten *ortadan kalkmış* olmaz. Hegel, bu durumu, aşılmış gibi gözükken çelişkilerin her seferinde yeniden ortaya çıktığı bir *gelgit ve peş peşelik hali* olarak betimlemiş ve *Kötü Sonsuzluk* olarak adlandırmıştı. Marx ise bu mantıktan, *sermayenin birinci ve ikinci eğilimleri* arasındaki karşıt ilişkiyi, *gerekli ve artık emekler* üzerinden incelerken faydalanmıştı.

Tezin *Grundrisse* bölümünde ele alınan örnek üzerinden; *iş günü* süresi 12 saatten 15 saate çıkarılırsa, 12 saatlik ilk *matematiksel üst-sınır* değişir ve işçinin çalışma koşullarını ve kapitalistin yeni artık değerini de belirleyen 15 saatlik yeni bir *iş günü sınırı* olarak ortaya çıkar. Ya da emek üretkenliğinin iki katına çıkarılması ile öncesinde 12 saatin 6 saati *gerekli emek zaman*, diğer 6 saati *artık emek zaman* ise bu kez *aralarındaki sınır* farklılaşarak; yeni paylaşım 3 saat gerekli emek, 9 saat artık emek zaman şeklinde olur. Fakat sadece matematiksel sınırlar değil, Hegelci bir kavram olarak “*Sınırlar*” da “*ortadan kalkmış*” ve *yeniden belirmişlerdir*. Marx’ın *Grundrisse*’de bahsettiği, doğal olarak, bir sınırın gidip bir diğerinin gelmesi, yani basit bir nicelik değişimi değildir. Zira aşılabilir ve aşılamaz sınırlar vardır. 12 saatlik bir iş günü 15 saate çıkarılabilir fakat 25 saate çıkarılamaz. 25 saat, artık değer üretiminin, doğal olarak, üst-*Sınırlarından* biridir. Marx’ın bahsettiği; sermaye için aşılabilir veya aşılamaz tüm *Engel* veya *Sınırların* aşılamaz bir *Sınırının* olmasıdır.

Uzlaştırılması mümkün olmayan bir çelişkinin ayakları arasındaki karşılıklı artış ve azalışlarının *telafti edilebileceği ve edilemeyeceği Sınırlar* vardır. *Kapital*’in İkinci Yasası, Birinci Yasadaki *artık değer oranı* ile *değişir sermaye* arasındaki ters ilişkinin, geçerli olduğu ve olamayacağı *artık değer miktarlarının* olduğunu vurgular. Marx, *Grundrisse*’de olduğu gibi *Kapital*’de de; sermayeyi *Sermaye* yapan güdünün, hiçbir koşulda aşılamayacak *Sınırları* -24 saat, 0 işçi gibi- aşılabilir *Engel* olarak görüp aşma çabası olduğunu gerekçelendirir. Doğası gereği aşılamaz kendi “*içsel*” *Sınırlarını* zorlamak zorunda oluşuyla *Sermaye*, tekrar bir “paradoks” olarak belirir. *Sermaye*, 24 saati aşma veya işçi sayısını 0’a indirme eğilimlerini bir kenara bırakırsa, *Sermaye* olmaktan çıkacaktır. Devam ettirirse, bu kez *kendisi olan Değeri* yok ederek, idam sehпасındaki ipini yavaş yavaş kendi elleriyle çekecektir.

Bir diğerkonu, Marx'ın *Grundrisse*'de *artık değer* incelemesini *tek bir iş günü* üzerinden yapması, *çalışan sayısını* ise “eş zamanlı” iş günleri olarak görmesiydi. *Grundrisse*'de, *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki ilişkinin, *sermayenin birinci ve ikinci eğilimi* üzerinden “genişletilmiş iş günlerine” uyarlanmasıyla, uzlaşmaz çelişkinin kendisini “nüfus yasası”nda ortaya koyduğunu göstermişti. *Kapital*'de de “zaman”, “nüfus” demektir. *Grundrisse*'de *nüfusun*, “eş zamanlı iş günleri” ‘olarak alınması; *Kapital*'in Üçüncü Yasasıdır. Bu yasaya göre, iş günü uzatılamıyorsa ve *gerekli emek* ile *artık emek* de sabitse; *artık değeri* arttırmanın tek yolu *çalışan nüfusu* arttırmaktır. Marx (2011: 298), *Grundrisse*'de olduğu gibi *Kapital*'de de, “bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, tek bir iş günü olarak ele alınabilir” diyerek, iş günü uzatılamıyorsa mutlak artık değerın yalnızca işçi sayısındaki artışla arttırılabileceğini belirtir.

Marx, bu yasaları *Kapital*'de, Mutlak Artık Değerin Üretimi ana başlığının son bölümünde ortaya koyar. Hemen sonrasındaki uyarısıyla, bir sonraki bölüm olan Göreli Artık Değerin Üretiminde, Üçüncü Yasayı kastederek bu yasanın tam tersinin geçerli olacağını bildirir. Zira göreli artık değer üretimi, “genişletilmiş iş günleri”nin, yani *çalışan nüfusun* azaltılmasını gerektirecektir. Marx, *Kapital*'deki betimleyici ve naif anlatımıyla; sermayenin “çalışacak kişi sayısı” konusundaki basit bir kararsızlığını değil; *Grundrisse*'de kavramsal düzeyde ispatladığı “sermayenin paradoksunu” gözler önüne sermaye çalışmaktadır.

Özetle, Marx *Grundrisse*'de mutlak ve göreli artık değer üretimlerini ayrı ayrı ele almaz, bu iki süreci sermayenin karşıt eğilimleri olarak bir arada inceler. *Emek üretkenliği*, *gerekli emek*, *artık emek*, *Engel*, *Sınır*, *eş zamanlı iş günleri* ve *nüfus* gibi kavramları yerinde ve yoğun biçimde kullanarak *sermayenin uzlaşmaz çelişkisini* az sayfada etkili bir şekilde ortaya koyar. Böyle bir anlatım tarzının *Kapital* için geçerli olamayacağı açıktır. Ancak *Kapital*'in artık değer üretimine ayrılmış yüzlerce sayfası da, her ne kadar daha betimleyici ve dolaylı bir anlatıma sahip olsa da, nihayetinde *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki uzlaşmaz çelişkinin sistematik bir sunumunu, farklı düzeylerde ve çeşitli örneklemelerle birlikte ortaya koyacaktır (bkz. Şekil 8).

Şekil 8: Üretim Alanında İş Gününün Kısımları Arasındaki Çelişkinin Süreci

Kullanım Değeri	Gerekli Emek Zaman	Mutlak Artık Değ. Ür. (1. Eğilim)	Artık Değer Oranı
X	» X	» X	» X
Değer	Artık Emek Zaman	Görelî Artık Değ. Ür. (2. Eğilim)	Çalışan İşçi Sayısı
			Atıl Nüfus

3.2.1. Artık Değer Oranı: Kavramlar ve Formüller

Marx, *değerin dolaşımı* alanından *üretim alanına* geçer geçmez, *üretim sürecini* iki düzeye ayırır: *Emek süreci* ve *değerlenme süreci*. Hatırlanacağı üzere, *dolaşım alanı* metanın ikili karakteriyle -hem bir *değer* hem de bir *kullanım değeri* olmasıyla-başlatmıştı. Bu kez, meta üretiminin genel geçer toplumsal biçimi olan *kullanım değeri* boyutu “*emek süreci*”nin, kapitalist toplumlardaki biçimi olan *değer* ise “*değerlenme süreci*”nin konusu olacaktır. Meta, genel *emek süreci* ile bir *kullanım değeri*, kapitalist topluma özgü *değerlenme süreci* ile ise bir *değer* olarak üretilecektir.

Metanın kullanım değeri yönüyle ele alınan *emek süreci*, *yer* ve *zaman* kısıtlamalarından bağımsız olarak, *genel anlamda insan faaliyetlerinin tamamını* ifade eder. *Emek sürecinin öznel unsuru*, belli bir amaca yönelik insan eylemi olarak *emeğin kendisidir*; *nesnel unsuru* ise *doğadır*. Emeğin değiştirip dönüştüreceği tüm *emek nesnelerini* —sudan avlanan balıktan, ormandan kesilen ağaca ve yeraltından çıkarılan madene kadar— “*toprak ana*”, yani *doğa* sunar. Emeğin elinin değdiği her şey, emek süreci için hem *emeğin araçlarıdır* hem de başlangıçta *hammadde* niteliği taşır; daha sonra emek araçlarıyla işlenerek *yardımcı maddelere*, başka *emek araçlarına* veya *tüketim maddelerine*, kısacası insan ihtiyaçlarını karşılayacak *kullanım değerlerine* dönüştürülür.

Bu *kullanım değerlerinin hammadde* mi, *emek aracı* mı yoksa *nihai ürün* mü olacakları, Marx’ın geniş kavrayışı gereği tamamen emek sürecindeki konumlarına ve özel işlevlerine bağlıdır. Marx (2011: 182), *emek araçları* kavramını, daha önce emek harcanarak üretilmiş tüm emek süreci araçlarını da dahil ederek “emeğin emek nesnesi üzerinde etkide bulunmasına aracılık eden ... genel olarak, sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan tüm nesnel koşullar” şeklinde gayet geniş tanımlar. Fakat *Kapital*’in ilerleyen sayfalarında anlatımın kolaylaştırılması adına, *emek sürecinin insan öznesine*

basitçe “işçi”, tüm nesnel unsurlarına (ham madde, yardımcı maddeler, emek araçları vb.) ise “üretim araçları” denilecektir. İşçi ve üretim araçları, kapitalist üretim biçiminde “sermayenin teknik bileşimini” oluşturur.

Emek sürecinin amacı, insan Öznesinin başlangıcından itibaren bilinçli bir şekilde⁹¹, emek nesnesini emek araçları ile işleyerek (değiştirip dönüştürerek) kendisine faydalı kullanım değerleri üretmektir. Bu amaç, görünüşte, özel bir üretim biçimi olan kapitalist toplum için de geçerlidir. Fakat kapitalizmde, emek nesneleri sadece kullanım değerleri olarak üretilmez; aynı zamanda mübadele değeri olan metalar olarak üretilirler. Meta, nasıl kullanım değeri ile değerinin birlihiyse, üretimi de emek süreci ile değerlenme sürecinin birlihi olmak zorundadır. Kapitalistin amacı yalnızca bir kullanım değeri değil, aynı zamanda değer; yalnızca değer değil, aynı zamanda artık değer üretmektir. Marx’ın (2011: 189) sözleriyle “Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerlerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilirler”.⁹² Böylece Marx, genel bir düzey olan emek sürecinden, Kapital’in sonuna kadar inceleyeceği kapitalist üretime özgü düzey olan “değerlenme sürecine” geçiş yapar.

Marx, değerün üretilme biçimleri olan mutlak ve görelî artık değer üretimlerine geçmeden önce, değerlenme sürecine ilişkin bir dizi ikiliği karşılaştırır, tanımlarını yapar ve varsayımlarını sunar. İlk ayırım, “değerlenme”⁹³ ve “değer yaratma”⁹⁴ arasındadır.⁹⁵ Bu iki süreç arasındaki fark, değer yaratma sürecinin “eş değerlerin eş değerlerle mübadele edildiği” noktaya kadar devam etmesi, değerlenme sürecinin ise bu noktayı aşır “artık değerün elde edilmeye başlandığı” aşamayı kapsamasıdır. Marx’ın sözleriyle:

⁹¹ İnsan başta düşünür, sonra yapar. Marx’ın (2011: 182) şu sözleri “kaba materyalist” olmadığının hoş bir anlatımıdır: “En kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar.”

⁹² Fowkes (bkz. Marx, 1982: 293) çevirisi şöyledir: “Use-values are produced by capitalists only because and in so far as they form the material substratum of exchange-value, are the bearers of exchange value.”

⁹³ ing. creating value, alm. Wertbildungsprozess

⁹⁴ ing. valorization, alm. Verwertungsprozess

⁹⁵ Kavram kargaşasını engellemek açısından, Kapital’in farklı dillerdeki farklı baskılarında bu iki kavramın nasıl karşılandığını netleştirmek önemlidir. Yordam Kitap’ın 2011 baskısında “değerlenme” ve “değer yaratma” olarak çevrilen kavramlar, Penguin Books (1982) çevirisinde valorization ve creating value, Lawrence&Wishart (2010b) çevirisinde creating surplus value ve producing value, Almanca orijinal metinde ise Verwertungsprozeß ve Wertbildungsprozeß olarak geçmektedir.

“Şimdi, değer yaratma süreci ile değerlenme sürecini karşılaştırsak, artık değer üretme sürecinin, belli bir noktanın ötesine uzatılmış bir değer yaratma sürecinden başka bir şey olmadığını görürüz. Değer yaratma süreci, sadece, sermaye tarafından satın alınmış olan emek gücünün değerinin yerini yeni bir eş değer aldığı noktaya kadar sürse, bu, basit değer yaratma süreci olur. Değer yaratma süreci bu noktadan sonra da devam ederse, bu, değerlenme süreci haline gelir” (Marx, 2011: 197).

Değerlenme sürecinde artık değer vardır, *değer yaratma sürecinde* ise artık değer yoktur. Marx, *artık değer kökeninin* ise *emek gücü* olduğunu *Kapital*’de bıkmadan usanmadan, her yeni bağlamda tekrar tekrar açıklar.

Marx’ın (bkz. 2011: 201-202) yaptığı ikinci ayırım, “*değer koruma ve aktarma*” ile “*değer katma*” (*yeni değer katma*) arasındadır. Bu kavram çiftinden, *Kapital*’in en önemli ikilerinden biri olan *değişmez sermaye* ile *değişir sermayeyi* açıklarken faydalanacaktır. Marx, *değerin korunması ve aktarılması* kavramlarıyla, metaların üretiminde kullanılan üretim araçlarının değerlerinin, süreç içerisinde toplam değerlerinde herhangi bir büyüklük değişikliği olmadan üretilen ürünlere aktarılmasını ifade eder. Bu süreçte işin *nitel* yönü ön plandadır. *Soyut emekten* farklı olarak, burada işin kendisinin ne olduğu, yapılış biçimi, özgüllüğü ve işi yapan kişinin nitelikleri, eğitimi, becerisi gibi unsurlar önemlidir. *Somut işi, somut emek gerçekleştirir*. Kullanım değerleri eski biçimlerini kaybeder, fakat yeni biçimlerde ve yeni yararlılıklara sahip kullanım değerleri olarak yeniden üretilirler. *Bu süreçte değer, bir kullanım değerinden diğerine, üretim aracından ürüne, korunarak aktarılır*.

“*Değer katma*” ise, emeğin *niteliği* sayesinde değil, tamamen *niceliği* gereği ortaya çıkar. Bu süreçte, işin somut özelliklerine, yapılış biçimine veya emeğin özel yararına karşı “mutlak bir kayıtsızlık” söz konusudur; işin niteliğinin hiçbir önemi yoktur. *Değer katmada, genel ve soyut olan emek, emek gücünün harcanması olarak, var olan bir değere (niceliğe) yeni bir değer ekler*. Fakat Marx, aynı işçinin aynı zaman diliminde iki kere çalışmadığını vurgular. Aynı işçi, aynı çalışma süresinde emeğinin iki yönlülüğüyle, yani *somut emeğiyle* üretim araçlarının değerini koruyup ürüne aktarırken, *soyut emeğiyle* eski değerleri arttırır. *Eski değeri, yeni değer ekleyerek korur*. Marx, bu ikili süreci kendi örneğiyle şu şekilde açıklar: “iplikçinin emeği, insan

emek gücünün harcanması biçimindeki soyut, genel emek olma özelliğiyle pamuğun ve iğlerin değerlerine yeni değer ekler ve eğirme faaliyeti biçimindeki somut, özel, yararlı emek olma özelliğiyle, bu üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve böylece bu değerlerin üründe korunmalarını sağlamış olur” (Marx, 2011: 202).

Böylece, genel düzey olarak alınan emek süreci içinde yer alan ve nesnel unsurları oluşturan *üretim araçlarının* (hammadde, üretim araçları, yardımcı araçlar vb) özel düzey olan kapitalizmde, süreç esnasında değerler büyüklüklerinde her hangi bir değişiklik olmaz; sadece somut emek tarafından korunarak yeni ürünlere aktarılır. Söz gelişi, 10 yıllık ömrü ve 1200 kuruşluk bir değeri olan bir dokuma tezgahı, her yıl ortalama 120 kuruş, her ay ise 10 kuruşluk değerini işçilerin dokuduğu kumaşlara aktaracaktır. Üretim araçları kendi başlarına değer yaratmaz; onların değeri, somut işçinin somut emeği sayesinde korunur ve ürüne aktarılır. Üretim sürecinde değer büyüklükleri değişmediği için Marx, bunlara sermayenin *değişmez* kısmı veya “*değişmez sermaye*” adını verir. *Emek sürecinin öznel faktörü olan aktif insan* ise, kapitalist üretimde *soyut emek gücü* haline gelir ve değere değer katan tek kaynak olur. Sermayenin, emek gücüne çevrilen bu kısmına Marx, kendi değerine eş bir değeri yeniden üretebilmesine ek olarak artık değer ürettiği, sermayenin değerini sürekli değiştirdiği (arttırdığı) için, sermayenin *değişir* kısmı ya da “*değişir sermaye*” adını verir. (2011: 210).⁹⁶

Marx, tüm eser boyunca *değişir* ve *değişmez sermayeyi* tartışır; ancak bunların birbirlerine oranı şeklindeki basit *sermayenin değer bileşimi* tanımını, *Kapital*’in son bölümünde verir (bkz. 2011: 592). Tanımları baştan netleştirelim: “*Sermayenin değer bileşimi*”, basitçe *değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı*, yani *üretim araçlarının değerinin, emek gücünün değerine (ücretlerin toplamı) bölünmesidir* (bkz. aşağıdaki ilk formül). *Bu değerlerin emek sürecindeki kütle miktarlarının (maddi içerikleri) oranı, yani nesnel faktör olan üretim araçları kütlelerinin, öznel faktör olan canlı emek kütlelerine bölünmesi* ise “*sermayenin teknik bileşimi*”dir (bkz. aşağıdaki ikinci formül). Marx, bu ikisi arasındaki karşılıklı ilişkiyi “*sermayenin organik*

⁹⁶ “Emek süreci açısından bakıldığında birbirlerinden nesnel ve öznel faktörler, üretim araçları ve emek gücü olarak ayrılan aynı sermaye unsurları, değerlendirme süreci açısından bakıldığında, birbirlerinden değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ayrılır.” (Marx, 2011: 210).

bileşimi” olarak adlandırır. *Kapital*’in üretim bölümünün konusu, aslında yalnızca *sermayenin organik bileşimi* olacaktır.

$$\text{Sermayenin Değer Bileşimi} = \frac{\text{Değişmez Sermaye (= üretim araçlarının değeri)}}{\text{Değişir Sermaye (= emek gücünün değeri = ücretler toplamı)}}$$

$$\text{Sermayenin Teknik Bileşimi} = \frac{\text{Üretim araçları kütlesi}}{\text{Emek kütlesi}}$$

Değişir ve *değişmez sermaye* tanımlamaları, üretilen metaları oluşturan değer büyüklüklerini incelemeyi kolaylaştırır. Her kapitalist, *toplam sermayesini* (C) başlangıçta, *değişmez sermaye* (c) ve *değişir sermaye* (v) olarak ikiye böler. Değişmez kısmı (c) ile *üretim araçları*, değişir kısmı (v) ile *emek gücü* satın alır: $C = c + v$. Kapitalistin amacı, üretim sürecinin sonunda *daha büyük bir sermaye* (C') elde etmektir. Başlangıçtaki sermayesi (C) ile süreç sonundaki sermayesi (C') arasındaki fark, elde ettiği *artık değerden* (m) kaynaklanır: $C' = C + m$. Dolayısıyla, sürecin sonunda elde edilen toplam ürünün değeri (C'), başta yatırılan *değişmez sermaye* (c), *değişir sermaye* (v) ve elde edilen *artık değer* (m) toplamına eşittir: $C' = c + v + m$.

$$\text{Başlangıç Sermayesi} = \text{Değişmez Sermaye} + \text{Değişir Sermaye}$$

$$C = c + v$$

$$\text{Son Sermaye} = \text{Değişmez Sermaye} + \text{Değişir Sermaye} + \text{Artık Değer}$$

$$C' = c + v + m$$

Artık değer (m), üretim araçlarına yatırılan *değişmez* (c) sermayeden değil, emek gücüne yatırılan *değişir* sermayeden (v) kaynaklanmıştır; baştaki *değişir sermaye* üretim süreci boyunca değişerek değerini arttırmıştır. *Değişmez sermaye* ise ilk yatırılan toplam sermayede (C) hangi büyüklüğe sahipse (c), sürecin sonundaki toplam sermayede de (C') aynı büyüklüğe (c) sahiptir. Süreç esnasında, başlangıç sermayesindeki değerini parça parça son sermayeye aktarmış; *toplam değer-üründeki değişiklik*, değeri değişmeyen *değişmez sermayeden* değil, değeri değişen *değişir sermayeden* kaynaklanmıştır.

Marx (2011: 213-214) ilk kritik hamlesiyle, eşitliğin her iki yanında da yer alan sabiti (*değişmez sermayeyi*) basit bir matematiksel sadeleştirme ile sıfıra (rakamla 0'a) eşitler. Böylece, değişir sermaye ile artık değer arasındaki ilişki daha rahat incelenebilir hale gelir. Değişmez sermaye sıfırlandıktan sonra ($c=0$)⁹⁷, başta yatırılan sermaye değeri $c+v$ 'den v 'ye, üretim sürecinin sonunda elde edilen ürünün değeri ise $c+v+m$ 'den $v+m$ 'ye iner:

$$\text{Değişmez Sermaye} = 0$$

$$c = 0$$

$$\text{Başlangıçtaki Sermaye} = \text{Değişir Sermaye}$$

$$C = v$$

$$\text{Son Sermaye} = \text{Değişir Sermaye} + \text{Artık Değer}$$

$$C' = v + m$$

Basit bir örnek üzerinden incelersek; sermayenin başlangıçtaki değeri toplam 540 kuruş (C) olsun. Kapitalistin, 1 aylık bir üretim için 540 kuruşluk sermayesinin 300 kuruşunu değişmez sermaye (c) olarak üretim araçlarına, 240 kuruşunu ise değişir sermaye (v) olarak emek gücüne yatırdığını varsayalım: $540 = 300 + 240$. Üretim araçları 30 gün içerisinde tamamen tükensin ve kapitalist bir ayın sonunda 120 kuruşluk artık değer (m) elde etsin. Bu durumda, sürecin sonundaki son sermayesi (C') 660 kuruş olur: $660 = 300 + 240 + 120$. 540 kuruşluk başlangıç sermayesi, 1 aylık süreçte 660 kuruş olmuştur. Değeri tüm süreç boyunca 120 kuruş, günlük hesapla 4 kuruş ($\frac{120}{30}$) artmıştır. 300 kuruşluk değişmez sermayenin değeri ise her gün 10 kuruş ($\frac{120}{30}$) olacak şekilde ürüne aktarılmış ve sürecin sonunda yeniden üründe belirmiştir. Marx, bu yüzden eşitliğin her iki tarafında da bulunan bu değeri sıfırlayarak (0'a eşitleyerek) denklemi sadeleştirir. Sırasıyla, başlangıç ve son sermaye için $540 = 300 + 240$ ve $660 = 300 + 240 + 120$ denklemleri yerine, sadeleştirilmiş $240 = 240$ ve $360 = 240 + 120$ denklemlerini kullanır.

⁹⁷ *Kapital II*'de *Değişmez Sermaye* sıfır olarak alınmaz, belirli zaman dilimleri için *Dolaşır* ve *Sabit Sermaye* olarak bölünerek incelenir. *Değişir Sermaye* ise *Dolaşır Sermayeye* dahil edilir.

Bu basit sadeleştirme işlemi, Marx'ın süreç içinde sadece değişen değerlere yani, *akışkan emeklere* odaklanmasını sağlar. *Artık değer*in kaynağı, *değişir sermayenin değişimidir*. Sürecin hem başında hem de sonunda yer alan değişmez sermayenin, her seferinde, denklemlerin her iki yanında da değişmez bir büyüklük olarak belirmesine gerek yoktur. Büyüklüğü değişen, değişir sermayedir. Sürecin başında v büyüklüğüne sahipken, sürecin sonunda artık değer büyüklüğü olan m kadar artmış, $v + m$ olmuştur. Bu durumda artık değer *mutlak büyüklüğü* m ; *görelî büyüklüğü*, yani değişir sermayenin kendi değerini arttırma oranı $\frac{m}{v}$ olur. Marx (2011: 215), değişir sermayenin bu kendi değerini arttırmasına “*artık değer oranı*” adını verir. Yukarıda verilen örnek üzerinden bu oran, değişir sermaye 240 kuruş ve sürecin sonundaki artık değer 120 kuruş olduğu için $\frac{120}{240} = \% 50$ 'dir. 240 kuruşluk değişir sermaye, 120 kuruş; yani büyüklüğünün $\% 50$ 'si kadar artık değer getirmiştir.

$$\text{Artık değer oranı} = \frac{m}{v}$$

Fakat, artık değer *mantıksal* olarak elde etmesinden itibaren, Marx'ın vurguladığı üzere, değişir sermaye; emek gücünün, yani işçinin kendisi için gerekli geçim araçlarını karşılamak için harcadığı zamanın değer ifadesinden başka bir şey değildir. *Değişir sermayenin* değeri, *emek gücünün* değerine eşittir. Sermaye tarafından satın alınan emek gücünün, *değer yaratma* sürecinde “kendi değerine eş bir değer yarattığı” noktaya kadar olan bölüme karşılık gelir. Bu noktanın ötesi, “artık değer oluşmaya; yani değer artmaya” başladığı *değerlenme* sürecidir; meyveleri kapitalistindir.

İkinci kritik hamlesi ile Marx (2011: 216), *Grundrisse*'de olduğu gibi, tek bir *iş gününü* iki kısma böler. Tüm bu süreç, *tek bir işgününün iki parçası* olarak düşünülebilir. İş gününün, işçinin kendi yaşamını devam ettirmek için gereksinim duyduğu geçim araçlarını sağlayıp kendini yeniden ürettiği kısmı “*gerekli emek zaman*”, bu sürede harcanan emek ise “*gerekli emek*” olarak adlandırılır.⁹⁸ İşgününün

⁹⁸ Marx (2011: 216) gerekliliği iki hem işçi, hem de kapitalist açısından tanımlar: “İşçi için gerekli, çünkü, emeğinin toplumsal biçiminden bağımsızdır. Sermaye ve onun dünyası için gerekli, çünkü, işçinin sürekli varlığı bunların dayandığı temeldir”. Ayrıca *gerekli emek zaman* tanımlamasını yaptığı bu sayfanın dipnotunda “gerekli emek zaman” ifadesinin *metanın değeri*, yani “bir metanın üretimi için mevcut toplumsal koşullar altında gerekli olan emek zaman” ile karıştırılmaması konusunda uyarıda bulunur.

diğer kısmı ise işçinin zorunlu ihtiyaçları ötesinde çalıştığı, *gerekli emek* sınırının ötesine geçildiği ve kapitalistin payı olan artık değer oluştuğu süreçtir. İşgününün bu ikinci kısmı “*artık emek zaman*”, bu sürede harcanan emek ise “*artık emek*” olarak adlandırılır. Değer “yalnızca emek zamanının katılaşması, yalnızca maddeleşmiş emek” olduğu için, “artık emeğin gerekli emeğe oranı ne ise, artık değer değişir sermayeye oranı da o” olacaktır (Marx, 2011: 216):

$$\text{ac çizgisi: iş günü} \quad \text{Artık Değer Oranı}^{99} = \frac{\text{Artık Değer (m)}}{\text{Değişir Sermaye (v)}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

a_____b_____c

ab çizgisi: gerekli emek zaman Emek Gücünün Değeri = Değişir Sermaye

bc çizgisi: artık emek zaman

$$ac = ab + bc$$

Artık değer oranı için ortaya konulan bu formüller, matematiksel açıdan basittir. Fakat, Marx’ın da belirttiği gibi, birbirleri yerine konulabilecek olan bu oranlar kavramsal açıdan son derece güçlüdür. İlk oranın $\left(\frac{\text{Artık Değer (m)}}{\text{Emek Gücü Değeri=Değişir Sermaye (v)}} \right)$ *değerler oranı* olarak gösterdiği şeyi, ikinci oran $\left(\frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}} \right)$ bu değerlerin üretimleri için harcanan *zamanlar oranı* şeklinde gösterir.¹⁰⁰ Formüllerde *akışkan*, yani *akış halindeki bir zaman parçacığı olan soyut emek, değerlerde maddeleşirken*¹⁰¹; *ürünler, bu değerlerin maddi taşıyıcılarıdır*. Marx’ın mutlak ve görelî artık değer üretimini anlattığı bölümlerde kullandığı *soyutlama*; tek bir iş gününün, tek bir işçi için *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* olarak *akışkan zaman parçacıkları* şeklinde ikiye bölünmesidir. Marx, *Grundrisse*’deki ile aynı *soyutlamayı* kullanır;

⁹⁹ Marx, *Kapital*’de mutlak ve görelî artık değer üretimlerini beraber incelendiği bölümün sonunda, Ücret bölümüne geçmeden önce, *karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emekleri* de ekleyerek “*artık değer oranı*” için verilmiş olan formülleri genişletecektir. Böylece, Marx’ın burjuva ekonomi politikçilerin *kâr oranına* karşı kendi formüle ettiği, *gerçek sömürü derecesini* gösteren *artık değer oranları* son haline kavuşacaktır (Marx, 2011: 506-509):

$$\text{Artık değer oranı} = \frac{\text{Artık Değer (m)}}{\text{Emek Gücü Değeri=Değişir Sermaye (v)}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}} = \frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$$

¹⁰⁰ “Her iki oran da aynı ilişkiyi değişik biçimlerde, birinde nesnelleşmiş emek, diğerinde akıcı emek biçiminde ifade eder” (Marx, 2011: 217).

¹⁰¹ Maddeleşmek, katılaşmak, cisimleşmek, nesnelleşmek.

fakat bu kez her şey hem daha ayrıntılıdır, hem de “*emek üretkenliği değişkeni*” yerine daha bilimsel görülen “*artık değer oranı*” açıkça belirmiştir.

Bir sonraki bölümde görüleceği üzere, inceleme tekrar tek bir iş günü üzerinden yapılır. Çalışan kişi sayısı, “*eş zamanlı iş günleri*”dir. Artık değer oranı, akışkanlar üzerinden işlevselleştirilir. *Gerekli emek zamanının çalışan işçi sayısı ile çarpımı, bir günlük toplam emek gücü değerine eşit olan toplam değişir sermayenin (V) zamansal ifadesidir.* Benzer olarak, *artık emek zamanının işçi sayısı ile çarpımı, üretilen toplam artık değer (M) zamansal ifadesini verir.* Bu ikisinin toplamı, bir iş gününde belirli sayıda işçi tarafından üretilen toplam değer (*değer-ürün*) olur. Ancak, toplam değere karşılık gelen bu genişletilmiş iş gününde, *toplam gerekli emek zaman ve toplam artık emek zaman* parçacıklarının mutlak ve göreceli artık değer üretimlerinde birbirlerine “zıt” çalışması, *Grundrisse*’de olduğu gibi *Kapital*’de de “artık değer üretiminin uzlaşmaz çelişkilerini” ortaya koyacaktır.

3.2.2. Artık Değerin Üretimi

Kapitalistin temel amacı, *artık değer* elde etmek ve bu artık değeri mümkün olduğunca arttırmaktır. Artık değer üretiminin iki yöntemi vardır: *Mutlak artık değer üretimi* ve *göreceli artık değer üretimi*.

3.2.2.1. Mutlak artık değer üretimi

İş gününün uzatılması yoluyla elde edilen artık değer, *Kapital*’de “mutlak artık değer üretimi” olarak adlandırılır. İş günü I uzatıldığında, iş günü II elde edilir:

İş günü I

a___b___c

İş günü II

a___b_____C

Mutlak artık değer üretiminin tanımı gereği; ab çizgisi gerekli emek zamanı, bc çizgisi artık emek zamanı temsil ediyorsa, iş gününün uzatılması ile ab çizgisi sabit kalır, ancak bc çizgisi, bC’ye doğru uzar. Gerekli emek zaman, emek gücünün kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli geçim araçlarının değerine karşılık gelen emek zamanı olduğundan, iş gününün uzatılması; bu büyüklüğü (ab çizgisi) etkilemez.

Ancak artık emek zamanı (bc çizgisi) artar. Böylece, hem üretilen toplam emek zamanı (ac'den aC'ye) hem de artık değer oranı ($\frac{bc}{ab}$ 'den $\frac{bC}{aB}$ 'ye) artar. Üretilen toplam kullanım değerleri kütlesi ve bu ürünün toplam değer karşılığı olan değer-ürün de oransal olarak artar.

Basit bir örnek üzerinden açıklayalım: Bir iş günü başlangıçta 12 saat olsun. Tek bir işçi saatte her biri 0,33 kuruş değerinde 3 kullanım değeri üretiyorsa, toplamda üretilen ürün kütlesi 36 kullanım değeri, değer-ürün ise 12 kuruş olur. Eğer 8 kuruşluk bir değere karşılık gelen 24 adet kullanım değeri, işçinin kendisini geçindirebilmesi için yeterliyse, işçi iş gününün 8 saatini kendi yaşamını sürdürmek için çalışarak geçirir. Geri kalan 4 saatte ise ürettiği 4 kuruşluk 12 kullanım değeri, kapitalistin olur. Bu durumda, artık değer oranı basitçe $\frac{4}{8} = \% 50$ 'dir.

Kapitalist iş gününü 12 saatten 16 saate çıkarırsa, hem üretilen ürün kütlesi hem de toplam değer-ürün artacaktır. Bu durumda, toplam kullanım değerleri kütlesi 48 ürün ve değer-ürün olarak karşılığı 16 kuruş olur. İşçi açısından bakıldığında, kendisine düşen kullanım değeri kütlesi (24 kullanım değeri) ve üretilmesi için gerekli emek zamanı (8 saat) değişmez. Kapitalist ise, eklenen 4 saatlik çalışma süresinin ekstra 12 kullanım değerine karşılık gelen 4 kuruşu, önceki 4 kuruşuna ekleyerek, artık değerini 8 kuruşa çıkarır. Artık değer oranı ise $\frac{8}{8} = \% 100$ 'e yükselir.

Mutlak artık değer üretimi, aslında iş gününün, işçinin tam olarak kendi emek gücünün değerine eşit bir değer yarattığı¹⁰² noktanın (b noktası) ötesine uzatılmasıyla başlar. Bu noktadan sonrası¹⁰³ işçinin değil, kapitalistindir. İş gününün gerekli emek zaman kısmı ile artık emek zaman kısmı farklı doğalara sahiptir. Çünkü emek gücünün değerinin ve dolayısıyla gerekli emeğin, meta mübadelesinin doğasından kaynaklanan bir *Sınır* vardır. Bu *Sınır*, tek bir iş günü üzerinden “*değer yaratma*”nın bittiği ve “*değerlenme*”nin başladığı noktadır. İşgününün ilk kısmında, kapitalistle uzlaşmaya varılmış, işçi gerekli emek zamanın karşılığını ücret olarak almış ve eş değerler eş değerlerle mübadele edilmiştir.

¹⁰² “*değer yaratma*” (bkz. bu tez çalışmasının 3.2.1. bölümdeki tanım)

¹⁰³ “*değerlenme*” (bkz. bu tez çalışmasının 3.2.1. bölümdeki tanım)

Değer yaratmanın bitip değerlenmenin başladığı noktadan (b noktası) itibaren elde edilen değer kapitalistindir. Değerlenmenin, yani artık emek zamanının oluşmaya başlamasının ikinci Sınırı, iş gününün uzunluğudur (c noktası). İlkinden farklı olarak, iş gününün uzunluğu, yani artık emek zamanının ikinci Sınırı için emek gücünün alıcısı da satıcısı da eşit hakka sahiptirler. Bu durumda, “eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler” (Marx, 2011: 232). Kapitalist, doğası gereği iş gününü uzatabildiği kadar uzatmaya, işçi ise bu süreyi kısaltabildiği kadar kısaltmaya çalışacaktır.

Marx, *mutlak artık değer üretiminin tanımını ve genel teorik hattını* verdikten sonra, iş günü uzunluğu ile ilgili işçi ve kapitalist arasındaki mücadelelerin yanı sıra, *mutlak artık değer üretim biçimiyle ilgili bir dizi ampirik ve tarihsel veri* sunar. Marx’ın örnekleri, yalnızca iş gününün uzunluğunu bir “*zaman aralığı*” olarak merkeze almaz; iş gününü, *niceliksel ve niteliksel yönleriyle çalışan “nüfus”*un durumu üzerinden de ele alır. Uzun iş günü süreleri, kapitalistin işçilerden çaldığı küçük yemek ve dinleme süresi hırsızlıklarından, gece-gündüz çalışılan vardiya sistemine, kadın ve çocuk işçilerin istihdamına, insanların fazla kalabalık yerlerde aşırı çalışmasına ve erken ölümlere kadar geniş bir yelpazede sermayenin sürekli olarak soğurmak zorunda olduğu “*yeni işçi ihtiyacı*” ile birlikte anlatılır (Marx, 2011: 235-264). Bu bağlamda Marx(2011: 263), mutlak artık değer üretimi ile ilgili ampirik verilerini, hep yoksullukla özdeşleştirdiği “*fazla nüfus*”la beraber ele alır:

“Tecrübelerin kapitaliste genel olarak gösterdiği, sürekli bir fazla nüfustur; yani, kırık dökük, kısa ömürlü, yeri çabucak boşalan, deyim yerindeyse dalından zamansız koparılmış meyve gibi zamansız harcanan insan kuşaklarıyla besleniyor olsa bile, sermayenin anlık değerlenme ihtiyacına oranla sürekli bir nüfus fazlası vardır... Çevresindeki işçi kuşaklarının acılarını inkar edebilmek için son derece “güzel nedenler”e sahip olan sermaye, pratik hareketi sırasında, insanlığın gelecekte çürümesi ve sonunda durdurulamayacak şekilde nüfus kaybına uğraması olasılığını, ancak, Dünya’nın bir gün Güneş’in üzerine düşmesi olasılığını gözettiği kadar gözetir.”

İş günü ile ilgili olgusal verilerin, nüfusla birlikte verilmesi rastlantı değildir. Marx’ın, devamında formüle edeceği “*yasalar*”a *tarihsel ve ampirik veriler* sunarak hazırlık yapmasıdır. Marx (2011: 290), “*iki eşit hak*” arasındaki tarihsel mücadeleyi, döneminin İngiliz Fabrika Yasaları ve bu yasaların diğer ülkelere etkisi üzerinden

inceleyip “... normal bir iş gününün yaratılması, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür” diyerek *artık değer*in *kütlesini* teorik olarak inceleyeceği mutlak artık değer üretiminin son ve en önemli bölümüne —Artık Değer Oranı ve Kütlesi— geçer. Görüleceği üzere, *normal bir iş gününün yaratıldığı*, bu yüzden *iş günü süresinin daha fazla uzatılamadığı* koşullarda, *mutlak artık değer*, ancak “*çalışan toplam nüfusun arttırılması*” yoluyla artacaktır.

Artık Değer Oranı ve Kütlesi bölümü, “*tek bir iş günü kesitinde*” üretilen toplam *artık değerle* ilgilenmektedir. Üç önemli yasanın¹⁰⁴ elde edileceği bölümde, *emek gücünün değeri*, yani emek gücünün yeniden üretimi ve korunması için ayrılan iş günü parçasının uzunluğu (ab çizgisi), sabit kabul edilecek, ancak *çalışan işçi sayısı* baştan bir değişken olarak girecektir. *Gerekli emek zamanının* sabitlendiği bu varsayım ile, *artık değer oranı* verildiğinde, tüm işçilerin tek bir günde kapitaliste sağladığı “*artık değer kütlesi*” farklı şekillerde kolayca hesaplanabilir. Fakat Marx, “sermayenin uzlaşmaz çelişkisi”nin *Kapital*’in ilerleyen bölümlerinde rahat anlaşılabilmesi için, *artık değer oranını* şimdiden işlevsel kılacaktır.

Üç yasanın ve sonrasındaki tartışmaların daha kolay anlaşılabilmesi için, tüm artık değer üretimi boyunca basit aritmetik içeren aşağıdakine benzer tablo ve şekillerin kullanılması faydalı olacaktır. Tablolardaki veriler kendi içlerinde belirli bir süreklilik taşıyacak ve ilerleyen bölümlerde Marx’ın yürüttüğü tartışmalara verilerin parça parça değiştirilmesiyle yaklaşılmaya çalışacaktır. *Kapital*’de Marx’ın (2011: 518) da belirttiği gibi, *değerler* “gerçekte ölçülebilir şeyler değildir”. Fakat *karşılaştırılabilir* şeylerdir ve Marx’ın diyalektiğinin *niceliksel* yönünün anlaşılmasını kolaylaştırır.

¹⁰⁴ *Kapital*’i Türkçeye ilk defa düzgün bir şekilde çevirdiğini iddia eden Yordam Kitap, bu üç önemli yasadaki terimleri yanlış çevirme başarısını göstermiştir. *Kapital*’de artık değer üretimi ile ilgili yüzlerce değil, sadece üç yasa vardır.

Tablo 6: Tek ve Çok İşçili Referans Durum

$\frac{a}{8} \frac{b}{4} c$ Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi sayısı (n) = 1			$\frac{a}{8} \frac{b}{4} c$ Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi s.(n) = 450		
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye
8 saat (8 kuruş)	4 saat	8 kuruş (8 saat)	3600 saat (3600 kuruş)	1800 saat	3600 kuruş (3600 saat)

100 Kuruş = 1 Lira

Emek gücünün değeri, bundan sonraki tüm hesaplamaları basitleştirmek amacıyla saatlik 1 kuruş olarak kabul edilsin ve başta, bir iş gününde çalışan tek bir işçiyi ele alalım. 12 saatlik bir iş gününün, başlangıç durumunda¹⁰⁵ 8 saatinin gerekli emek zaman, 4 saatinin ise artık emek zaman olduğunu; böylece artık değer oranının $\frac{4}{8} = \%50$ olduğunu kabul edelim. Bu durumda, emek gücünün kendisini günlük olarak yeniden üretebilmesinin değeri, ya da aynı anlama gelmek üzere, bu bir günlük emek gücünün satın alınabilmesi için yatırılması gereken değişir sermayenin değeri (gerekli emek = değişir sermaye) 8 kuruş olur. Tablo 6'nın sol sütunundan da görüleceği üzere, diğer 4 saatlik süre, kapitalistin tek bir işçiden elde ettiği artık emek zamanı veya eş değeri olan 4 kuruşluk artık değeri temsil eder.

Fakat aynı sonuca *artık değer oranı* ile de ulaşılabilir. Artık değer oranı, işçinin sömürülme derecesi, yani kapitalistin işçiden elde ettiği artık emeğin, işçiye verdiği gerekli emeğe göreli (oransal) ifadesiydi. Kapitalistin elde ettiği artık değer, işçinin emek gücünün değeri ile artık değer oranının çarpımıdır. Örneğimizde, artık değer oranı % 50, tek bir işçinin emek gücünün değeri 8 kuruştur. Dolayısıyla kapitalistin tek bir günde, tek bir işçiden elde ettiği artık değer $\% 50 \times 8 = 4$ saatlik artık emek zaman veya parasal ifadesiyle 4 kuruş olur.

¹⁰⁵ Artık değer oranının % 50, tek bir işçinin 1 saatlik emek gücü değerinin 1 kuruş, işçi sayılarının ise 1 (tablonun sol sütunu) veya 450 (sağ sütun) olduğu bu tablo, tüm bölüm boyunca Referans Durum Tablosu olacaktır. İlerideki 12 numaralı tablo ise, değişmez sermaye, toplam sermaye ve sermayenin değer bileşiminin eklenmesi ile elde edilen Genişletilmiş Referans Durum Tablosudur.

Bir işçiye günlük 8 kuruşluk yevmiye verildiğinde, 4 kuruşluk artık değer elde ediliyorsa; 450 işçiye $8 \times 450 = 3600$ kuruşluk değişir sermaye yatırıldığında, 1800 kuruşluk bir artık değer elde edilir (bkz. Tablo 6'nın sağ sütunu). Değişir sermaye, kapitalistin aynı anda kullandığı tüm emek güçlerinin para ile ifadesi olduğundan, toplam değeri, bir emek gücünün ortalama değeriyle kullanılan emek güçleri sayısının çarpımıdır. Örneğimizde, 450 işçi çalıştırmak için $8 \times 450 = 3600$ kuruşluk bir değişir sermaye yatırmak gerekir. 3600 kuruşluk değişir sermayenin % 50 artık değer oranı ile çarpımı, kapitalistin elde edeceği 1800 kuruşluk aynı miktardaki artık değer kütlelerini verecektir.

İster tek bir işçiden elde edilen günlük artık değerın toplam işçi sayısıyla çarpımı, isterse toplam değişir sermayenin artık değer oranı ile çarpımı aynı sonucu yani, *bir iş gününde üretilen toplam artık değer kütlelerini* verir. Emek gücünün değeri verili iken, bir işçinin ürettiği artık değer, artık değer oranı ile belirlendiğinden; Marx, (2011: 295); basit ama önemli Birinci Yasayı şöyle ifade eder:

“Üretilen artık değerin kütlesi, yatırılan değişir sermayenin büyüklüğü ile artık değer oranının çarpımına eşittir ya da kapitalist tarafından aynı anda sömürülen emek güçlerinin sayısı ile tek bir işçinin sömürülme derecesinin çarpımı ile belirlenir.”¹⁰⁶

Bu durumda M: artık değer kütlesi, s: tek bir işçinin ortalama bir günde sağladığı artık değer, v: tek bir emek gücünü günlük satın almak için yatırılan değişir sermaye, V: değişir sermaye toplamı, k: ortalama bir emek gücünün değeri, a'/a (artık emek / gerekli emek): bunun sömürülme derecesi, n: işçi sayısı ile gösterilirse; toplam artık değer kütlesi şu şekilde hesaplanır:

$$M = \left(\frac{s}{v}\right) \times V \quad M = k \times \left(\frac{a'}{a}\right) \times n$$

Dikkat edilecek olursa, Marx burada *toplam artık değer kütlelerine* dair, hem *nesnelleşmiş değerler* $M = \left(\frac{s}{v}\right) \times V$ üzerinden hem de *akışkan emek zamanlar* $M = k \times \left(\frac{a'}{a}\right) \times n$ üzerinden aynı kapıya çıkan iki formül vermiş olur. *Kapital* I'nin soyutlama düzeyinde bu iki formül aynı sonucu verir. *Toplam değişir sermayenin* ise (V)

¹⁰⁶ Alıntının yapıldığı Yordam Kitap'ın *Kapital* çevirisinde sayfa sonunda şu dipnot verilmiştir: “Almanca baskı editörünün notu: Onaylı Fransızca basımda bu cümleinin ikinci bölümü şöyledir: “ya da bir emek gücünün değeri çarpı onun sömürülme derecesi çarpı aynı anda sömürülen emek güçlerinin sayısı işleminin sonucuna eşittir.” (Marx, 2011: 295).

çalıştırılan *toplam işçi sayısı* (n) ile *ortalama bir emek gücünün değerinin* (k) çarpımı $V = n \times k$ olacağı açıktır.

Kapitalistin amacı, mümkün olan en büyük *artık değer kütle*si elde etmektir. Formülasyonlardan görülebileceği üzere, Marx'ın da belirttiği gibi, faktörlerden birindeki *azalma*, diğer bir faktördeki *çoğalma* ile “*tela*fi” edilebilirse, *artık değer kütle*si aynı kalabilir. Örneğin, değişir sermayedeki bir düşüş, emek gücünün sömürülme derecesindeki orantılı bir artışla ya da işçi sayısındaki azalma, iş gününün uzatılması ile denkleştirilebilir. Kendi örneğimizde (Tablo 6, sağ sütun), işçi sayısı 450’den 225’e indirilirse, 450 işçi için yatırılan 3600 kuruşluk değişir sermaye (450×8), 225 işçi için 1800 kuruşa (225×8) düşer; toplam artık değer ise 1800 kuruştan, 900 kuruşa ($1800 \times \% 50$) kuruşa iner (tablo 7 sol sütun). Artık değer yarıya inmiştir (karşılaştırmız: Tablo 6 sağ sütun; Tablo 7 sol sütun). Fakat çalışan sayısındaki azalmanın artık değerde yarattığı düşüşü engellemek için iş günü 12 saatten 16 saate çıkarılırsa, artık değer oranı $\% 50$ ’den $\% 100$ ’e ($\frac{8}{8}$) çıkar ve artık değer kütle

Tablo 7: Tela

$\frac{a}{8} \frac{b}{4} c$ Artık değer oranı $= \frac{4}{8} = \%50$ İşçi s.(n) = 225			$\frac{a}{8} \frac{b}{8} c$ Artık değer oranı $= \frac{8}{8} = \%100$ İşçi s.(n) = 225		
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye
1800 saat (1800 kuruş)	900 saat	1800 kuruş 1800 (saat)	1800 saat (1800 kuruş)	1800 saat	1800 kuruş (1800 saat)

Fakat Marx ekler: “Ancak, işçi sayısındaki veya değişir sermaye büyüklüğündeki eksilmenin, artık değer oranındaki artışla veya işgününün uzamasıyla telafi edilmesinin, aşılamayacak Sınırları vardır.” Yukarıdaki Tablo 7’nin sol kolonuna bakıldığında, 225 işçi 12 saatlik iş gününde toplam 2700 (225×12) saate karşılık gelen 2700 kuruşluk bir değer-ürün¹⁰⁷ üretmişlerdir. İşçiler 12 saat yerine 24 saat çalışabilecek olsaydı, üretecekleri değer-ürün 5400 kuruş (225×24) olurdu. İşçilerin

¹⁰⁷ Değer-ürün: Değişir sermaye ile artık değer

bir günde 24 saat çalışamayacakları, bu yüzden 5400 kuruşluk bir değer-ürün üretemeyecekleri aşıkardır. Doğrudan Marx'ın (2011: 296) sözleriyle: “yatırılan değişir sermaye ile artık değer toplamına eşit olan toplam değer-ürünü, hiçbir zaman bir günde 5400 kuruşluk veya 24 x 225 iş saatlik bir büyüklüğe ulaşamaz”.¹⁰⁸

$M = (\frac{s}{v}) \times V$, $M = k \times (\frac{a'}{a}) \times n$ formüllerinde *işçi sayısındaki* (veya *değişir sermayedeki*) azalmanın *artık değer oranındaki* artış ile karşılanabilmesinin *sınırını*, “zaman” açısından bir iş gününün doğal olarak 24 saatten az olması, “değer” açısından ise bu 24 saatten az süreli bir tam iş gününde üretilen *toplam değer-ürün* belirler. Formüldeki iki çarpan —*artık değer oranı* ve *işçi sayısı*— arasındaki “*telaifi edilebilirlik*”, yalnızca bu *sınırın* altındaki veriler için geçerli olabilecektir.

Marx, bir iş gününün 24 saatlik tam günden az olması gibi basit bir şeyden bahseder gibi görünse de, bunu henüz *görelî artık değer üretimini* bile tanımlamadan, sermayenin toplam diyalektiği açısından çok önemli bir kavram olan “*Sınır*” kategorisi üzerinden tartışır. İşçilerin bir günde çalışabilecekleri maksimum *zaman sınırı* ve verili koşullarda ürettikleri *toplam değer-ürün*, *Grundrisse*'de de karşımıza çıkan, *değer üretiminin mutlak biçiminin üst-Sınırıdır*. *Üst-Sınır*, basitçe bir iş gününde tek bir işçiden elde edilen *değer-ürün* ile *çalıştırılan işçi sayısının* çarpımıdır. *Artık değer alt-Sınırı* ise, bu tezin *Grundrisse* bölümünden hatırlanacağı üzere, *gerekli emek zamanın* bitip, *artık emeğin* elde edilmeye başlandığı noktadır. Büyüklüğü *gerekli emek zaman* ile *çalıştırılan tüm işçilerin* çarpımına, yani *değişir sermayeye* eşittir. Sermayenin *Özsel uzlaşmaz çelişkisi*, yalnızca bu *Sınırlar* arasında bir hareket alanına sahip olabilecektir.

İşçi sayısındaki azalışın, yükselmiş artık değer oranı ile karşılanamayacağı durumu örneklendirecek olursak, referans durumdaki (Tablo 6, sağ sütun) işçi sayısının 450'den 100'e düştüğünü farz edelim. Yeni durumda, değişir sermaye 800 kuruşa (100 x 8) inecek ve toplam artık değer, 1800 kuruştan 400 kuruşa (800 x % 50) düşecektir (bkz. Tablo 8, sol sütun). Önceden 450 işçinin ürettiği artık değer kütlesini (1800 kuruş) 100 işçinin üretebilmesi için, % 225'lik bir artık değer oranı ile (800 x % 225 = 1800 kuruş) çalışmaları, yani günde 18 saatlik artık emek zaman üretmeleri gerekecektir (bkz. Tablo 8, sağ sütun). Ancak, günlük 18 saatlik artık emek zamana, 8

¹⁰⁸ Marx'ın verileri kendi örneğimize uyarlanarak değiştirilmiştir.

saatlik gerekli emek zaman da eklenince toplamda 26 saat eder. Halbuki bir gün yalnızca 24 saattir.

Tablo 8: Telafi Edilemezlik Durumu

$\frac{a}{8} + \frac{b}{4} = c$ Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi s.(n) = 100			$\frac{a}{8} + \frac{b}{18?} = c$ Artık değ. or. = $\frac{18}{8} = \%225$ İşçi s. (n) = 100		
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye
800 saat (800 kuruş)	400 saat	800 kuruş (800 saat)	800 saat (800 kuruş)	1800 saat	800 kuruş (800 saat)

Marx (2011: 296), *Sınırı* işçilerin bir günde çalışabilecekleri ortalama iş günü saati olarak belirleyerek İkinci Yasayı şu şekilde tanımlar:

“Ortalama iş gününün, doğal olarak 24 saatten daima küçük olan mutlak sınırı, değişir sermayedeki azalmanın yükseltilmiş artık değer oranıyla¹⁰⁹ veya sömürülen işçi sayısındaki eksilmenin emek gücünün yükseltilmiş sömürü derecesiyle telafi edilmesinin önünde mutlak bir sınır oluşturur.”

İkinci Yasayla Marx (2011: 296), “sermayenin, mümkün olduğu kadar büyük bir artık değer kütlesi üretme eğilimi” ile *Kapital*’in ilerleyen sayfalarında inceleyeceğini belirttiği “kendisi tarafından çalıştırılan işçi sayısını veya emek gücüne çevrilen değişir kısmını mümkün olduğu kadar azaltma eğilimi”nin birbirleri ile çelişki içinde olduğunu¹¹⁰, henüz *görelî artık değer üretimi* ve *sermayenin birikim süreci* bölümlerine geçmeden baştan belirtir.¹¹¹ Kapitalizmin *görünüm düzeyindeki birçok fenomeninin* açıklanmasının anahtarı, bu iki karşıt eğilimin anlaşılmasına bağlıdır. Marx’ın bahsettiği çelişki, *sermayeye dayalı üretim biçiminin temel karşıtlığı*,

¹⁰⁹ Yordam Kitap baskısında “artık emek” olarak yanlış çevrilen ifade “artık değer” şeklinde düzeltilmiştir (krş. Marx, 1982: 419; 2010b: 310).

¹¹⁰ Almanca orijinal metinde ve İngilizce çevirilerinde “çelişkinin ayakları” vurgulu ve belirgindir. Fakat Yordam Kitap’ın çevirisi, bu önemli noktayı gözden kaçırmıştır. İngilizce Fowkes çevirisi (Marx, 1982: 420) şu şekildedir: “This self-evident second law is of importance for the explanation of many phenomena, arising from the tendency of capital to reduce as much as possible the number of workers employed, i.e. the amount of its variable component, the part which is changed into labour-power (we shall develop this tendency later on), which stands in contradiction with its other tendency to produce the greatest possible mass of surplus-value.”

¹¹¹ Marx (2011: 296) tersini de ele alarak, şunları söyler: “Tersini ele alalım. Kullanılan iş güçlerinin kütlesi veya değişir sermayenin büyüklüğü artar, ama bu artış artık değer oranındaki düşüş oranında olmazsa, üretilen artık değer kütlesi azalır.”

uzlaşmaz çelişkisidir. Mutlak artık değer üretimi bölümünde işlenen bu İkinci Yasa, görelî artık değer üretimi ile netleşecek olan *mutlak – görelî artık değer üretimi* karşıtlığının “*çalışan nüfus*” üzerinden belirginleşecek olan *uzlaşmaz çelişkinin* hareket edebileceği *Sınırların* ön hazırlığı niteliğindedir.

Mutlak artık değer ile *nüfus* arasındaki ilişkiyi daha net kuracak olan Üçüncü Yasa, Birinci Yasadan, yani üretilen *toplam artık değer miktarının*, *artık değer oranı* ve kapitalist tarafından yatırılan *değişir sermayenin* büyüklüğü ile belirlenmesinden türer. $M = (\frac{S}{v}) \times V$ formülünde, *değişir sermayedeki* (V) *emek gücünün değeri* (k) zaten sabit alınmıştı. Dolayısıyla, *değişir sermaye* ($V = n \times k$) sadece *çalıştırılan işçi sayısına* (n) bağlıdır. *İş gününün* uzatılamadığı koşullarda, *artık değer oranı* ($\frac{S}{v}$) da sabit kalacak, *üretilen artık değer kütlesi* (M) sadece *işçi sayısına* (n) bağlı olacaktır. Böylece, *işçi sayısı* (n) ne kadar fazla olursa, *üretilen artık değer kütlesi* (M) o kadar çok olacaktır. Doğrudan Marx’ın ifadesi ile:

“Artık değer oranı veya emek gücünün sömürü derecesi ile emek gücünün değeri veya gerekli-emek zamanının büyüklüğü veri olduğunda, pek apaçıktır ki, *değişir sermaye* ne kadar büyük olursa, *üretilen değer* ve *artık değer kütlesi* o kadar büyük olur. Hem, *iş gününün*¹¹² sınırı hem de onun gerekli kısmının sınırı verilmişse, tek bir kapitalist tarafından üretilen değer ve artık değer kütlesinin, yalnızca, onun tarafından harekete geçirilen emek kütlesine bağlı olacağı açıktır. Ne var ki bu kütle de, verili varsayımlar altında, kapitalistin sömürdüğü emek gücü kütlesine veya işçi sayısına bağlıdır; bu sayı ise onun tarafından yatırılmış olan *değişir sermayenin* büyüklüğüyle belirlenir.” (Marx, 2011: 297).

Marx, bu uzun Üçüncü Yasada kavramları ısrarla tekrarlayarak aslında tek bir şey söylemektedir: *İş günü uzatılamıyorsa*, $M = (\frac{S}{v}) \times V$ ve $V = n \times k$ formüllerindeki artık değer kütlesi ve çalışan işçi sayısı (M ve n) hariç tüm çarpanlar sabit hale gelecek, bu yüzden *artık değer kütlesi* sadece *nüfusa* bağlı olacaktır. *Çalışan nüfus* ne kadar çok olursa, kapitalist o kadar çok *artık değer* elde edecektir.

¹¹² Yordam Kitap baskısında “emek gücü” olarak yanlış çevrilen ifade “iş günü” şeklinde düzeltilmiştir (krş. Marx, 1982: 420; Marx, 2010b: 310).

Marx, *Grundrisse*'de de nüfusu “eş zamanlı işgünleri” olarak tanımlamıştı. Çünkü artık değer üretimlerindeki diyalektiği, “tek bir iş günü varsayımı”na dayalıdır. Marx sermayenin belli bir zaman periyodundaki yönelimlerinden önce sermayenin *mantıksal çelişkisi* ile ilgilenmektedir. *Zaman kesiti*, *tek bir işgünü* ile sabitlenir. Tek bir iş günü üzerinden artık değeri mutlak olarak arttırmanın ise yolu, bu tek iş gününü uzatmak, çalışma saatlerini arttırmaktır. Bu yapılamıyorsa, *eş zamanlı iş günlerinin*, yani *nüfusun* arttırılması gerekir. *Grundrisse*'de işlenen tema, *Kapital*'de bu kez Üçüncü Yasaya bağlı olarak belirir. Marx'ın sözleriyle:

“Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, tek bir iş günü olarak ele alınabilir. Örneğin, işçilerin sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama iş günü 10 saat ise, bu durumda toplumsal iş günü 10 milyon saatten meydana geliyor demektir. Sınırları ister fiziksel isterse toplumsal olarak çizilmiş olsun, bu iş gününün uzunluğu verilmiş iken, artık değerın kütlesi ancak işçi sayısının, yani işçi nüfusunun artması yoluyla artırılabilir.” (Marx, 2011: 298).

Marx'ın kullandığı verileri (1 milyon işçi, 10 saatlik işgünü), kendi verilerimizle (450 işçi, 12 saatlik iş günü, % 50 artık değer oranı) değiştirirsek, tek bir iş günü ile çalışan işçi sayısının çarpımı olan “genişletilmiş iş günü” veya “toplam değer-ürün” aşağıdaki ilk çizelgedeki gibi olacaktır. İşçi sayısının 450 işçiden, iki katı olan 900'e çıkarılmasıyla ise hem *alt-Sınır* hem de *üst-Sınır* sağa doğru kayış göstererek ikinci çizelgedeki yeni *Sınırlar* elde edilecektir.

Çizelge 1

Referans Durum: Genişletilmiş İş Günü (450 işçi)

A_____B_____C
36001800
→→→→→→→→

900 İşçilik Genişletilmiş İş Günü

A_____B_____C
72003600

AC çizgisi: üretilen toplam değer (değer-ürün)

AB çizgisi: toplam gerekli emek zaman (değişir sermaye)

BC çizgisi: toplam artık emek zaman (artık değerın nicel Sınırı)

B noktası: toplam artık emek zamanın alt-Sınırı

C noktası: toplam artık emek zamanın üst-Sınırı

Artık değerın Sınırı = üst-Sınır – alt-Sınır

Böylece Marx'ın *Grundrisse* ve *Kapital*'de yürüttüğü tartışmalar, mantıksal açıdan aynı noktada buluşarak, *sermayenin uzlaşmaz karşıtıllıklarının* üzerinden değerlendirilebileceği *genel çerçeveyi* sunar. Yukarıdaki çizelge, bu tez çalışmasının *Grundrisse* alt bölümünde incelediği çizelgenin aynısıdır. *İş günü uzunluğu* uzatılamıyorsa ve *artık değer oranı* sabitse, *çalışan işçi sayısının* arttırılması ile artık değerın artacağını ve çizelgede alt- ve üst-Sınırların sağa doğru kayacağını görmek zor değildir. *Mutlak artık değer üretimi* ile *üst-Sınır*, *alt-Sınırdan* daha fazla kayış gösterecek, artık değer oranı ile çalışan işçi sayısı *arasındaki telafi edilebilirlik* veya *Engel aralığı* genişleyecektir.

Kısacası, Marx'ın *mutlak artık değer üretimi* ile ilgili mantığının özeti şudur: *Mutlak artık değer üretimi*, *iş gününün* uzatılmasını ve aynı iş günündeki *gerekli emek zaman* dışındaki daha fazla *artık emek zamanın* kendisinin olmasını ister. Fakat iş gününün fiziksel (24 saatten az) ve toplumsal (yasal mevzuatlar gibi) *Sınırı* vardır. *İşgünü*, doğal ve toplumsal *sınırlarına* dayanır dayanmaz; *değer* ve böylece *artık değer*, *mutlak* olarak sadece ve yalnızca “*nüfus*” artışı ile arttırılabilir. Dolayısıyla artık değeri arttırmanın iki yolundan biri olan *mutlak artık değer üretimi*, nüfus artışına bağımlıdır; “*nüfusu sever*”. Fakat bir sonraki kısımda görüleceği üzere *görelî artık değer üretimi*; tersine *görelî* artışını “*nüfusu istemeyerek*” sağlayacak; *emek gücünün* yerine makineleri koyarak kendi üzerine oturduğu, yalnızca çalışan *nüfusun* yarattığı “*değerin temelini*” de *aşındır*acaktır.¹¹³

¹¹³ Marx (2011: 298), mutlak artık değer üretiminin sonunda, görelî artık değer üretimi ile temel konu olan “nüfus”ta karşıt eğilimlerin ortaya çıkacağını şu sözlerle önden bildirir: “Bundan sonraki bölümde, bu yasanın ancak şimdiye kadar gözden geçirilmiş olan artık değer biçimi için geçerli olduğu görülecektir”.

3.2.2.2. Göreli artık değer üretimi

İş günü süresi sabit kalırken, gerekli emek zamanının kısalmasından ve bunun sonucu olarak artık emek zamanının artmasından kaynaklanan artık değer, *Kapital*'de “görelî artık değer üretimi” olarak adlandırılır. İş günü uzunluğu değişmeden gerekli emek zamanı kısalırsa, iş günü I'den iş günü II elde edilir:

İş günü I

a_____b_____c

İş günü II

a__B_____c

Görelî artık değer üretiminin tanımı gereği; ab çizgisi gerekli emek zamanı, bc çizgisi ise artık emek zamanı temsil ediyorsa; görelî artık değer üretimiyle b noktası B'ye doğru kayar, ac çizgisi sabit kalırken ab çizgisi kısalarak aB'ye dönüşür. Böylece bc çizgisi Bc'ye doğru uzar. İş günü uzunluğu değişmediği için toplamda aynı emek zamanda aynı toplam değer-ürün üretilir, fakat paylar değişmiş; gerekli emek zamanı azalırken, artık emek zamanı artmıştır. Artık değer oranı ise $(\frac{bc}{ab})'$ den $\frac{Bc}{aB}$ 'ye artar. Üretilen toplam kullanım değerleri artar, fakat aşağıdaki emek üretkenliği artışı örneğinde daha net görüleceği üzere, işçinin alacağı kullanım değeri kütlesi sabit kalırken, tüm artış kapitalistin payına düşer.

Görelî artık değer üretiminin dinamosu, “emek üretkenliğinin artması”dır¹¹⁴, fakat tek yöntemi değildir. Çok bilinmese de, “ailenin ek emek güçlerine el konulması” (kadın ve çocukların çalıştırılması) ve “emek yoğunluğunun arttırılması” (emek üretkenliğinin ikiz kardeşi), *görelî artık değer üretiminin diğer yöntemleridir*. İlerleyen bölümlerde, bu iki yönteme de değinilecektir.

Başta, emeğin üretkenlik artışını bir örnek üzerinden inceleyelim: Başlangıçta, tek bir işçi, 12 saatlik bir iş gününde, tanesi 0,33 kuruştan 36 birimlik ürün ve böylece

¹¹⁴ Marx (2011: 307-308) *Kapital*'de, emek üretkenliğini “Biz burada, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden, emek sürecinde meydana gelen ve bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı kısaltan bir değişikliği, yani belli bir emek miktarının daha büyük bir miktarda kullanım değeri üretme gücünü kazanmasını anlıyoruz” şeklinde tanımlar ve ekler: “Emeğin üretkenliğini yükseltmek, emeğin üretkenliğini yükselterek emek gücünün değerini düşürmek ve böylece bu değerın yeniden üretimi için gerekli olan iş günü parçasını kısaltmak için, sermaye, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını ve dolayısıyla da üretim tarzının kendisini kökten değiştirmek zorundadır”.

12 kuruşluk değer üretiyor olsun. Emekğin üretkenliği 1,33 katına çıkarsa, aynı süredeki iş gününde, eskisinin 1,33 katı kadar ürün yani $1,33 \times 36 = 48$ kullanım değeri üretilir. Kullanım değerlerinin toplamı artar, fakat tüm ürüne karşılık gelen 12 kuruşluk toplam değer, üretimleri için gereken toplam süre (yani 12 saatlik tek bir iş günü) değişmediği için aynı kalır. Bu durumda, ürünler ucuzlar; toplam değeri daha çok ürün paylaştığı için her bir ürünün tekil değeri düşer. İlk durumda her bir metanın tekil değeri $\frac{12}{36} = 0,33$ kuruş iken, emek üretkenliğinin artışı ile $\frac{12}{48} = 0,25$ kuruşa düşer.

Toplam değer-ürün değişmese de, emek üretkenliğinin artışı ile işçi ile kapitalist arasındaki paylaşım değişir. Şöyle ki, ilk durumda 8 kuruşluk bir değere karşılık gelen 24 kullanım değeri, işçinin kendisini geçindirebilmesi için yeterliyse, iş gününün 8 saatini kendi yaşamını sürdürmek için çalışır, geri kalan 4 saatte ürettiği 4 kuruş değerindeki 12 kullanım değerini kapitaliste bırakır. Artık değer oranı basitçe $\frac{4}{8} = \% 50$ 'dir. Emek üretkenliğinin artması durumunda da aynı 24 ürünlik kullanım değeri kütlesi işçiye yeterli olacaktır. Fakat metalar ucuzladığı için, 24 üründen oluşan kendi geçim ihtiyaçlarını üretmesi için 8 saat (önceden tekil metanın değeri 0,33 kuruştur) yerine, 6 saat (her bir meta değeri 0,25 kuruşa düştü) yeterli olur. Yani, aynı 12 saatlik iş gününde, işçi öncesiyle karşılaştırıldığında kendisi için daha az (8 yerine 6 saat), kapitalist için daha çok (4 yerine 6 saat) çalışır. Böylece, 24 birimlik kullanım değerine karşılık gelen 6 kuruşluk artık değer kapitalistin olur ve kapitalist artık değerini (4'ten 6 kuruşa) arttırır. Artık değer oranı da $\% 50$ 'den $(\frac{4}{8})$, $\% 100$ 'e $(\frac{6}{6})$ çıkar.

Tablo 9: Tek İşçi Üzerinden Emek Üretkenliği Artışı

	İş Günü I	İş Günü II
Tekil Meta değeri	0,33	0,25
Toplam Kullanım Değeri Sayısı	36	48
Toplam Değer (kuruş)	12	12
	a_____b_____c	a_____B_____c
Gerekli Emek - Artık Emek (saat)	8 4	6 6
Kullanım Değeri Sayısı	24 12	24 24
Değer Karşılığı (kuruş)	8 4	6 6
Artık Değer Oranı	$\% 50$	$\% 100$

Tek işçi için anlatılan emek üretkenliğinin artışı ile elde edilen görelî artık değer, gerçekte, üretilen değer-ürünün çok sayıda işçiden oluşan “genişletilmiş iş günleri”nde ele alındığında “saf tanımı” ile örtüşmeyecektir. “Görelî artık değer üretiminin saf tanımı” ile kastedilen, bölümün başında belirtildiği üzere, *gerekli emeğin bir kısmının, iş günü süresinde herhangi bir değişiklik olmadan artık emeğe dönüşmesidir*.¹¹⁵ Fakat *Grundrisse*’de olduğu gibi, *Kapital*’de de “emek üretkenliğinin artışı”, *çalışan işçi sayısında* ve böylece *üretilen toplam değer-üründe bir azalış* eşlik edecek; “genişletilmiş iş günü” kısılacaktır. Diğer görelî artık değer yöntemi olan “ailenin ek emek güçlerine el konulması” *saf tanıma uyacak*; “emeğin yoğunlaştırılması” ise, mutlak ve görelî artık değer üretimlerinin her ikisinin *bir karışımı* olacaktır.

Üretkenlik artışının, *gerekli emekteki* kısalmaya bağlı olarak *artık emeği* uzatıp *görelî artık değer üretiminin* gerçekleşmesine dair yukarıdaki örnek üzerinden açıklananalar, *zaman* açısından üretkenliğin ilk artışı ile elde edilen ekstra kârlar döneminin geçmesi ve *yeni üretkenlik derecesinin* sektör içi ve sektörler arası *yeni toplumsal norm* haline gelmesi sonrasındadır. Emek üretkenliği artışının, metaların üretimi için gerekli emek zamanını hızlıca azaltabilmesinin başka bir koşulu, üretkenlik artışının yaşandığı sektörlerde üretilen metaların çalışanların *geçim araçları paketinde yüksek bir paya* sahip olmasıdır. *Kapital I*’de kısmen değinilen bu konular, asıl olarak *kapitalistler arası rekabetin* “her şeyi ucuzlaştırdığı” ve “her şeyin eşitlenmesi”ne hizmet ettiği *Kapital III*’ün konularıdır.

Emek üretkenliği ile ilgili bu konulara ve benzerlerine, Marx’ın *Kapital I*’de yaptığı gibi, *dengelenmeler ve ortalamalar* üzerinden “*genel artık değer oranı*” ile yaklaşmak, genel bir *görelî artık değer üretimi mantığını* görmek ve bunu *mutlak artık değer* ile karşılaştırmak açısından basitleştiricidir. Bu yüzden, emek üretkenliği ile meta değerleri ve artık değer arasındaki ilişki için *Kapital I* düzeyinde şunların bilinmesi yeterlidir: “Metaların değerleri emeğin üretkenliğiyle ters orantılıdır. Meta değerleriyle belirlendiği için, emek gücünün değeri de böyledir. Buna karşılık, görelî

¹¹⁵ Marx *Kapital*’de (2011: 306) görelî artık üretimini bölümün başında şu şekilde tanımlar: “Artık emekteki uzama gerekli emekteki kısalmaya eşit olur; veya işçinin şimdiye kadar fiilen kendisi için harcamakta olduğu bir kısım emek zaman, kapitalist için harcanan emek zaman haline gelir. Burada meydana gelen değişiklik, iş gününün uzunluğu olmayıp, bunun gerekli emek ile artık emek arasındaki bölünme oranıdır”.

artık değer, emeğin üretkenliğiyle doğru orantılıdır. Göreli artık değer, emeğin üretkenliği yükselirse artar, düşerse azalır” (Marx, 2011: 311-312).

Son olarak, *emek üretkenliği* kategorisi, “*üretim süreci*”yle ilgili bir kavramdır, özel bir üretim biçimi olan kapitalizme indirgenemez. *Sermayenin değer bileşimi* ise doğrudan kapitalizmle ve “*değerlenme süreci*”yle ilişkilidir. Belli miktarda bir emek kitlesinin belli süre içinde daha çok ürün üretebilir hale gelmesi, *genel üretimle* ilgilidir. Bunun için üretimin teknik ve toplumsal koşullarının olduğu gibi değiştirilmesi gerekir. Sermaye, *tarihsel* açıdan belli bir dönemde bunu başarabilmiştir. Ancak herhangi farklı bir toplumsal üretim biçiminde, üretkenlik artışı ve makineleşme insanlığın refahı olabilecekken, kapitalizmde insanoğlunun prangasına dönüşmüştür.

Öte yandan, emek üretkenliğinin kapitalizmdeki biçimi, sermayenin uzlaşmaz çelişkisinin kökü olduğu gibi, aynı zamanda zorunlu yıkılışının da anahtarıdır. *Sermayenin değerlenme süreciyle ilişkili “değer” bileşiminin, emeğin üretkenliği sonucu artan üretim süreciyle ilişkili “teknik” bileşimi takip edebilmesi mümkün değildir.* Bu en önemli konulara, *Kötü Sonsuzluk* kavramının *Sınır* ve *Engel* kategorileriyle; Marx’ın *Grundrisse*’de ortaya koyduğu önermeler ışığında ve *Kapital*’deki anlatımı üzerinden odaklanılacaktır.

3.2.2.2.1. Ailenin ek emek güçlerine el konulması

Kapital I’in Göreli Artık Değerin Üretimi bölümünü, teorik çerçevesi ve ampirik örnekleriyle birlikte dikkatlice okuyan birisi, “*göreli*” üretimin sadece “emek üretkenliğinin artışı” sonucunda gerçekleşmediğini, “ailenin ek emek güçlerine el konulması” ve “emeğin yoğunlaşması”nın *göreli artık değer* elde edilmesinin diğer momentleri olduğunu fark edecektir. *Göreli artık değer üretiminin* bu üç ayrı mantığı, farklı seyirler izler. İlk mantıksal biçim olan *ailenin ek emek güçlerine el konulması*, yani *kadın ve çocukların çalıştırılması* durumunda, herhangi bir emek üretkenlik artışı söz konusu değildir. Marx, bu ilk biçimde *makine* kullanımını, *eskiden kas gücü gerektiren işleri kolaylaştırması* ve her yaş ve cinsiyetten kişilerin yapabileceği hale getirmesi üzerinden tartışır. Artık değer zaman ve böylece artık değer oranı, iş günü uzatılmadan ve emeğin üretkenliği artırılmadan, yalnızca *işçi ailesinin makinenin*

sunduğu teknik imkanlarla üretime çekilmesi ile artar. Tartışma tamamen mantıksaldır, ailenin kapitalist toplumun “çekirdeği” olmasına dair genel çerçeveyi de sunar.

Marx (2011: 379), *emek gücünün değerinin*, yetişkin tek bir işçinin sadece kendisini değil, *tüm ailesini geçindirebilmek için gerekli olan emek zaman* ile belirlendiğini hatırlatarak şunları söyler: “Makine, işçi ailesinin bütün üyelerini emek piyasasına çıkararak, yetişkin erkeğin emek gücünün değerini işçinin bütün ailesine dağıtır ve dolayısıyla onu değersizleştirir. Söz gelişi, 4 emek gücüne bölünmüş bir ailenin satın alınması, belki, daha önce aile reisinin emek gücünün satın alınması için yapılandan daha büyük bir harcama gerektirir; ama bu kez 1 iş günü yerine 4 iş günü söz konusudur¹¹⁶ ve bu 4 iş gününün fiyatı, 4 iş günü ile sağlanan artık emeğin 1 iş günü ile elde edilen artık emeği aşması oranında düşer”. Marx’ın söylediklerini, Tablo 6’nın sol sütunundaki tek işçi için referans durum (ya da aşağıdaki Tablo 10’un sol sütunu) üzerinden önce birbirlerinden bağımsız 4 işçiye (bkz. Tablo 10, sağ sütun), sonra da bir ailenin bireyleri olan ve aynı kapitalist tarafından çalıştırılmaya başlanan 4 kişiye uyarlırsak (Tablo 11), portre netleşecektir.

Tablo 10: Çalışan Sayısının 1’den 4’e Çıkarılması

Tek İşçi			Bağımsız 4 işçi		
$a \frac{b}{8} \frac{c}{4}$			$a \frac{b}{8} \frac{c}{4}$		
Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi sayısı (n) = 1			Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi sayısı (n) = 4		
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye
8 saat (8 kuruş)	4 saat	8 kuruş (8 saat)	32 saat (32 kuruş)	16 saat	32 kuruş (32 saat)

İlk durumda (Tablo 10, sol sütun) tek bir işçi % 50 artık değer oranı ile günlük kazandığı 8 kuruşla tüm ailesini geçindirmeye çalışır ve 4 kuruş kapitaliste kalır. Tablo 10’un sağ sütunu, sol sütundaki tek işçi durumunun basitçe 4 işçiye genişletilmesidir. Kapitalist, birbirlerinden bağımsız 4 işçiye çalıştırırsa, her birine emek gücü karşılığı

¹¹⁶ Dikkat edileceği üzere, Marx’ın yukarıdaki alıntıda verdiği örnekte 4 kişilik bir aileyi 4 iş günü ile eş tutması, *nüfusu* “eş zamanlı iş günleri” olarak tanımlamasının tipik bir kullanımıdır.

8 kuruş verir ve toplamda 32 kuruş öder, kapitalistin elde ettiği artık değer ise 16 kuruş olur.

Fakat kapitalist, farklı aileleri olan 4 bağımsız işçi çalıştırmak yerine, kadın ve çocuklardan oluşan 4 kişilik bir aileyi tercih eder (bkz. Tablo 11). Çünkü aile üyelerini çalıştırması durumunda, emek gücünün değeri tek bir bireysel işçinin değil, ailesini ayakta tutmak için gerekli olan emek zaman miktarı ile belirlendiği için; kapitalistin harcaması gereken toplam değişir sermaye, bağımsız işçilerin çalıştırıldığı durumdaki gibi 32 saat olmayacaktır. Fakat sadece aile reisinin çalıştığı durumdaki gibi 8 saat de olmayacak; tüm aileye düşen günlük gerekli emek zaman ilk duruma göre fazla, ikinci duruma göre az olacaktır. Örneğin, ailenin gerekli emek zaman miktarının 24 saat olduğu ve kapitalistin bunun için 24 kuruşluk değişir sermaye verdiği düşünülürse; üretilen 48 kuruşluk toplam değer-ürün değişmeyeceği için, geriye kalan 24 kuruş artık değer olarak kapitalistin payına düşecektir.

Tablo 11: 4 Kişilik Ailenin Çalıştırılması

4 Kişilik Aile		
$\frac{a}{6} \frac{b}{6} c$		
Artık değer oranı = $\frac{6}{6} = \%100$ İşçi sayısı (n) = 4		
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye
24 saat (24 kuruş)	24 saat	24 kuruş (24 saat)

Son durumda kapitalist, 4 bağımsız işçi durumu ile kıyaslandığında, aileyi istihdam ederek artık değerini 16 kuruştan 24 kuruşa çıkarmıştır. Çünkü kapitalist, 4 kişilik aileyi 4 bağımsız işçi gibi çalıştırmış, toplamda aynı *değer-ürünü* elde edilmiş, fakat 4 kişilik aileye 3 kişilik *emek gücü değerinin* karşılığını vermiştir. İşçi sayısı, aile kurumunun –mantıksal olarak benzer olan başka bir kurum da olabilirdi– sağladığı avantajla çalıştırılırken 4, ücret verilirken ise 3 kişidir. Sonuç olarak; *artık değer oranı % 100'e çıkmış, emek üretkenliği artmadan makinenin zor işleri kolaylaştırması yoluyla göreceli artık değer üretiminin şartları sağlanmış ve kapitalist göreceli artık değerini arttırmıştır.* Marx'ın (2011: 379) sözleriyle; “Böylece, makine daha başından

itibaren sermayenin asıl sömürü alanı olan beşeri sömürü malzemesini çoğaltmakla kalmaz, aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltir”.

3.2.2.2.2. Emek üretkenliği artışı

Görelî artık değeri üretiminin ikinci ve en önemli yolu, *emek üretkenliğini* arttırmaktır. Marx, bu yöntemin mantıksal kurgusunu en yoğun olarak *Kapital*’in İş Gününün Uzatılması alt başlığında işler. Halbuki, “iş gününün uzatılması” görelî artık değerin değil, *mutlak artık değeri üretiminin* temel yöntemi idi. Marx, emek üretkenliğini İş Gününün Uzatılması başlığında ele alırken sadece basit bir “kelime oyunu” yapmaz, aynı zamanda artık değerin görelî üretiminin “*paradoksal doğasını*” ortaya koyar.

Görelî artık değeri üretimi, “tanımı gereği”, sabit iş gününde gerekli emek zamanının azalması sonucu artık emek zamanının artmasıdır. Emek üretkenliğinin tanımlandığı ilk bölümde, “*tek işçi*” için gerekli emek zamanı azalmış; artık emek zamanı, gerekli kısımdaki bu azalış kadar artmıştı. Fakat gerçekte, emek üretkenliğine dayalı görelî artık değeri üretimi, *tek bir işçi* üzerinden başta verilen *tanımın şartlarına* uymaz. Görüleceği üzere *Kapital*’de de, emek üretkenliğinin artışıyla, tüm işçilerin *gerekli emek ve artık emeklerinin* toplamı olan üretilen toplam *değer-ürün* sabit kalmak yerine azalacak; *artık değerdeki* artış, *gerekli emekteki* azalışı birebir yansıtmayacaktır.

Marx’ın *Grundrisse*’de, *sermayenin ikinci eğilimi* ismiyle incelediği *üretkenlik artışı*, zorunlu olarak çalışan “*işçi sayısının azalmasını*” gerektirir. *Grundrisse*’den farklı olarak *Kapital*’de bu ilişki, doğrudan *emek üretkenliğinin* bir sonucu olarak değil, *sermayenin değeri bileşimindeki* değişim aracılığıyla kurulur. Fakat sonuç aynıdır: *Çalışan sayısının* azalışına bağımlı olarak üretilen *toplam değeri* de azalır. Bu çelişki, *Kapital*’de de, görelî artık değeri üretiminin birinci kabulü olan sabit iş günü şartını ihlal ederek, çözümünü *sermayenin birinci eğiliminde*, yani *mutlak artık değeri üretimini* tanımlayan “iş gününün uzatılması”nda arar. İş günü uzatılmıyorsa; çalışan nüfusun azaltılmasına koşullu olan *görelî artık değeri üretimi*, “paradoksal” biçimde “nüfusun artmasını” istemek durumunda kalır. Böylece *nüfus*, “atıl” hale gelir.

Marx (2011: 389-391), üretkenlik artışının görelî artık değeri üretimi üzerindeki etkisini teorik olarak incelediği *Kapital*’in önemli sayfalarında, yeni makinelerin

ortaya çıkışını ve emek üretkenliğini arttıran ilk gelişim sürecini hızlıca özetleyip, *görelî artık değer üretiminin mantıksal boyutuna* geçer. Buna göre, ilk filizlenme sürecinde makineyle elde edilmeye başlanan metanın *toplumsal* değeri, *tekil* değerinin üstüne çıkar. Makineleşmenin henüz yaygınlaşmadığı koşullarda, öncesine göre daha ucuza üretilmeye başlanan metalar eski pahalı fiyatlarından satılır. Makineleşmenin bu ilk dönemlerinde, emek üretkenliğini ilk arttıran kapitalist, piyasada tekel konumunu kazanarak *olağanüstü kârlar* elde eder.¹¹⁷ Bu aşırı kârlı ilk dönemden *çalışan sayısını arttırarak* ve *iş günü uzunluğunu mümkün olduğu kadar uzatarak* faydalanmaya çalışır.

Fakat makine kullanımının o üretim kolunda gelişmesi ve üretimin birçok dalına yayılmasıyla aşırı kârlı dönem sona erer. Kapitalistler arası *rekabetin* zorlamasıyla, makineyle elde edilen ürünün toplumsal değerinin bireysel değerine gerilediği bir *ucuzlama dönemine* girilir. Artmış *üretkenlik derecesi* yeni *toplumsal norm* haline gelir gelmez; Marx'ın (2011: 390) ifadesiyle, “artık değer, kapitalistin yerlerine makine koyduğu emek güçlerinden değil, tersine, makinenin başında çalıştırdığı emek güçlerinden kaynaklanması yasası kendisini gösterir”.

Marx, makineleşme ile ortaya çıkan görelî artık değer üretimi incelemesine Birinci Yasayı hatırlatarak başlar: $M = \left(\frac{S}{v}\right) \times V$ veya $M = k \times \left(\frac{a'}{a}\right) \times n$. Marx'ı (2011: 390) takip edersek, “Artık değer, sermayenin sadece değişen kısmından elde edilir ve görmüş olduğumuz gibi, artık değer kütlesi iki faktörle belirlenir: artık değer oranı ve aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı.” Marx, hatırlanacağı üzere, *Grundrisse*'de *sermayenin ikinci eğilimi* için değişken olarak *emek üretkenliğini* almıştı. *Kapital*'deki incelemesinde ise emek üretkenliğini *makineleşme* ile birlikte ele alacak ve Mutlak Artık Değerin Üretimi bölümünün sonunda formüleştirdiği yasalardan faydalanacaktır. Değişkenler olarak da *emek üretkenliği*, yerini *artık değer oranı* ve *işçi sayısını belirleyen sermayenin değer bileşimine* bırakacaktır.

Başlangıçta, görelî artık değer üretiminin, gerçekleşmesi mümkün olmasa da, “saf tanımına uyan” durumunu incelemek ve karşılaştırmalar yapmak faydalı

¹¹⁷ Bu dönem de farklı saiklerle “*emek değer yasası*”nın içinde kalır. Marx (bkz. 2011: 309-311) Görelî Artık Değerin Üretimi bölümünün başında bir örnek üzerinden yürüttüğü ekstra kârlar dönemi incelemesini “Ama, bu durumda bile, artmış artık değer üretimi, gerekli emek zamanının kısalmasından ve artık emekteki buna karşılık gelen uzamadan ileri gelir” diyerek sonlandırır.

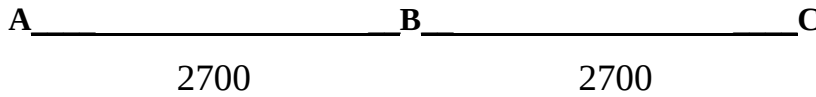
olacaktır. Tablo 6’nın sağ sütununda sunulan referans durumunda, çalışan sayısı 450, artık değer oranı ise % 50 olduğu kabul edilmişti. 1 saatlik emek zaman 1 kuruşa eşitlenerek, 450 işçi için toplam gerekli emek zaman miktarı 3600 saat, toplam artık emek zaman miktarı 1800 saat ve *genişletilmiş iş günü* uzunluğu 5400 saat (veya değer karşılığı olarak 5400 kuruşluk *toplam değer-ürün*) olarak hesaplanmıştı. Eğer emek üretkenliği artışı sonucunda gerçekleşen göreceli artık değer üretimi, işçi sayısı ve toplam değer-ürün üzerinde herhangi bir değişikliğe yol açmayacak olsaydı; Tablo 6’nın sağ sütunundaki 450 işçilik referans durumu için artık değer oranının % 50’den % 100’e çıkarılması¹¹⁸ ya da tablo 9’un sağ sütunundaki tek işçili iş günü II verilerinin 450 işçiye uyarlanmasıyla, sabit alınan genişletilmiş iş günündeki *bölüşümler* aşağıdaki çizelgelerin karşılaştırılmasında görüldüğü gibi değişecekti.

Çizelge 2

Makineleşme Öncesi Durum: 450 İşçi

Makineleşme Sonrası Gerçek Olmayan Fakat Tanıma Uyan Durum: 450 işçi

Çalışan sayısı “sabit” kalmış olsaydı, *artık değer*in üst-Sınırı olan C noktası yerinde kalacak; fakat *alt-Sınır* olan B noktası sola kayacaktı. Bu durumda, toplam gerekli emek 3600 kuruştan 2700 kuruşa düşecek, artık değer ise 1800 kuruştan 2700 kuruşa çıkacak ve gerekli emekteki 900 kuruşluk azalışın tamamı artık emeğin hanesine yazacaktı. Diğer bir deyişle, artık değerdeki artışın tamamı —senaryo gerçek dışı olsa da— *göreceli artık değer*in tanımından kaynaklanmış olacaktır.

¹¹⁸ Marx, *Grundrisse*’de değişken olarak *emek üretkenliğini*, *Kapital*’de ise *artık değer oranını* kullanır. Marx’ın *Grundrisse*’deki akıl yürütmesi baz alınır; örneğimizde, artık değer oranının %50’den %100’e yükselmesi için emek üretkenliğinin 1,33 katına çıkması gerekir. Örneğin üretkenlik artışı öncesi, 8 saatte kendi geçim araçları karşılığı örneğin 24 ürün (kullanım değeri) üreten işçi, artış sonrası aynı kullanım değerleri kütlesini 6 saatte üretecektir. Üretkenliği saat başı 3 kullanım değerinden, 4 kullanım değerine çıkmış, yani % 33,33 artmıştır. Bu yüzden tek işçili durumda artık değer oranının %50’den %100’e yükselmesi, emek üretkenliğinin 1,33 katına çıkması anlamına gelecektir.

Görelî artık değerin tanımının şartlarına —sabit toplam değer-ürün ve gerekli emekteki tüm azalışın artık emeğe eklenmesi— bütünüyle uyan bu durum, gerçekte var olamayacak bir durumu ifade eder. Çünkü emek üretkenliğindeki artış, işçi sayısını azaltacağı için toplam değer-ürün 5400 kuruştan düşük olacak ve artık değer de 2700 kuruşun altına inecektir. Fakat “*görelî artık değerin saf tanımı*” olarak adlandırılabilen bu *hayali senaryo*, artık değerdeki gerçek artış ve azalışların hangilerinin *mutlak*, hangilerinin *görelî* artık değerden kaynaklandığını ayırt etmek açısından işlevseldir. Marx’ın da *Kapital*’de, daha somutta görelî artık değer üretiminin çalışan işçi sayısını *mutlak* ve *görelî* olarak değiştirmesini incelerken faydalandığı çerçeve, burada oluşturulan *gerçek* ve *hayali durum* karşılaştırmasıdır. *Kapital*’in son bölümü olan Sermayenin Birikim Sürecinde de aynı *karşılaştırma mantığı* devam ettirilecektir.

Tekrara düşmek pahasına; Marx, *Kapital*’de incelemelerini *çıplak emek üretkenliği değişkeni* üzerinden yapmaz. Doğru bilimsel oran olarak gördüğü *artık değer oranına* önem verir. *Emek süreciyle* ilişkili olan *emek üretkenliği* artışının *artık değer* üzerindeki etkisini, *değerlenme süreci* ile ilişkili bir kavram olan *artık değer oranı* ile inceler. İşçi sayısındaki değişim de, *Grundrisse*’de olduğu gibi doğrudan *emek üretkenliği değişkeni* ile değil, *makineleşmeyle* bağlantılı olarak *sermayenin değer bileşiminin değişimi* ile gerçekleşir. Hatırlanacağı üzere, Marx *Grundrisse*’de emek üretkenliğini örneğin iki katına çıkararak, çalışan işçi sayısını yarısına düşürmüştü. *Kapital*’de de, emek üretkenliği artışı ile işçi sayısının azalacağı açıktır. Fakat, *Grundrisse*’den farklı olarak, bu azalmanın hangi düzeyde olacağı; tamamen *makineleşmenin düzeyine* ve dolayısıyla *sermayenin değer bileşimine* bağlıdır. Marx’ın incelemekte olduğumuz *Kapital*’in bu kritik sayfalarındaki net ifadesiyle “Eş zamanlı çalıştırılan işçi sayısı, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranına bağlıdır” (Marx, 2011: 390).

Bu durumu incelemek için, referans durum tablomuzda (bkz. Tablo 6) *değişmez sermaye*, *değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı* olan *sermayenin değer bileşimi* ve ikisinin toplamı olan *toplam sermaye* verileri eksiktir. Emek üretkenliğinin artmadığı, makineleşmenin henüz gerçekleşmediği referans durumu için *değişmez sermayenin* 5400 kuruş olduğunu varsayarsak, toplam sermaye 9000 kuruş (3600 + 5400) olur. Bu durumda sermayenin değer bileşimi de basitçe

$\frac{\text{Değişmez Sermaye}}{\text{Değişir Sermaye}} = \frac{5400}{3600} = \% 150$ olarak hesaplanır. 5400 kuruş olarak varsayılan *değişmez sermayenin* eklenmesiyle, referans tablomuzun genişletilmiş hali böylece aşağı tablodaki gibi olur:

Tablo 12: Genişletilmiş Referans Durum¹¹⁹

$\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$ Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \%50$ İşçi sayısı (n) = 450 Sermayenin değer bileşimi = $\frac{5400}{3600} = \%150$				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
3600 saat (3600 kuruş)	1800 saat	3600 kuruş (3600 saat)	5400 kuruş	9000 kuruş

Emek üretkenliğindeki artışla birlikte gerçekleşen *görelî artık değer üretiminin* “*gerçek durumu*”nu incelemek için, bu artışın *artık değer oranını* arttırdığı durumu düşünelim. Marx’ın (2011: 390) önermelerine kulak verirse: “Şimdi şurası açıktır ki, makineli üretim, emeğin üretkenliğinde meydana gelen artışla artık emeği gerekli emek aleyhine ne kadar büyütmüş olursa olsun, bu sonucu ancak, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin sayısını azaltarak sağlar”. *İşçi sayısındaki değişim* ise *sermayenin yeni değer bileşimine*, yani makineleşme ile *değişir sermayenin* hangi miktarda *değişmez sermayeye* dönüşeceğine bağlıdır. Tekrar Marx’ın (2011: 390) vurgusuyla; “Makineli üretim, sermayenin daha önce değişir nitelikte olan, yani canlı emek gücüne çevrilmiş bulunan bir bölümünü makineye, yani artık değer üretmeyen *değişmez sermayeye* dönüştürür”. Bu durumda, *hangi miktarda değişir sermayenin, değişmez sermayeye dönüşeceği* ve böylelikle *emek üretkenliği artışının sermayenin değer bileşimini ne ölçüde değiştireceği* konusu önem kazanır. Marx, *emek üretkenliği* ile *değişmez sermaye* arasındaki ilişkiyi öncesinde, Makineden Ürüne Aktarılan Değer (bkz. 2011: 371-377) bölümünde uzun uzadıya inceler.

Marx’ın bu bölümdeki anlatımından şöyle bir özet çıkarılabilir: *Değişmez sermaye* unsuru olan *makinelere*, değer yaratmazlar. Ancak sahip oldukları mevcut *değeri* belli bir zaman aralığında, *parça parça* ürüne aktarırlar. *Emek üretkenliği*

¹¹⁹ Genişletilmiş Referans Durum tablosu, Tablo 6’de yer alan Referans Durum tablosunun sağ sütunundaki çok işçili duruma sadece *değişmez sermaye*, *toplam sermaye* ve *sermayenin değer bileşiminin* eklenmesiyle elde edilen tablodur.

arttıkça, metaların fiyatı ucuzlar. Fakat makine, içerdiği değeri ürüne aktardıkları için, ne kadar çok değer içeriyorsa, üretim sürecine dahil olduğu ürünü (metayı) o kadar pahalı hale getirir. Makinenin *toplam değeri* ile farklı zaman dilimlerinde *ürüne aktardığı değerler* arasında, her zaman farklar bulunur. Makinenin kullanım ömrü uzadıkça, bu farklar büyür. Çünkü makinenin değeri, diğer tüm metalar gibi, geçmişte üretildiği zamana göre değil; *güncel* dönemdeki toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarı ile belirlenir. Bu nedenle, *makineden ürüne parça parça aktarılan değer, emek üretkenliğindeki artış* nedeniyle sürekli azalır. Marx (2011: 372–374), bu süreci ayrıntılarıyla açıklar.

Bu bölümde ele alınan konular, aslında *Kapital II*'nin alanına girer. *Değişmez sermayenin* toplam sermaye içerisindeki *dolaşımı* —yani *dolaşır sermayeye dönüşümü*— *Kapital II*'nin temel konularındandır. Bu alandaki *zaman farkları* ve *değerin akışındaki karmaşık değişkenlerin* detaylı incelemesi, *Kapital I*'in kapsamını aşar. Buna karşın, Marx'ın bu genel çerçevede araştırdığı konu, *emek üretkenliğinin toplam sermaye bileşenlerini ne şekilde değiştireceğidir*. *Değişmez sermayenin* artacağı, *değişir sermayenin* ise azalacağı açıktır. Ancak burada, mutlak büyüklük olarak —*değişmez sermayedeki*— artışın mı, yoksa —*değişir sermayedeki*— azalışın mı daha fazla olacağı sorusuna cevap aranır.

Marx bu ikisinin karşılaştırmasında, makinenin “yalnızca ürünü ucuzlatma aracı olarak” değerlendirilmesi durumunda; *değişir sermayedeki* büyüklük değişiminin —*tasarrufun*—, *değişmez sermayedeki* büyüklük değişiminden —*ekstra harcamadan*— daha büyük olması gerektiği sonucuna varır. Diğer bir deyişle, kapitalistin makineleşmeye geçmesi için *işçi sayısını azaltarak tasarruf edeceği sermaye*, makineler için harcayacağı yeni sermayeden fazla olmalıdır. Aksi takdirde, *makine kullanımı* kapitalist açısından *ekonomik bir avantaj* sağlamayacaktır. Marx'ın (2011: 376-377) deyişiyle; “makinede maddeleşmiş emek, yerini aldığı canlı emekten her zaman çok daha küçük olur. ... makinenin yapımı için harcanan emek, bunun kullanımı ile yol verilen emekten daha az olmalıdır”.

Kapitalist, her durumda *makineleşmeye* yönelmez. Makineleşmeyi tercih etmesi, yaptığı *değişmez sermaye* yatırımıyla daha yüksek bir *emek tasarrufu* sağlayabileceği koşullara bağlıdır. *Üretim biçiminde* köklü değişiklikler gerektiren

makineleşme, ancak *değişir sermayedeki azalışın, değişmez sermayedeki artıştan büyüklük olarak daha fazla olduğu durumlarda*, kısa vadeli ve bireysel çıkarları doğrultusunda hareket etmek zorunda olan kapitalist için *zorunlu bir tercih* haline gelir. Aşağıdaki örneklerde, *değişir sermayedeki azalışın, değişmez sermayedeki artışın iki katı olduğu senaryolar* üzerinden, sermayenin *ikinci eğilimi olan göreceli artık değer üretimi*, farklı *makineleşme* düzeyleri üzerinden incelenecektir.

İlk durumda, genişletilmiş referans durum tablosunda (bkz. Tablo 12), değişmez sermayenin 600 kuruş arttığı, değişir sermayenin ise 1200 kuruş azaldığı bir senaryo ele alınacaktır. Bu varsayıma dayalı olarak, “düşük düzeyde makineleşme” durumu incelenebilir. Bu ilk senaryoda, yatırılması gereken toplam sermaye, başlangıç durumuna kıyasla, 600 kuruş azalmaktadır. Kapitalist, açığa çıkan bu sermaye fazlasını kendi tüketimi için kullanabilir ya da yeni değer bileşimi üzerinden, değişir ve değişmez sermaye arasında orantılı olarak yeniden dağıtabilir. Eğer kapitalistin bu boşa çıkan 600 kuruşu yatırıma yönlendirmediği varsayılırsa; üretimdeki değişmez sermaye 600 kuruş artarak 6000 kuruşa çıkar, değişir sermaye ise 1200 kuruş azalarak 2400 kuruşa iner. Böylece toplam sermaye 9000 kuruştan 8400 kuruşa düşer ve sermaye değer bileşimi başlangıçta % 150 iken ($\frac{5400}{3600}$), yeni durumda % 250’ye ($\frac{6000}{2400}$) yükselmiş olur.

Artık değer oranının, emek üretkenliğindeki artışa ve sermayenin değer bileşimindeki yükselmeye paralel olarak % 50’den % 100’e çıktığı varsayılırsa; tek bir iş günü için hem gerekli emek zamanı hem de artık emek zamanı 6 saate düşer. Bu durumda, günlük emek gücü değeri 6 kuruş olur ve 2400 kuruşluk daha düşük değerdeki değişir sermaye ile 400 işçi istihdam edilir. Başlangıçta 450 olan çalışan sayısı, böylece 400 kişiye iner. Elde edilen nesnelleşmiş toplam artık emek zamanı, yani artık değer, referans durumla karşılaştırıldığında makineleşmenin sonucu olarak 1800 kuruştan 2400 kuruşa yükselir (bkz. aşağıdaki tablo 13).

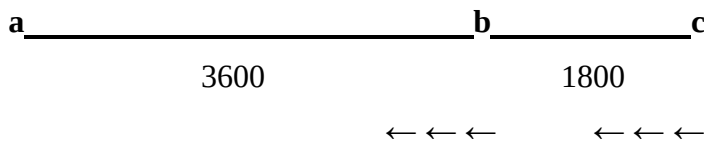
Tablo 13: Emek Üretkenliği Artışı İle Göreli Artık Değer Üretimi: Düşük Düzey Makineleşme –Normal Durum–

$\frac{a}{6} = \frac{b}{6} = \frac{c}{6}$ Artık değer oranı $= \frac{6}{6} = \%100$ İşçi sayısı (n) = 400 Sermayenin değer bileşimi $= \frac{6000}{2400} = \%250$				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
2400 saat (2400 kuruş)	2400 saat	2400 kuruş (2400 saat)	6000 kuruş	8400 kuruş

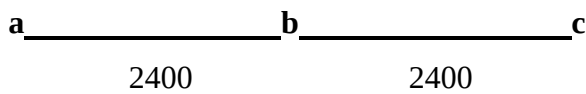
Düşük düzey makineleşme durumu, emek üretkenliğinin henüz olmadığı referans durumla karşılaştırıldığında; artık değer artmış, fakat işçi sayısındaki düşüş nedeniyle göreli artık değer üretiminin “saf tanım”ına uyulmamıştır. Kapitalist, toplam değer-ürünün 5400 kuruştan 4800 kuruşa azalması pahasına, artık değerini 1800 kuruştan 2400 kuruşa çıkarmıştır. Artık değer oranı % 100’e yükseldiği için, gerekli emek ve artık emek, 4800 kuruşluk yeni toplam değeri (değer-ürünü) eşit (yarı yarıya) paylaşmıştır. Ancak, gerekli emek 3600 kuruştan 2400 kuruşa inerken, artık emekteki artış 1200 kuruş yerine yalnızca 600 kuruş olmuştur. Çünkü, toplam değer-ürün, işçi sayısının 450 kişiden 400 kişiye inmesine bağlı olarak, 600 kuruş (5400 kuruştan 4800 kuruşa) azalmıştır. Aşağıdaki “genişletilmiş iş günleri” çizelge karşılaştırmasından da görüleceği üzere; emek üretkenliğinin henüz olmadığı referans duruma kıyasla, artık değerinin hem üst- hem de alt-Sınırları sola doğru kaymıştır. Ancak gerekli emek zamandaki (alt-Sınır) azalış, toplam değer-üründeki (üst-Sınır) azalıştan daha fazla olduğu için; kapitalist, artık değerini arttırabilmiştir.

Çizelge 3

Em. Üret. Artışı Öncesi: 450 işçi, Artık Değer = % 50

Em. Üret. Artışı Sonrası Gerçek Durum: 400 işçi, Artık Değ. = % 100

Em. Üret. Artışı Sonrası Gerçek Olmayan, Tanıma Uyan Durum: 450 işçi, Art. Değ.
= % 100

$$\frac{a}{2700} \frac{b}{2700} c$$

Artık değer, bu “gerçek” olan göreceli artık değer üretimi durumunda, “saf tanım” durumundaki gibi 2700 kuruşa değil, 2400 kuruşa çıkmıştır. 50 işçiye kapı gösterilmiş, bu işçilerden elde edilebilecek 300 kuruşluk (50 x 6) artık değer “mutlak” olarak azalmıştır. Kapitalist, “göreceli” olarak kazandığı 900 kuruşun, 300 kuruşunu “mutlak” olarak kaybetmiştir. “Göreceli” artık değer artışına, işçi sayısının azalması nedeniyle zorunlu olarak “mutlak” artık değer azalışı eşlik etmiştir. Artık değer Sınırları üzerinden değerlendirilirse, emek üretkenlik artışı öncesindeki genişletilmiş iş gününde üst-Sınır = 5400, alt-Sınır = 3600, artık değer Sınırı = 1800 iken; emek üretkenliği artışı sonrasında üst-Sınır = 4800, alt-Sınır = 2400, yeni artık değer Sınırı ise 2400 olmuştur (krş. Çizelge 3, genişletilmiş iş günleri).

Emek üretkenliği artışı ile “saf tanımı gereği” göreceli artık değer üretimi olamayacağı gibi; her emek üretkenliği artışı, artık değer Sınırlarını mutlak artık değer üretiminin aksi istikametine hep sola doğru kaydırır, azaltır. Bu azalışların sermaye tarafından telafi edilebileceği Engeller ve telafi edilemeyeceği Sınırlar vardır. Burada 450 ve 400 işçilik tablolar ile gösterilmeye çalışılan değer yasasının yaşayabileceği aralıkları Marx (2011: 390), kendi uç örneğinde bir günün 24 saat olması ve çalışan sayısının 24 veya 2 olarak alınması ile çok daha net ifade eder:

“Söz gelişi, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artık değeri 2 işçiden sızdırmak imkansızdır. 24 işçinin her biri 12 saatte sadece bir saat artık emek sağlasa, hepsi birlikte 24 saatlik artık emek sağlamış olur; oysa, iki işçinin toplam emekleri ancak 24 saat eder.” Marx’ın örneğindeki sayıları, her iki durum için “genişletilmiş iş günü”ne uyarlarsak, aşağıdaki çizelgeler elde edilir:

Çizelge 4

24 işçi, Artık değer oranı = $\frac{1}{11}$

$$\frac{a}{b} = \frac{c}{24}$$

2 işçi, Artık değer oranı = ∞

$$\frac{b}{c} = \frac{24}{24}$$

Marx, burada İkinci Yasayı¹²⁰ bu kez *görelî artık değer üretimine* uygulamaktadır. Hatırlanacağı üzere Marx, *mutlak artık değer üretiminde* işçi sayısındaki azalmanın aynı artık değer kütesini elde etmek için iş günü süresindeki artış ile *telaî edilemeyeceği bir Sınırının* olduğunu açıklamış ve bir günün 24 saat, iş gününün ise doğal olarak 24 saatten kısa olduğunu vurgulamıştı. Bu kez, *görelî artık değer üretimiyle* karşımıza çıkan durum şudur: Artık değer oranının çok düşük olduğu (Marx'ın örneğinde $\frac{1}{11}$), artık emeğin sadece 1 saat olduğu kabul edilse bile, 24 işçi 12 saatlik bir iş gününde kapitaliste toplamda 24 saatlik bir *artık emek zaman (artık değer)* sağlayacaktır (bkz. yukarıdaki ilk çizelge). Diğer yandan, eğer sadece 2 işçi, kapitalisti çok sevdiği için iyilik olsun diye (!) 12 saat boyunca hiçbir karşılık almadan çalışsalar —artık değer oranı çok yüksek olsa bile— kapitalist yine 24 saatlik bir *artık emek zaman* elde edecektir (bkz. yukarıdaki ikinci çizelge). *Mutlak artık değer üretiminde*, 24 saatle karşılaştırılarak *değerin üst-Sınırı* açıklanmıştı. *Görelî artık değer üretiminde* ise, *işçi sayısının sıfıra (rakamla 0) yakın* olması durumunda, *değerin alt-Sınırı* belirginleşir. Sıfır işçiyle, *artık değer* ya da *değer* elde edebilmek doğal olarak mümkün değildir. Sıfıra yakın bir toplam değerde, artık değer (sömürü) oranı ile çalışan işçi sayısı arasındaki *telaî edilebilirlik (Engel) aralığı* oldukça dar olacaktır.

Marx, *artık değer oranı* ile *çalışan sayısı* arasındaki ters ilişkide, sermayenin mutlak çelişkisinin kendisini *sürdürebileceği* ve *sürdüremeyeceği* koşulları belirleyen *artık değer Sınırlarının* ve bunlara karşılık gelen “*zaman*” ve “*nüfus*” aralıklarının

¹²⁰ İkinci Yasa: “Ortalama iş gününün, doğal olarak 24 saatten daima küçük olan mutlak sınırı, değişir sermayedeki azalmanın yükseltilmiş artık değer oranıyla veya sömürülen işçi sayısındaki eksilmenin emek gücünün yükseltilmiş sömürü derecesiyle telaî edilmesinin önünde mutlak bir sınır oluşturur.” (Marx, 2011: 296).

izini sürmektedir. *Mutlak artık değer üretiminde*, en üst-Sınırı zaman üzerinden belirlemek kolaydır: bir gün en fazla 24 saattir. *Görelî artık değer üretiminde* ise, en alt-Sınır, *çalışan kişi* üzerinden kolayca anlaşılabilir: 0 işçi ile hiçbir değer üretimi mümkün değildir. Ancak esas önem verilmesi gereken *gerçek Sınırlar* ve bunların *değer karşılıklarıdır*. Marx’ın verdiği örnek, artık değer oranı ya da sermayenin değer bileşimi belirli bir noktadan sonra ne kadar arttırılsa da, bu artışların işçi sayısındaki azalıştan kaynaklanan *artık değer kaybını telafi edemeyeceği bir Sınıra* ulaşılacağını dikkatli okuyucuya açık biçimde gösterir. Marx’ın İkinci Yasa ile dikkat çekmeye çalıştığı asıl “*eşik*” de tam olarak budur.

“Düşük düzey makineleşme” örneğinde (bkz. Tablo 13), emek üretkenliği öncesi duruma kıyasla (bkz. Tablo 12), değişmez sermaye 600 kuruş artmış, değişir sermaye iki katı kadar, yani 1200 kuruş azalmıştı. Bu kez, aynı emek üretkenliği ve artık değer oranı geçerli olmak kaydıyla, “orta düzey bir makineleşme” olması gerektiğini varsayıp değişmez sermayeyi 600 kuruş yerine 900 kuruş arttırıp, değişir sermayeyi tekrar değişmez sermayenin iki katı kadar, yani 1200 kuruş yerine 1800 kuruş azaltırsak; aşağıdaki tablodaki veriler elde edilecektir. Daha fazla çalışanın işine son verilerek işçi sayısı 300’e inecek, kapitalist açısından ise elde edilen toplam artık değer kütlesi yalnızca 1800 kuruş olacaktır. Fakat bu *artık değer* miktarı, “emek üretkenliği öncesi durumdaki” artık değer miktarına eşittir! “Orta düzey makineleşme” durumunda, işçilere *gerekli emeklerinin* karşılığı olarak daha az *değişir sermaye* ayrılmış olmasına rağmen, elde edilen *artık değer* artmamış; yalnızca ilk düzeyini korumuştur.

Tablo 14: Emek Üretkenliği Artışı İle Görelî Artık Değer Üretimi: Orta Düzey Makineleşme –Sınır Durum–

$\frac{a}{6} = \frac{b}{6} = c$ Sermayenin değer bileşimi = $\frac{6300}{1800} = \%350$ Artık değer oranı = $\frac{6}{6} = \%100$ İşçi sayısı (n) = 300				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
1800 saat (1800 kuruş)	1800 saat	1800 kuruş (1800 saat)	6300 kuruş	8100 kuruş

“Orta düzey makineleşme” ile karşılaşılan durum şudur: Sermayenin değer bileşiminin % 150 olduğu emek üretkenliği öncesi referans durum ile orta düzeyde makineleşmenin gerçekleşip sermaye bileşiminin % 350’ye çıktığı bu senaryo arasında, kapitalistin elde ettiği *artık değer* açısından herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Kapitalist, her iki durumda da 1800 kuruşluk bir artık değer elde etmiştir. Eğer *işçi sayısı* azalmamış olsaydı, gerçekte mümkün olmayan bu varsayım, “*saf tanımı*” gereği *görelî artık değer üretimi* ile artık değerini 1800 kuruştan 2700 kuruşa çıkararak 900 kuruş arttırmış olacaktı. Fakat *işçi sayısı* 150 kişi (450’den 300’e) azaldığı için, 900 kuruşluk (6 x 150) bir “*mutlak*” *artık değer azalışı* ile “*saf tanımdaki*” *hayali görelî artık değer artışı* sıfırlanmıştır. *Sınırlar* üzerinden değerlendirildiğinde, orta düzey makineleşme sonucu işçi sayısının 300’e inmesiyle ile hem *üst-Sınır* hem de *alt-Sınır* sola kaymış; *üst-Sınır* 3600 kuruşa, *alt-Sınır* ise 1800 kuruşa düşmüştür. Her ikisi de 1800 kuruşluk bir kayış gösterdiği için referans durumdaki (Tablo 12) 1800 kuruşluk toplam artık değer aynı kalmıştır.

Kritik nokta; 3600 kuruşluk *üst-Sınırın*, yani “*genişletilmiş iş günü*”nde *üretilen toplam değer-ürünün*, artık Marx’ın İkinci Yasasında bahsettiği “*telaflî edilebilirliğin aşılamayacak Sınırı*”na dayanmış olmasıdır. İşçi sayısı üzerinden düşünüldüğünde, 3600 kuruşluk *üst-Sınır*, 300 kişilik bir çalışana karşılık gelmektedir. Kapitalistin bu noktadan sonra işten çıkaracağı her kişi, toplam artık değerinin daha da düşmesi anlamına gelecektir. Kapitalist, işçi sayısını tek bir kişi bile azaltsa, artık değeri düşecek ve emek üretkenliğinin hiç olmadığı referans durumun dahi altına inecektir. Eşiğe –*Sınır*– ulaşılmış; Marx’ın İkinci Yasada tanımladığı “*telaflî edilebilirliğin*” sonuna gelinmiştir. Kısacası, “artık değerini hep arttırmak zorunda olan sermayenin” *uzlaşmaz çelişkisinin* hareket ettiği, kendisini yeniden üretebildiği yeni bir *aşılabilir Engeller* alanı yaratılamamıştır. *Görelî artık değer üretimi* ile artık değeri arttırabilmenin *aşılması mümkün olmayan Sınırına* dayanılmıştır.

Son olarak, aynı artık değer oranı olan % 100’ün yakalanabilmesi için, bu kez “yüksek düzey bir makineleşme” ile değişmez sermayenin 1050 kuruş artması, değişir sermayenin 2100 kuruş azalması gerektiği varsayılırsa, Tablo 15’deki veriler elde edilecektir:

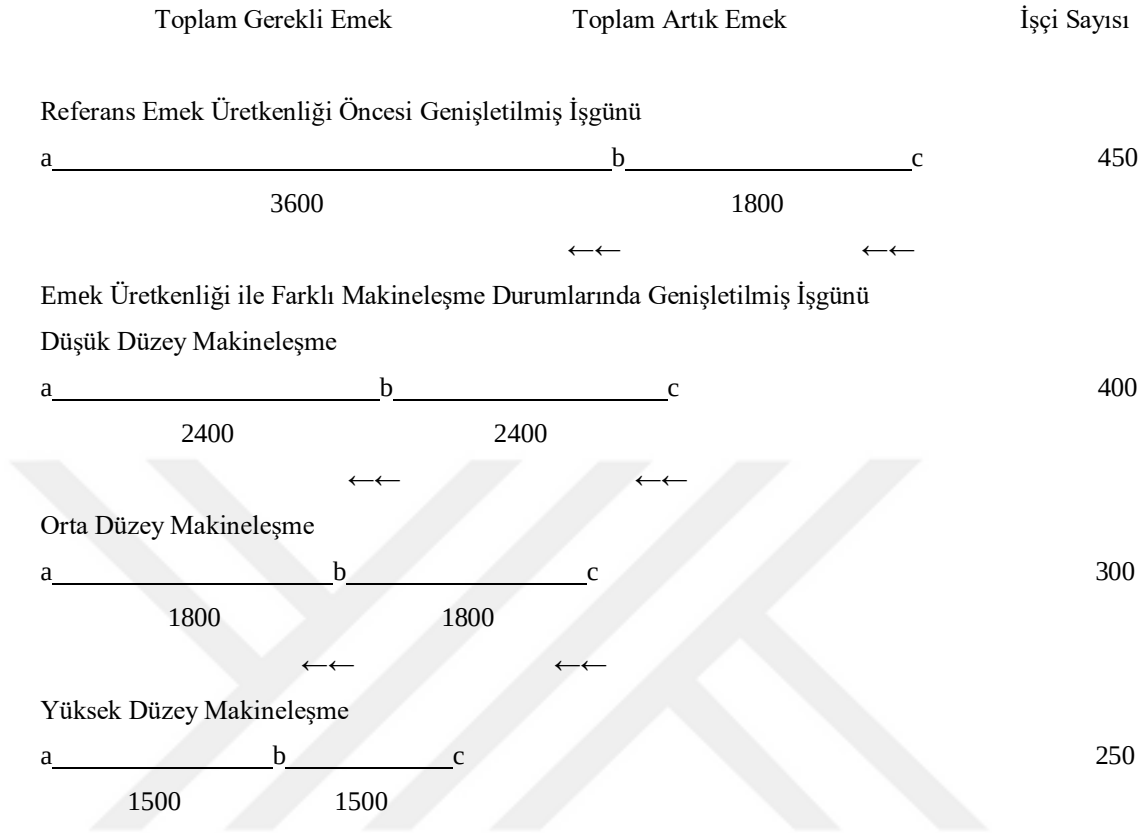
Tablo 15: Emek Üretkenliği Artışı İle Göreli Artık Değer Üretimi: Yüksek Düzey Makineleşme –Telafl Edilemez Durum–

$\begin{array}{ccc} \text{a} & \text{b} & \text{c} \\ \hline 6 & 6 & \end{array}$ Artık değer oranı = $\frac{6}{6} = \%100$ İşçi sayısı (n) = 250 Sermayenin değer bileşimi = $\frac{6450}{1500} = \%430$				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
1500 saat (1500 kuruş)	1500 saat	1500 kuruş (1500 saat)	6450 kuruş	7950 kuruş

Sermayeye dayalı üretim biçiminin *sonunun sonunu* işaret eden “yüksek düzey makineleşme” tablosunun, artık değer = 1500 kuruş, işçi sayısı = 250 ve toplam değer-ürün = 3000 kuruş (1500 kuruş artık değer ve + 1500 kuruşluk değişir sermaye) verileri önemlidir. Elde edilen artık değer (1500 kuruş), emeğin üretkenliği hiç artmamış olsaydı daha fazla (1800 kuruş) olacaktı. Önceki durumlarla karşılaştırıldığında, tahmin edildiği üzere daha “yüksek bir makineleşme” ile artık değer artmamış, azalmıştır. Bu senaryo, “gerçek dışı”dır; artık değer azaldığı bir sermaye birikimi doğal olarak mümkün değildir.

Fakat bu *gerçek dışı* durum, Marx’ın bahsettiği *telafl edilemezlik durumunun*, göreli artık değer üretimi üzerinden net olarak görülmesini sağlar. *Telafl edilebilirlik Engellerinin aralığı* hükmünü yitirmiş; işçi sayısının 250’ye inmesi sonucu *mutlak artık değer ile meydana gelen “azalış”*, göreli artık değer “artışının” önüne geçmiştir. İşçi sayısındaki azalma, zorunlu olarak artık değeri düşürmüştü; “yüksek düzey makineleşme” durumu ile *sermayenin uzlaşmaz çelişkisinin kendisini hareket ettirebileceği (aşılabilir) Engellerin dışına* çıkılmıştır. Emek üretkenliğinin henüz olmadığı “referans” durum ile “düşük”, “orta” ve kendisini sürdürebilmesi mümkün olmayan “yüksek” makineleşme durumlarını, “genişletilmiş iş günleri”nde bir araya getirirsek aşağıdaki çizelgeler elde edilir:

Çizelge 5

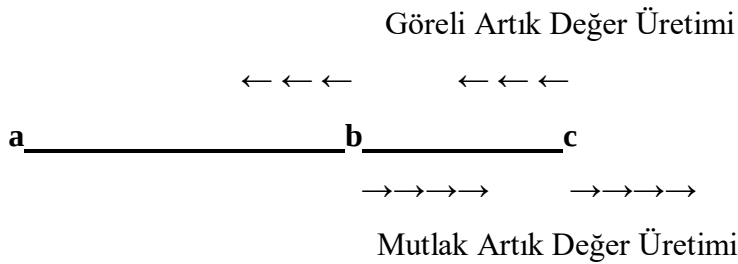

Çizelgeler, tüm tabloların özeti olarak düşünülebilir. İşçi sayıları, artık değerdeki artış ve azalışlar, Sınır değerleri gibi veriler “genişletilmiş iş günleri” üzerinden incelenip karşılaştırmalar yapılabilir. Örneğin, emek üretkenliğinin olmadığı “referans” durumla karşılaştırıldığında; makineleşme ile çalışan işçi sayısı kademeli olarak azalmış, elde edilen artık değer kütlesi yalnızca “düşük düzey makineleşme” durumunda artmış, “orta makineleşme” durumunda değişmemiş, sürdürülemez bir senaryo olan “yüksek düzey makineleşme” durumunda ise azalmıştır. Tüm bu artış ve azalışlara, *artık emeğin nicel Sınırı = Üst Sınır – Alt Sınır* basit denklemi ile yaklaşılabılır. “Düşük” düzey makineleşmede üst-Sınırın azalışı alt-Sınırdan fazla olmuş; orta düzeyde eşitlenmiş; “yüksek” düzeyde ise alt-Sınırdan daha fazla bir azalma göstermiştir. Tabi ki en önemli sonuç, orta düzey makineleşme çizelgesindeki “b noktası”nın artık değer üretiminin “*telafi edilemezlik Sınırı*” olması, sermayenin taşıyıcısı olarak kapitalistin, sebebini bilmese dahi deyim yerindeyse “*paçalarının tuttuğu*” kritik eşiği temsil etmesidir.

Tüm bunlarla birlikte, çizelgelerde ilk bakışta dikkat çeken, *alt- ve üst-Sınırların sürekli sola kayması, genişletilmiş iş günlerinin giderek kısalmasıdır*. Marx'ın *Grundrisse*'de *emek üretkenliği* değişkeni ile incelediği *Değer Yasası*, son iki çizelgeyle birlikte *Kapital*'de de can çekişmektedir. *Kapital*'de *emek üretkenliği* değişkeninin yerini *artık değer oranı* alır ve görelî artık değer üretiminin temel çelişkisi şu şekilde tanımlanır: “belli büyüklükte bir sermayenin sağladığı artık değerın iki faktöründen biri olan artık değer oranı, makine kullanımı ile, ancak, diğer faktör olan işçi sayısı küçültülerek, büyütülür” (Marx, 2011: 390). Ancak Marx burada basit bir matematiksel ters orantıdan bahsetmemektedir. Değerin tek kaynağı emektir, bu ters ilişkinin *telaî edilebileceği Engeller* ve *edilemeyeceği Sınırlar* vardır.

Sermayenin tek çözümü, tabiri caizse “*baba evi*”ne, yani karşıtı ve temel yöntemi olan *mutlak artık değer üretime* geri dönmektir. Marx, *makineleşmenin (emek üretkenliği artışının)* kapitalist biçimindeki çelişkisini, *görelî artık değer üretiminin* merkezine koyduktan sonra, *sermayenin mantıksal olarak mutlak artık değere dönüş zorunluluğunu* işlemeye başlar: “sömürülen işçilerin görelî sayısındaki azalmayı, sadece görelî artık emek artışıyla değil, aynı zamanda mutlak artık emek artışıyla dengelemek için, sermayeyi, kendisi bunun bilincine sahip olmadığı halde, iş gününü zorla uzatmaya yöneltten dürttü, işte bu çelişkidir” (Marx, 2011: 390). Görelî artık değer üretiminden kaynaklanan değer ve artık değer kayıpları, mutlak artık değer artışı (çizelgenin altı) ile telaî edilmelidir (bkz aşağıdaki çizelge). Ancak, *tek bir “iş günü kesiti”nde* mantıksal olarak birbirlerine karşıt olan bu iki artık değer üretimi biçiminin aynı anda var olması mümkün değildir. . Bu uzlaştırma yalnızca, *aynı zaman diliminde fakat farklı mekanlarda*, ya da *aynı mekanda fakat farklı zaman dilimlerinde* gerçekleştirilebilir.

Çizelge 6

Böylece mutlak artık değer üretimine geri dönülür. Marx, tekrar artık değeri arttırma dürtüsünü hem *iş günü süresi* hem de *çalışan nüfus* üzerinden ele alır. Bu dürtü, bir yandan iş gününün uzatılması için “toplumsal emek gövdesinin karakteri ... gibi çalışma biçiminin kendisi de ... köklü değişikliklere” uğratar. Diğer yandan, sermayenin dürtüsü “kısmen işçi sınıfının daha önce el atmadığı katmanlarını sermayenin hizmetine sunarak, kısmen makineyle yerlerinden edilen işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin yasasına boyun eğmek zorunda bulunan bir artık işçi nüfusu meydana getirir” (Marx, 2011: 390-391).

Marx, yukarıda verilen alıntılara dayanarak, kapitalist sistemde *emek üretkenliği (makineleşme)* yoluyla artık değer elde etme sürecini, toplumsal üretimin doğrudan ve doğal olduğu herhangi bir toplumsal biçimle karşılaştırarak “ekonomik paradoks”¹²¹ olarak tanımlar. Ardından, *Aristoteles’in hayalinden*¹²² bahsedip *görelî artık değer üretiminin son mantıksal yolu olan “emeğin yoğunlaşması”* konusuna geçer.

3.2.2.2.3. Emeğin yoğunlaşması

Görelî artık değer üretiminin üçüncü ve son biçimi, “emeğin yoğunlaşması”dır. *Emek yoğunluğu*, iş gününün *uzunluk ölçüsüne* bir de *yoğunluk derecesinin* eklenmesi anlamına gelir (Marx, 2011: 393). Daha *yoğun bir işgünü*, normal bir iş gününden daha fazla *emek zamanı*, dolayısıyla daha fazla *değer-ürün* içerir. Örneğin, yoğun bir işgününün tek bir saati, normal bir iş gününün daha fazla saatine karşılık gelir. Marx (1982: 661; 2011: 500), “emek yoğunluğu”nu, “emek üretkenliği” ile karşılaştırarak açıklar. Buna göre; *emek üretkenliğindeki* artışla üretilen toplam ürün —*kullanım değerleri kütlesi*— artar, süre değişmediği için *toplam değer-ürün* değişmez; böylece her bir ürünün *tekil değeri* azalır. *Emek yoğunluğunda* ise, benzer şekilde üretilen *kullanım değerleri kütlesi* artar, fakat emek üretkenliğinden farklı olarak, üretilen her bir ürünün *tekil değeri* —*önceden olduğu kadar emeğe mal olduğu için*— aynı kalır.

¹²¹ “Emek zamanı kısaltabilecek en güçlü aracın, sermayenin değerlenmesi için, işçinin ve ailesinin bütün ömrünü kapitalistin tasarrufu altında bulunan emek zamana dönüştüren hiç şaşmaz bir araç haline gelmesi iktisadi paradoksu da bundandır.” (Marx, 2011: 391).

¹²² Aristoteles’in rüyası şöyledir: “Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da Daedalus’un yaratıklarının kendi kendilerine hareket etmeleri gibi, kendiliğinden, veya Hephaestos’un üç ayaklılarının kutsal görevlerinin başına kendiliklerinden gitmeleri gibi, kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalar, ne ustaların çıraqlara ve ne de efendilerin kölelere ihtiyacı olurdu.” (akt. Marx, 2011: 391).

Böylece *emeğin yoğunlaştırılması* ile elde edilen *toplam değer (değer-ürün)*, emek üretkenliğinden farklı olarak, *oransal olarak artar*.

Örnek olarak, başlangıçta 12 saatlik bir iş gününde 36 kullanım değeri, sonrasında çalışmanın yoğunlaştırılması ile aynı süreli (12 saatlik) iş gününde 48 kullanım değeri üretildiğini varsayalım. Bu durumda emeğin yoğunlaşmasıyla saatlik üretim 3 üründen 4 ürüne çıktığı için, 12 saatlik yoğun bir işgününün tek 1 saati, normal bir iş gününün 1,33 saatine; yoğun 12 saatlik tek bir işgünü ise normal işgününün 16 saatine karşılık gelecektir. Her bir metanın değeri 0,33 kuruş kabul edilirse, emek yoğunluğu ile tekil metanın değeri değişmeyeceği için ilk durumda $0,33 \times 36 = 12$ kuruşluk toplam değer, ikinci durumda ise $0,33 \times 48 = 16$ kuruşluk toplam değer (değer-ürün) elde edilir (bkz. Tablo 16, iş günü I).

Tablo 16: Emeğin Yoğunlaşması

	İş Günü I	İş Günü II
Tekil Meta Değeri	0,33	0,33
Toplam Kullanım Değeri Sayısı	36	48
Toplam Değer	12	16

Emeğin yoğunlaşmasıyla hem üretilen toplam *kullanım değerleri sayısı* hem de günlük *değer-ürün* orantılı olarak artar; bu yöntem ile göreceli artık değer üretiminin “tanımında bulunan” *sabit iş günü ve değer varsayımı* ihlal edilir. Toplam değer artışı, belli bir *mutlak artık değer artışı* sonucunda gerçekleşir. Fakat emeğin yoğunlaşması “*melez*” bir durumdur; işçinin ve kapitalistin paylarının ne şekilde değişeceğine dair kesin bir kuralı yoktur. Marx, emeğin yoğunlaşması ile artan *değer-ürünün*, iş gününün iki parçacığı arasında *farklı seçeneklerle* paylaşılabileceğini belirtir. Kendi sözleriyle; “Şurası apaçıktır: iş gününün değer-ürünü değiştiğinde, söz gelişi 6 şilinden 8 şiline çıktığında, bu değer-ürünün her iki kısmı, yani emek gücünün fiyatı ve artık değer, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan bir derecede büyüyebilir” (Marx, 2011: 500). Örneğimizde, değer-ürün mutlak olarak 12 kuruştan 16 kuruşa çıkmıştır. Bu 4 kuruşluk artışın işçi ile kapitalist arasında ne şekilde paylaşılacağına bağlı olarak, *göreceli artık değer üretiminden* kaynaklanan gerçek artış (ya da azalış) şekillenecektir.

Marx, *görelî artık değer üretiminin* bu üçüncü yöntemine fazla önem vermez.¹²³ Her ne kadar farklı *emek yoğunlukları*, farklı ülkeler arasında değişik durumların ortaya çıkmasına neden olsa da, *emeğin yoğunluğunun* tüm sanayi dallarındaki benzer derecelere yakınsayan artışları, *emek üretkenliği* durumunda olduğu gibi, onu *yeni toplumsal norm* haline getirir (Marx, 2011: 501). İş yoğunluğu, iş gününü uzatmanın artık imkansız hale geldiği koşullarda uygulanmaya başlanır. Ayrıca normal iş günü uzunluğunun mücadeleler sonucu kazanılmasına benzer olarak, *yoğun iş gününün zamanla kısılacağı bir dönüm noktasına* gelinmesi de yine mücadelelerin sonucu olarak gerçekteşir. (Marx, 2011: 399). İş günü uzunluğunda olduğu gibi bir *dengelenme* söz konusudur. Ancak, *görelî artık değer üretiminin* asıl yöntemi olan “emek üretkenliği” artışı için benzer bir mantığı kurabilmek mümkün değildir.

Marx, çalışmanın yoğunlaşmasını ele aldıktan sonra, bir bütün olarak ele aldığı görelî artık değer üretimini, *Kapital*’in geniş bölümlerinde, *ampirik* ve *tarihsel* verilerle detaylı bir şekilde inceler. Hatırlanacağı üzere, *mutlak artık değer üretimini* tanımladıktan sonraki *ampirik* bölümlerde, sermayenin hep artmakta olan “*fazla nüfus*”la ilişkisini ele almış; bunu yoksullukla ilişkilendirerek iş günü süresi, sermayenin sürekli “*yeni nüfus*”a ihtiyaç duyması, çalışma yerlerindeki kalabalık ve kötü koşullar gibi temalar üzerinden sunmuştu. Bu kez, döneminin İngilteresi’nde farklı sektörlerde ve tarihsel dönemlerde, emek üretkenliğinin artışı ve makineleşme sonucu *çalışma koşullarından koparılan nüfus* incelenir.

Ele alınan *nüfus*, önceki ampirik bölümde ele alınan “*fazla nüfus*”tan farklı olarak, makineleşmenin ezdiği “*atıl nüfus*”tur. Bu *nüfus*, öncelikle yerini makinelerin alması ile işlerinden edilen işçilerin işsizleşmesi, çalıştırılan toplam işçi sayısı azalırken sömürülen çocuk sayısının artışı, işlerinden atılan işçilerin yerine daha nitelsiz olanların daha düşük ücretlerle alınması, Ludist hareketi (kitlesel makine kırıcılığı) ve çalışma koşullarının aşırı yoğunlaştırılması gibi örneklerle incelenir (Marx, 2011: 399-415). *Makineler*, müfettiş raporlarında bile “yetişkinleri durmadan

¹²³ Bu çalışmada üzerinde durulmasının nedeni görelî artık değer üretim yöntemlerinin üçüncü momentini oluşturmastır. Görelî artık değer üretiminin “saf tanımı” ile alınması durumunda; ilk yöntemi olan “ailenin ek emek güçlerine el konulması” pozitif, ikinci yöntem “emek üretkenliği” negatif, son yöntemi olan “emeğin yoğunlaşması” ise hem pozitif hem negatiftir.

dışarı atan”, “işçilere zorunlu yol, sokağı gösteren”, insan gücü düşmanı”, “işçiye yere seren” araçlar olarak betimlenir. Bu bağlamda *nüfus*, artık “fazlalık nüfus”, “gerekli olmayan nüfus”, “büyük sanayinin fazlalık haline getirdiği insanlar” veya “aşırı nüfus” olarak tanımlanır. Göreli artık değer üretimi bir *işsizler ordusu* yaratarak kadın ve çocukları ahlaki olarak yozlaştırmakta ve genel anlamda *nüfusu çürütmektedir* (Marx, 2011: 397-480).

Fakat *nüfus*, yalnızca *makineleşme* ile *gereksiz hale gelen niteliksiz bir kalabalık yığını* değildir. Marx’a (2011: 466) göre, “Sermayenin değişen sömürü ihtiyacını karşılamak için yedekte tutulan, her an kullanıma hazır, sefil durumdaki işçi nüfusunun yerini değişen iş ihtiyaçlarına uygun olarak her an mutlak olarak kullanılabilir durumdaki insanların alması” da gerekmektedir. Bu bağlamda, emek üretkenliğine uygun olarak *nüfusun bir kısmının niteliği artırılmalı*, sermayenin genişleme dönemleri için ise nitelikli nüfus, niteliksiz nüfusla birlikte yedekte tutulmalıdır. *Mutlak ve göreli artık değer üretimlerinin birbirlerine karşıt emek gücü ve nüfus eğilimleri bir aradadır*. Zira sermayenin, emek üretkenliği sonucu göreli artık değer üretimi ile sömürülen işçilerin sayısındaki azalmaya karşı, artık emeği arttırmaya ve iş gününü uzatmaya çalışması; yani *mutlak artık değer yöntemlerine* geri dönmesi, “*üretim ölçeğini genişletmesi*” gerekmektedir. (Marx, 2011: 390).

3.2.3. Artık Değer Üretimleri Bir Arada

Marx, *Kapital*’de mutlak ve göreli artık değer üretimlerini —bu bölümün girişinde bahsedildiği üzere— *ayrı ayrı* inceler. Kapitalist üretim biçiminin *Tözü* konumundaki *Değerin* niteliği, iş gününün *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* şeklinde bölünmesiyle ve bu iki kısmının *mutlak ve göreli* artık değer üretim biçimlerindeki *karşıt* işleyişleriyle belirginleşir. Sermayenin *Özündeki* karşıtlık, kendisini büyütme (değeri arttırma) noktasında *artık değer üretim biçimlerinden* birinin çalışan nüfusun *artmasına*, diğerinin ise *azalmasına* koşullu olmasıyla *niteliğini* ortaya koyar. Tüm bir toplum üzerinden ele alındığında bu çelişki, *uzlaşmaz bir karşıtlığa* dayalıdır. Böylesi *uzlaşmaz bir çelişkinin kendisini sürdürebilmesi* ise ancak “*farklı mekan ve farklı zaman dilimleri çerçevesinde*” mümkün olabilir.

Göreli artık değer üretiminin *kavramsal* olarak incelenmesinden sonra, *Kapital*’in en uzun *ampirik* bölümleri başlar. *Uzlaşmaz bir çelişki*, kendisini ancak

“genişleyen bir ölçek”te; farklı mekanların olguları ya da farklı zaman dilimlerinde tekrar eden döngüler aracılığıyla ortaya koyacağı için, *Kapital*’in ampirik ve tarihsel bölümleri, Marx’ın diyalektiğinin ayrılmaz parçalarıdır. Tezin bu bölümün birinci kısmında, Marx’ın *Kapital*’de üzerinde durduğu gibi, artık değerin iki karşıt üretim biçimine bağımlı olarak; başta *çalışan nüfusun mutlak ve göreceli değişimleri* olmak üzere, *sermayenin zamansal, sektörel ve mekansal yönelimleri* incelenecek; uzlaşmaz bir teorik çelişkinin, *pratikte* kendisini nasıl var ettiği irdelenecektir.

Kapital’de mutlak ve göreceli artık değer üretimlerinin ayrı başlıklar altında incelenmesini izleyen teorik kısım, bu kez her iki biçimi *teorik* olarak bir arada inceler. Marx, Mutlak ve Göreceli Artık Değerin Üretimi başlıklı 5. ana kısımda, iki üretim yönteminin birlikte incelemesini, *artık emek zamanı* etkileyen muhtemel tüm değişkenleri tartışarak inceltir. Benzer şekilde ardından gelen Ücret başlıklı 6. ana kısım ise, bu kez *gerekli emek zamanı* üzerinde etkili olan değişkenlere odaklanır. Bu ana kısımların diyalektikleri, tezin bu bölümünün ikinci kısmında ele alınacaktır (bkz Tablo 19).

Üçüncü kısımda ise, *Kapital*’in 7. ana kısmının son bölümü olan Kapitalist Birikimin Genel Yasasında Marx’ın geliştirdiği *sermaye bileşimlerini* (değer ve teknik bileşimler) ve *sermaye evrelerini*, bu tez çalışmasında geliştirilen tablolar üzerinden değerlendirilecektir. Bölüm, *Sermaye için aşılabilir Sınır* olanın, *üretici güçler* bakımından kapitalist gelişiminin belli bir *evresinde* aşılması gereken bir *Engel* haline gelişiyle son bulacaktır.

3.2.3.1. Üretim ölçeğinin genişlemesi ve ampirik dünyanın gerilimleri

Önceki bölümden çıkan ders şudur: Sermaye, varlığı sürdürebilmek için, göreceli artık değer üretiminin çelişkisinden kaynaklanan *değer yitimini* telafi etmek zorundadır. *Sabit ölçek*teki bir döngüsel hareket, elde etmekte olduğu *artık değerin* düzenli olarak azalması anlamına gelecektir. Sermayenin, üzerinden hareket ettiği *üretim ölçeğini* sürekli genişleterek büyümesi gerekir. Bunun için ise *göreceli artık değer yöntemlerinde* bulunmayan, fakat yardımına koşabilecek *mutlak artık değer üretiminin* oyuna dahil edebileceği yeni oyunculara ihtiyaç vardır: “*Ek nüfus*” ve “*ek üretim araçları*”, yani “*ek sermaye*”.

Marx, sermayenin *ek sermaye* ile *ek üretim araçları* ve *ek nüfus* ihtiyacını incelemeye *Kapital*'in Mutlak Artık Değer Üretimi bölümünden itibaren başlar. Artık değer kütesinin *mutlak* olarak arttırılabilmesinin iki temel seçeneği; *iş gününün* uzatılması veya *işçi sayısının* arttırılmasıdır. Ancak her iki seçenekte de kapitalistin, bu genişlemeyi gerçekleştirebilmek için ekstra bir sermayeye ihtiyacı vardır. İş gününün uzatılması durumunda, iş gününün yeni saatlerinde işçilerin işleyeceği ek üretim araçlarını karşılayabilmek için *ek sermaye* zorunlu hale gelir. Çalışan sayısının arttırılması durumunda ise, bu kez büyüyen değişir sermaye için *ek sermaye* gereklidir.

Ancak, *mutlak artık değer üretiminin* diğer yüzü olan *ek sermayenin* bulunması, başta sanıldığı kadar kolay değildir. *Üretim ölçeğinin genişletilmesi* ve bu genişlemeden elde edilecek *ekstra artık değer*in, kapitalistin kendi yaşam koşullarını da iyileştirebilmesi için, *ek sermayenin* belli bir asgari düzeydeki para miktarını veya mübadele değerini aşması gerekir. Bu düzey aşılamadığı takdirde, kapitalizmin erken döneminde, kapitalist bizzat çalışmak zorunda kalabilir; hatta yaşam standardı çalıştırdığı işçinin düzeyine inebilir. Daha gelişmiş bir kapitalizmde ise *kişileşmiş sermaye* olarak kapitalist, tüm zamanını “yabancı emeği kontrol altına almak ve bu emeğin ürünlerini satmak” amacıyla harcamak zorundadır (Marx, 2011: 299). Marx bu bölümdeki tartışmasını, *paranın* belli bir düzeyi geçip “*ek sermaye*” haline gelebilmesinin zorluğunu, Hegel'in *Mantık Bilimi*'ni referans göstererek tamamlar: Sırf *nicel değişiklikler* ancak belli bir noktada *nitel farklılıklara* dönüşmektedir (2011: 298-299).

Ancak asıl *ek sermaye* tartışması, *ek emek gücü* ile birlikte, göreceli artık değer üretiminin çalışan nüfus ile artık değer oranı arasındaki çelişkisi incelendikten sonra ağırlığını hissettirmeye başlar. Marx, öncelikle dönemin ekonomi politikçilerinin, makinelerin işsiz bıraktığı işçilerle ilgili geliştirdikleri “*telafi teorileri*”ni eleştirir. Burjuva iktisatçılar, makinelerin işçileri işsiz bırakmasını kabul etmekle birlikte, makineleşmenin aynı zamanda bu işini kaybeden kesimleri yeniden çalıştırabilecek sermayeyi serbest bıraktığını öne sürerler. Bu yaklaşıma göre, makineleşme, işçileri yerlerinden etse bile, yarattığı *yeni sermaye*, işçiler için *yeni istihdam olanakları* sunmaktadır. Telafi teorilerine göre sermaye, makineleşme ve işçilerin işlerinden edilmesi ile büyür; bu şekilde çapını büyüterek tekrar emek gücüne ihtiyaç duyar ve böylece yarattığı sorunu ileri bir tarihte çözüme kavuşturur (Marx, 2011: 419-438).

Marx'ın *ek sermaye* ve *ek emek* ile ilgili itirazları, iki-üç başlık altında toplanabilir. İlk olarak, işlerinden atılan işçilerin aynı iş kolunda veya farklı sektörlerde yeniden iş bulmaları, daha önce bu işçileri çalıştıran ve sonrasında makineye dönüşmüş bulunan sermayenin bir sonucu değildir. Halihazırda makineleşmeye geçen sermaye, yeni yatırımlarla ölçeğini genişletmek için uzun bir zamana ihtiyacı duyar. Bu nedenle, işsiz kalan işçilerin yeniden istihdam edilmesi, ancak yatırım arayışında olan yeni, *farklı bir “ek sermaye”* aracılığıyla gerçekleşebilir. Ayrıca yeni iş bulma ihtimali olsa dahi, işten çıkarılmaları ile yeniden iş bulmaları arasındaki zaman farkı, yaşamını devam ettirmek için çalışmak zorunda olan insanların geçimleri bu süreye bağlı olduğu için göz ardı edilemeyecek derecede yaşamsal bir öneme sahiptir (Marx, 2011: 420).

Daha da önemlisi, hem her bir iş kolunda hem de tüm üretim kollarında çalıştırılan işçi kitlesi, Marx'ın teorik bölümlerde belirttiği üzere, *sermayenin değer bileşimine*, yani değişmez sermayenin değişir sermayeye oranına bağlıdır. Sermaye, ek sermaye aracılığıyla yatırılan toplam ve değişir sermayeyi “*mutlak*” olarak arttırarak üretim ölçeğini genişletse de, *çalışan nüfusun “görelî” azalışını* engelleyemez; “*atıl nüfus*” artmaya devam eder. Diğer üretim koşulları sabitken “*üretim ölçeği*”nin genişlemesi sonucunda çalışan işçi sayısını “*mutlak*” olarak artacağı kesindir; ancak bu genişleme, *çalışan nüfusun “görelî” azalışıyla* birlikte gerçekleşir. Marx, bu bölümlerde *telaî teorilerini tarihsel ve ampirik verilerle* çürütür ve kendi *teorik yaklaşımını*, önceki bölümlerle karşılaştırıldığında, daha basit örnekler üzerinden sunar. Öncelikle, *teorik çerçevesini* oluşturur:

Çalışan sayısındaki “*mutlak*” artış ile “*görelî*” azalışı netleştirdiği örneğinde Marx (2011: 428-429), başlangıç durumunda (I. durum) toplam sermayeyi 500 sterlin, bunun $\frac{2}{5}$ 'ini değişmez sermaye (200 sterlin), $\frac{3}{5}$ 'ini ise değişir sermaye (300 sterlin) ve işçi başına haftalık ücreti 1 sterlin olarak kabul eder. Bu ilk durumda 300 işçi çalışmaktadır ve sermayenin değer bileşimi % 67'dir ($\frac{200}{300}$). *Emek üretkenliğinin* arttırıldığı II. durumda, toplam sermayenin büyüklüğünü sabit tutarak sermayenin değer bileşimini % 67'den % 400'e çıkarır. Yani ikinci durumda, *üretim ölçeği* değişmemiş, *makineleşme* sonucu 500 sterlinlik toplam sermayenin 400 sterlini değişmez sermaye, 100 sterlini değişir sermaye haline gelmiştir. III. durumda ise,

üretim koşullarında bir değişme olmadığını varsayarak, II. durumdaki üretim ölçeğini üç katına çıkarır. II. durumdan III. duruma geçişte, sermayenin değer bileşimi değişmez; toplam sermaye, değişmez sermaye ve değişir sermaye üç katına çıkar. (bkz. Tablo 17)

Tablo 17: Üretim Ölçeğinin Genişlemesi ve İstihdam

	Değer Bileşimi	Toplam Sermaye	Değişmez Sermaye	Değişir Sermaye	İşçi Sayısı
I. Durum	% 67	500	200	300	300
II. Durum	% 400	500	400	100	100
III. Durum	% 400	1500	1200	300	300
IV. Durum	% 400	2000	1600	400	400
V. Durum	% 67	2000	800	1200	1200

I. durumdan II. duruma geçiş *makinele üretimle* olmuş, emek gücüne yatırılan 200 sterlinlik değişir sermayenin makinelere kaydırılmış ve böylece değişir sermaye 300 sterlinden 100 sterline düşmüştür. Daha önce çalıştırılmakta olan ve 200 sterlinlik ücret verilen 200 işçiye yol verilmiş, çalışan sayısı 100'e inmiştir (Tablo 17'de II. durum). Marx, III. durumda aynı üretim koşullarında 1500'lük toplam sermaye ile üretim ölçeğini 3 katına çıkarır, böylece sanayi devriminden önceki sayıda, yani 300 işçi istihdam edilebilecektir. Hatta toplam sermayenin daha da arttırılıp 2000 sterline yükselmesi durumunda (IV. durum), çalışan işçi sayısı 400'e, yani eski işletmede çalıştırılmakta olandan $\frac{1}{3}$ oranında daha fazlasına çıkacaktır. Fakat Marx'a göre; "Çalıştırılan işçi sayısındaki mutlak artış 100'dür; oysa, çalıştırılan işçi sayısında göreceli olarak, yani yatırılmış toplam sermayeye oranla, 800'lük bir düşme olmuştur; çünkü, 2000 sterlinlik sermaye eski işletmede 400 yerine 1200 işçi çalıştırırdı" (Marx, 2011: 429) (bkz. V. durum).

Marx, doğru bir şekilde, makineleşmenin olduğu durum ile makineleşme olmaksızın üretim ölçeğinin büyüdüğü hayali bir durumu, yani tablolardaki IV. ve V. durumları kıyaslamaktadır. *Göreceli ve mutlak artış ve azalışlara*, makineleşme sonrası

üretim ölçeğinin 4 katına çıktığı IV. durumu, makineleşmenin hiç olmadığı ama üretim ölçeğinin 4 katına çıktığı V. durumla karşılaştırarak karar vermektedir. Eğer makineleşme hiç olmasaydı, 2000 sterlinlik toplam sermayenin 1200 sterlinlik değişir kısmı ile 1200 işçi çalıştırılabilirdi (V. durum). Ancak gerçekte, makineleşme sonrası aynı toplam sermayenin 800 sterlinlik değişir kısmı ile yalnızca 400 işçi çalıştırılabilir (IV. durum). Marx (2011: 429), “Demek ki, çalıştırılan işçi sayısındaki görece azalma, bu sayıdaki mutlak artışla uyumludur” diyerek *telafi teorilerini yanlışlar*. Telafi teorilerine getirilen eleştirilerden bağımsız olarak, Marx’ın *çalışan sayısının “mutlak” olarak artarken, toplam nüfus içindeki oranının “görece” olarak azaldığı yönündeki tespiti*, başlı başına kritik önemdedir.

Makine kullanımının ilk yaygınlaştığı sektörlerde, makineleşme düzeyine bağlı olarak *işçi sayısında* zorunlu bir azalmanın olacağı açıktır. Ancak, bu *makinelere üreten yeni sektörler* de gelişir ve bu alanlarda *istihdam artışları* yaşanır. Asıl olarak *Kapital II’nin konusu olan, tüketim araçları üreten sektörlerin üretim araçları üreten sektörlerle ilişkisi*, bu sektörlerdeki *sermaye bileşimi* ve *işçi sayısı* sorunsalları, *Kapital I* düzeyinde, *toplam sermayenin değer bileşimi* ve *toplam istihdam* üzerinden ele alınır. Bir önceki bölümde tartışılan, makineleşmenin kapitalist açıdan cazip olabilmesi için, *değişir sermayedeki azalışın değişmez sermayedeki artıştan daha büyük olması gerektiği ilkesi*, tüm sektörlerin toplam istihdam düzeyini belirler. Marx (2011: 422) şöyle söyler: “Bizzat emek araçlarının, yani makinelerin, kömürün ve benzer şeylerin üretimleri için gerekli emek miktarındaki artışın, makine kullanımının yol açtığı emek azalmasından daha küçük olması zorunludur. Aksi halde, makine ile elde edilen ürün elle yapılan ürün kadar ve hatta ondan daha pahalı olurdu.”

Marx’ın diyalektiği, yalnızca *sermaye* ve *nüfus* üzerinden basit *niceliksel bir görece azalış, mutlak artış* ve *oranların karşılaştırılmasına* indirgenemez. Bir sayı (*nice*) “*toplum*”u oluşturan *insanların toplamını* ifade ediyorsa “*nüfus*” olarak adlandırılır. *Kapital*, *sermayenin* çelişen eğilimleri ile birlikte *toplumu* ele alır; *sermaye ilişkisini* yeniden üreten *toplumun diyalektiğine* yönelir. Tersinden, *sermayenin* eğilim ve yönelimleri, en kılcal damarlarına kadar *toplumu* belirler ve onu şekillendirir. Marx, sermayenin uzlaşmaz *mutlak* ve *görece* genel geçer eğilimlerini, *Kapital*’de eserin sınırlarının el verdiği ölçüde kendi döneminin *tarihsel* ve *ampirik* verileri ile *toplum* üzerinden en ince ayrıntısına kadar incelemeye çalışır. Marx’ın o

dönemden ortaya koyduğu sermayenin zorunlu eğilimlerinin sosyolojik sonuçları, sonrasında Marx'a karşı geliştirilecek eleştirilerin başlangıcını oluşturur. Halbuki, bu eleştirilerin *teorik* ve *ampirik* düzeydeki ve daha geniş çerçevedeki cevapları, *Kapital*'de açık bir şekilde bulunmaktadır.

Emek üretkenliğindeki artışın doğrudan sonucu, üretim ve geçim araçlarındaki artışa karşın bu alanlarda çalıştırılan *işçi sayısında doğrudan bir azalmanın* meydana gelmesidir. Marx, bu durumun görünürde birbirleriyle bağlantısı yokmuş gibi gözükken, fakat gerçekte *mutlak* veya *görelî artık değer üretimlerinin* birlikte işleminin neden olduğu *çelişik sonuçlarını*, birçok farklı konu üzerinden tartışır. Yukarıda, *makine*lerin yerlerini aldığı *çalışan nüfus* için seçeneklerden birinin, toplam istihdamı arttırmayacak olsa da, *makine*leri *üreten sektör*lere yönelmeleri olduğundan bahsedilmişti. Bununla ilişkili olarak sermayenin bir diğer yönelimi, *boşa düşen emek gücünü* “meyveleri ileri bir zamanda alınacak olan ürünlerin üreticisi olan sanayi dallarına”, yani *büyük yatırımlar isteyen “geleceğin” alanlarına* yönlendirmek olacaktır. (Marx, 2011: 425)

Marx'ın dönemi için *büyük yatırım* gerektiren kanal, dok, tünel, köprü gibi projeler zamanın güncel örnekleri olarak verilir. Ulaşım sektörü, o dönemde gelişmekte olan bir üretim kolu ve istihdam alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu alan, hem doğrudan hem de dolaylı biçimde, *makineleşmenin* yol açtığı *sanayi değişiminin* ve *dünya piyasasına* yönelen ticaretin en önemli sonuçlarından biridir. Yan kollarıyla birlikte daha da büyüme potansiyeli taşıyan ulaşım sanayisi, *sermayenin işten çıkardığı nüfusa “yeni istihdam alanları” yaratarak, “geleceğe dönük” daha büyük artık değer elde edilmesi olanaklarını* barındırmaktadır. (2011: 425; 1982: 574). Mutlak değer üretimi, sermayenin *dolaşım alanını* sürekli genişletilmesine, *üretim ölçeğini* büyütmesine ve bugünün yatırımlarının meyvelerini *gelecekte* toplamasına bağlıdır.

Görelî artık değer üretiminin, daha az sayıda fakat *daha üretken ve nitelikli* işçilere ihtiyaç duyduğu açıktır. Ancak Marx, *Kapital*'de büyük sanayide artan *emek üretkenliği* ve *makineleşmenin*, aynı zamanda *niteliksiz işçi talebini* arttıracaklarını da vurgular. Bu bağlamda gaz üretimi ve dağıtımı, telgrafçılık, fotoğrafçılık, buharlı gemilerle yapılan deniz taşımacılığı ve demiryolu ulaşımı gibi sektörlerdeki işçi

sayısındaki artışlara dikkat çeker (2011: 425). Marx, *emek üretkenliği artışını* yalnızca göreceli artık değer üretiminin gerektirdiği *zihin emeği* üzerinden değil, aynı zamanda *eski üretimin temellerini sürekli değiştirmesi* ve *yeni iş kollarını* ortaya çıkarması ve bu kolların talep ettiği *kol emeği* üzerinden de değerlendirir.

Ampirik kısımlarda ele alınan diğer bir eğilim, *sermayenin göreceli artık değer üretimi* ile ilişkili olarak, *gerekli emeğin* azalmasıyla kapitalistin tasarrufundaki *artık değeri* temsil eden *artık ürün kütlelerinin artışıdır*. Bu durum, “*gerekli geçim araçlarının üretimi*”nde çalışan kesimin azalmasına yol açarken, bu nüfusun bir kısmı lüks sayılabilecek “*tüketim nesnelerinin üretimi*”ne ve “*değer üretmeyen sektörler*”e yönelecektir. Marx, ampirik bölümlerde yalnızca *çalışan toplam nüfusun mutlak artışını* ve *göreceli azalışını* ele almaz. Aynı zamanda *emek üretkenliğindeki artışın*, değer üreten ya da üretmeyen tüm alanlar açısından *nüfusun bileşimini* nasıl dönüştürdüğünü de inceler.

20. yüzyılda, gerek akademi içinden gerekse dışından Marx’a yöneltilen en yaygın eleştiri, André Gorz’un (1994) meşhur kitabının başlığından esinlenen “Elveda Proleterya” sloganıyla özetlenebilir. Eleştiriye göre, *proleterya* artık ölmüştür. Toplum, “Marx’ın öngördüğü gibi proleterleşmemiş”; ağır sanayi işçisi önemini yitirmiş, mavi yakalıların büyük bir kısmı yerini beyaz yakalılara bırakmış, hizmet sektörü sanayiye geride bırakmıştır. Burjuvazinin yerini CEO’lar alırken, orta sınıflar güçlenmiş; “proleterya”nın koşullarını ise “underclass” olarak adlandırılan kesimler devralmıştır. Kısacası, kapitalizm büyük bir zenginlik yaratmış, ancak değer üreten işçi sınıfı küçülmüş ve sanayi proleteryası “sınıf atlayarak” 19. yüzyıldaki kötü koşullarını işsizlere ve güvencesizlere devretmiştir (!).

İşin ilginç yanı, kabaca bir değerlendirme yapıldığında bile iddiaların neredeyse tamamının, Marx’ın *Kapital* boyunca incelediği *değer diyalektiğinin zorunlu sonuçları* olmasıdır. Marx, tüm *Kapital* boyunca, tam da *sonrasında kendisine getirilen bu “sözde eleştirilerin haklılığı”*nı adeta baştan gerekçelendirir. Marx’ın ve eleştirmenlerinin iddialarının temelini oluşturan 1800’lü yıllardan günümüze dünya *nüfusu* verilerinin ve bu zaman diliminde kapitalizminin dünyada yayıldığı *coğrafyaların* kuş bakışı bir değerlendirmesi bile, “*herkesin hakkı*” olduğu bir *absürtlüğü* ortaya koyar basitliktedir.

Tablo 18: Yıllara Göre Dünya Nüfusu

Yıl	Nüfus	Yıl	Nüfus
0	190 milyon	1987	5 milyar
1700	600 milyon	1999	6 milyar
1800	990 milyon	2011	7 milyar
1900	1,65 milyar	2023	8 milyar
1928	2 milyar	2036 (tahmini)	9 milyar
1960	3 milyar	2058 (tahmini)	10 milyar
1974	4 milyar		

Kaynak: Wikipedia, *Dünya nüfusu* maddesi, erişim: 08.04.2024.

Mutlak ve görelî artık değeri diyalektiklerinin birlikte işleminin tarihsel süreçteki sonucu, *değeri yaratan nüfusun “mutlak” olarak artması, ancak “görelî” olarak sürekli azalmasıdır*. Bu çelişkili süreç, en genel çerçevede, *Marx’ın değeri diyalektiğinin temelini oluşturur* ve Marx’a yöneltilen “sözde eleştirilerin”, hatta basit bir Wikipedia bilgisinin dahi doğruladığı temel gerçeği ifade eder (bkz. Tablo 18). 1800’lü yıllarda yaklaşık 1 milyar olan dünya nüfusu, günümüzde 8 milyarı aşmıştır (*Dünya nüfusu*, Wikipedia, b.t.) Marx’ın döneminde kapitalist gelişim üzerine veri toplayabileceği tek ülke İngiltere’ydi.¹²⁴ Günümüzde ise kapitalizmin coğrafi sınırları Orta Afrika, Güneydoğu Asya ve Orta Latin Amerika’nın bazı bölgeleri dışında neredeyse tüm dünyayı kapsamaktadır. İngiltere’nin 1750’li yıllarda yaklaşık 6 milyon olan nüfusunun ise, 1850’lerde 18 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir (Anglosakson 2., b.t.).

Bu basit nüfus verileriyle, tamamen farazi olarak Marx’ın döneminde İngiltere’de 1 milyon “*mavi yakalı*” işçinin “*değeri*” ürettiğini ve bu sayının günümüz dünyasında sadece 10 milyona yükseldiğini varsaysak bile, bu durumun adı işçi sayısında “*mutlak*” artış fakat “*görelî*” azalıştır. Sermayeye dayalı üretim biçimi,

¹²⁴ Marx, İngiltere ile ilgili olarak Kapitalist Birikimin Genel Yasasının Örneklerle Gösterilmesi bölümünde şunları kaydeder: “1846-1866 yılları arasında İngiltere: Kapitalist birikimin incelenmesi için modern toplumun hiçbir dönemi son yirmi yıllık dönemden daha uygun değildir. Bu dönem Fortuna’nın cüzdanını bulmuş gibidir. Bütün ülkeler arasında klasik örneği yine İngiltere vermektedir; çünkü İngiltere dünya piyasasında ilk sırayı tutmakta, kapitalist üretim ancak burada tam anlamıyla gelişmiş bulunmakta ve son olarak serbest ticaretin bin yıllık imparatorluğunun 1846’dan itibaren başlamasıyla bu ülkede bayağı iktisat son sığınağından kovulmuş durumdadır. Üretimin, bu yirmi yıllık dönem boyunca, ikinci yarısının birincisini fazlasıyla geride bırakmasını sağlayacak şekilde muazzam bir ilerleme gösterdiğini Dördüncü Kısımda yeterince belirtmiştik.” (Marx, 2011: 626).

“mutlak ve görelî” anlamda işçilerin değil, “işsizlerin” artışı demektir. Elbette, *değer yasasıyla birlikte proleterya; proleteryayla birlikte değer yasası* da ortadan kalkacaktır. Aksi takdirde, kapitalizm *mutlak* olurdu. İnsanoğlunun tartışması gereken ikilem, Rosa Luxemburg’un belirttiği gibi, “Sozialismus oder Barbarei”¹²⁵ ikilemidir.

Emek üretkenliğindeki artış ve makineleşme ile birlikte, *geçim araçlarının üretimi* için ayrılan sermaye “görelî” olarak azalacak ve bu temel alanlarda çalışan işçi sayısı da doğal olarak “görelî” bir düşüş gösterecektir. Buna karşılık, *artık ürün üreten* üretim dalları önemli istihdam alanları olarak öne çıkacaktır. Marx, *Kapital*’de görelî artık değer artışının bu doğrudan sonucu ile toplumun yeni üretim alanlarına yöneleceğini net bir şekilde ifade eder:

“Makinelerin doğurduğu diğer sonuç, artık değeri ve aynı zamanda bunu temsil eden ürün kütesini, yani eklentileriyle birlikte kapitalistler sınıfının tükettiği şeyleri artırmak ve bu toplum katmanlarını büyümektir. Bu kimselerin artan zenginliği ve gerekli geçim araçlarının üretimi için çalıştırılması gereken işçilerin sayıca azalması, yeni lüks ihtiyaçlarla birlikte ve aynı zamanda, bunların karşılanmalarını sağlayacak yeni araçları da doğurur. Toplumsal ürünün daha büyük bir kısmı artık ürüne dönüşür; artık ürünün daha büyük bir kısmı daha incelmış ve çeşitlenmiş biçimlerde yeniden üretilir ve tüketilir. Bir başka deyimle: Lüks şeylerin üretimi artar” (Marx, 2011: 424-425).

Başlangıçta kapitalistler için *lüks tüketim unsuru* olarak görülen ürünlerin, zamanla işçinin geçim araçları paketine dahil olması kaçınılmazdır. Sermaye, her seferinde yeni bir *gerekli geçim araçları kütesiyle* birlikte, *artık ürün üretimlerini* ve bu alanlarda istihdam edilecek kesimleri yeniden tanımlar. Başlangıçta yalnızca kapitalist sınıfın tüketimine yönelik olan “*lüks*”, Marx’ın ifadesiyle “incelmış ve çeşitlenmiş biçimleriyle” toplumsallaşır; böylece artık ürünün üretim alanları genişler. Sonuç olarak, hem *üretim* hem de *tüketim*, emek üretkenliği temelinde sürekli olarak “*gerekliден artığa*” doğru bir kayış gösterir; eskiden *lüks* olarak tanımlanan ürünler, zamanla toplumsallaşarak *zorunlu* hale gelir.

Marx’ın, görelî artık değer üretimi ile ilişkili ele aldığı diğer bir konu, emeğin giderek “üretken olan” işlerden “üretken olmayan” işlere kaymasıdır. Bu noktada,

¹²⁵ “Ya Barbarlık, Ya Sosyalizm”

Marx'ın “üretken emek” ve “üretken olmayan emek” ayrımını, *emek süreci* ile ilişkili bir ayrım olarak değil, bir *değerlenme süreci* ikilemi olarak ele aldığını vurgulamak gerekir. Bu ayrım, tamamen belirli bir emeğin kapitalist sistem içinde “*değeri arttıran değer*” olup olmadığı ile ilgilidir. Yoksa Marx'ın tartışması, herhangi bir somut emeğin genel *emek süreci* içerisinde faydalı kullanım değerleri yaratıp yaratmadığıyla ilgili değildir. Bir emek türü, artık değer yaratıyorsa, yani kapitalistle artık değer üreten bir sermaye-ücretli emek ilişkisine sahipse “*değer üreten emek*” olarak sınıflandırılır.¹²⁶ Buna karşılık, ürettiği kullanım değerlerinin bir *değer* karşılığı yoksa ya da yalnızca önceden üretilmiş olan *artık değerden* pay alıyorsa, bu emek “*değer üretmeyen*” bir nitelik taşır.¹²⁷ *Artık değer* yaratmanın koşulu ise açıktır: *Emek gücünün* kendi karşılığını aldığı noktadan sonra, kapitalistin *artık değeri* için çalışmaya devam etmesidir. Toplumsal olarak, *kullanım değerleri* yönüyle en faydalı ve üretken işler bile, *artık değer* yaratmıyorlarsa, sermayeye dayalı üretim biçimi içerisinde “*üretken*” değildirler. *Görelî artık değer üretiminin* önemli bir sonucu, *üretken* işlerden *üretken olmayanlara* doğru bir yöneliştir.

Marx'ın sözleriyle; “büyük sanayinin kollarını meydana getiren alanlardaki olağanüstü üretkenlik artışı, geriye kalan bütün üretim alanlarında emek gücünün hem yoğunluk hem genişlik itibarıyla daha fazla sömürülmesi sonucunu da beraberinde getirerek, işçi sınıfının gittikçe büyüyen bir kısmının üretken olmayan işlerde kullanılmasına ve böylece, özellikle de eskiden ev işlerini yapan kölelerin, (erkek ve kadın hizmetçiler, uşaklar vb. gibi kimselerden meydana gelen) “hizmetçiler sınıfı” adı altında sürekli büyüyen bir ölçekte yeniden üretimine olanak vermiştir” (Marx, 2011: 425).

Klasik Marksizmin sıkça tekrar ettiği “Emek en yüce değerdir” söylemine karşıt olarak, Marx'ta *soyut emek* veya *değer*, yalnızca *kullanım değerleri üreten*

¹²⁶ Marx (2011: 486), *Kapital*'de, değer üreten emeği bir şanssızlık olarak “üretici işçi” kategorisi üzerinden şu şekilde tartışır: “Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı, üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlendirme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir. Üretici işçi olmak, bundan ötürü, bir şans değil şanssızlıktır.”

¹²⁷ Marx, “üretken ve üretken olmayan emek” ayrımını *Artık Değer Teorileri* eserinde ayrıntılı olarak ele alır. Üretilmiş artık değerın paylaşımı ise *Kapital III*'ün konusudur.

somut emeğin kapitalist sistemdeki yabancılaştırmış biçimi değil; aynı zamanda *sermayeyi doğrudan yaratan*, sermayenin *tek kaynağı* olan unsurdur. Marx için “Soyut emek, sermayedir”. Bu bağlamda, Marx’ta etik açıdan “iyi” ya da “kötü” emek ayrımı ancak *somut emeğin ürettiği kullanım değerleri* yönünden, yani genel *emek süreci* kıstasına göre yapılabilir; *değer* ve *değerlenme süreci* açısından ise böyle bir ayrım söz konusu değildir.

Özetle, Göreli Artık Değer Üretimi bölümünün büyük bir kısmını oluşturan *ampirik* kısımda Marx, döneminin güncel verileri ve olgusal durumları üzerinden, *mutlak ve göreli artık değer üretiminin* somuttaki iç içe geçmiş işleyişini ve özellikle *nüfus* üzerindeki *çelişkili* sonuçlarını görünür hale getirmeye çalışır. *Niteliksiz kol emeğindeki artış, yeni pazarların oluşumu ve sonuçları gelecekte alınacak büyük yatırımlar* gibi konular daha çok *mutlak artık değer üretimi* ile ilişkilidir. Buna karşılık, başta *işsizlik* olmak üzere, *lüks tüketim ürünleri* üreten sektörlerin gelişimi, *üretken olmayan istihdam alanlarının artışı, nitelikli zihin emeği* gibi başlıklar *göreli artık değer üretiminin* eğilimleriyle bağlantılıdır. Fakat genel toplamda, *sermayenin iki uzlaşmaz eğilimi* birlikte işlemektedir. Marx, *dünya pazarı* oluşumunu ve *göç, ham madde ihtiyacı, sömürgeleşme* gibi bağlantılı konularını, hem *mutlak* hem de *göreli* artık değer üretiminin karşıt fakat iç içe geçmiş eğilimleri üzerinden tartışır. Aşağıdaki pasajda ise Marx, diyalektiğini adeta konuşturur:

“Makine, bir yandan, örneğin çırçır makinesinin pamuk üretimini arttırmasında olduğu gibi doğrudan doğruya hammaddeleri çoğaltıcı bir etki yapar. Diğer yandan, makine ile elde edilen ürünlerin ucuzluğu ve köklü değişmelerle iyileştirilmiş olan ulaştırma ve haberleşme sistemi, yabancı piyasaların ele geçirilmesi için kullanılan silahlar olur. Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu ham maddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu biçimde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo vb. üretmek zorunda bırakılmıştı. Büyük sanayinin, kök saldıği ülkelerde işçi nüfusunu durmadan “fazla” hale getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine yol açar; bu ülkeler sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan ham madde plantasyonları haline getirilir; örneğin, Avusturalya’nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi. Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası iş bölümü doğar; dünyanın bir kısmı,

esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına ham madde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir. Bu devrim, tarım alanında meydana gelen ve burada üzerlerinde daha fazla durulması gerekmeyen köklü değişikliklerle ilişkilidir” (Marx, 2011: 430-431).

Tarım sorunundan, göçlere, sonraki dönemde “emperyalizm” ve günümüzde “küreselleşme” olarak adlandırılacak dünya ölçeğindeki sermaye yönelimlerine kadar birçok ağır konunun, sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda ilişkilendirildiği bu yoğun ve etkileyici anlatımın ardından Marx, Güney Afrika ve ABD’nin Büyük Britanya’ya yıllık yün ve pamuk ihracatlarının yıllara göre dağılımını gösteren istatistiklerini sunar (bkz Marx, 2011: 432-433). Kısacası, Kapital’in ampirik bölümleri, bu tezin birinci bölümünde görüşlerine yer verilen Arthur’un iddia ettiği gibi “süs” değildir. Aksine, uzlaşmaz bir çelişki olarak sermayenin kendisini üzerinden sürdürebileceği zamansal ve mekansal gerçeklikleridir; Marx’ın diyalektiğinin ayrılmaz parçalarıdır.

Mantıksal olarak birbirine karşıt eğilimlerin birliği olan bir şey; gerçeklikte, hem aynı zaman diliminde hem de aynı mekanda vücut bulamaz. Bu tür bir birlikteliğin sürdürülebilirliği, ancak ya zamanın ya da mekanın farklılaştırılması ile mümkündür. Marx’ın yukarıdaki uzun alıntıda kurduğu “sürekli genişleyen dünya pazarı çerçevesi”, mutlak artık değer ile görelî artık değer arasındaki mantıksal uzlaşmazlığın kendisini, mekansal olarak farklı coğrafyalar ve zamansal olarak kapitalizmin çevrimsel evreleri içinde sürdürebilmesinin olanağını sağlar. Mantıksal bir çelişki, kendisini ancak sürekli genişleyen bir mekanın farklı coğrafyalarında ve/veya durmadan tekrarlayan tarihsel dönemlerin farklı zaman aralıklarında idame ettirebilir. Ancak bu “sürdürebilme” kapasitesi de dönüp dolaşıp zamanın ve mekanın Sınırlarına dayanır.

Marx’ın bölümdeki tartışmalarından hareketle, sermayenin döngüsel evreleri şu şekilde özetlenebilir: Dünya pazarının oluşumuna doğru ilerleyen süreç, kaçınılmaz olarak en geniş ölçekte kapitalist üretimi doğurur. Bu çerçevede, pazarlar periyodik olarak dolup taşar; belli bir noktadan sonra ise metalar satılamaz hale gelir ve bu da sonuçta aşırı üretim krizlerine yol açar. Sonuç olarak, dünya çapındaki sermaye; orta karar canlılık, refah, aşırı üretim, bunalım ve durgunluk gibi birbirini izleyen dönemlerden geçer. Kapitalistler, özellikle refah dışındaki dönemlerde pazardaki

paylarını arttırabilmek için sert bir *rekabet* içine girer ve her biri piyasaya en ucuz ürünü sürebilme çabasıyla hareket eder. Metaların ucuzlatılması zorunluluğu; yeni üretim tekniklerinin geliştirilmesini, daha ileri düzeyde makineleşmeyle emek gücünün yerini makinelerin almasını ve hatta ücretlerin emek gücünün değerinin altına düşmesini beraberinde getirir (Marx, 2011: 433; 1982: 580).

Sermayenin genişleme dönemlerinde ise *çalışan sayısında “mutlak” bir artış* gözlemlenir. Ancak bu artışın gerçekleşebilmesi, *değişir sermayeye* ayrılandan paydan çok daha büyük miktarda bir kaynağın *toplam sermayeye* sürekli olarak yatırılmasını gerektirir. Sermayenin en iyi dönemlerinde, *emek gücüne* olan talep artsa ve *ücret düzeyleri* geçici olarak yükselse bile, emek üretkenliğindeki artışa bağlı olarak iş gücü içinde sürekli bir *sirkülasyon* yaşanır. *Bu döngüler, aynı sektör içinde ya da farklı sektörler arasında gerçekleşebilir; ayrıca sermayenin küçük ve büyük ölçekli periyodik hareketleriyle de iç içe geçer.* Buna göre, sermayenin mutlak olarak genişlediği evrelerinde yeni işçiler istihdam edilir; ancak bu dönemler kesintiye uğradığında, daha önce istihdam edilen işçiler işlerinden çıkarılır ve düşük ücretlerle yeni iş aramak zorunda kalırlar. Sermaye, kısa vadeli ihtiyaçlarına bağlı olarak da farklı yetenek, cinsiyet ve yaş gruplarından işçileri sürekli işe alır, işten çıkarır ve daha *düşük ücretlerle* yenilerini yeniden istihdam eder. Bu çevrimler, işçilerin çalışma koşullarını ve yaşamlarını kalıcı bir *istikrarsızlık* ve *güvencesizlik* içinde tutar (bkz. 2011: 433-434).

Görelî Artık Değerin Üretimi bölümünün *ampirik* kısmı, el işçiliğine ve el birliğine dayanan üretimin ortadan kalkması, manüfaktür ve ev sanayisinin çözülüşü, makineleşmiş büyük sanayinin zanaat üretimini ve tarımsal üretimi çözmesi konularına dair güncel veriler sunarak kapanışını yapar. Bu uzun bölümün olgusal verilerinin diyalektik açısından önemi; bir çelişkinin, iki karşıt eğilimin *zamansal* ve *mekansal* düzlemlerde *mutlak bir uzlaşmazlığı nasıl yeniden üretebildiğini* ortaya koyan bir inceleme sunmasında yatmaktadır.

3.2.3.2. Artık değerin ve emek gücü değerinin değişkenleri

Kapital’in sıralanışında, *teorik* ve *ampirik* bölümler düzenli olarak birbirini takip eder. En başta üretim süreci, kapitalizme indirgenemeyecek bir *emek süreci* ve indirgenmesi zorunlu olan bir *değerlenme süreci* olarak ikiye ayrılır. Değerlenme

süreci ile ilgili temel tanımlar yapılır, karşılaştırmalar sunulur ve iş günü iki parçaya bölünerek, *mutlak artık değer üretimi* teorik olarak kısaca açıklanır. Bu basit tanımlamanın ardından Marx, sayfalar boyunca *döneminin tarihsel ve ampirik verilerini* ele alarak, çalışma koşullarına dair müfettiş raporlarını, *iş günü* uzunluğu üzerinden verilen mücadeleleri ve toplumun durumunu detaylandırır. *Ampirik* bölümü, sermayenin Üç Yasasının ele alındığı, *Kapital*'in en önemli bölümü olan *teorik Artık Değer Oranı ve Kütlesi* izler ve ardından *Görelî Artık Değerin Üretimi* bölümüne geçilir.

Görelî Artık Değerin Üretimi bölümünde, başlangıçta *kavramsal bir tanım* verilir. Bu tanıma, makineleşme incelemesine geçilmeden önce bu El Birliği ile İş Bölümü ve Manüfaktür bölümleri takip eder. Bu tezde üzerinde durulmamış olsa da, söz konusu iki bölümün *diyalektikleri* hem *mantıksal* hem de *tarihsel* olarak *makineleşmenin* önceli niteliğindedir; sonuç, ana bölüm olan Makineler ve Büyük Sanayi bölümüdür. Bu bölüm, *teorik* ve *ampirik* olarak ilerler. Sadece emek üretkenliği değil, aynı zamanda ailenin ek emek güçlerine el konulması ve emeğin yoğunlaşması da görelî artık değer üretim yöntemleri arasında yer alır. Makineler ve Büyük Sanayi bölümü, Mutlak Artık Değer bölümünde tanımlanan Üç Yasaya dayanarak *sermayenin uzlaşmaz çelişkilerini* ortaya koyar. Devamında ise bu uzlaşmaz çelişki, *zorunlu bir biçimde ampirik* olarak “*zaman*” ve “*mekan (yer)*” çerçevelerinde ele alınır. Marx, birbirine karşıt olan *mutlak* ve *görelî* artık değer üretimlerini *ampirik* dünyada hem ayrı ayrı hem de bir arada inceledikten sonra, Mutlak ve Görelî Artık Değerin Üretimi bölümü ile bu *eğilimleri* tekrar *bir arada*, fakat bu kez *teorik* düzlemde ele alır. *Kapital*'in bu bölümü, aynı zamanda tezde şu anda ele alınmakta olan bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Marx, öncelikle *mutlak artık değer* ile *görelî artık değer* üretimleri arasındaki “*özdeşliği*” inceler. Marx’a göre, belli bir açıdan yaklaşıldığında, *mutlak* ve *görelî* artık değer üretimleri arasındaki “*ayrım*” tamamen yanılsama (ilüzyon) gibi görünür (bkz. Marx, 2011: 487-488). Çünkü görelî artık değer, *mutlaktır*: İş gününün, gerekli emek zamanının ötesine mutlak olarak uzatılmasını gerektirir. Mutlak artık değer ise, *görelidir*: İş gününün belli bir kısmının sadece gerekli emek zaman olabilmesi için, emeğin üretkenliğinin belli bir düzeye ulaşmış olması gerekir. Fakat bu *özdeşlik* sadece “*görünüş*” düzeyindedir. Marx’ın (2011: 488) deyişiyle “Ne var ki, artık değer

hareketini göz önünde tuttuğumuzda, bu özdeşlik görünümü yok olur gider”. *Gerçek olan, sermayenin uzlaşmaz karşıtlığıdır*. Kapitalizm evrensel üretim bir biçimi haline geldiği anda, artık değer oranını yükseltmenin gerekli olduğu her coğrafyada ve her zaman diliminde, *mutlak artık değer* ve *görelî artık değer üretimleri* arasındaki *çelişki* kendisini gösterir.

Marx, karşıtlığı vurgulamak için her iki artık değer elde etme yönteminin *iş günü* uzunluğu ve *artık değer oranı* arasındaki ilişkisini tekrar ele alır. Emek gücüne değerinin ödendiği varsayımında iki seçenek söz konusudur:

“Emeğin üretkenliği ve normal kullanım yoğunluğu veri ise, artık değer oranı ancak iş gününün mutlak olarak uzatılması ile yükseltilebilir; diğer yandan, iş gününün sınırları belli ve veri ise, artık değer oranı ancak unsurlarında, yani gerekli emek ve artık emekte meydana gelecek bir görelî büyüklük değişmesiyle yükseltilebilir ki, bu da, eğer ücret emek gücünün değerinin altına düşmeyecek olursa, emeğin üretkenliğinde veya yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir” (Marx, 2011: 488).

İlk seçenek, iş günü doğal ve yasal sınırlarına dayanması durumunda zorunlu olarak çalışan nüfusun arttırılmasını gerektiren *mutlak artık değer üretimidir*. İkinci seçenek ise, emek üretkenliğini arttırmayı, ancak çalışan sayısını azaltarak gerçekleştirebilen *görelî artık değer üretimidir*. Emek gücüne değerinin ödenmesi, sadece incelemeye yeni bir değişken sokulmaması anlamına gelir; bu değer ortalamanın altında veya üstünde olması, üretilen toplam değer üzerinde herhangi bir değişiklik yaratmaz. Marx’ın vurguladığı nokta, artık değer elde edilmesinde bir *üçüncü seçeneğin* bulunmaması, mevcut iki seçeneğin ise sermayenin birlikte işlemek zorunda olan, ancak *uzlaştırılması imkansız kendi zorunlu eğilimleri* olduğudur.

Marx, Mutlak ve Görelî Artık Değerin Üretiminin alt bölümlerinde ve ilerleyen Ücret bölümünde, öncesinde bir iş gününün iki kısmı olarak *soyut* ve *genel* düzeyde aldığı *artık emek zaman* ve *gerekli emek zaman* ilişkilerini, daha *somut* ve *özel* düzeylerde detaylandırarak gerekçelendirir (bkz. Tablo 19). Marx’ın *Kapital*’deki tüm diyalektiği, *değer diyalektiğidir*. Üretim bölümündeki tüm değer diyalektiğinin kökeni, bir iş günü üzerinden iki kısma ayırıp incelediği *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* parçacıkları arasındaki *uzlaşmaz karşıtlığa* dayanır. Fakat, bu iş günü

kısımları arasındaki ilişkilerin a) *iş günü uzunluğu*, b) *emek üretkenliği* ve c) *emek yoğunluğu* değişkenleri üzerinden detaylandırılması gerekmektedir.

Tablo 19: *Kapital I*: Artık Değer ve Emek Gücü Büyüklük Değişimleri ve Ücret

Beşinci Kısım: Mutlak ve Görelî Artık Değerin Üretimi
Mutlak ve Görelî Artık Değer
Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişimleri
Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller
Altıncı Kısım: Ücret
Emek Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi
Zamana Göre Ücret
Parça Başına Ücret
Ülkeler Arasındaki Ücret Farklılıkları

Kaynak: Marx, 2011: 10.

Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişimleri bölümünde, bu değişkenleri sırasıyla arttırıp azaltarak *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* üzerindeki etkilerini inceleyip, öncesinde genel düzeylerde ulaştığı sonuçları daha ince eleyerek gerekçelendirir. Örneğin, birinci maddede a) ve c) sabit tutulurken, b) değiştirilir; ikinci maddede a) ve b) sabit tutulup, c) değiştirilir; üçüncü seçenekte b) ve c) sabit alınıp a) değiştirilerek değişimlerin artık değer üzerindeki etkileri tek tek incelenir. Son seçenekte ise *farklı değişikliklerin eş zamanlı olarak yapılabileceğini* söyleyerek geri kalan kombinasyonları okuyucuya bırakır. Analizin incelenmesi Marx'ın öncesinde *artık değer* ile ilgili ortaya koyduğu daha genel geçer, kaba gibi gözükken önermeleri değiştirmez, yalnızca spesifik hale getirerek çeşitlendirir.

Son alt başlık olan Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller bölümü, tanımsal düzeyde “*artık değer oranı*”nın farklı *gösterimlerinin* derlenip toparlandığı; aynı zamanda, artık değer oranının burjuva ekonomi politikçilerin “*kâr oranı*” ile karıştırılmaması gerektiği vurgusunun yapıldığı ve aralarındaki basit matematiksel geçişlerin gösterildiği bir bölümdür. Bölüm tekrar niteliğindeki gibi gözükür, Marx artık değer oranını çok öncesinden işlemiştir. Fakat bölümün önemi, önceki bölümlerde ayrılan *parçaları*, aralarındaki *ilişkileri* kurarak yeniden bir *bütün* haline getirmesi, *artık değer oranı* $= \frac{m}{v}$ formülü üzerinden derleyip toparlamasıdır. Bir önceki bölümde işlenen tikel durumlar genel kaideyi bozmaz, aksine onu oluşturur. Bu alt

bölüm, aynı zamanda bir sonraki bölümde ayrıntılı inceleyeceği *emek gücünün değerinin*, yani *ücretin* de genel çerçevesidir. *Bilimsel artık değer oranı* ve *aldatıcı kâr oranı* formülleri şu şekilde verilir (bkz. Marx, 2011: 506-507):

$$I. \quad \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Değişir Sermaye}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücü Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

$$II. \quad \frac{\text{Artık Emek}}{\text{İş Günü}} = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücü Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

I. formüller *artık değer oranı formülleri*, II. formüller ise burjuva ekonomi politişin *kâr oranı formülleri*dir. 12 saatlik bir iş gününün 6 saati gerekli emek zaman, 6 saati artık emek zaman olarak alındığında ilk formüller (artık değer oranı) % 100, ikinciler formüller (kâr oranı) % 50 oranını verir. Bu durumda *gerçek sömürü oranı* daha düşük görünür. Marx'ın basitmiş gibi gözükken bu iki oran arasındaki farklılığa bu kadar önem vermesinin sebebi, *kâr oranının gizlediği gerçek ilişki ve yarattığı manüplasyondur*. Kâr oranı formülünde, sömürü oranı % 100 olamaz; ancak gerçekte % 100'ü aşabilir. Çünkü *kâr oranı formülü, elde edilen ürünü, sanki işçi ve kapitalist üretime koydukları oranda paylaşıyorlarmış gibi bir yanılsama yaratır*.

Gerçekte, tüm değer, metanın üretimi sırasında yaratılır; emek gücünün değeri ise diğer tüm metalar gibi, kendi üretimi için gerekli olan emek zaman miktarıyla belirlenir. Marx'a göre, *emek gücünün değeri* (ve onun görünümü olan *ücret*), burjuva ekonomi politikçilerinin ve sonrasında gelişecek olan klasik Marksizmin savunduğunun aksine, *bölüşümün konusu değildir*. *Artık değer*in *kâr*, *rant* ve *faiz* olarak bölünmesi, *bölüşümün alanına girerken; gerekli emek, üretimin bir parçasıdır*. Kâr oranı formülasyonu, “sermayeye özgül karakterini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişir sermayenin canlı emek gücü ile mübadele edilmekte olmasını ve buna uygun olarak işçinin ürünün dışında tutulmasını gizler. Bunun yerini, işçi ve kapitalistin, ürünü, onu oluşturan farklı unsurların oranına göre bölüşükleri biçimindeki bir çağrışımın aldatıcı görüntüsü alır” (Marx, 2011: 508). Bunun üzerine Marx, kendi kavramsal dünyasında bire bir yeri olmasa da¹²⁸, burjuva ekonomi politikçilerin

¹²⁸ Marx'ta gerçekte; “emek gücünün değeri”, dolayısıyla mübadele değeri vardır fakat “emeğin değeri” ve karşılığı yoktur.

dünyasına uyan $\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$ oranını önerir. Bu oranın karşılığı, kâr oranı değil, artık değer oranıdır.

Ücretler bölümüne geçişi, artık değer oranının aynı zamanda $\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$ olarak tanımlanması sağlar. Artık değer oranının daha popüler bir ifadesi olan bu orandaki “*karşılığı ödenmiş emek*”, işçinin ücretini ifade eder. Marx’ın (2011: 513) bölümdeki başlangıç cümlesine göre; “İşçinin ücreti, burjuva toplumun yüzeyinde, emeğin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli bir miktarda para olarak görünür”. “*Karşılığı ödenmemiş emek*” ise, *görünüm düzeyindeki* farklı *artık değer biçimlerinin “özü”* konumundadır. Bir kez daha Marx’ın (2011: 509) sözleriyle; “Her tür artık değer, sonradan kâr, faiz, rant vb. gibi hangi özel biçimde billurlaşırsa billurlaşsın, özü itibarıyla, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmiş biçimidir.”

Sermayenin Birikim Sürecine geçilmeden önceki son bölümü oluşturan Ücret bölümünde, “emek gücünün değerinin ve fiyatının, kendilerini, kılık değiştirmiş biçimleri içinde ücret olarak nasıl ortaya koydukları” (Marx, 2011: 517) incelenir (bkz. Tablo 19). Zira “ücretin gerçek hareketi, emek gücünün değerinin değil, bunun işlevinin, yani emeğin kendisinin değerinin ödendiğini kanıtlar görünen yanılsamalar” doğurmaktadır. (2011: 519). Kısacası, *Kapital*’in birçok bölümde olduğu gibi Ücret bölümünde de *öz-görünüm diyalektiği* iş başındadır. Ücretin, “özel” olan *emek gücü değerinin* yalnızca bir “*görünüm biçimi*” olduğunu vurgular. Fakat Marx, her şeyin yabancılaşmış olduğu kapitalist toplumda ve burjuva bilimi olarak gördüğü ekonomi politikte, bunun kendisini “*yanılsamalı*” bir biçimde ortaya koymasının *zorunlu* olduğunu tartışır. İki temel ücret biçimini inceler: Zamana Göre Ücret, Parça Başına Ücret.

Zamana Göre Ücret, Marx’ın *Kapital*’de başından itibaren ele aldığı *emek gücüne yapılan temel ödeme biçimidir*. Ancak, bu temel biçimde bile *gerçek ücretler* ile *nominal ücretler* arasında bir fark olması ve burjuvazinin kâr oranı hesaplamalarının ücretlere uygulanması sonucunda ortaya çıkan $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranı, karşılığı ödenmiş emekle karşılığı ödenmemiş emek arasındaki bağlantıyı ortadan kaldırır (Marx, 2011: 521-524). Marx ampirik örnekler

aracılığıyla, kapitalistin kazancının gerçekte *karşılığı ödenmemiş emekten* kaynaklandığını, fakat kapitalistin bunun bilincine asla varamayacağını, *sahte görünümlerin gerçekliği nasıl gizlediğini* uzun uzadıya açıklar.

İkinci biçim olan Parça Başına Ücret, bir sonraki *görünüm düzeyini* ifade eder: “Parça başına ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir; tıpkı zamana göre ücretin emek gücünün değer veya fiyatının değişikliğe uğramış biçimi olması gibi” (2011: 529). Parça başına ücret ile, zamana göre ücret biçiminde zaten salt bir *görünüş* olan emeğin fiyatının $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranı ile belirlendiği yanılısaması, bu kez işçinin çok iş yapabilme yeteneği ile belirleniyormuş gibi görünür. Parça Başına Ücret bölümü Marx’ın *özdeşlik ve ayrımları* ele alış biçiminin en karakteristik anlatımlarından birini sunar. Bölümün başında yer alan açıklamalar, okuyucuda Marx’ın iki ücret biçimi arasındaki benzerlikleri ele alarak parça başına ücreti, zamana göre ücretin sadece özel bir hali olarak işleyeceği izlenimini uyandırabilir. Oysa Marx, bu iki biçim arasındaki farklılıkları özellikle vurgulayacaktır.

Parça başı ücret biçimi, Marx’a (2011: 531-536) göre, ücret kesintilerinin sıradanlaşmasını sağlayan kapitalist dolandırıcılığın en korkunç kaynaklarından biri olarak işler. Bu biçim, emeği yoğunlaştırmanın doğrudan bir yöntemidir ve yoğunluğu ölçmek için ideal bir ölçü aracı sunar. Ayrıca bu ücret biçimi ile *işin yoğunlaştırılması* ve *iş gününün uzatılması* süreçleri, yalnızca ücret açısından düşünüldüğünde işçinin de çıkarınaymış gibi görünebilir (Marx, 2011: 532). Bu sistemde kapitalist ile işçi arasına Marx’ın “asalak” olarak nitelendirdiği *taşeronlar* girer; işçiler arasındaki *rekabet* artar ve hatta birbirlerine karşı *düşmanlaşırlar*. Parça başı ücretle birlikte işçiler arasındaki farklı yetenek ve hüneler belirginleşir. Rekabetin yoğunlaşması, yetenekli işçilerin bireysel ücretlerinin ortalamanın üzerine çıkmasına neden olurken, bu ortalamanın kendisi ise her zaman düşer. Bu yüzden *kapitalist üretim tarzına en uygun ücret biçimi* parça başına ücrettir. Ancak bunca ayrıntılı çözümlemeye rağmen Marx (2011: 530), son tahlilde şunu vurgular: “ücretin ödenmesindeki bu biçim farkının, ücretin özünde hiçbir değişiklik yapmadığı aslında açıktır”.

Tüm bu kavramsal *ayrımların* ve *görünürdeki tekil* ya da *tikel* durumların, yeniden *tek bir ilke* altında toplanması, Marx’ın her düzeydeki “*soyutlama*”larının

gücünü ortaya koyar. Ücret bölümünün son alt başlığı Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları ismini taşır. Marx bölümde, Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişimleri bölümünde geçerli olan *gerekli emek zamanı* etkileyen *değişkenlerin*, *emek gücü değerinin* “*ücret*”e çevrilmesi konusunda da geçerli olduğunu belirtir; “buradaki bütün yasaların, ücretin hareketini yöneten yasalar haline geleceğini” ifade eder ve konunun genel dinamiğinin, farklı durumlar üzerinden ele alınmasını okuyucuya bırakır. Bölümdeki önemli bir vurgu, *emek gücü değerinin* işçinin kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli *geçim araçları* tarafından belirlendiği, bu nedenle de *ücretlerin ülkeler, sektörler ve tarihsel dönemler* arasında büyük farklılıklar göstereceği yönündedir. Fakat her zaman olduğu gibi, kapitalizmin genel portresine ve gidişatına ulaşmak isteniyorsa, bir “*denge noktası*” vardır; yapılması gereken, “*ortalamalar*” almaktır.¹²⁹ Marx’ın yöntemi, ne *tikel görünüm*ler içinde boğulur, ne de *ayrıntılar*ın, *yasaları* –yani *geneli* ya da *bütünü*– perdelemesine izin verir. *Görünümleri* yalnızca *özün yanlış yansımaları* olarak ele almaz; *özün kendi iç çelişkilerinin zorunlu biçimleri* olarak kavramaya çalışır.

3.2.3.3. Sermaye birikim süreci

Kapital’ın son ana bölümü Sermayenin Birikim Sürecidir. Diyalektiği hem *mantıksal* hem de *zamansaldır*. Üç ana başlığı ve her şeyin birleştiği nihai başlıklar, aşağıdaki tablodan görülebilir. Bu ana bölümde ve tüm alt başlıklarında, basit düzeyde dahi olsa yeni tanımlamalar yapılır ve belli varsayımlar altında oluşabilecek tüm seçenekler ince elenip sık dokunur. Bu varsayımlar ve seçeneklerin tamamına burada değinmek mümkün değildir. Fakat Marx’ın *soyutlama* ile *varsayımlarını* genelinde ele alarak, ortaya koymaya çalıştığı genel portreyi ve sermayeyi zorunlu yıkılışa götüren uzlaşmaz eğilimlerini *mantıksal* bir çerçeveye sokabilmek mümkündür. Tezin önceki bölümünde ortaya konulan örnek durumlar ve tablolar burada rehberimiz olacaktır.

Tablo 20: *Kapital I*: Yedinci Kısım: Sermayenin Birikim Süreci

Basit Yeniden Üretim
Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi
Kapitalist Birikimin Genel Yasası

¹²⁹ Örneğin emeğin yoğunluğundan bahsederken şöyle söyler: “Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; birinde daha büyük, diğerinde daha küçük olur. Böylece, bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ölçek oluşturur.” (Marx, 2011: 538).

- Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek Gücü Talebinin Artması
- Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısımının Görelî Azalması
- Bir Görelî Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu

Kaynak: Marx, 2011: 10.

Birikim bölümüne geçmeden önceki girişte Marx, *Kapital II* ve *Kapital III*'ün konularını dışarıda bırakır. Çünkü “artık değerin bölünmesi ve aracılık işlevi gören dolaşım hareketi, birikim sürecinin basit temel biçimini bulanıklaştırır. Bundan dolayı, birikim sürecinin saf analizi, bunun iç mekanizmasının işleyişini gözlerden saklayan bütün görünümünün geçici olarak yok sayılmalarını gerektirir” (Marx, 2011: 546). *Artık değerin bölüşülmesi*, *Kapital III*'ün¹³⁰; *sermayenin dolaşımı* ise *Kapital II*'nin¹³¹ inceleme alanıdır. Bu alanların yok sayılmaları, *Kapital I*'in ortaya koyduğu genel çerçeveyi değiştirmez; fakat sermayenin salt *üretim alanındaki* içsel çelişkilerine daha net biçimde anlaşılmasını sağlar. Zaten sermayenin birikmesi, metalarının satışının ve buradan gelen paranın sermayeye çevrilmesi sürecinin —yani *sermaye dolaşımının*— başarıyla gerçekleştiği anlamına gelir. *Artık değerin* kimler arasında ne şekilde *bölüşüldüğü* ise tamamen konu dışıdır. Marx, *sermaye birikimini* bu şekilde “... ilk önce soyut olarak, yani yalnızca dolaysız üretim sürecinin bir unsuru olarak” ele alır (2011: 546).

Basitçe, elde edilmiş olan *artık değerin*, yeniden *sermayeye* dönüştürülmesi, *sermaye birikimidir*. Kapitalist üretim de dahil olmak üzere tüm toplumsal üretimler, aynı zamanda bir *yeniden üretim sürecidir*. Sürecin bir *bütünlük* oluşturması, *akış* halinde *sürekli* olarak *yenilenmesi* ve mümkünse bir “*artık*” bırakması gerekir. Fakat kapitalist, elde edilen *artık değerin* tamamını kendi “*geliri*” —yani kendi “*tüketim fonu*”— olarak değerlendirip kişisel harcamaları için kullanırsa, birikim

¹³⁰ *Kapital III* konularının soyutlanması: “...artık değer çeşitli parçalara bölünür. Bu parçalar çeşitli kategoriler meydana getiren kimselerin payları olur ve kâr, faiz, ticari kâr, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız biçimlere bürünür. Artık değerin bu dönüşmüş biçimleri ancak Üçüncü Kitapta ele alınabilecektir” (Marx, 2011: 545).

¹³¹ *Kapital II* konularının soyutlanması: “Birikimin ilk koşulu, kapitalistin metalarını satmayı ve bu yolla elde ettiği paranın büyük bir kısmını yeniden sermayeye çevirmeyi başarmış olmasıdır. Aşağıda, sermayenin dolaşım sürecini normal bir biçimde tamamladığı varsayılacaktır. Bu sürecin daha yakından analizi İkinci Kitapta yapılacaktır” (2011: 545).

gerçekleşmez; yalnızca aynı ölçekte *basit bir yeniden üretim* meydana gelir. *Birikimin* olmadığı bu ilk seçenek, yani Basit Yeniden Üretim, Sermayenin Birikim Sürecinin ilk momentini oluşturur (bkz. Tablo 20). Marx bu bölümde varsayımsal olarak herhangi bir sermaye artışının olmadığı koşullarda dahi, öznel faktör olan *emek gücü* ile *emeğin nesnel koşullarının* ayrılması üzerinden sermaye ilişkisinin, *kapitalist-işçi ilişkisini* yeniden nasıl ürettiğini tartışır (Marx, 2011: 547-559).

İkinci seçenekte ise kapitalist *artık değerini*, “*birikim fonu*” olarak daha fazla *sermaye* ve *artık değer* elde etmek için yeniden üretime döndürür. Sermayenin sürekliliği açısından *zorunlu* olan durum, Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesidir (Tablo 20’deki ikinci moment). Gerçek yaşamda kapitalist, *artık değeri* ikiye böler, bir kısmını kendisi için *gelir* veya *tüketim fonu* olarak harcar. Diğer kısmını ise *birikim fonu* yani *ek sermaye* olarak geri üretime yatırır ve bu yolla daha fazla *artık değer* elde etmeye çalışır. Sermaye birikimi, *artık değer*in tekrar geri sermayeye döndüğü bu noktada gerçekleşmeye başlar. Buna göre birinci seçenek, *artık değer*in tamamının kapitalistin *tüketim fonu* olduğu Basit Yeniden Üretimdir. Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi bölümüyle ikinci seçenek, *artık değer*in tamamının *birikim fonu* olarak tekrar sermayeye dönüşmesi; üçüncü bir seçenek ise, *artık değer*in bir kısmının kapitalistin *tüketim fonu*, diğer kısmının *birikim fonu* olarak bölünmesidir. Kapitalistin sermayesinin ne kadarını kendi *tüketimine*, ne kadarını ise *birikime* bölüştürdüğü tabi ki kapitalistin ne kadar *lüks* içerisinde yaşayacağı açısından değil, *sermaye birikimini* ne şekilde etkileyeceği noktasında önemlidir.¹³² Sermaye birikimi üçüncü seçenekte, doğal olarak, ikinci seçeneğe göre daha az olacaktır.

Konumuz açısından *sermayenin teknik ve değer bileşimleri* ile *iki sermaye evresi* üzerinden incelenmesi gereken bölüm, Kapitalist Birikimin Genel Yasası bölümüdür (bkz. Tablo 20) . Sermayenin, *mutlak ve görelî artık değer üretimlerinden* kaynaklanan *iş günü* kesitinin *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* kısımları arasındaki uzlaştırılmaz mantıksal çelişkisini, *ölçeğini* genişletip kendisini sürekli büyüterek “*zaman*”da ve “*mekan*”da ötelemesi ve bir çelişkiler tarihi yaratması tezin

¹³² Marx’a (2011: 574) göre kapitalizmin tarihi, artık değer, burjuva tarafından “birikim fonu” olarak kullanılmasından, “tüketim fonu” olarak tüketilmesine doğru evrilmiştir: “Klasik kapitalist, kişisel tüketimi, görevine karşı işlenmiş bir günah ve birikimden “kaçınma” diye damgalarken, modernleşmiş kapitalist, birikime, tadacağı zevklerden kendini “mahrum bırakma” diye bakabilmektedir. “Göğsünde iki can taşıyor; heyhat! Biri diğerinden kopmak istiyor!”

önceki bölümünde tartışılmıştı. Kapitalist Birikimin Genel Yasası, sermayenin bu iki karşıt eğilimini *mantıksal* ve *tarihsel* boyutlarıyla bütünlüğünde değerlendirir. Daha açık bir ifadeyle, sermayenin *mantıksal* karşıtlığının belli bir *zaman* diliminin sonunda alacağı nihai biçimi inceler. Bölümün başında Marx, formal olarak ilk kez “*sermayenin teknik bileşimi*” ve “*sermayenin değer bileşimi*”ni tanımlar ve bu iki bileşim arasındaki ilişkileri inceleyeceğini belirtir. İnceleme, yalnızca sermayenin teknik ve değer bileşenleri arasındaki *mantıksal Sınırları* ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda sermayenin *değer biçiminin*, kendi *maddi unsurlarına* —yani topluma ve doğaya— Hegelci anlamıyla *Engel* haline gelişini de göstererek son bulur.

Marx, *Kapital* boyunca *değişir* ve *değişmez sermaye* arasındaki ilişkiyi özellikle çalışan kişi sayısını belirlemesi üzerinden incelemiştir. Kapitalist Birikimin Genel Yasası bölümünde yeni olan ise, *sermayenin teknik bileşimi* ve bunun değer *bileşimi* üzerindeki etkisidir. Sermayenin *teknik bileşimi*, bir “*emek süreci*” *soyutlaması* olarak, üretime giren “*üretim araçları kütlesi*”nin, üretime katılan “*emek gücü kütlesi*”ne *oranıdır* (Marx, 2011: 592). Sermayenin değer bileşimi ise, bir “*değerlenme süreci*” *soyutlaması* olarak, üretim araçlarına karşılık gelen değer (değişmez sermaye), emek gücünün toplam değerine (*değişir sermaye*) bölünmesiydi (2011: 592). Başka bir ifadeyle, *teknik bileşim*, üretime giren *maddi unsurların kütleli oranını*, *değer bileşimi* ise *bu unsurlara karşılık gelen değerlerin oranını* ifade eder. Marx, ilkinin (*teknik bileşim*) ikincisi (*değer bileşimi*) üzerindeki etkisini “*sermayenin organik bileşimi*” olarak adlandırır. Kapitalist Birikimin Genel Yasası, aslında sadece *sermayenin organik bileşiminin* incelenmesidir. Tanımlamalar basit görünse de, Marx’ın birbirlerine karşı *görelî büyüklükleri* ile ilgileneceği bileşimlerin ve bunları oluşturan unsurların vurgulanması önemlidir:

Sermayenin maddi unsurları: Emek ve üretim araçları kütlesi

Maddi unsurların değer karşılıkları: Değişir ve değişmez sermaye

$$\text{Sermayenin teknik bileşimi} = \frac{\text{Üretim araçları kütlesi}}{\text{Emek kütlesi}}$$

$$\text{Sermayenin değer bileşimi} = \frac{\text{Değişmez sermaye}}{\text{Değişir sermaye}}$$

Birinci Evre, *sermayenin değer bileşiminin* değişmediği ve *sermaye birikiminin*, elde edilen *artık değer*in her seferinde *değişir* ve *değişmez sermaye*

arasında orantılı olarak bölüştürülerek artması ile sağlandığı evredir. Bu aşamada *emek üretkenliğinde* henüz bir artış yoktur ve *artık değer oranı* sabittir. Tarihsel süreç içinde yatırılan toplam sermaye düzenli olarak artar ve diğer değişkenler orantılı olarak büyür. Marx’ın incelediği bu Birinci Evrede, eğer *toplam sermayenin* tarihsel sürecin sonunda 100 katına çıktığını varsayarsak, Genişletilmiş Referans Durum Tablosundaki (Tablo 12) tüm verileri basitçe 100 ile çarparak Birinci Evre tablosunu elde edebiliriz:

Tablo 21: Birinci Evre Tablosu

$\frac{a}{8} = \frac{b}{4} = \frac{c}{x}$ Sermayenin değer bileşimi = $\frac{5400}{3600} = \%150$ Artık değer oranı = $\frac{4}{8} = \% 50$ İşçi sayısı (n) = 45000				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
360000 saat (3600 lira)	180000 saat (1800 lira)	3600 lira (360000 saat)	5400 lira (540000 saat)	9000 lira (900000 saat)

(1 saatlik emek zaman = 1 kuruş)

(1 lira = 100 kuruş)

İlk Evrenin sonunda, *sermayenin* hem *teknik bileşimi* hem de *değer bileşimi* sabit kalacak; teknik bileşimdeki değişiklikler, değer bileşimine birebir yansıtacaktır. Bir başka deyişle, sermayenin teknik bileşimini oluşturan *üretim araçları kütlesi* ve *işçi sayısı* 100 katına, sermayenin değer bileşimini oluşturan *değişmez sermaye* ve *değişir sermaye* de 100 katına çıkacak; teknik bileşim ile değer bileşimi arasındaki ilişki, yani *sermayenin organik bileşimi* doğal olarak değişmeden korunacaktır. Bu Birinci Evre durumu, İkinci Evre ile yapılacak olan karşılaştırmalarda önemli olacaktır. Şimdilik sadece, *artık değer*in Birinci Evre sonunda 1800 lira olduğuna dikkat çekelim.

İlk Evrede, yani her şeyin orantılı olarak artmış olduğu bu süreçte, Marx’ın odak noktası *işçi talebi*, *işçi arzı* ve *ücretlerdir*. *Değer bileşiminin* ve *artık değer oranının* sabit kaldığı koşullarda, sermayenin düzenli birikimi, işçilere olan talebin işçi arzının üzerine çıkmasına ve böylece ücretlerin yükselmesine neden olabilir. Hatta bir süreç olarak alındığında, “Her yıl bir önceki yıldan daha fazla işçi çalıştırılacağı için, birikim ihtiyaçlarının normal emek arzını aşmaya ve dolayısıyla ücretlerin yükselmeye başlayacağı bir noktaya, er geç, zorunlu olarak gelinecektir” (Marx; 2011: 593).

Birinci evre, *basit yeniden üretime* benzer şekilde, *ücretli emekçileri* bir kutupta, *kapitalistleri* ise diğer kutupta toplar. Fakat basit yeniden üretimden farklı olarak, Birinci Evrede *üretim ölçeğinin* büyümesi ve *sermaye birikiminin* genişlemesiyle birlikte, *sermaye ilişkisi* de daha büyük ölçekte yeniden üretilir.

Marx (2011: 597), İkinci Evreye kıyasla daha az önem verdiği bu evrenin, işçiler açısından en uygun birikim koşullarını sunduğunu ve bağımlılık ilişkilerinin “rahat ve liberal” biçimlere büründüğünü kabul eder. Bu süreçte *sermaye birikimi* ve *çalışan nüfus* orantılı olarak artar. *Ücretler*, *emek gücü değerinin* üzerine çıkabilir, fakat hiçbir zaman sistemi tehdit edecek bir noktaya ulaşamaz (2011: 600). Fakat bu Birinci Evre, *sermayenin değer bileşiminin* arttığı İkinci Evrenin sadece “özel” bir biçimi, istisnai bir halidir.

Sermayeyi karakterize eden İkinci Evre, Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısımının Görelî Azalmasıdır. Bu evrede belirleyici faktör, *emek üretkenliği* artışıdır. Marx, Görelî Artık Değerin Üretimi bölümünde, emeğin üretkenliğindeki gelişimin, *artık değer (sömürü) oranını* arttırma sürecini incelemiştir. Süreç, *değişir sermayenin* bir kısmının *değişmez sermayeye* kaymasına neden olarak *işçi sayısının* azalmasına neden olmuştur. *Emeğin üretkenliğindeki* artış, *üretim araçları kütesinin* büyümesiyle birlikte *değişmez sermayenin* artmasına yol açmıştır. Bu kez Marx, süreci tersinden ele alır: *Üretim araçları kütesi* büyüdükçe, *emek üretkenliği* de artacaktır. Aralarındaki ilişki çift yönlüdür: *Üretim araçlarının* büyümesi sadece *emek üretkenliği* artışının bir sonucu değil, aynı zamanda onun ön koşuludur (Marx, 2011: 601). Daha fazla makine kullanımı emeği daha üretken hale getirecek; tersinden, *emeğin üretkenliği* arttıkça *makineleşme* de hızlanacaktır. *Emek üretkenliği* ile üretim araçları kütesinin büyümesi anlamına gelen *makineleşme* karşılıklı olarak birbirlerini destekler (bkz. Şekil 9).

Şekil 9: Emek Üretkenliği – Makineleşme İlişkisinin Karşılıklılığı

Emek Üretkenliği ↑ ⇔ Üretim araçları Kütesi ↑

Marx’ın İkinci Evre sürecinde inceleyeceği niceliksel değişiklikler, *sermayenin değer ve teknik bileşimlerindeki* unsurların *mutlak ve görelî* artışlarını ve azalışlarını kapsar. Öncelikle, *emek üretkenliği* ile *üretim araçları kütesindeki* bu çift

yönlü artışın, her ikisi de *emek süreci soyutlaması* olan *emek kütlesi* ile *üretim araçları kütlesini* ne şekilde etkileyeceğine odaklanır. Emek üretkenliğinin ile üretim araçları kütlesinin karşılıklı olarak artması sonucunda, “*emek süreci*”nin hem öznel hem de nesnel faktörlerinin fiziksel kütleleri —*emek ve üretim araçları kütleleri*— büyür. Ancak *emek üretkenliğindeki* artış nedeniyle aynı miktardaki ürün daha az emekle üretilebilir hale geldiğinden, nesnel faktör olan *üretim araçlarındaki* artış, öznel faktör *emek gücü kütlesindeki* artıştan daha fazla olur. Sonuç olarak, üretim araçlarının emek kütlesine oranı —yani *sermayenin teknik bileşimi*— artar.¹³³

Şekil 10: Sermayenin Teknik Bileşimi Unsurlarındaki Görelî Artışlar¹³⁴

Emek gücü ↑ Üretim Araçları Kütlesi ↑↑ Sermayenin teknik bileşimi ↑

Sermayenin *teknik bileşimi* unsurlarındaki büyümeler, doğrudan *değer bileşimine* de yansır. *Üretim araçları kütlesindeki* artış, *değişmez sermayede* bir artışına yol açarken; *emek gücü kütlesindeki* artış, *değişir sermayeyi* artırır. Fakat kendi içerisinde değerlendirildiğinde, *değişmez sermaye*, emek gücünün toplam değeri olan *değişir sermayeye* kıyasla daha fazla büyür. Çünkü önceki bölümde görüldüğü üzere, *değişir sermayenin* bir kısmı düzenli olarak *değişmez sermayeye* kayar. Sonuçta, sermayenin “*emek süreci*” soyutlaması olan teknik bileşiminde meydana gelen artış, “*değerlenme süreci*” soyutlaması olarak değer bileşiminde de *değişir sermayenin* bir kısmının *değişmez sermayeye* dönüşmesiyle sürekli bir yükselişe neden olur¹³⁵ (bkz. Şekil 11).

Şekil 11: Sermayenin Değer Bileşimi Unsurlarındaki Görelî Artışlar

Değişir Sermaye ↑ Değişmez Sermaye ↑↑ Sermayenin değer bileşimi ↑

Marx, sermayenin *teknik bileşiminin* unsurlarını —*üretim araçları kütlesi* ve *çalışan nüfus*— ve sermayenin *değer bileşimi* unsurlarını —*değişmez sermaye*, *değişir sermaye*— başta kendi içlerinde karşılaştırır. Sonraki karşılaştırma, sermayenin *teknik bileşimi* ile *değer bileşimi* arasındadır: “Bununla beraber, *değişir sermaye* kısmının

¹³³ Marx’ın (2011: 601) ifadesiyle: “Ne var ki, ister bir koşul isterse bir sonuç olsun, emek üretkenliğindeki artışı ifade eden, üretim araçlarının büyüklüğünün, bunların parçası haline gelen emek gücüne göre artmasıdır. Yani, emek üretkenliğindeki artış, kendisini, emek kütlesinin, bu emek kütlesi tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesine oranla azalmasıyla, ya da emek sürecine katılan öznel faktörün aynı süreçte yer alan nesnel faktörlere oranla büyüklük olarak azalmasıyla gösterir”.

¹³⁴ Şekillerde yer alan unsurlar arasındaki görelî artış karşılaştırmaları, ok sayısı üzerinden yapılmıştır.

¹³⁵ “Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, (artış) ..., sermayenin değer bileşiminde, sermayenin *değişmez* kısmının *değişir* kısmı aleyhine büyümesiyle yansır” (Marx, 2011: 602).

değişmez sermaye kısmına oranla azalması, ya da sermaye değerinin değişmiş bileşimi, sermayenin maddi unsurlarının bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir” (2011: 602). İkinci Evrede, *emek gücü kütlesi* de, *değişir sermaye* de büyür. Ancak, *emek gücü kütlesindeki artış*, *değişir sermayedeki artıştan* çok daha fazladır. Benzer şekilde, hem *kütle* olarak *üretim araçları* hem de *değer karşılığı* olan *değişmez sermaye* artar. Fakat *üretim araçları kütlesindeki artış*, *değişmez sermayenin* artışını katbekat aşar.¹³⁶ *Değer artışlarının*, *kütle artışlarından* az olmasının basit sebebi, *emek üretkenliği* artışıyla birlikte üretilen miktarların artmasına karşıt olarak genel düzeydeki *tüm meta fiyatlarının (değerlerin) düşmesidir*.¹³⁷ Bu karşılaştırmalar neticesinde aşağıdaki *görelî artışlar* elde edilir:

Şekil 12: Kütle – Değer Karşılaştırması

Emek Gücü ↑↑ Değişir Serm. ↑ Üretim Araçları Kütlesi ↑↑ Değişmez Serm. ↑

Böylece *emek üretkenliğine* bağlı dört değişken arasındaki tüm *görelî artışlar*, kendi aralarında ikişer ikişer kıyaslanabilir hale gelir. Aşağıdaki Şekil 13, bu karşılaştırmaların tamamını özetlemektedir:

Şekil 13: Sermayenin Teknik ve Değer Bileşimlerindeki Tüm Unsurlar Karşılaştırması

Emek ↑↑ Üretim Araçları ↑↑↑↑↑ Sermayenin Teknik Bileşimi ↑↑↑

Değişir Sermaye ↑ Değişmez Sermaye ↑↑ Sermayenin Değer Bileşimi ↑

Marx, tüm bu karşılaştırmaları yaptıktan sonra, sermaye birikimini sermayenin yoğunlaşması, merkezileşmesi, rekabet ve kredi sisteminin gelişimi gibi süreçler üzerinden derinleştirir. Tüm bu süreçler, *sermaye birikimini* arttırır ve hızlandırırken; emeğe olan talebi görelî olarak ivmeli bir biçimde daha da azaltan köklü değişiklikleri de beraberinde getirir. *Ek sermaye*, kendi büyüklüğüne oranla giderek daha az *işçiyi* kendisine çekerken; eski sermaye, daha önce çalıştırdığı işçilerden çok daha fazlasını sisteminin dışına iter. Bu durumun kaçınılmaz sonucu ise Bir Görelî Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu (3. Moment) olur.

¹³⁶ “Bu nedenle, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farkta meydana gelen büyüme, değişmez sermayenin kendilerine çevrildiği üretim araçları kütlesi ile değişir sermayenin kendisine çevrildiği emek gücü kütlesi arasındaki farkta meydana gelen büyümeden çok daha küçük olur. Birinci fark ikinci farkla birlikte büyür, ama bu, daha küçük bir derecede olur” (Marx, 2011: 602).

¹³⁷ “Bunun basit bir nedeni var: emeğin artan üretkenliğiyle birlikte, yalnızca bu emek kütlesi tarafından kullanılan üretim araçlarının hacmi büyümeyiz, aynı zamanda bunların hacimlerine oranla değerleri düşer” (Marx, 2011: 602).

Marx'ın sözel olarak sayfalarca anlattıklarını, sayısal olarak tablolar üzerinden daha kesin bir şekilde izlemek mümkündür. Göreli artık değer üretiminin ele alındığı bölümde, Genişletilmiş Referans Tablosundaki (Tablo 12) değerler, emek üretkenliğinin arttırılmasıyla birlikte gelişen “düşük düzey makineleşme durumunda” Tablo 13'teki gibi değişmişti. Takip eden tablolarda (Tablo 13 ile birlikte Tablo 14 ve Tablo 15) emek üretkenliğinin henüz olmadığı Referans Durum, farklı makineleşme düzeyleri ile karşılaştırılmıştı. Önceden emek gücüne yatırılan sermayenin bir kısmı yeni alınan üretim araçları kütesine yatırılmış, sermayenin değer bileşimini artmıştı. Marx, *Kapital*'in sonunda, *sermaye birikiminin* bir süreç olarak *üretim araçlarındaki* artışı, bu artışın ise gerisin geri *emek üretkenliğini* yeniden arttıracaklarını vurgular (Şekil 9). Bu durumda artan *üretim araçları kütlesi* tekrar *emek üretkenliğini* ve *artık değer oranını* yükseltecek; bu da sermayenin *değer bileşiminin* daha da artmasına yol açacaktır. Sürecin başlangıcında artık değer oranı %50 ve sermayenin değer bileşimi %150 iken, aynı toplam sermaye üzerinden bu oranların sırasıyla % 200 ve % 900'e çıktığını varsayarsak, aşağıdaki İkinci Evre tablosu elde edilir:¹³⁸

Tablo 22: İkinci Evre Tablosu

$\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$ $\frac{4}{8} = \frac{8}{16}$ Sermayenin değer bileşimi = $\frac{8100}{900} = \%900$ Artık değer oranı = $\frac{8}{4} = \% 200$ İşçi sayısı (n) = 22500				
Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	Değişir Sermaye	Değişmez Sermaye	Toplam Sermaye
90000 saat (900 lira)	180000 saat (1800 lira)	900 lira (90000 saat)	8100 lira (810000 saat)	9000 lira (900000 saat)

(1 saatlik emek zaman = 1 kuruş)

(1 lira = 100 kuruş)

Marx'ın *sermayenin teknik bileşimi ve değer bileşiminin unsurları* arasında yaptığı karşılaştırmaları kendi tablolarımız üzerinden daha açık bir şekilde değerlendirebilmek için, Birinci Evre ve İkinci Evre tablolarına (Tablo 21 ve Tablo 22) ait *değişmez sermaye, değişir sermaye, işçi sayısı* ve asıl önemlisi *artık değer* verilerini tek bir tabloda toplarsak, aşağıdaki sonuçlara ulaşılır:

¹³⁸ Emek üretkenliği 2 katına çıkmış olacaktır.

Tablo 23: Birinci ve İkinci Evrelerin Karşılaştırılması

	Referans Durum	Birinci Evre	İkinci Evre
Artık Değer Oranı	% 50	% 50	% 200
Değer Bileşimi	% 150	% 150	% 900
Toplam Sermaye	90	9000	9000
Değişmez Sermaye	54	5400	8100
Değişir Sermaye	36	3600	900
Çalışan Sayısı	450	45000	22500
Artık Değer	18	1800	1800

(Sermaye değerleri lira üzerindendir.)

Marx'ın *Kapital* boyunca geliştirdiği ve son bölümde sonuçlandırdığı akıl yürütmeler, tablolardaki verilerle karşılıklı olarak örtüşmektedir: Tablolar, Marx'ın yaklaşımını izlemeye olanak sağlamakta; Marx'ın çözümlemeleri ise tabloların sonuçlarını desteklemektedir. Birinci Evredeki veriler, basitçe Genişletilmiş Referans Durum Tablosundaki (Tablo 12) verilerin 100 katıdır (*artık değer oranı ve sermayenin değer bileşimi sabit*). Ancak *emek üretkenlik* artışına dayanan İkinci Evredeki veriler önemli ve anlamlıdır; sonuçlar Marx'ın diyalektiğini doğrularken, Marx'ın karşılaştırmaları da tablolarla uyum içindedir.

Birinci Evrede her şey 100 katına çıkmıştı. İkinci Evrede ise, toplam sermaye 100 katına çıkarılıp referans tablosundaki verilerle karşılaştırıldığında; *değişmez sermayenin* 150 katına ($\frac{8100}{54}$), *değişir sermayenin* ise sadece 25 katına ($\frac{900}{36}$) çıktığı görülür. *Değişmez sermayedeki* artış, *değişir sermayeye* kıyasla çok daha büyüktür. *Sermayenin teknik bileşimi* açısından bakıldığında, değişmez sermayenin maddi unsuru olan *işçi sayısı* yalnızca $\frac{22500}{450} = 50$ katına çıkmıştır. Buna karşılık, *üretim araçları kütlelerinin* (her ne kadar tablodan doğrudan görmek mümkün olmasa da) makineleşmenin işçilerin yerini alması nedeniyle 100'lerce, hatta belki 1000'lerce katına ulaşacağını tahmin etmek zor değildir. *Sermayenin değer bileşimi* 6 katına ($\frac{\% 900}{\% 150}$) çıkarken, *teknik bileşimdeki* oran artışının, üretim araçları kütleindeki devasa artıştan kaynaklı, bu değer katbekat üzerinde olacağı açıktır. Böylece *sermayenin hem teknik bileşimdeki hem de bileşenlerindeki* artış, *değişmez* ve *değişir sermaye* karşılıklarından ve bunların birbirlerine oranından fazla olacaktır. *Teknik ve değer*

bileşimlerinin her biri kendi içlerinde ve karşılıklı değerlendirildiğinde; *üretim araçları* ve değer karşılığı olan *değişmez sermayedeki* artışların, *işçi kitlesi* (veya *nüfus*) ve değer karşılığı olan *değişir sermayedeki* artışlardan fazla olduğu görülür. (krş. Sekil 13)

Marx'ın ilk olarak odaklandığı nokta, *sermaye birikiminin* çalışan ve çalışamayan kişi sayısını, yani “*nüfusu*” nasıl etkileyeceğidir. Kapitalist Birikimin Genel Yasasının üçüncü bölümü, *değişir sermayenin* yerini *değişmez sermayeye* bırakmasının *emek kütlesi* üzerindeki etkilerini inceler. *Kapital*, *değer diyalektiğinin* kapanışını, “işsizlik” ve “yedek sanayi ordusu”nun, zorunlu olarak artmak durumunda olan “toplam nüfus” içerisindeki hem “mutlak” hem de “görelî” artışı ile yapar.

Matematiksel açıdan, *sermaye bileşimleri* ile *nüfus* arasındaki ilişki basittir: *Nüfus*, “*mutlak*” olarak sürekli artmak zorundadır. Önceki bölümde incelediğimiz üzere, kapitalizm kendi uzlaşmaz çelişkisini ancak *üretim ölçeğini* büyüterek — *mutlak artık değer* yöntemlerine dönerek— yani *nüfusu mutlak* olarak arttırarak öteleyebilir. Ancak çalışan *nüfus*, “*görelî*” olarak sürekli azalmak zorundadır. Çünkü birbirini çift yönlü besleyen *emek üretkenliği* ve *makineleşme*, giderek artan biçimde çalışan “*gerekli nüfusun*” yerini alır. *Nüfusun* nicelik olarak sürekli artan bir kısmı “atıllaşır”; *sermaye birikimi*, giderek büyüyen bir ölçüde “gereksiz nüfus” üretir. *Sermaye birikimiyle* birlikte *gereksiz nüfus*, hem *mutlak* hem de *görelî* olarak artar. Tablolar üzerinden bakıldığında, sermaye bileşiminin aynı kaldığı Birinci Evrede 45000 kişiye istihdam sağlanırken; aynı büyüklükteki sermaye, İkinci Evrede bu sayının yarısı olan 22500 kişiyi “gereksiz nüfus” haline getirmiştir. (bkz. Tablo 24).

Birinci Evrenin tersine, İkinci Evrede *emek talebi*, *toplam sermaye* büyüdükçe *görelî* olarak sürekli küçülecektir. Her ne kadar sermaye genişledikçe *emek gücü talebi mutlak* olarak artsa da, bu artış “giderek azalan bir oranda” gerçekleşir. Çünkü makinelerin işçi kitlesinin yerini almasıyla, sermayenin *değişmez* kısmı, *değişir* kısmından daima daha çok büyüyecek; *emek talebi*, *toplam sermaye* tarafından değil, *değişir* kısmı ile belirlendiğinden *görelî* olarak hep azalacaktır. Dolayısıyla “fazla ya da artık işçi nüfusu yaratan, kapitalist birikimin kendisinden başka bir şey değildir” (Marx, 2011: 608-609). Fakat Marx, ilişkiyi her iki yönünden ele alır. Zira işçiler, bizzat kendi emekleriyle ürettikleri *sermaye birikimi* sonucunda “giderek büyüyen

ölçüde, kendisinin görelî artık nüfus haline getirilmesinin araçlarını da” üretmektedirler (2011: 610). Ancak “görelî bir aşırı nüfusun, yani sermayenin kendi kendini değerlendirmesinin yol açtığı ortalama ihtiyaçlara göre fazla bir nüfusun yaratılması”, sermaye birikiminin yalnızca bir sonucu değil; aynı zamanda “modern sanayinin varlık koşulu”dur (Marx, 2011: 612).

Ne var ki Marx, kendi başına bir demografi (nüfus) teorisini değildir. Marx’ın gösterdiği şey, “sermayenin birikim yasasının” zorunlu olarak —bir sonucun aynı zamanda koşul haline gelmesi— bir “nüfus yasası” olduğu gerçeğidir. Ancak, sermaye birikimi “mutlak” olarak artan, fakat “görelî” olarak azalan *çalışan nüfus* anlamına geliyorsa, yalnızca kendi ölümünü tescillemiş olur. Zira “nüfus”, sermayenin —*değerin*— tek kaynağıdır. Birinci ve İkinci Evre tabloları, *Sermaye* açısından asıl önemli veri olan *artık değer* miktarları üzerinden karşılaştırıldığında; İlk Evrenin sonunda 1800 lira olan artık değer, İkinci Evrede de yine 1800 lira olduğu görülür. *Emeğin üretkenliği* ve *artık değer oranı* artmış olmasına rağmen, *işçi sayısındaki* azalıştan dolayı *artık değer* arttırılamamıştır. *Artık değer*, artık kendisini arttırabilen bir değer değildir. Önceki bölümde incelenen *artık değer*in mantıksal Sınırı, bu kez tarihsel süreç içerisinde, belli bir zaman dilimindeki telafi edilemezlik Sınırına dayanmıştır (bkz. aşağıdaki çizelgeler).

Çizelge 7

Birinci Evre

A	_____	B	_____	C
	360 bin		180 bin	

İkinci Evre

A	_____	B	_____	C
	90 bin		180 bin	

Çizelgelerin karşılaştırılması, *değer yasasına (sermayeye)* dayalı üretim biçiminin bu kez tarihsel düzeyde “sonunun başlangıcını” işaret eder. *Emek üretkenliği* artmış olmasına rağmen, *artık değer* arttırılamamış, üretilen toplam değer-ürün ise yarıya yarıya azalmıştır (540 bin saatten 270 bin saate). Sermaye, gerçekte bizzat kendisi olan *değer* temelini, çalışan nüfusu *atıl nüfus* haline getirerek yarıya daraltmıştır. Marx’ın “sermayenin kaçınılmaz yıkılışı” ile kastettiği şey, sermayenin

kendi zorunlu *mantıksal diyalektiğinin*; zaman içinde —*tarihsel* olarak— bir noktada kendi sonunu getirmesinin zorunlu olduğudur. *Grundrisse*’de *Engel* ve *Sınır* kavramlarının yoğun biçimde kullanıldığı paragraf hatırlandığında, Marx burada sermayenin, belirli bir tarihsel aşamaya kadar, sürekli olarak bizzat kendisinin koyduğu ve aştığı *Sınırlar* içinde hareket etmek zorunda olduğunu bildirmişti. Paragraf şöyleydi:

“Ancak, sermayenin tüm bu sınırları birer engel olarak gördüğü, dolayısıyla *ideal* olarak onları aştığı gerçeğinden, *gerçekte de* onların üstesinden geldiği sonucu çıkmaz; ve bu türden her engel sermayenin özgül niteliğiyle çelişki içinde olduğundan, sermayenin üretimi, sürekli olarak aşılacak ama sürekli yeniden vazedilen çelişkiler içinde ilerleyecektir. Dahası var. Sermayenin durmaksızın yöneldiği genellik, bizzat sermayenin kendi yapısı içinde engellerle karşılaşır; gelişiminin belli bir aşamasında bunlar, bizzat sermayenin bu dinamiğin önündeki en büyük engel olduğunun anlaşılmasını sağlayacak ve dolayısıyla sermayenin kendi kendini ortadan kaldırmasını zorunlu kılacaklardır” (Marx, 2014: 382).¹³⁹

Kapital’in tüm anlatısı, *Birşey için Sınır* olanın; *Başkası için Engel* haline gelme sürecidir. Sermayenin *içsel Sınırı*, doğal olarak *artık emeğin Sınırı*, yani *gerekli emek ile kendisi* arasındaki noktaydı. Diğer bir *Sınırı* ise, *toplam değerinin Sınırıydı*. Sermaye —iki üretim biçimi arasındaki *mantıksal* çelişkisine rağmen— *mutlak* yolla üretim ölçeğini hep genişleterek gelişiminin belli bir aşamasına kadar her seferinde bu *Sınırları* aşıp yeniden koyarak —*zamansal* olarak— kendisini sürdürebilme ve bu süreçte *birikim* sağlama olanaklarına sahiptir. Fakat belli bir noktadan sonra, *zamansal* açıdan da *telaflı edilemezlik Sınırlarına* dayanır. Çünkü dünya, sonuçta *Sınırlı* bir coğrafyayı ifade eder. Eninde sonunda, tarihsel bakımdan “genişletilmiş iş günü”nün toplam değerinin ve mekansal açıdan “nüfus artışının” ve “üretim ölçeğini genişletebilmesinin” *mutlak Sınırlarına* ulaşır. Örneğimizde olduğu gibi, *artık değerini* “artık” *arttıramayan Sermaye*, kendi tarihsel süreci içerisinde de, uzlaşmaz çelişkisini sürdürebileceği *Engel* aralığının son noktası olan *telaflı edilemezlik Sınırlarına* dayanmıştır; sermaye artık, *Sermaye* olamayan “sermaye(?)”dir. Bu *eşikte*

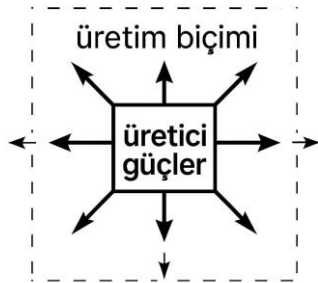
¹³⁹ Metindeki “ayakbağı” sözcüklerinin yerine “engel” kullanılmıştı.

sermayenin —*artık değerin*— *Sınırları* artık, üretici güçler —*gerekli emek*— açısından *tarihsel* ve *zorunlu* olarak ortadan kaldırılması gereken *Engellerdir*.

Marx'ın *Kapital*'in bu son bölümünde son odaklandığı nokta, “sermayenin organik bileşimi”dir: Maddi olanlar —*üretim araçları* ve *üreticiler*—, biçimsel olanlara —*değişmez* ve *değişir sermaye*— karşıt olarak çok daha fazla artmıştır; artık ipek böceğinin kozasını parçalayıp kelebek olma vakti çatmıştır.

Marx yukarıda *Grundrisse*'den tekrar alıntılanan önemli pasajının uzunca son cümlesinde, *gerekli emek* ile *artık emek* arasındaki aynı ilişkiyi bu kez *sermayenin teknik bileşiminin* faktörleri açısından ele alır ve kapitalizmin belli bir aşamasında *Sermayenin kendi Sınırlarının* bu kez *üretici güçler* açısından *Engel* haline geleceğini bildirir. Sermayenin aşilamaz *Sınırları*, *gerekli emeğin* maddi karşılığı olarak *üreten nüfus* için artık aşılması mümkün ve gerekli olan *Engeldir*. Marx'ın bahsettiği ilişki, basitçe bölümün başında inceleyeceğini belirttiği “*sermayenin organik bileşimi*” yani maddi unsurların *biçimsel* karşılıkları üzerindeki etkisidir. İkinci Evre tablosu örneğinde *işçi sayısı* 50 kat artarken, *değişir sermaye* sadece 25 kat artmış; *üretim araçları kütlesi* 100'lerce belki 1000'lerce kez büyürken *değişmez sermaye* yalnızca 150 katına çıkmıştır. Bu veriler, *üretim biçiminin* artık *üretici güçlere* aşılabilir *Engel* olduğu anlamına gelir. Çizelgedeki B noktası bundan böyle sadece *artık emeğin mantıksal Sınırı* değil, aynı zamanda *gerekli emeğin tarihsel Engelidir*. Toplum ve doğa, artık *Sermayeden* intikamını alabilecek, *Sahte Özne* yerini *Gerçek Özneye* bırakacaktır.

Şekil 14: Kapitalizmin Yıkılışı: Biçimin İçeriğe Engel Olması

Belli bir tarihsel aşamada, *sermayenin teknik bileşiminin maddi unsurlarındaki* artış, *sermayenin değer bileşimi unsurlarındaki artıştan* zorunlu olarak çok daha fazla

olur. Diğer bir deyişle, *üretim araçları* ve *üretici güçlerin kütleindeki* artış, kapitalizmdeki biçimsel karşılıklarının toplamı olan *toplam sermayedeki* artışı katbekat aşar. Biçimsel *değerlenme süreci* soyutlamaları, maddi *emek süreci* soyutlamalarının *Engeli* haline dönüşür. Üretimin kılıfı, üretimi gerçekleştirenlere dar gelir; biçim, içeriği *Engeller*. Marx'ın “kabuğun parçalanması” metaforu ile anlattığı, *maddi üretici güçlerin önündeki biçimse Engelin* —yani *Sermaye biçiminin*— zorunlu yıkılışıdır. Kapitalist üretim biçiminin zorunlu yıkılışı, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın girişi; *Kapital*'in sonucudur:

“Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üst yapıyı, büyük ya da az bir hızla alt üst eder.” (Marx, 1993: 23, çeviri değiştirilmemiştir, krş. Marx, 2010d: 263¹⁴⁰).

“Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşmadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.” (Marx, 2011: 729, çeviri değiştirilmemiştir, krş. Marx, 1982: 930¹⁴¹).

¹⁴⁰ “At a certain stage of development, the material productive forces of society come into conflict with the existing relations of production or—this merely expresses the same thing in legal terms—with the property relations within the framework of which they have operated hitherto. From forms of development of the productive forces these relations turn into their fetters. Then begins an era of social revolution. The changes in the economic foundation lead sooner or later to the transformation of the whole immense superstructure”.

¹⁴¹ “The centralization of the means of production and the socialization of labour reach a point at which they become incompatible with their capitalist integument. This integument is burst asunder. The knell of capitalist private property sounds. The expropriators are expropriated”.

SONUÇ

Kapital tek bir *çelişki* ile başlar, tek bir *çelişki* ile sona erer. Bu *çelişki*, *metanın* kendi *iç çelişkisi*, *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki *karşıtlıktır*. *Çelişkinin* bir ucu, *özel ve tarihsel bir üretim biçimi olan kapitalizme* basar, diğer ucu ise *tüm insanlığın zaman ve yer (mekan) kısıtlamalarından bağımsız genel toplumsal üretimine* dayanır. *Değer* ayağı, her şeyin *mübadele değerleri* olarak alınıp satıldığı kapitalist topluma özgüdür. *Kullanım değeri* ise kapitalist dönemi hem kapsayıp hem de ötesine uzanarak, insanlığın tüm maddi ve manevi üretimini; *tarihsel* veya *tarih ötesi*, *özel* veya *genel* üretmiş olduklarının ve sahip olduğu üretebilme potansiyelinin *soyutlanmasıdır*. Her ikisi de, Marx'ın bir *bütünlük* olarak ele aldığı halî hazırdaki toplumsallığın soyutlamalarıdır. Marx'ın *Kapital*'deki *eleştirel* gücü, kapitalizm incelemesine *gerçek soyutlamalarla* başlamasından gelir.

Marx, soyutlamaların doğasına dair temel kavrayışını, erken dönem eserlerinden biri olan *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* üzerine çalışırken geliştirir. Yıllar sonra *ekonomi politığın eleştirisine meta ile başlarken*, burada edindiği derslerden doğrudan yararlanacaktır. *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, içerik açısından Hegel'in *devlet kuramını*, biçim açısından ise *diyalektik yöntemini* sert biçimde eleştirir. Marx, Hegel'in *Sivil Toplum ile Devlet* arasında kurmaya çalıştığı *olumlu diyalektiği*, eserdeki her bir önermeyi tartışarak temelden sorgular. Bu eleştiriyi, *tersinden* kendi *negatif/eleştirel diyalektiğini* inşa etmek için bir çerçeve olarak kullanır. Marx, *Eleştiri* boyunca, gerçekte karşıtlıkları çözemiyor olmasına rağmen Hegel'in bunları "*kendince*" *çözme biçimlerini* ve bu *sahte çözümlerin sonuçlarını* inceler. *Eleştiri*'nin doruk noktasında ise, Hegel'in *çözdüğünü sandığı* bu *çelişkilerin* gerçekte neden *çözülemediğini* sorgular ve *karşıtlıkların doğası* ile *soyutlamalara* dair kendi tespitlerini geliştirir.

Marx'a göre, Hegel'in yanlışı daha başlangıç noktasında kendini gösterir. Hegel, bir *imkansızlığın* peşindedir; baştan *uzlaştırılması mümkün olmayan karşıtlıklar* arasındaki *çelişkileri*, "*düşünce yoluyla ortadan kaldırmaya*" çalışmaktadır. Bu tez çalışmasında 1. *Öz biçimi karşıtlıkları* olarak adlandırdığımız — Marx'ın örnekleriyle, *kutup ile kutup-olmayan* ya da *cinsiyet ile cinsiyet-olmayan* gibi— *karşıtlıklar* arasındaki *çelişkiler* *çözülemez*. Çünkü bu uçlar, karşılıklı olarak

birbirlerini dışlar ve bu nedenle *gerçek bir karşıtlık durumu* oluştururlar. Hegel'in *Hukuk Felsefesi* boyunca, *Devlet-Sivil Toplum karşıtlığı* nezdinde *ortadan kaldırmaya* çalıştığı çelişkiler, kutup ile kutup-olmayan benzeri *uzlaşmaz çelişkilerdir*. Oysa, *burjuva modernliğine özgü* bu tarihsel karşıtlık, Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezlerde* açıkça belirttiği üzere, *düşünce yoluyla değil*, ancak *devrim yoluyla* aşılabılır. Hegel'in *olumlu diyalektiği*, aslında *aşılamaz olan uzlaşmaz karşıtlıkları*, yalnızca “düşünce” yoluyla ve manipülatif biçimde *ortadan kaldırmaya* dayanır.

Kutup ile kutup-olmayan benzeri bu birinci tip karşıtlıkların tam karşısında — Marx'ın örnekleriyle, kuzey ile güney veya kadın ile erkek gibi uçları barındıran— ikinci tip karşıtlıklar (2. *Öz biçimi karşıtlıkları*) bulunur. İlk karşıtlık tipinin aksine, kuzey ile güney arasında herhangi bir *gerçek karşıtlık yoktur*; her ikisi de *kutuptur*. Aynı şekilde, kadın ile erkek cinsiyetleri de *özdeşdir*; aynı *özün* farklı varoluşlarını, farklılaşmış belirlenimlerini ifade ederler. Kuzey ile güney veya kadın ile erkek uçları arasında *gerçek bir karşıtlık* ya da *çelişki* bulunmaz. Diyalektik yöntem, *başlangıç noktası* olarak 1. veya 2. *Öz biçimlerini* almamalıdır. Bu *Öz biçimlerindeki* sorun, ya *mutlak olarak karşıt* ya da *mutlak olarak özdeş* olmalarıdır. *Diyalektiğin başlaması gereken ikilik, aynı bütünlüğün farklı yönleriyle soyutlanması sonucu elde edilen ve başından birbirlerini dışlamayan özler olmalıdır*. Marx'ın *Hukuk Felsefesi Eleştirisi*'nde 3. *Öz biçimi karşıtlıkları* olarak ele aldığı örnekler; soyut tinselcilik ile soyut materyalizm ve din ile felsefedir. Bu tür ikilikler, *aynı bütünlüğün farklı soyutlamaları* olarak *gerçek özsel bir karşıtlık* içermezler, dolayısıyla *dolayım*a açıktırlar. Bilimsel açıdan, çelişkilerinin *uzlaşır* ve *uzlaşmaz* niteliklerinin açığa çıkarılması gereken, bu tür 3. *Öz biçimi karşıtlıklarıdır*. Marx'ın diğer bir 3. *Öz biçimi soyutlaması* örneği *meta* olacak, *ekonomi politik eleştirisini* metanın içerdiği ikilik — *kullanım değeri ile değer arasındaki karşıtlık*— üzerinden kuracaktır.

Marx, *Kapital*'e *meta* kavramıyla başlar ve kapitalist üretim biçiminin oluşturduğu *bütünlüğü* meta üzerinden gerçekleştirdiği *ikili bir soyutlamaya* tabi tutar. *Kapital*'in başlarında yer alan bu soyutlama; *metadan, kullanım değeri ve değer* (yani soyut emek) yönüne doğru geriye ilerleyen düşünsel bir harekettir. Sayfa sayısı olarak az bir yer kaplasa da, Marx'ın hem Hegelci soyutlamalarla hesaplaşmasının son noktası hem de ekonomi politığın eleştirisine girişi, *metanın ikili soyutlanmasında* gizlidir.

Marx, meta nezdinde *tek bir bütünlüğü*, yani kapitalist üretim biçimini *iki ayrı yönüyle soyutlar*. Metanın ilk yönü, hangi biçimde üretildiğinden tamamen bağımsız olarak, insan ihtiyaçlarını karşılayan bir nesne; yani bir *kullanım değeri* olmasıdır. Kullanım değeri yönü, kapitalizmin herhangi bir üretim biçimi olarak *genel soyutlanmasının* sonucudur. Ancak kapitalist toplumda *kullanım değerleri*, mübadelenin basit araçları ve *mübadele değerinin taşıyıcıları* haline dönüşürler. Marx, metaların altında yatan *Öze* ulaşmak için *metayı tüm kullanım değerlerinden soyutlayarak değere*, yani kapitalizmin toplumsal *Tözü* olan *Soyut emeğe* ulaşır. *Değer* kategorisi, kapitalist bütünlüğü diğer üretim biçimlerinden ayıran *özel soyutlamadır*. Dikkat edilmesi gereken önemli nokta, Marx'ta, *metanın kullanım değerlerinden soyutlanmasının*, “*kullanım değeri-olmayan*” kategorisini değil; niteliksel açıdan “*soyut emeği*”, niceliksel açıdan ise “*toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarı*”nı ifade eden *Değeri* vermesidir.

Kapital'in devamında, tüm kategoriler metanın içerdiği *kullanım değeri-değer* *çelişkisinden* türetilerek geliştirilir. *Değer*, *toplumsal Töz* olarak merkeze yerleştirilir ve başta *kullanım değerleri* olmak üzere her şey, *değerin* hiyerarşik olarak farklı *görünüm biçimleri* haline gelir. Bu süreçte Marx, önce *değerin dolaşım alanını*, ardından *üretim sürecini* oluşturur. *Değerin dolaşımında diyalektiğinin yönü*, *soyuttan somuta* doğrudur; burada, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde çıkardığı dersler bir kez daha kendini gösterir. Marx, *değer* kategorisinden başlayarak, —*meta fetişizmine* mantıksal bir geri dönüş yaptığı bölüm dışında— *değer biçimleri*, *para*, *mübadele süreci* ve *meta dolaşımı* düzeylerinde tek bir diyalektiği takip eder. Kapitalist toplumun *özünde* bulunan *değerden*, bu toplum biçiminin *yüzeyini* oluşturan *dolaşım alanı* türetilir. Diyalektiğin yönü, *Özden Görünümlere* doğrudur. Burada *Öz* öğretisi iş başındadır; ancak bu, *Hegel'in tüm çelişkileri uzlaştıran* öğretisi değil, *Marx'ın uzlaşmazlıkların zorunlu olarak yabancılaştırmalara yol açtığını* gösterdiği *eleştirel Hegel okumasıdır*.

Metanın içerdiği kullanım değeri-değer içsel çelişkisi, ilk olarak *I. Değer biçimini* oluşturan *basit değer ifadesi* ($xA = yB$) üzerinden, *görelî ve eş değer* biçimleri aracılığıyla *dışsal bir ifade* kazanır. Başka bir deyişle, tek bir *metanın* barındırdığı *kullanım değeri ile değer ikiliği*, bu ilk değer biçimi aracılığıyla, iki meta arasındaki *kullanım değeri-mübadele değeri karşıtlığına* doğru *dışsallaşır*. Marx, bu ilk *değer*

biçiminden diyalektik olarak *II. ve III. biçimleri* ve son biçim olan *Para biçiminin* salt *mantıksal formunu* türetir. Ardından, *kanlı canlı mübadelecilerin* piyasada bir araya gelerek *dışarıda bırakılacak metaya* karar vermesiyle; bu mantıksal form *cismiyle* buluşur. Metalden biri, kendisini diğerlerinden ayırıştırıp dışsallaştırarak, *metaların en büyüğü* olan *Paraya* dönüşür. Bu süreçte, adım adım *değerden paraya* ilerlenmiştir. *Paranın* türetilmesiyle birlikte, metanın içerdiği *kullanım değeri – değer içsel ikiliği*, gayet elle tutulur ve somut *Para-Meta dışsal çatallanmasına* kadar evrilmiştir. Marx son önemli adımında iki *değeri*, yani *Meta* ile *Parayı* birbirleriyle ilişkiye sokarak, metaların basitçe *para dolayımıyla* (M–P–M) mübadele edildiği *Dolaşım alanını* oluşturur. Ancak bu döngü *rastlantısallıklara* ve *kırılmalara* açıktır; *sermayenin* henüz ortaya çıkmadığı bu koşullarda *krizlere* gebe dir.

Tüm bu süreç boyunca, metanın içerdiği *kullanım değeri-değer içsel çelişkisi* sırasıyla; *basit değer biçimindeki göreceli değer-eş değer* karşıtlığı, iki meta arasındaki *kullanım değeri-mübadele değeri* dışsal karşıtlığı, *mantıken* ya da *fiilen meta–para karşıtlığı* ve nihayetinde *alış-satış* karşıtlığı aşamalarını izler. *Değer-kullanım değeri* çelişkisi hiçbir aşamada “çözülmez”; sadece kendi devamlılığını sağlayabileceği daha geniş ve karmaşık biçimler üretir. Marx, her geçişte, içsel olanın dışsallaşmasından, dış karşıtlıkların daha belirgin ve kapsayıcı bir çepere kavuşmasından, uçların birbirlerinden daha da uzaklaşmasından ve karşıtlığın belirginleşmesinden; kısacası, *değer-kullanım değeri çelişkisinin* çözülmemiş oluşundan bahseder.

Kapitalizmin *değer-kullanım değeri* çelişkisi, adeta Marx’ın yorumladığı biçimiyle, *devlet-sivil toplum* arasında gerçekte uzlaşmaz olan, ancak Hegel’in uzlaştırdığını zannettiği çelişkiye benzer. Marx, bu tür uzlaşmaz çelişkilerin doğasını yıllar önce *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*’nde incelemiştir. Hegel’in hatası, diyalektiğinin başlangıcına zaten *uzlaşması mümkün olmayan karşıtlıkları* yerleştirmiş olmasıydı. Oysa *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki karşıtlık, birinci *I. Öz biçiminde* değildir; baştan birbirlerini dıştılamazlar. Ancak Marx’ın değerlendirmesinde *dolaşım alanı* oluşturulurken, diyalektik ilerledikçe ve somut düzeylere geçildikçe bu “*karşıtlık*” da gelişmekte ve somutlaşmaktadır. Üstelik, *Kapital*’de *meta* bölümü, *meta fetişi*; *para* bölümü, *meta ve para fetişi*; *alış* ile *satış* arasındaki ilişkinin kopması ise yeniden *meta fetişizmine* göndermede bulunur. Diyalektikleri, tam da bu göndermeyle kurulur. *Hukuk Felsefesi Eleştirisi*’nde olduğu gibi, karşıtlıkların uzlaşmaması

yabancılaşmalar üretmektedir. Marx, *Hukuk Felsefesi Eleştirisi*'nde *uzlaşmaz çelişkilerin doğasını*, düşünsel olarak geriye yönelerek Hegel'in soyutlamalarındaki yanlışlığında nasıl bulduysa; *Kapital*'de de *değer* ile *kullanım değeri* arasındaki çelişkinin uzlaşmaya açık olmayan kökenini bu kez *metanın fetiş karakteri* üzerinden inceler.

Meta fetişizmi bölümü, *Kapital*'de kapitalist üretim biçiminin yarattığı ve üzerinden yükseldiği *yabancılaşmaların* mantıksal olarak incelendiği tek kısım değildir. Marx, özellikle *basit değer biçimini* incelerken, Hegel'in *Öz* öğretisinin birçok kategorisinden faydalanır. Bu bölümde, ortaya çıkan durumların “tuhafliklerini” ve uzlaşması muhtemel olmayan niteliklerini henüz bu soyut düzeyde okuyucuya sezdirerek aktarabilmek için birçok *metafora* başvurur. Metaforların ana teması, yaratılmış olanların kendi yaratıcılarını prangalamaya başlamasıdır. Bu açıdan Marx, aslında Hegel'in çelişkileri her halükarda son kertede uzlaştıran *Öz* öğretisinden ziyade, *uzlaşmayan karşıtlıkların baskılama ve yabancılaşmalara yol açtığı Eleştiri* notlarından faydalanmaktadır. *Basit değer biçimi* incelemesine bu denli önem vermesinin sebebi, bu değer biçimindeki çelişkilerin çözülemeyişinin, ilerleyen diğer tüm biçimlerde daha da gelişerek somutlaşacak olmasıdır. Marx, mantıksal olarak *değer biçimlerini* ve en sonunda *para* kategorisini türettikten hemen sonra, *Metanın* da önceline yerleştirmek üzere *Meta Fetişizmine* doğru *mantıksal* bir geriye gidiş yapar.

Meta fetişizmi, *Kapital*'deki en temel çelişki olan *değer-kullanım değeri* çelişkisinin kökenini ve çerçevesini oluşturur. Kapitalist üretim biçiminde, üreticiler ürünlerini birbirlerinden *bağımsız* biçimde üretirler; üretim süreci başından *dolaysız bir toplumsal süreç* olarak kurulmaz. Bu nedenle üretilen “ürünler” *özneleşerek* meta biçimini alırken, “üreticiler” *nesneleşerek* metaların peşinden gitmek zorunda kalırlar. Üretim sürecinde “kişiler”, başlangıcında bir araya gelerek hangi “şey”in ne miktarda üretilceğine karar vermezler. Kişilerin bireysel emeklerinin *toplumsal emeğin* bir parçası haline gelebilmesi, yalnızca üretilen “şeyler”in *mübadelesine* bağlıdır. Üretim süreci baştan toplumsal olmadığı için, ürünler mübadelelerini mümkün kılacak *soyut emek* parçacıkları —yani *değerler*— olarak üretilir ve böylece *meta biçimini* alırlar. *Kapitalist toplumsallığı* belirleyen şey *üretim* değil, “mübadele”; *üreticiler* değil, “meta biçimi”dir. Bu nedenle, *kişiler şeyleşir, şeyler kişileşir*; ve ancak bu

yabancılaşma temelinde üretilen *ürünler*, hem bir kullanım değerine hem de bir değere sahip *metalar* haline gelebilir. *Meta fetişizmi*, *meta biçiminin* kendisidir.

Marx, *dolaşım alanında* ağırlık verdiği ve uzlaştırılamayan çelişkilerle *yabancılaşmalara* yol açan *öz-görünüm* diyalektiğini, tüm *Kapital* boyunca *üretim alanında* da sürdürür. Bu tez çalışmasında ele alınmamış olsa da, özellikle işçinin makinenin güdümüne girmesi ve *sermayenin biçimsel ve gerçek boyundurukları* incelerken, dolaşım alanında kurduğu bu diyalektik geçerliliğini korur. Ancak *Kapital*'in üretim alanındaki asıl odak noktası, *artık değer* üretimidir. Marx, burada tekrar Hegel'in *Öz* öğretisinden faydalanır. Çelişki, yine bir *kullanım değeri* ile bir *değer* arasındadır. *Dolaşım alanının* başında *toplumsal töz* olarak konumlandırılan Değer, *üretim alanının* başında bir dizi soyutlama ile bu kez tek bir *iş günü* üzerinden iki kısma bölünür: *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman*. Böylece üretim alanının temel karşıtlığı, işçinin kendi geçimini sağlamak için çalışması karşılığı iş günü üzerinden elde edeceği "*gerekli emek zaman*" ile kapitaliste kalan ve realize edildiğinde *artık değerini* oluşturacak olan "*artık emek zaman*" arasındaki çelişki olarak belirir. *Kapital I* düzeyinde, sermaye dolaşımının deforme edici etkileri göz ardı edilerek, artık emek zamanın artık değer ile eşit olduğu varsayılır. *Kapital*'in ilk cildi, teorik yasaları ve ampirik verileriyle, *mutlak ve görelî artı değer* üretimlerini inceleyerek, *gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* arasındaki *mantıksal* ilişkiyi sayfalar boyunca ayrıntılı bir şekilde çözümler.

*Artık değer*in üretimindeki çelişki, *Kapital*'in *dolaşım alanında* ortaya çıkan, *kullanım değeri* ile *değer* arasındaki yabancılaşmalara yol açan çelişkiden daha serttir. *Gerekli emek zaman* ile *artık emek zaman* arasındaki karşıtlığın, *sermayenin mutlak ve görelî artı değer* üretimi üzerinden birlikte ele alınması, iş gününü (toplam *değeri*, *değer-ürünü*) oluşturan bu iki parçacık arasındaki ilişkinin yalnızca "*uzlaşmaz bir çelişki*" değil, aynı zamanda "*mantıksal bir paradoks*" olduğunu ortaya koyar. Gerekli emek zaman ile artık emek zaman arasındaki bu çelişki, *Değer toplumsal Öz* olarak alındığında, bu *Özdeki uzlaşmaz karşıtlığı* ifade eder. Bu iki zaman parçacığı arasındaki uzlaşmaz ilişki, mantıksal olarak Marx'ın *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde sunduğu eleştirel çerçeveye ele alınabileceği gibi; *paradoksal doğası* Hegel'in *Kötü Sonsuzluk* mantığının kavramsal araçlarıyla da incelenebilir. Zira *Öz* alanındaki unsurların birbirlerini *dıştalaması*, *Kötü Sonsuzluk* mantığı ile örtüşür. Marx'ın, daha

felsefi ve kavramsal düzeyde *Grundrisse*'de, daha betimleyici ve ampirik düzeyde ise *Kapital*'de yaptığı şey, *artık değer üretiminin paradoksal yapısını* açığa çıkarmaktır.

Marx, *Grundrisse*'in sermayenin eğilimlerini incelediği en kritik pasajlarında yoğun bir *Kötü Sonsuzluk* tartışması yürütür. *Artık değer*in üretimini tamamlayıp *sermayenin dolaşımına* geçtiği bölümde, *değerin realizasyonu* sorununu ele alırken, tekrar tekrar *Sınır* ve *Engel* kavramlarına başvurur. Bu iki kavramı, zıt anlamlarını gözetip bir arada kullanarak, *aşırı üretim krizlerini* sermayenin dışsal değil, kendi iç yapısal bir sorunu olarak tanımlar ve bu krizin, doğrudan *değer üretiminin* doğasından kaynaklandığını ortaya koyar. Marx'ın *Grundrisse*'in dolaşım bölümünde kullandığı bu *Sınır* ve *Engel* kategorileri, Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde *İyi Sonsuzluk* olarak gördüğü kendi felsefesini, karşısında yer alan *Kötü Sonsuzluk* mantığı ile karşılaştırırken faydalandığı esas kategori çiftidir.

Hegel'in spekülatif felsefesi, *İyi Sonsuzluk* mantığına dayanır; bu mantığın temeli ise, *tüm Sınırların ortadan kalkmasıdır*. Hegel, *Küçük Mantık*'ta *Sınır* kategorisini, *Varlık* ile *Yokluk* arasındaki diyalektik Oluş ilişkisiyle birlikte ortaya çıkan *Belirli-Varlık* düzeyinde ele alır ve *Sınırı*, *Belirli-Varlığın* iki momentleri olan *Birşey* ile bir *Başkasının* arasına yerleştirir. *Büyük Mantık*'ta ise *Sınır* kategorisi daha derinlemesine tanımlanarak *Birşeyin* ve bir *Başkasının* belirlilikleri olan *Belirlenim* ve *Yapı* arasına konulur. *Küçük Mantık* düzeyinde; *Birşeyin Başkasıyla* olan ilişkisinde, *Birşeyin* her *Başkasına* geçişinde *gerçekte* geçtiği şeyin kendisi olması ve böylece kendisini keşfetmesiyle tüm *Sınırlar ortadan kalkar*. *Büyük Mantık*'ta ise *Birşeyin* kendi belirliliği olan *Belirlenimi* ile *Sınırı* arasındaki ilişkinin "*olumsuz bir ilişki*" olması koşulunda; *Belirlenim* "*Gerek*"e, *Sınır* ise "*Engel*"e evrilerek başta aşıp aşılamayacağı belli olmayan *Sınırlar*, *aşılabilir Engele* dönüşür ve *Sınır* "*ortadan kalkma*"ya başlar. *Tüm Sınırların ortadan kalkması*, hem *Mantık Bilimi*'nin, hem de bütünsel Hegel felsefesinin dayandığı *İyi* ya da *Gerçek Sonsuzluk* evreninin kapılarını açan anahtar konumundadır.

Kötü ya da *Sahte Sonsuzluk* ise, *Küçük Mantık* düzeyinde *Birşey* ile *Başkası* arasındaki *Sınırların*; *Büyük Mantık* düzeyinde ise *belirlilikleri* olan *Belirlenim* ile *Yapı* arasındaki *Sınırların* önce *Engele* dönüşmesi, ardından her iki düzeyde de *ortadan kalkması*, ancak *bu Sınırların tekrar tekrar belirerek yeniden ortaya çıkmasıdır*. Hegel,

Kötü Sonsuzluk kavramının iki farklı biçimini tartışır. İlki, *Sonlular —Birşey ve bir Başkası—* arasındaki, bir *Sonludan* diğer bir *Sonluya* doğru süregiden, *sonsuz sayıdaki (ad infinitum) geçiş* halidir. İkincisi ise, *Sonlu* ile bu *Sonluyu* içkinleştiremeyen, ona hep dışsal kalan bir *Sonsuz* arasındaki; kendisini sürekli tekrar eden bir *Sonlu – Sonsuz* ilişkisidir. Hegel, *Kötü Sonsuzluk*’u bu iki alt biçimin bir sentezi olarak da ele alır; bu da kavramın düşünülmesini ve kavranmasını bir nebze güçleştirir. Fakat genel çerçevede *Kötü Sonsuzluk*, Marx’ın da faydalanacağı biçimiyle, *aşılamaz Sınırların* hep *aşılabilir Engeller* zannedilip aşılmaya çalışıldığı ya da aşıldığı düşünülse, hatta aşılsa bile aynı *Sınırların* sürekli yeniden ortaya çıktığı bir “*uzlaşmaz çelişkiler evreni*”dir. *Kötü Sonsuzluk*, *Birşey* ile *Başkası* arasında sürekli tekrarlanan bir *peş peşelik* hali, sürüp giden bir *bitimsizlik* durumu, *Sonsuzun* hep *Sonluya* geri düştüğü bir *almaşıklık* biçimidir. Hegel, “*uzlaşmaz çelişki*” kategorisini yalnızca *Kötü Sonsuzluk* bağlamında kullanır ve bu kavrama *Sınır* ve *Engel* kategorileri üzerinden yaklaşır; Marx ise bu kategorileri, ekonomi politığın eleştirisinde işlevselleştirecektir.

Marx, Hegel’in *Kötü Sonsuzluk* mantığından, kendisini arttırmak zorunda olan Değer olarak Sermaye incelemesiyle doğrudan faydalanır. Marx’a göre, “Sermaye her *Sınırı*, *Engel* olarak görüp aşma çabasında olmak zorundadır”. Ancak aşmaya çalıştığı bu *Sınırlar*, bizzat kendisinin yarattığı ve *sermayeyi sermaye yapan*, onun *Sermaye* olmasını sağlayan *kendi içsel Sınırlarıdır*. Sermaye, kendi oturduğu dalı kesen Nasrettin Hoca veya odadaki tüm besinleri bitirmiş, beslenmek için kendi kuyruğunu yemek zorunda olan yılan gibidir. Nasrettin Hocayı uyaran kişi, Hocanın öleceği günü bilmese de düşeceğini bilmektedir.

Kötü Sonsuzluk mantığı, Marx’ın kapitalizmin *uzlaşmaz çelişkisini* en saf haliyle görmesini ve tanımlamasını sağlar. Kapitalist üretim biçiminin *toplumsal tözü*, onun *özü Değerdir*. Marx, *Grundrisse*’den başlayarak, *değeri iş günü* üzerinden düşünerek —soyutlayarak — ikiye böler: *Gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman*. İlki işçinin, ikincisi kapitalistindir. Tüm kapitalist toplumların ürettikleri *toplam emek zamanını (değeri veya değer-ürünü)* oluşturan bu iki parçacık, “*özdeki uzlaşmaz karşıtlığın ayakları*”nı oluştururlar. *Artık emek zaman*, *gerekli emek zamana koşulludur*. Sermaye, *birinci zorunlu eğilim* olarak, *artık emek zaman* elde etmek ve bunu arttırabilmek için mümkün olan en fazla miktarda *gerekli emeği* işe koşturmak zorundadır. Böylece en yüksek düzeydeki *toplam emek zamanı* ve *artık emek zamanı*

elde edebilecektir. Bunu yapmazsa, *Sermaye* olmaktan çıkacaktır. Ancak öte yandan, *gerekli emek zaman* da *artık emek zamana* koşulludur. Kapitalist *iş gününün* ne kadar azını *gerekli emeğe* ayırırsa, *toplam emek zamanın* (iş gününün) o kadar büyük bir kısmı *artık emek zaman* olarak kendisine kalabilecektir. Kapitalist böyle düşünür, hatta düşünmek zorundadır; *emek üretkenliğinin artışı* ve *rekabet*, sadece böyle düşünmesini değil, aynı zamanda bu şekilde hareket etmesini gerektirir. Bu nedenle *sermayenin ikinci zorunlu eğilimi*, *gerekli emeği* en aza indirmek; dolayısıyla en az miktarda *gerekli emekle*, en yüksek *artık emek zamanı* elde etmeye çalışmaktır. Eğer buna yönelmezse, tekrar *Sermaye* olmaktan çıkacaktır. Ancak az *gerekli emek*, az *toplam emek zaman* ve az *artık emek zaman* demektir. Çünkü değeri, emek üretmektedir; *değerin tek kaynağı, emektir*.

İkinci eğilim kendi içerisinde değerlendirildiğinde, sonuç bir “*uzlaşmaz çelişki*”dir: *Sermaye*, *artık emek zamanı* arttırmak için *gerekli emeği* azaltır. Ancak *gerekli emek* azaldıkça, *toplam değer* de azalır. *Toplam değer* azaldığında ise, *artık emek zaman* (ve *artık değer*) düşer. Birinci ve ikinci eğilim bir arada ele alındığında ise sonuç, açık bir “paradoks”tur: *Sermaye*, *gerekli emeği ister* –birinci eğilim. *Sermaye*, *gerekli emeği istemez* –ikinci eğilim.

Sermaye, gerçekte aşılabilir olan her *Sınır*a, aşılabilir bir *Engel* gibi yaklaşp onu aşma çabasında olmak zorundadır. Yalnızca bu şekilde *Sermaye* olabilir. Fakat *düşünsel* düzeyde bu *Sınırları* aştığını sanması, *gerçekte* onları aştığı anlamına gelmez. Çünkü bu *Sınırlar*, bizzat *artık değer*in veya iş günü üzerinden *artık emek zamanın*, yani *Sermayenin kendi Sınırlarıdır*. *Artık emek zamanın Sınırlarından* biri, *toplam emek zamanın* – yani *iş gününün* – sınırıdır. *Toplam emek zaman* ne kadar uzun olursa, *artık emek zaman* o kadar fazla olacaktır. Bu ilk sınırı değiştirerek *artık değer* elde etme biçimini Marx, *Grundrisse*’de *sermayenin birinci eğilimi*, *Kapital*’de ise *mutlak artık değer üretimi* isimleriyle inceler. Temel yöntem, *iş gününün* uzatılmasıdır. *Artık emek zamanın* ikinci *Sınırı*; kendisi (*artık emek zaman*) ile *gerekli emek zaman* arasında yer alan, kapitalistin işçiyle paylaştığı sınırdır. Sabit iş günü süresi içinde, *gerekli emek zaman* ne kadar kısa olursa, *artık emek zaman* o kadar fazla olacaktır. Bu ikinci *Sınırın* değişmesiyle elde edilen *artık değer* biçimi, *Grundrisse*’de *sermayenin ikinci eğilimi*, *Kapital*’de ise *görelî artık değer üretimi* isimleriyle adlandırılır. *Görelî artık değer* üretimindeki asıl yöntem, *emek üretkenliğinin artışıdır*. Marx’ın burada

zekice ve kavramsal olarak kritik hamlesi, *Grundrisse*'de tek bir *iş günü* kesitinde, nihayetinde “*zaman parçacıkları*” olan *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* kısımları üzerinden saptadığı eğilimleri, “*eş zamanlı iş günleri*” şeklinde tanımladığı “*toplam nüfus*” olarak düşünebilmesidir. *Kapital*'de ise bu “*zaman*” ile “*nüfus*” özdeşliğini *yasalaştırır*. Bu çerçeve, Marx'a, incelemesine herhangi bir *zaman diyalektiği* (tarihsel diyalektik) sokmaksızın, *sermayenin zorunlu paradoksal eğilimlerini*; yalnızca *mantıksal diyalektikle* tüm *çalışan nüfus* ve tek bir *iş günü* üzerinden inceleyebilme olanağı sağlar.

*Artık değer*in üretimi ve sermayenin *uzlaşmaz çelişkisi* üzerine *Grundrisse*'de dağınık notlar halinde ortaya konan fikirler, *Kapital*'de sistematik biçimde Üç Yasa olarak formüle edilir. *Grundrisse*'de *toplam artık emek zaman* (ya da *toplam artık değer*), basitçe *günlük artık emek* miktarı ile *çalışan sayısının* çarpımıdır. Fakat Marx *Kapital*'de, aynı toplamı şu formülle ifade eder: *toplam artık değer = artık değer oranı x değişir sermaye*. Burada *artık değer oranı* (ya da *sömürü oranı*), *iş günündeki artık emek zamanın*, *gerekli emek zamana* oranıdır. *Değişir sermaye* ise, *emek gücünün günlük değeri* ile *toplam işçi sayısının* çarpımına karşılık gelir. Toplam artık değer formülünün iki çarpanı –*artık değer oranı* ile *değişir sermaye*– arasında ters yönlü bir ilişki (*ters orantı*) bulunur. İşte bu formül, *Kapital*'in Birinci Yasasıdır; İkinci ve Üçüncü Yasalar, bu Birinci Yasadan türetilir.

Marx, bu *ters ilişkiden* hareketle *Kapital*'in İkinci Yasasında, bir günün 24 saat olduğunu hatırlatarak, *işçi sayısındaki azalışın iş gününün uzatılması* yoluyla “*telaifi edilemeyeceği*” matematiksel sınırlarının, *sermayenin aşılamaz Sınırları* olduğunu vurgular. Örneğin, işçi sayısının ciddi ölçüde azaltıldığı bir durumda, aynı miktarda *artık değer* elde edebilmek için *iş günün 24 saatin üzerine çıkarılması* gerekir ki bu, fiziksel olarak mümkün değildir. Bu nedenle, bir işçinin bir günde *maksimum çalışabileceği süre*, artık değer üretiminin *aşılamaz üst-Sınırı*dır. Benzer şekilde, *alt-Sınır*, *sömürü oranı* (*artık değer oranı*) ne kadar arttırılmış olursa olsun, çalışan sayısının çok düşük olduğu bir durumda, önceki *artık değer* miktarının dahi yakalanamayacağı noktayı gösterir. Kısacası, Marx'ın İkinci Yasası, Sermayeye *alt-ve üst-Sınırlarını*; *bir günün 24 saat olduğunu* ve *0 (sıfır) işçi ile artık değer elde etmenin mümkün olmadığını* hatırlatır.

Üçüncü Yasa ile Marx, Birinci Yasada verdiği formülde *toplam artık değer* ve *çalışan sayısı* dışındaki tüm değişkenlerini sabit alır ve bu koşul altında, *toplam artık değer*in yalnızca *çalışan kişi sayısına* bağlı hale geleceğini belirtir. Böylelikle, onun deyişiyle, “bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, tek bir iş günü olarak ele alınabilir” hale gelir (Marx, 2011: 298). *Grundrisse*’de “nüfus”un “eş zamanlı iş günleri” olarak düşünülmesi, *Kapital*’de Üçüncü Yasanın doğrudan bir sonucu haline gelir. Ancak *Grundrisse*’den farklı olarak Marx, *çalışan işçi sayısını* yatırılan toplam sermayenin değer üreten kısmı olan *değişir sermayeye* koşullar. Zira kapitalist, toplam sermayesini her zaman ikiye bölerek *üretim araçlarına* ve *emek gücüne* yatırım yapar. Marx, *üretim araçlarına* yatırılan ve süreç sonunda değerinde herhangi bir değişim olmayan sermaye kısmını *değişmez sermaye*; üretim sürecinde değerini değiştirdiği (yani arttırdığı) için *emek gücüne* yatırılan sermayeyi ise *değişir sermaye* olarak adlandırır. *Çalışan işçi sayısı*, *Grundrisse*’de doğrudan *emek üretkenliğine* bağlıken, *Kapital*’de bu sayı *değişir sermayenin* büyüklüğü tarafından belirlenir.

Kapital’in *üç yasa*sı, *Sermayenin paradoksunu* inceleyebilmek için gerekli tüm araçları sunar. *Sermayenin iki eğiliminin* –mutlak ve görelî *artık değer üretimi*– mantıksal olarak, iş gününün iki kısmı olan *gerekli emek zaman* ve *artık emek zaman* üzerinden uzlaşabilmeleri mümkün değildir.

Mutlak artık değer üretimi, *artık emek zamanı iş gününü* uzatarak arttırmaya dayanır. Ancak bir gün 24 saattir, *iş günü* aşılması mümkün olmayan *doğal* ve *toplumsal Sınırlara* sahiptir –İkinci Yasa. Ancak Marx’a göre “zaman”, “nüfus” demektir –Üçüncü Yasa. Mutlak artık değer üretiminin *Sınırı*, *zamansal sınırı*na dayanır dayanmaz, “*nüfus artışı*” olur. Fakat bu kez *sermaye*, sürekli artması gereken *nüfusun* artık değer üretebileceği (yaşayabileceği) alanlar açısından, başlangıçta kutuplar, çöller veya okyanuslar üzerinde; devamında ise yerküre dışında farklı koloniler oluşturma imkânı sağlayamadığı koşullarda, *aşılabilir coğrafi Sınırlarla* karşı karşıyadır.¹⁴² *Artık emek zamanının üst-Sınırı*, *sermayenin insan ve doğayla olan ilişkisinin Sınırıdır*. Mutlak artık değer üretimi, *sonsuz nüfus artışına* koşulludur.

¹⁴² Marx kendi dönemi için *Kapital*’de, mantıksal bir zorunluluk olarak “dış göçleri” tartışır.

Diğer taraftan, *görelî artık değer üretimi*, sabit bir iş günü içinde gerekli emek zamanının azalmasına bağlı olarak *artık emek zamanının* artmasıdır. Marx, *Kapital*'de *ailenin ek emek güçlerine el konulmasını* ve *emeğin yoğunlaşmasını* da *görelî artık değer üretimi* başlığı altında inceler; fakat bu üretim biçiminin temel yöntemi; *emek üretkenliğinin* artışı ve *makineleşme*dir. Marx'ın sermayenin *ikinci eğilimine* dair incelemeleri, *Grundrisse* ve *Kapital*'deki kısmi bir farklılık içerir. *Grundrisse*'de, *artık değer kütesinin* hesaplanmasında değişken olarak *emek üretkenliği* esas alınırken, *Kapital*'de bu rolü *değişir sermaye* üstlenir. Bununla birlikte, her iki eserde de Marx, *emek üretkenliğindeki* artışın, çalışan nüfusun azalmasına yol açacağı sonucuna ulaşır. *Grundrisse*'de gerekli emek zamanının azalması, “eş zamanlı işgünleri” üzerinden, doğrudan *gerekli nüfusun* azalmasıyla özdeşleştirilir. *Kapital*'de ise *emek üretkenliğinin* artışı, *makineleşme* ile eşanlamli kabul edilir; makineler işçilerin yerini alır ve *değişir sermayenin* bir bölümü, *değişmez sermayeye* kayar. Bu sürecin sonucu, *çalışan kişi sayısının* azalması, *işsizliğin* artması ve nihayetinde *nüfusun “atıl” hale gelmesidir*. Mutlak artık değer üretiminin aksine, *görelî artık değer üretimi*, *nüfusun çürümesine koşulludur*.

Marksist ve liberal literatürde *Kapital*'deki *artık değer üretimi* ile ilgili yaygın yanlış kanı, *sermayenin* bu iki yönteminin (*mutlak ve görelî*) birbirleriyle doğal ve uyumlu olduğu yönündedir. Oysa durum bunun tersidir: Bu iki yöntem birlikte, Marx'ın *çalışan nüfus* üzerinden çok net biçimde gösterdiği üzere, *sermayenin uzlaşmaz karşıtlığını* oluşturur. Artık değer elde edildiği *üçüncü bir yol* yoktur. Her iki yöntem, *sermayeyi sermaye* yapan ve eş zamanlı işleyen zorunlu *mantıksal eğilimler*dir. Sermaye, aynı anda çalışan nüfusu hem ister hem istemez —ve yalnızca bu paradoksla *sermaye* olabilir.

Sermayenin çelişkisi, iki ayrı yöntemi arasında kaç kişinin çalıştırılması gerektiği konusunda ortaya çıkan bir uyuşmazlık değildir. *Sermayenin çelişkisi*, sermayenin sermaye olabilmek için aynı zamanda ve sürekli olarak *sermaye olmaktan vazgeçmesi* gerekliliğidir. Sermayenin ikinci eğilimi (*görelî artık değer üretimi*), artık değer arttırılması için, *değerin üreticilerinin* azaltılmasını şart koşar. Sermaye, üreticilerinin payına düşeni (*gerekli emek*) ne kadar azaltırsa; kendi payına düşenin (*artık emek*) o kadar artacağını zanneder. Oysa *değeri üretenler* azaldıkça, *toplam değer* de azalmakta; sermaye *gerekli emekten* çalarak kazandığını, *toplam değer*in

azalması ile kaybetmektedir. *Artık değer üretimi*, kendisine –kendi *değer temeline*– düşmandır.

Marx, bu mantıksal çerçeveyi kurduktan sonra, *Kapital*'de süreci *ampirik* ve *tarihsel* boyutlarıyla da ele alır. *Görelî artık değer üretimi* ile sadece *artık değer* değil, *toplam değer* de devamlı azalmaktadır. Bu durumda, *mutlak artık değer yöntemleri*, sürekli olarak görelî artık değerın “*yardımaına koşmak*” durumundadır. Ancak, dünyanın bir *Sınırı* vardır. Bunun açık anlamı, *biçimin* artık *içeriği* karşılayamayacağı; *değere dayalı bir üretim biçiminin*, zaman içerisinde *maddi kütlesi muazzam şekilde artmış bir zenginlik dünyasını (kullanım değerleri)* kapsayamayacağı bir noktaya gelmek zorunda oluşudur. Çalışan sayısının azaltılmasıyla elde edilen *artık değerin*, aynı sebepten kaynaklanan *değer kayıplarının altında kalacağı* ve bunun *mutlak yollarla telafî edilemeyeceği* nokta, *artık değer üretiminin aşılamaz Sınırı* ve aynı zamanda *değere dayalı üretim biçiminin de sonudur*. Fakat *Sermayeye dayalı üretim biçiminin* bu *aşılamaz Sınırı*, aynı zamanda *üretici güçlerinin gelişiminin önündeki aşılabilir Engeldir*.¹⁴³

Çanlar çalmaktadır.

Sonrası ise: *ya barbarlık, ya sosyalizmdir...*

¹⁴³ Gerçekte *artık değerin* ve *kârın Sınırlarına ilişkin* en net ve tamamlanmış çözümleme için, belirli bir zaman periyodu içerisinde *Kapital II'nin I. ve II. sektörleri* ile *Dolaşır – Sabit Sermaye* ilişkilerinin; ayrıca *Kapital III'te* artık değerin *kâr, faiz ve rant biçimindeki bölüşümünün* de incelemeye dahil edilmesi gerekir. İleri çalışmaların konusudur.

KAYNAKÇA

Albritton, R. (1986a). *A Japanese Reconstruction of Marxist Theory*. London: Macmillan.

Albritton, R. (1986b). Stages of Capitalist Development. *Studies in Political Economy*, 19 (Spring), 113-139.

Albritton, R. (2007). *Economics Transformed: Discovering the Brilliance of Marx*. London: Pluto Press.

Albritton, R. (2015). *Lukacs'ı Aşmak: Öznellik Kuramına Bir Katkı* (çev. T. Saygın ve S. Gül). R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* iç. (95-119). Ankara: NotaBene Yayınları.

Albritton, R. ve Simoulidis, J. (der.) (2015). *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* (Çev. Ed. E. V. Elgür). Ankara: Nota Bene Yayınları.

Albritton, R., and Sekine, T. (der.) (1995). *A Japanese Approach to Political Economy: Unoist Variations*. London: Macmillan.

Althusser, L. vd. (2007). *Kapital'i Okumak* (çev. A. I. Ergüden). İstanbul: İthaki Yayınları.

Anderson, P. (2007). *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler* (çev. B. Aksoy). İstanbul: Birikim Yayınları.

Anglosakson 2. (b.t.). *Kültür Sayfası*.
<https://www.kultursayfasi.com/anglosakson2>, erişim tarihi: 08.04.2024.

Arthur, C. J. (1997). *Against the Logical-Historical Method: Dialectical Derivation versus Linear Logic*. In F. Moseley and M. Campbell (der.), *New Investigations of Marx's Method* In (9-37). New Jersey: Humanities Press.

Arthur, C. J. (2004). *The New Dialectic and Marx's Capital*. Leiden Boston: Brill.

Arthur, C. J. (2011). *Towards a Systematic Dialectic of Capital*. Retrieved from <https://chrisarthur.net/towards-a-systematic-dialectic-of-capital-5/>. Erişim tarihi: 20.12.2023.

Arthur, C. J. (2013). *Sistematik Diyalektik* (çev. Ş. Alpagut). B. Ollman ve T. Smith (der.), *Yeni Yüzyılda Diyalektik* iç. (286-299). İstanbul: Yordam Kitap.

Arthur, C., and Reuten, G. (der.). (1998). *The Circulation of Capital: Essays on Volume Two of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bell, J. R. (2009). *Capitalism and The Dialectic: The Uno-Sekine Approach to Marxian Political Economy*. London: Pluto Press.

Bell, J. R. (2015). *Hegel'den Marx'a ve Sermaye'nin Diyalektiğine*. İç. R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* (Çev. Ed. Ersin Vedat Elgür). Ankara: Nota Bene Yayınları.

Bellofiore, R., and Fineschi, R. (der.). (2009). *Re-Reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bellofiore, R., and Taylor, N. (der.). (2003). *The Constitution of Capital: Essays on Volume I of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Dünya nüfusu. (b.t.). *Vikipedi: Özgür Ansiklopedi*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dünya_nüfusu, erişim tarihi: 08.04.2024.

Elgür, E. V. (2013). *Felsefenin Arzusu Politika: Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Onto-Politika*. Ankara: Nota Bene Yayınları.

Engels, F. (1979). *Doğanın Diyalektiği* (çev. A. Gelen). Ankara: Sol Yayınları.

Feuerbach, L. (2008). *Hristiyanlığın Özü* (çev. O. Özügül). İstanbul: Say Yayınları.

Gorz, A. (1994). *Elveda Proleterya* (çev. I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2012). *Marx'ın Kapitali İçin Kılavuz* (çev. B. O. Doğan). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Hegel, G. W. F. (1991a). *Science of Logic* (çev. A. V. Miller). Amherst. New York: Prometheus Books.

Hegel, G. W. F. (1991b). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Hegel, G. W. F. (1991c). *The Encyclopaedia Logic: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusätze* (çev. T. F. Geraets, W. A. Suchting ve H. S. Harris). Indianapolis: Hackett Publishing Company.

Hegel, G. W. F. (2001). *Philosophy of Right* (çev. S. W. Dyde). Kitchener: Batoche Books.

Hegel, G. W. F. (2013). *Anahatlarda Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim*. (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

Hegel, G. W. F. (2014a). *Anahatlarda Felsefi Bilimler Ansiklopedisi-I: Mantık Bilimi (Küçük Mantık)* (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

Hegel, G. W. F. (2014b). *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)* (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

Houlgate, S. (2006). *The Opening of Hegel's Logic*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

İlyenkov, V. İ. (2009). *Diyalektik Mantık: Diyalektik Mantığın Tarihi ve Diyalektik Mantık Teorisi Üzerine Denemeler* (çev. A. Birdal). İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Kosik, K. (2015). *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme* (çev. E. Kaya). İstanbul: Yordam Kitap.

Lebowitz, M. A. (2006). *Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı* (çev. A. Geniş). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Lenin, V. İ. (2013). *Felsefe Defterleri* (çev. A. Tokatlı). İstanbul: Minör Yayınları.

Lukács, G. (2006). *Tarih ve Sınıf Bilinci* (çev. Y. Öner). İstanbul: Belge Yayınları.

Mandel, E. (2008). *Marx'ın Kapitali* (çev. O. S. Binatlı). İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Marx, K. (1962). *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie. Buch 1: Der Produktionsprozeß des Kapitals*. (Marx-Engels-Werke, Band 23). Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1970). *Critique of Hegel's Philosophy of Right* (çev. J. O'Malley). Oxford: Oxford University Press.

Marx, K. (1973) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)* (çev. M. Nicolaus, notlar: B. Fowkes). Londra: Penguin Books.

Marx, K. (1982). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume One* (çev. B. Fowkes). Londra: Penguin Books.

Marx, K. (1983) *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (çev. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED). Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1997). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2010a). *Grundrisse*. In Marx & Engels Collected Works (Vol. 28). London: Lawrence & Wishart.

Marx, K. (2010b). *Capital: A critique of political economy, Vol. I*. In Marx & Engels Collected Works (Vol. 35). London: Lawrence & Wishart.

Marx, K. (2010c). *Critique of Hegel's Philosophy of Right*. In Marx & Engels Collected Works (Vol. 3). London: Lawrence & Wishart.

Marx, K. (2010d). *Economic Manuscripts of 1857-58 (First Version of Capital)*. In Marx & Engels Collected Works (Vol. 29). London: Lawrence & Wishart.

Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci* (Almanca'dan çev. M. Selik, N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2013) *Grundrisse I-II* (çev. A. Gelen). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2014) *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma* (1953 Dietz Verlag Baskısından Bazı Bölümleri Seçip Aynen, Bazı Bölümleriye Özetleyerek Çevirip, Baskıya Hazırlayan S. Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (2006). *Felsefe İncelemeleri* (çev. C. Eroğlu). İstanbul: Yordam Kitap.

McNally, D. (2004). *The Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning: Comments on Postone*. *Historical Materialism*, 12 (3), 189-208.

McNally, D. (2015). *Sermayenin Sahte Sonsuzluğunun Ötesinde: Marx'ın Özgürlük Kuramında Diyalektik ve Öz-Dolayım* (çev. T. E. Kalaycı). R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* iç. (19-48). Ankara: NotaBene Yayınları.

Meaney, M. E. (2002). *Capital as Organic Unity: The Role of Hegel's Science of Logic in Marx's Grundrisse*. London: Kluwer Academic Publishers.

Moseley, F. (der.) (1993). *Marx's Method in Capital: A Reexamination*. New Jersey: Humanity Press.

Moseley, F. (der.) (2005). *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Moseley, F. and Smith, T. (der.) (2014). *Marx's Capital and Hegel's Logic*. Leiden Boston: Brill.

Moseley, F., and Campbell, M. (der.). (1997). *New Investigations of Marx's Method*. Atlantic Highlands NJ: Humanities Press.

Moseley, F., and Smith, T. (der.). (2014). *Marx's Capital and Hegel's Logic*. Leiden Boston: Brill.

Murray P. (2015). *Ayrı Düşen Şeyler: Tarihsel ve Sistemik Diyalektik ile Politik İktisadın Eleştirisi* (çev. B. Parkan). R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* iç. (219-246). Ankara: NotaBene Yayınları.

Murray, P. (1988). *Marx's Theory of Scientific Knowledge*. Atlantic Highlands NJ: Humanities Press International.

Murray, P. (1993) *The Necessity of Money: How Hegel Helped Marx Surpass Ricardo's Theory of Value*. In F. Moseley (der.), *Marx's Method in Capital: A Reexamination*. In (37-62). New Jersey: Humanities Press.

Öztürk, Ö. (2017). *Marx ve Yöntem*. Ö. Öztürk, M. Yaman, Ö. Narin iç. (25-68). *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Öztürk, Ö., Yaman, M. ve Narin, Ö. (2017). *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Plehanov, G. V. (1991). *Marksizmin Temel Sorunları* (çev. A. Ünlü). İstanbul: Ünlü Yayıncılık.

Politzer, G. (2012). *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* (çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.

Politzer, G. (2013). *Felsefenin Temel İlkeleri* (çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.

Postone, M. (1993). *Time, Labour and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Postone, M. (2015). *Lukacs ve Kapitalizmin Diyalektik Eleştirisi* (çev. U. Morkoç, Ö. Soysal). R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* iç. (121-151). Ankara: NotaBene Yayınları.

Reuten, G., and Campbell, M. (der.). (2001). *The Culmination of Capital: Essays on Volume Three of Marx's 'Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Rosdolski, R. (2012). *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu* (çev. C. Atay ve M. Çelik). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Rubin, I. I. (1990). *Essays on Marx's Theory of Value* (çev. M. Samardzija and F. Perlman). Quebec: Black Rose Books.

Satlıgan, N., Savran, S. ve Tonak, E. A. (2012). *Kapital'in İzinde*. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, S. (2012). *Kapitalist Üretim Tarzında Yüzey Biçimleri*. İç. N. Satlıgan, S. Savran ve E. A. Tonak, *Kapital'in İzinde*. İstanbul: Yordam Kitap.

Sekine, T. T. (1997). *An Outline of the Dialectic of Capital (2 vols)*. London: Macmillan.

Sekine, T. T. (2013). *Sermayenin Diyalektiği: Unoist Bir Yorum* (çev. Ş. Alpagut). B. Ollman ve T. Smith (der.), *Yeni Yüzyılda Diyalektik* iç. (272-285). İstanbul: Yordam Kitap.

Sekine, T. T. (2015). *Diyalektik, ya da İktisatla Çakışan Mantık* (çev. D. B. Kılınç). R. Albritton ve J. Simoulidis (der.), *Yeni Diyalektik ve Politik İktisat* iç. (179-192). Ankara: NotaBene Yayınları.

Smith, T. (1990). *The Logic of Marx's Capital: Replies to Hegelian Criticisms*. Albany: State University of New York Press.

Smith, T. (1993). *Marx's Capital and Hegelian Dialectical Logic*. In F. Moseley (der.), *Marx's Method in Capital: A Reexamination*. In (15-36). New Jersey: Humanities Press.

Smith, T. (2014). *Hegel, Marx and the Comprehension of Capitalism*. In F. Moseley and T. Smith (der.), *Marx's Capital and Hegel's Logic*. In (17-40). Leiden Boston: Brill.

Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin Emeği Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi* (çev. A. D. Temiz). İstanbul: Metis Yayınları.

Soytaş, U. (2018). *Sermaye Diyalektiği. Mülkiye Dergisi*, 42(1), 79-113.

Stalin, J. (1989). *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm* (çev. Z. Seyhan). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Uchida, H. (1988). *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*. London and New York: Routledge.

Uno, K. (1980). *Principles of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society* (çev. T. Sekine). Brighton: HarvesterPress.

Woods, E. ve Grant, T. (2018). *Aklın İsyanı: Marksist Felsefe ve Modern Bilim* (çev. U. Demirsoy, Ö. Demirci). İstanbul: Yordam Kitap.